AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKI DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

AZƏRBAYCAN MƏCBURİ KÖÇKÜNLƏRİNİN POZULMUŞ HÜQUQLARINA DAİR KOMPLEKS BEYNƏLXALQ

HESABAT

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKI DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

AZƏRBAYCAN MƏCBURİ KÖÇKÜNLƏRİNİN POZULMUŞ HÜQUQLARINA DAİR KOMPLEKS BEYNƏLXALQ HESABAT

BAKI – 2021

Hesabat Bakı Dövlət Universitetində həyata keçirilən "Azərbaycan məcburi köçkünlərinin pozulmuş hüquqlarına dair kompleks beynəlxalq hesabat" layihəsi çərçivəsində Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin İnsan hüquqları və informasiya hüququ UNESCO kafedrasında hazırlanmışdır.

Layihənin ideya müəllifi və rəhbəri: **Elçin Babayev** – BDU-nun rektoru

İşçi qrupunun həmsədrləri və Hesabatın elmi redaktorları:

Əmir Əliyev – BDU-nun Hüquq fakültəsinin dekanı, İnsan hüquqları və informasiya hüququ UNESCO kafedrasının müdiri, hüquq elmləri doktoru, professor;

Turqay Hüseynov – BDU-nun Hüquq fakültəsinin nəzdində Hüquq klinikasının rəhbəri, Azərbaycan Vəkillər Kollegiyasının Rəyasət Heyətinin üzvü, hüquq elmləri doktoru;

Məhəmməd Quluzadə – BDU-nun İnsan hüquqları və informasiya hüququ UNESCO kafedrasının müəllimi, MG Konsaltinq Şirkətinin rəhbəri, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru.

İşçi qrupunun üzvləri:

Leonard Hammer – ABŞ-ın Arizona Universitetinin Yəhudi Tədqiqatlar Mərkəzi, professor;

Revol Valeyev – Rusiya Federasiyasının Kazan Federal Universitetinin Beynəlxalq və Avropa hüququ kafedrasının professoru, hüquq elmləri doktoru;

Leonid Timçenko – Ukrayna Dövlət Vergi Xidməti Milli Universitetinin professoru, hüquq elmləri doktoru;

Aron Salimqerey – Qazaxıstan Respublikasının Əl-Fərabi adına Qazax Milli Universitetinin Dövlət və Hüquq İnstitutunun direktoru, hüquq elmləri doktoru, professor;

Cavid Abdullazadə – Türkiyə Respublikasının Ankara Universitetinin Beynəlxalq hüquq kafedrasının professoru, hüquq elmləri doktoru;

Hicran Hüseynova – Milli Məclisin komitə sədri, BDU-nun Diplomatiya və müasir inteqrasiya prosesləri kafedrasının müdiri, siyasi elmlər doktoru, professor;

Bəhruz Məhərrəmov – Milli Məclisin deputatı, BDU-nun İnsan hüquqları və informasiya hüququ UNESCO kafedrasının müəllimi, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent;

Rüstəm Məmmədov – BDU-nun Beynəlxalq ümumi hüquq kafedrasının müdiri, hüquq elmləri doktoru, professor;

Əlizadə Məmmədov – BDU-nun Beynəlxalq xüsusi hüquq və Avropa hüququ kafedrasının müdiri, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent;

Aytəkin İbrahimova – BDU-nun Hüquq fakültəsinin dekan müavini, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent;

Samirə Eyvazova – BDU-nun Beynəlxalq xüsusi hüquq və Avropa hüququ kafedrasının müəllimi, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent;

Gülnaz Rzayeva – BDU-nun İnsan hüquqları və informasiya hüququ UNESCO kafedrasının müəllimi, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru;

Əlövsət Allahverdiyev – BDU-nun İnsan hüquqları və informasiya hüququ UNESCO kafedrasının müəllimi, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent;

Azər Səfərov – BDU-nun Əqli mülkiyyət hüququ kafedrasının müəllimi, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru;

Günel Vəliyeva – BDU-nun Əqli mülkiyyət hüququ kafedrasının müəllimi, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru;

Şahin Məmmədrzalı – BDU-nun İnsan hüquqları və informasiya hüququ UNESCO kafedrasının müəllimi;

Günay Hacıyeva – BDU-nun İnsan hüquqları və informasiya hüququ UNESCO kafedrasının müəllimi;

Aytac Qibləliyeva – BDU-nun İnsan hüquqları və informasiya hüququ UNESCO kafedrasının müəllimi;

Aytac Qasımova - BDU-nun İnsan hüquqları və informasiya hüququ UNESCO kafedrasının müəllimi;

Elnur Aslanov – BDU-nun Beynəlxalq xüsusi hüquq və Avropa hüququ kafedrasının müəllimi;

Aydan Məmmədova – BDU-nun Əqli mülkiyyət hüququ kafedrasının müəllimi;

Leyla Əsgərzadə – BDU-nun Əqli mülkiyyət hüququ kafedrasının müəllimi;

Əkbər Əliyev – BDU-nun İnsan hüquqları və informasiya hüququ UNESCO kafedrasının doktorantı;

Samirə Mərdanlı – BDU-nun Hüquq fakültəsinin əməkdaşı;

Firavan Əlizadə – BDU-nun Hüquq fakültəsinin magistrantı;

Nəzrin Əliyeva – BDU-nun Hüquq fakültəsinin magistrantı.

Azərbaycan məcburi köçkünlərinin pozulmuş hüquqlarına dair kompleks beynəlxalq hesabat. – Bakı: BDU, 2021. – 328 səh.

ISBN: 978-9952-546-01-9

© BDU, 2021

İXTİSARLAR

ABŞ – Amerika Birləşmiş Ştatları
Aİ – Avropa İttifaqı
AİHK – 1950-ci il tarixli İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası
AİHM – Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi
AŞ – Avropa Şurası
AŞ PA – Avropa Şurası Parlament Assambleyası
ATƏM – Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsi
ATƏT – Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı
BƏT – Beynəlxalq Əmək Təşkilatı
BMT – Birləşmiş Millətlər Təşkilatı
BMT BA – Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyası
BMT BM – Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Beynəlxalq Məhkəməsi
BMT TŞ – Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurası
BMT İHŞ – Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnsan Hüquqları Şurası
BMT İHK – Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnsan Hüquqları Komitəsi
BMT QAK – Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığı
BCM – Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi
İƏT – İslam Əməkdaşlığı Təşkilatı
İSMHBP – 1966-cı il tarixli İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt
UNESCO – BMT-nin Təhsil, Elm və Mədəniyyət məsələləri üzrə Təşkilatı
UHK – 1989-cu il tarixli Uşaq hüquqları haqqında Konvensiya
ÜİHB – 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi
MSHBP – 1966-cı il tarixli Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt
SSRİ – Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı
SSR – Sovet Sosialist Respublikası

MÜNDƏRİCAT

1.Giriş **6**

2. Ümumi yanaşma və metodologiya **8**

3. Uzun müddət ərzində Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş Azərbaycan əraziləri haqqında ümumi məlumatlar **14**

4. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə əlaqədar qəbul edilmiş beynəlxalq sənədlərin təhlili **22**

4.1. BMT TŞ-nin 822, 853, 874 və 884 saylı qətnamələrinə dair hüquqi mövqe 22
4.2. Münaqişə ilə əlaqədar qəbul edilmiş digər beynəlxalq sənədlərin ümumi səciyyəsi 25

5. Məcburi köçkünlərin pozulmuş əsas hüquq və azadlıqları **27**

5.1. Yaşamaq hüququ 27
5.2. Azadlıq və toxunulmazlıq hüququ 33
5.3. Ayrı-seçkiliyə məruz qalmamaq hüququ 36
5.4. İşgəncəyə məruz qalmamaq hüququ 39
5.5. Mülkiyyət hüququ 42
5.6. Şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququ 46
5.7. Vicdan azadlığı 48
5.8. Köləliyə və məcburi əməyə məruz qalmamaq hüququ 49
5.9. Sosial təminat hüququ 51
5.10. Sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ 53
5.11. Sağlamlığın qorunması hüququ 58
5.12. İstirahət hüququ 60
5.13. Mədəni hüquqlar 62
5.14. Səmərəli müdafiə vasitəsi hüququ 69
5.15. Azad sahibkarlıq hüququ 71
5.16. Sülh hüququ 73
5.17. İnkişafa olan hüquq 76
5.18. Digər hüquqlar 78

6. Ermənistan tərəfindən beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinin pozulması və törədilən beynəlxalq cinayətlər **80**

6.1. Güc tətbiq etməmək və ya güc tətbiq etməklə hədələməmək prinsipi 81
6.2. Beynəlxalq mübahisələrin dinc yolla həll edilməsi prinsipi 82
6.3. Dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi 83
6.4. Dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipi 84
6.5. Dövlətlərin əməkdaşlığı prinsipi 85
6.6. Beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipi 86
6.7. Xalqların hüquq bərabərliyi və özünü müəyyənetmə prinsipi 87
6.8. Dövlətlərin ərazi bütövlüyü prinsipi 88
6.9. Sərhədlərin pozulmazlığı prinsipi 89
6.10. İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipi 89
6.11. Törədilən beynəlxalq cinayətlər 90

7. İşğalla əlaqədar vurulmuş ziyanların təxmini əhatə dairəsi **93**

8. Mövcud beynəlxalq mexanizmlər **95**

8.1. Beynəlxalq sənədlər 95
8.2. Beynəlxalq təşkilati mexanizmlər 97

9. Digər dövlətlərin təcrübəsi **101**

10. Beynəlxalq məhkəmə mexanizmləri **105**

11. Ermənistanın beynəlxalq-hüquqi məsuliyyəti 112

12. 2020-ci ilin sonlarına qədər işğal altında olmuş və hazırda işğaldan azad edilmiş Azərbaycan ərazilər üçün zəruri olan ilkin humanitar yardım 116

13. Nəticə 117

14. Əlavələr I

14.1. Uzun müddət ərzində Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərində mövcud olmuş, hazırda isə tam və ya qismən dağıdılmış tarix və mədəniyyət abidələrinin (Dünya əhəmiyyətli tarixə malik daşınmaz tarixi və mədəniyyət abidələrinin; Respublika əhəmiyyətli daşınmaz tarixi və mədəniyyət abidələrinin; Yerli əhəmiyyətli daşınmaz tarixi və mədəniyyət abidələrinin) Siyahısı (Azərbaycan Nazirlər Kabinetinin 2 avqust 2001-ci il tarixli 132 saylı qərari ilə təsdiq edilmişdir) I
14.2. Azərbaycan məcburi köçkünlərinin həyatına dair fotolar (1991-1993-cü illər) LIII
14.3. Azərbaycan xalqına qarşı törədilən Xocalı soyqırımını əks etdirən fotolar (1992-ci il) LVIII
14.4. 2020-ci ildə münaqişə zonasından xeyli kənarda yerləşən Azərbaycanın Gəncə şəhərinə atılmış silahlar (raket və s.) nəticəsində mülki şəxslərin öldürülməsi və yaralanmasını əks etdirən fotolar LXIV
14.5. Azərbaycanın Ağdam rayonunun işğaldan öncə və işğaldan azad ediləndən sonrakı fotoları LXXI
14.6. İşğaldan azad edilmiş Azərbaycan ərazilərində vəziyyəti əks etdirən video materiallar LXXVIII
14.7. Hesabatın göndəriləcəyi beynəlxalq təşkilatların siyahısı XCI

1.Giriş

Azərbaycan məcburi köçkünlərinin pozulmuş hüquqlarına dair Kompleks Beynəlxalq Hesabatın *(bundan sonra – Hesabat)* məqsədi təqribən 30 ilə yaxın müddətdə Ermənistan Respublikası *(bundan sonra – Ermənistan)* tərəfindən Azərbaycan Respublikası *(bundan sonra - Azərbaycan)* ərazilərinin işğal edilməsi nəticəsində həmin ərazilərdən olan məcburi köçkünlərin pozulmuş hüquqlarının, daha sonra dəymiş ziyanın əhatə dairəsinin və istiqamətlərinin müəyyən edilməsi, beynəlxalq təcrübəni öyrənməklə pozulmuş hüquqların bərpası, nəhayət dəymiş ziyanın Ermənistan tərəfindən ödənilməsi üçün beynəlxalq-hüquqi mexanizmlərin təhlil edilməsidir. Ermənistanın təcavüzünə məruz qalmış və uzun müddət işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərindən olan məcburi köçkünlərin işğala qədər, işğal dövründə və işğaldan azad olunandan sonra əsas hüquq və azadlıqları beynəlxalq sənədlərlə tanınır. Xüsusi olaraq, BMT TŞ-nin 822, 853, 874 və 884 saylı qətnamələrində Azərbaycan məcburi köçkünlərinin öz doğma yurdlarına *"şərəfli və təhlükəsiz qayıdış hüququ"* da birmənalı olaraq təsbit olunmuşdur.

Uzun müddət öz yaşayış yerlərindən və tərzlərindən ayrılan məcburi köçkünlərin yenidən qayıtdıqları əraziyə adaptasiya olunması adətən çox çətin və psixoloji baxımdan əziyyətli olur. Bu vəziyyət Azərbaycan məcburi köçkünləri üçün daha məşəqqətlidir. Belə ki, ərazilərin minalanması və daha təhlükəli partlayıcı vasitələrin olması qorxusu, yaxın qohumlarının məzarlarının dağıdılması, tarixi və mədəniyyət abidələrinin tam məhv edilməsi, uşaqlıq və gənclik xatirələrini xatırladan hər şeyin məhv edilməsi, nəhayət, yenidən həyata başlamaq üçün ilkin şəraitlərin qurulmasının çox çətin olması fikri və s. amillər qeyd olunan vəziyyəti daha ağırlaşdırır. Ona görə də bu halların gələcəkdə təkrarlanmaması Azərbaycan məcburi köçkünlərinə dəymiş bütün ziyanların məhz hadisələri törədən dövlət olan Ermənistan tərəfindən tam şəkildə ödənilməsini xüsusi zəruri edir ki, beynəlxalq hüquq da artıq kifayət qədər belə halları həll etmişdir.

Müasir beynəlxalq hüquqda beynəlxalq öhdəliklər nəinki beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri, eyni zamanda beynəlxalq müqavilə normaları ilə deyil, həm də dövlətlərin üzv olduğu beynəlxalq təşkilatların qərarları ilə də müəyyən edilir. Bu müstəvidə BMT-nin beynəlxalq təhlükəsizliyin təminatında ən mühüm orqanı olan TŞ-nin qətnamələrinin yerinə yetirilməsinə hörmətlə yanaşılmalıdır. Ermənistan 30 ilə yaxın müddətdə nəinki bu qətnamələri yerinə yetirmədi, əksinə, 27 sentyabr 2020-ci il tarixində atəşkəsi pozmaqla Azərbaycanın yeni ərazilərini tutmağa cəhd etdi. BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsində təsbit olunan fərdi özünümüdafiə hüququndan istifadə edən Azərbaycan isə BMT TŞ-nin yuxarıda qeyd olunan qətnamələri ilə Ermənistanın azad etməli olduğu əraziləri işğaldan azad etdi. Sonradan 10 noyabr 2020-ci il tarixli Rusiya, Azərbaycan və Ermənistan arasında imzalanmış üçtərəfli Bəyanata müvafiq olaraq hərbi əməliyyatlar dayanmaqla Azərbaycanın işğal edilmiş üç rayonu da Ermənistan tərəfindən təhvil verildi. Azərbaycanın qalan digər əraziləri isə həmin Bəyanata əsasən hazırda Rusiya sülhməramlı qüvvələrinin müvəqqəti nəzarəti altındadır. Müqayisə üçün qeyd olunmalıdır ki, həm Azərbaycan ordusu tərəfindən azad edilən ərazilərdə (Şuşa, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı,

Zəngilan və s.), həm də Ermənistan tərəfindən təhvil verilən ərazilərdə (Ağdam, Kəlbəcər və Laçın) vəziyyət tamamilə eynidir: 30 ilə yaxın müddətdə işğal edilmiş ərazilər mədəni irs də daxil olmaqla tam dağıdılmış və talan edilmiş, yaşayış üçün yararsız vəziyyətə salınmış, kütləvi şəkildə minalanmışdır.

Bununla əlaqədar Ermənistanın beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətə cəlb olunması, Azərbaycan məcburi köçkünlərinin *"şərəfli və təhlükəsiz qayıdış hüququ"*nun təmin edilməsi, dəymiş ziyanın ödənilməsi, işğal altında olmuş Azərbaycan əraziləri üçün zərurət duyulan humanitar yardım və s. aktual problemlərin beynəlxalq-hüquqi həlli bu Hesabatda öz əksini tapmışdır.

Hesabat beynəlxalq hökumətlərarası və qeyri-hökumətlərarası təşkilatlar, xarici dövlətlərin müvafiq dövlətdaxili qurumları və qeyri-hökumət təşkilatları, o cümlədən insan hüquqları sahəsində tədqiqatlar aparan elmi-tədqiqat müəssisələri və tədqiqatçılar, Azərbaycanın müvafiq dövlət qurumları və təhsil müəssisələri üçün təcrübi baxımdan əhəmiyyətli olacaqdır.

Azərbaycan və ingilis dillərində hazırlanmış Hesabat müvafiq beynəlxalq təşkilatlara göndəriləcəkdir (Hesabatın göndəriləcəyi beynəlxalq təşkilatların təxmini siyahısı - Əlavə 7).

Hesabatın elektron versiyası ilə buradan tanış ola bilərsiniz*: **bsu.edu.az***

2. Ümumi yanaşma və metodologiya

Dünyada məcburi köçkünlərin hüquqlarının müdafiəsi ciddi problem olaraq qalır. Belə ki, əgər 1982-ci ildə məcburi köçkünlərin sayı 11 ölkədə 1,2 milyon nəfəri ötürdüsə, 1996-cı ildə bu rəqəm 40 ölkə üzrə 20-25 milyona çatmışdır. Burada statistika yalnız hərbi münaqişələr dövründəki məcburi köçkünlərə aiddir. XXI əsrdə bu rəqəmlər daha da artmışdır. 2019-cu ildə məcburi köçkünlərin sayı 41 milyonu ötmüşdür.[1] Bu rəqəm Kolumbiyada 7,8 milyon, Suriyada 6,2 milyon, Yəməndə 2 milyon, Sudanda 2 milyon, Əfqanıstanda 1,8 milyon, Ukraynada 1,8 milyon, Azərbaycanda 1 milyondan çox və s. məcburi köçkünləri birləşdirir.[2]

Qaçqınlar və miqrantlar haqqında 2016-cı il tarixli Nyu-York Bəyannaməsində bütün qaçqınların və miqrantların onların statusundan asılı olmayaraq dövlətlər tərəfindən insan hüquqlarının müdafiəsi öhdəliyi müəyyən edilir.[3] Bu baxımdan insan hüquqları, xüsusilə silahlı münaqişələr dövründə insan hüquqları ilə bağlı beynəlxalq hüquq normaları məcburi köçkünlərin müdafiəsi üçün də hüquqi əsas hesab edilməlidir. Bu sahədə tədqiqat aparan alimlərin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, məcburi köçkünlər də qaçqınlar kimi müəyyən edilən səbəblərdən daimi yaşayış yerlərindən qovulurlar, lakin öz ölkələrinin yurisdiksiyasında qaldığından, Qaçqınların statusu haqqında 1951-ci il tarixli Beynəlxalq Konvensiya və s. beynəlxalq aktlarla qaçqınlar üçün müəyyən edilən beynəlxalq müdafiədən istifadə edə bilmirlər.[4] Lakin onlar da maksimum fiziki, psixoloji və mənəvi zorakılığa məruz qalırlar; ailə üzvlərini, yaxınlarını itirirlər; insan hüquqlarının həyata keçirilməsi prosesi demək olar ki, dayanır; mülkiyyət hüquqları ciddi pozulur və s. Buna görə də bu məsələlərin həllinə artıq beynəlxalq cəmiyyət birmənalı müsbət istiqamətdə yanaşır. Məsələn, 4 dekabr 1995-ci il tarixli Bosniya və Herseqovinada Deyton Sülh Sazişinə 7-ci Əlavədə iki milyondan çox qaçqın və məcburi köçkünün "evlərinə sərbəst qayıtmaq hüququ" təsbit edilmişdir. Bu Sazişə müvafiq olaraq məcburi köçkünlər 1991-ci ildən sonra döyüş əməliyyatları zamanı əllərindən alınmış əmlaklarını özlərinə qaytarmaq və özlərinə qaytarıla bilməyən əmlak üçün isə təzminat almaq hüququna malikdirlər.

Bundan başqa, BMT BA-nın Gürcüstandan olan məcburi köçkün və qaçqınların vəziyyəti ilə bağlı 18 iyun 2018-ci il tarixli A/RES/72/280 saylı Bəyannaməsində də Gürcüstan ərazilərindən məcburi köçkün düşmüş şəxslərin hüquqlarının bərpa edilməsinə, o cümlədən onların təhlükəsiz, şərəfli və maneəsiz qayıtmalarına dair çağırış edilmişdir.[5]

---

[1] Global Report on Internal Displacement 2018 [«Глобальный доклад о перемещении лиц внутри стран, 2018 год»], опубликован Центром мониторинга внутренних перемещений и Норвежским советом по делам беженцев, 15 мая 2018 г., с.1

[2] Ежегодный доклад «Глобальные тенденции», опубликованном в 2019, УВКБ ООН https://www.unhcr.org/globaltrends2018/

[3] https://undocs.org/ru/A/RES/70/302

[4] Brun.C (2003). Local Citizens or Internally Displaced Persons? Dilemmas of Long term Displacement in Sri Lanka. Journal of Refugees Studies, Vol (16); Cohen. R. and Deng, F. (1998a) Masses in Flight, the Global Crisis of Internal Displacement, Washington DC: Brooking Institution Press, p.7-10

[5] A/RES/72/280 - R - A/RES/72/280 -Desktop (undocs.org)

Azərbaycan və Ermənistan Cənubi Qafqazda qonşu və hər ikisi əvvəllər keçmiş SSRİ-yə daxil olan müttəfiq respublika, hazırda isə Türkiyə, İran, Gürcüstan və Rusiya Federasiyası (bundan sonra Rusiya) (yalnız Azərbaycan) ilə sərhədi olan müstəqil dövlətlərdir. SSRİ dağılmaqdan bir neçə il öncə keçmiş İttifaq rəhbərliyinin dəstəyi ilə Ermənistan SSR SSRİ və Azərbaycan SSR-nin Konstitusiyaları ilə Azərbaycan SSR-nin ayrılmaz tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin erməni əhalisinin "özünü müəyyənetmə hüququ"ndan sui-istifadə və zorakılıqla istifadə etməyi qərara almış, Azərbaycana qarşı 1989-cu ildən 1994-cü ilə qədər davam edən birbaşa hərbi təcavüzkar müharibəyə başlamışdır. 1994-cü ildə Ermənistan və Azərbaycan arasında münaqişəni danışıqlar yolu ilə həll etmək üçün atəşkəs imzalanmışdır. Lakin 1994-2020-ci illər ərzində münaqişənin dinc yolla həlli barədə Ermənistan tərəfindən addım atılmamış, Ermənistan BMT TŞ-nin 822, 853, 874 və 884 saylı qətnamələrini yerinə yetirməmiş və icrasına belə məcbur edilməmişdir. Əksinə, Ermənistan BMT və digər beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən Azərbaycan əraziləri hesab edilən, nəhayət BMT TŞ-nin qətnamələri ilə işğal ərazisi kimi tanınan Azərbaycan əraziləri (Şuşa, Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl, Fizuli, Ağdam rayonları və s. - adlarını dəyişməklə) hesabına qondarma "Dağlıq Qarabağ Respublikası" yaratmış və onu idarə etməyə başlamışdır. Bununla müşayiət olunan Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi Azərbaycana 1 milyondan çox qaçqın və məcburi köçkün problemi yaratmışdır.

BMT-nin 1998-ci il tarixli Məcburi köçkünlərlə bağlı Rəhbər Prinsipləri ciddi beynəlxalq hüquqi öhdəliklər müəyyən etməsə də, məcburi köçkünlərə aid məsələləri tənzim edən əsas beynəlxalq sənəd hesab edilir. Bu sənəddəki bir sıra əsas müddəalar artıq dövlətlərin hüquq sistemlərinə inkorporasiya edilmişdir. Prinsiplərin 21-ci maddəsində qeyd edilir ki, heç bir məcburi köçkün özbaşına əmlak və mülkiyyət hüququndan məhrum edilə bilməz. Məcburi köçkünlərin mülkiyyəti və əmlakı hər vəziyyətdə, xüsusən aşağıdakılardan: talan, birbaşa və ya dolayısı hücumlar və ya digər zorakılıq hərəkətlərindən, hərbi əməliyyatların və ya qurğuların qorunması üçün istifadə edilməkdən, repressali, kollektiv cəzanın bir növü olaraq məhv edilmə kimi hərəkətlərdən qorunmalıdır.

BMT-nin İqtisadi və Sosial Şurasının 2005-ci ildə qəbul etdiyi Qaçqınlar və məcburi köçkünlər üçün ev və əmlak restitusiyası Prinsipləri (Pinheiro prinsipləri)[6] isə köçürülmə nəticəsində bütün şəxslərin qanunsuz olaraq yaşayış yerlərindən, torpaqlarından, əmlaklarından məhrum olunması halında, yaşayış yerlərinin, torpaqlarının və əmlaklarının istisnasız olaraq bərpasını nəzərdə tutur. Pozulmuş hüquqların bərpa edilməsi məsələsinə gəldikdə, bu sənəd bütün qaçqınlara, məcburi köçkünlərə və eyni vəziyyətdəki digər şəxslərə eyni dərəcədə şamil edilir.

Bundan əlavə, 2018-ci ildə isə BMT çərçivəsində "Daxili məcburi köçkünlərin problemlərinin qarşısının alınması, müdafiəsi və həll edilməsi üzrə Plan (2018-2021)" qəbul edilmişdir.[7] Hətta bununla bağlı BMT-nin xüsusi məruzəçilər institutu da yaradılmışdır.

Bütün regional mexanizmlər çərçivəsində də bu problemə ciddi yanaşılır. Belə ki, AŞ-nin 2006-cı il Tövsiyəsində də dövlətlərin məcburi köçkünlərin insan hüquqlarına hörmət etmək, AİHK-ə və digər beynəlxalq aktlara uyğun olaraq dərhal həyata keçirilməsini təşviq etmək, onların humanitar və sosial ehtiyaclarına vaxtında cavab vermək öhdəlikləri göstərilmişdir. AŞ PA-nın Qaçqın və məcburi köçkünlərin mülkiyyət məsələlərinin həllinə dair 1708 (2010) saylı

[6] http://hrlibrary.umn.edu/russian/instree/Rhousingprinciples2006.html
[7] https://data2.unhcr.org/en/documents/details/64693

Qətnaməsində açıq şəkildə bildirilir ki, mənzil, torpaq və əmlak itkisi məcburi köçkünlərlə bağlı problemlərin uzunmüddətli həllinə mane olan əsas məsələlərdəndir. [8]

Mülklərin talan edilməsi 1949-cu il tarixli Müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair IV Cenevrə Konvensiyasının 33 (2) və həmin Konvensiyalara I Əlavə Protokolun 54-cü maddəsi və II Əlavə Protokolun 4 (2) (g), 17-ci maddələri ilə qadağandır. Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsi həmin Konvensiyanın 33-cü maddəsinin 2-ci bəndində talanın qadağan edilməsinin "ümumi mənada" olduğunu vurğulayır. Buraya yalnız hərbi orqanların razılığı olmadan fərdi talan hərəkətləri deyil, həm də mütəşəkkil talançılıq da daxildir. 1949-cu il tarixli Müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair IV Cenevrə Konvensiyasının 33-cü maddəsinin 2-ci bəndi son dərəcə aydın və dəqiqdir. Qeyd edilir ki, Razılığa gələn Yüksək Tərəflər həm talanın təşkil edilməsini, həm də onlara icazə verilməsini qadağan edirlər. Dövlətlər öz üzərlərinə fərdi talanın başlandığı təqdirdə onun qarşısını almaq və dayandırmaq öhdəliyi götürürlər. Buna görə dövlətlər bu sahədə lazımi qanunvericilik tədbirlərini görməlidirlər. Talan barədə qadağa həm münaqişə tərəflərinin ərazilərində, həm də işğal olunmuş ərazilərdə tətbiq olunmalıdır. Qadağa xüsusi mülkiyyət, bələdiyyə və ya dövlət mülkiyyəti timsalında bütün mülkiyyət növlərinə münasibətdə təmin edilməlidir. BCM-nin Roma Statutunun 8-ci maddəsi ilə Məhkəmənin yurisdiksiyasına digər müharibə cinayətləri ilə bərabər talama cinayəti də daxil edilmişdir.

2009-cu ildə Afrika Birliyi Təşkilatı Məcburi köçkünlərin hüquqlarının qorunmasına dair Konvensiya qəbul etmişdir. Konvensiyanın 4-cü maddəsində məcburi köçkünlərə qarşı törədilən cinayətlərə görə məsuliyyət məsələləri, 12-ci maddədə isə məcburi köçkünlərə dəyən ziyana görə kompensasiyanın beynəlxalq standartlarla təmin edilməsi öhdəliyi bu vəziyyəti yaradan dövlətin ödəməsi ilə müəyyən edilir.

Göründüyü kimi, məcburi köçkünlərə dəymiş ziyanın ödənilməsi üzrə müəyyən sistemin formalaşması artıq universal və regional əsasda tam qəbul edilmişdir. Ona görə də bu sistem beynəlxalq cəmiyyət tərəfindən birdəfəlik mexanizmlər vasitəsilə Ermənistana münasibətdə də tətbiq edilməlidir. Belə ki, BMT-nin 1998-ci il tarixli Məcburi köçkünlərlə bağlı Rəhbər Prinsiplərinin[9] 29-cu maddəsində qeyd edilir ki, səlahiyyətli orqanlar geri qayıdanlara və köçürülmüş məcburi köçkünlərə, tərk etdikləri və ya köçürülməsindən sonra onlardan ələ keçirilmiş mülklərini və əmlaklarını mümkün qədər geri qaytarmağa kömək etmək vəzifəsinə malikdirlər və müvafiq məsuliyyət daşıyırlar. Bu cür əmlakın və mülklərin geri qaytarılması mümkün deyilsə, səlahiyyətli orqanlar həmin şəxslərə lazımi kompensasiya və ya ədalətli təzminatın digər formasının almasını təmin edəcək və ya kömək edəcəkdir. Bu vəzifə Azərbaycan tərəfindən məcburi köçkünlərin pozulmuş hüquqlarının müdafiəsi məsələsinin beynəlxalq qurumlarda qaldırılması və buna nail olunması ilə həyata keçirməlidir. Beynəlxalq cəmiyyət isə bu pozulmuş hüquqları bərpa etməli və Ermənistanın məsuliyyətini müəyyən etməlidir.

BMT-nin 1998-ci il tarixli Məcburi köçkünlərlə bağlı Rəhbər Prinsiplərinin Kommentariyasında qeyd edilir ki, məcburi köçkünlər adətən köçürülmə nəticəsində əmlaklarının çoxunu itirirlər. Əvvəlki daimi yaşayış yerinə qayıtdıqda və ya geri qayıtmağın mümkünsüzlüyü səbəbindən yeni bir yerə köçdükdə, digər insanların onların əmlaklarına sahib olduqları ilə qarşılaşa biləcəyi halda, insan hüquqları ilə bağlı bütün beynəlxalq sənədlər və müasir beynəlxalq hüquq bu suala tam müsbət cavab verməklə onların hüquqlarını müdafiə etmək imkanı yaratmışdır

[8] https://www.coe.int/T/r/Parliamentary_Assembly/[Russian_documents]/[2010]/[Jan2010]/Res1708_rus.asp
[9] https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/internal_displacement_principles.shtml

(ÜİHB (8-ci maddə) və digər çoxsaylı beynəlxalq sənədlər). Bundan başqa, həm Avropa, həm də digər regional insan hüquqları məhkəmələri insan hüquqlarının pozuntularına məruz qalanlara davamlı olaraq təzminat verilməsi barədə kifayət qədər qərarlar qəbul etmişdir.

Keçmiş Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının qaydaları, hətta əmlak üçüncü bir şəxsin əlinə keçsə də, onun qaytarılmasını nəzərdə tutur (Tribunal tərəfindən 11 fevral 1994-cü ildə qəbul edilmiş Prosessual və sübut Qaydalarının 105-ci maddəsi). Amerika İnsan Hüquqları Komissiyasının *"Resolution of the Friendly Settlement Procedure regarding the Human Rights Situation of a Segment of the Nicaraguan population of Miskito origin"* rəyində məcburi köçkünlərə evlər, əkinlər, mal-qara və ev əmlakı da daxil olmaqla itmiş əmlaklarına görə ədalətli təzminat verilməsinə dair tövsiyəsi də qeyd edilmişdir. [10] Dünya Bankının Məcburi köçürmələr barədə Direktivində də iqtisadi, sosial və ekoloji problemləri daha da artıran inkişaf layihələri ilə əlaqədar istər-istəməz köçkünlərə köçürülmədən qaynaqlanan bütün zərərlərin ödənilməsinin də təmin edilməsi göstərilmişdir.

Konkret hərbi münaqişələrə gəldikdə isə, 1907-ci il tarixli Müharibə qanun və adətləri haqqında IV Haaqa Konvensiyasının 3-cü maddəsinə, 1949-cu il tarixli Müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair IV Cenevrə Konvensiyasının 148-ci maddəsinə və həmin Konvensiyaya I Əlavə Protokolun 91-ci maddəsinə əsasən, dövlətlər öz öhdəliklərini pozduqları təqdirdə təzminat ödəmək məcburiyyətindədirlər.

Bosniya və Herseqovina üçün Deyton Sülh Sazişinə 7-ci Əlavədə qaçqınların və məcburi köçkünlərin əmlak iddialarına baxılması üçün bir Komissiyanın yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Komissiyaya 1991-1995-ci illər müharibəsi zamanı istər-istəməz satılmış və ya başqa yolla digər şəxslərə verilmiş daşınmaz əmlakla əlaqəli iddialarla bağlı son və məcburi qərarlar qəbul etmək üçün birbaşa səlahiyyətlər verilmişdir. Tələblər əmlakın qaytarılması və ya geri qaytarılmaması müqabilində ədalətli kompensasiyanı əhatə etmişdir. 21 may 1999-cu il tarixinə qədər Komissiya 183 mindən çox obyektlə bağlı 143 min iddia toplamış və 3,5 mindən çox qərar qəbul etmişdir. Bundan əlavə, Deyton Sazişinin 6-cı Əlavəsinə uyğun olaraq yaradılan, bu ölkədə insan hüquqları üzrə ən yüksək məhkəmə orqanı olan Bosniya və Herseqovina İnsan Hüquqları Palatası mülkiyyət məsələləri ilə əlaqədar bəzi qanunvericilik və inzibati aktların qəbul olunduğu bir sıra qərarlar vermişdir. Qərarlarda bu sahədə qəbul edilmiş və evlərin qaçqın və məcburi köçkünlərə qaytarılmasının qarşısını almaq məqsədi ilə qəbul edilmiş bəzi dövlətdaxili qanunvericilik aktlarının AİHK-ə və digər beynəlxalq müqavilələrə zidd olduğu təsbit edilmişdir. Cavabdehlərə (Bosniya-Herseqovina və ya Serbiya Respublikası) vəziyyəti həll etmək və ya zərər çəkmiş şəxslərə təzminat vermək üçün müvafiq qanunvericilik və inzibati tədbirlər görmək öhdəliyi qoyulmuşdur.[11]

Azərbaycan məcburi köçkünlərinin pozulmuş hüquqlarının bərpa edilməsinə gəldikdə isə, ilk növbədə qarşıda dayanan əsas vəzifə onların öz doğma yurdlarına qaytarılmasıdır. Bunun üçün isə Ermənistan tərəfindən dağıdılmış ərazilər yaşayış üçün bərpa edilməlidir. Lakin Ermənistan dəymiş ziyanın ödənilməsindən tam boyun qaçırır. Çünki cavabdeh dövlət kimi beynəlxalq cəmiyyət tərəfindən indiyə qədər ona qarşı heç bir sanksiya tətbiq ediməmişdir. Hətta Ermənistan bu günə qədər uzun müddət ərzində işğalda saxladığı Azərbaycan ərazilərində minaların xəritəsini belə vermir. Nəhayət, yeni beynəlxalq cinayətlər törətmək niyyətindən də əl

[10] http://www.cidh.oas.org/countryrep/Miskitoeng/annex.htm

[11] Вальтер Кёлин. Руководящие принципы по вопросу о перемещении лиц внутри страны. Комментарий. Американское общество международного права и Институт Брукингса, 2003, Перевод на русский язык ПЦ «Мемориал».// http://hrlibrary.umn.edu/russian/Ridprinciplescommentary.html

çəkmir. Belə ki, 20 fevral 2021-ci il tarixdə Ermənistan Xarici İşlər Nazirliyinin Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin radikal ermənilərinin aqressiv separatçılığının əsasını qoyan 20 fevral 1988-ci il tarixli qeyri-qanuni qərarını dəstəkləyən bəyanat verməsi Ermənistanın hələ də məsuliyyətli davranışdan və beynəlxalq hüquq əsasında münasibətlər qurmaqdan uzaq olduğunun göstəricisidir. Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin şərhində qeyd edilir ki, aqressiv erməni separatçılarının Ermənistan tərəfindən dəstəklənməsi və sonuncunun Azərbaycana qarşı açıq ərazi iddiaları və təcavüzkar siyasəti bölgədə onilliklər ərzində davam edən hərbi işğal, qanlı etnik təmizləmə, bir milyon insanın fundamental hüquqlarının pozulmasına və böyük dağıntılara gətirdi. Bu vəziyyət bölgənin uzun illər ərzində dayanıqlı inkişafına, sülh, təhlükəsizlik və tərəqqiyə ciddi əngəl törətdi. Şərhdə Ermənistan tərəfinin öz üzərinə götürdüyü öhdəliklərə əməl edərək iki dövlət arasında münasibətlərin normallaşması, bölgədə sülh şəraitində birgə yaşayışın təmin olunması istiqamətində əməli addımlar atmaq əvəzinə düşmənçiliyi təşviq etməsi qətiyyətlə qınanılır.[12] Daha sonra, Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycan ərazilərinə göndərilməsi halları ilə bağlı məlumat yaymışdır. Məlumatda qeyd edilir ki, 10 noyabr 2020-ci il tarixində Rusiya, Azərbaycan və Ermənistan arasında üçtərəfli Bəyanatın imzalanmasından sonra Ermənistan silahlı qüvvələrinin şəxsi heyətinin beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə, beynəlxalq insan hüquqlarının əsas prinsiplərinə zidd olaraq Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə tanınmış ərazilərində hərbi xidmət üçün göndərilməsi hallarına rast gəlinir. Ermənistanda fəaliyyət göstərən beynəlxalq media agentliklərinin məlumatlarında Ermənistan silahlı qüvvələrinin şəxsi heyətinin aldadılaraq və ya zorla məcbur edilərək Azərbaycanın Rusiya sülhməramlı qüvvələrinin müvəqqəti nəzarəti altında olduğu bölgələrində hərbi fəaliyyətlərə cəlb edildiyi, bunun həm hərbçilərin, həm də onların ailələrinin etirazına səbəb olduğu bildirilir. Məlumatlarda hərbçilərin valideynlərinin açıq şəkildə öz övladlarını Azərbaycan ərazisində hərbi xidmətə cəlb olunmasına etiraz etdikləri, Ermənistan hərbçilərinin "Laçın dəhlizi"ndən gizli şəkildə keçirilərək Azərbaycan ərazilərinə zorla yerləşdirilməklə onların həyatlarının risk altına qoyulduğu, onların işgəncə və qeyri-insani rəftara məruz qaldıqları öz əksini tapır. Daha sonra, məlumatda bildirilir ki, Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə tanınmış ərazilərində Azərbaycanın razılığı olmadan hər hansı bir formada yerləşdirilməsi beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinin, xüsusilə dövlətlərin suverenliyi, ərazi bütövlüyü və beynəlxalq sərhədlərinin pozulmazlığının, eləcə də Ermənistanın özünün də tərəfdar çıxdığı digər beynəlxalq sənədlərin müddəalarınının açıq şəkildə pozuntusudur.[13]

İnsan hüquqları sahəsində kifayət qədər beynəlxalq müqavilələrin iştirakçısı olaraq bu siyasətə sadiq qalan Azərbaycan isə yenə də əvvəlki illərdə olduğu kimi məcburi köçkünlərin hüquqlarının bərpası istiqamətində onların yanındadır. Necə ki, 30 ilə yaxındır Azərbaycan dövləti tərəfindən məcburi köçkünlərlə bağlı ən ciddi proqramlar belə yüksək səviyyədə yerinə yetirilmişdir. Bununla yanaşı Ermənistana qarşı təzminat məsələsi də qaldırılacaqdır. 06 yanvar 2021-ci il tarixində Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyev 2020-ci ilin yekunlarına həsr olunmuş videoformatda keçirilən müşavirədəki çıxışı zamanı qeyd etmişdir ki, "bərpa işlərinə qədər digər vacib bir məsələ də öz həllini tapmalıdır. Bu, dəymiş ziyanın hesablanmasıdır... Bütün şəhərlərin, bütün kəndlərin video və foto çəkilişləri aparılmalıdır, təsdiq edilməlidir, protokollaşdırılmalıdır. Bununla paralel olaraq, dağıdılmış və azad edilmiş

[12] https://www.mfa.gov.az/az/news/7211/view
[13] https://www.mfa.gov.az/az/news/7226/view

bütün torpaqların peyk vasitəsilə çəkilişi aparılmalıdır. Dronlardan da istifadə etməklə hər bir şəhərin, hər bir kəndin sənədləşdirilməsi, əgər belə demək mümkündürsə, pasportlaşdırılması aparılmalıdır..."[14]

BMT QAK-ın Avropa Bürosunun 2020-ci ilin noyabr ayında "Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlara qayıdışla əlaqədar əsas Mülahizələr" adlı sənədində qeyd edilir ki, Azərbaycan hökumətinin 2005-ci ildən məcburi köçkünlərin qayıdış konsepsiyası hazırlanmışdır. Sənəd məhz bu konsepsiyanın beynəlxalq sənədlərə uyğun həyata keçirilməsi üçün və 10 noyabr 2020-ci il tarixli Rusiya, Azərbaycan və Ermənistan arasında imzalanmış üçtərəfli Bəyanatda BMT QAK-a istinad olunduğuna görə hazırlanmışdır. Qeyd edilən sənəddə məcburi köçkünlərin qayıdışında aşağıdakı prinsiplər qeyd edilir: geyi qayıtmaq hüququ; təhlükəsiz və şərəfli qayıdış; milli məsuliyyət və sahiblik; təhlükəsiz, çevik və maneəsiz əlçatımlılıq; hüquqlara əsaslanan yanaşma; iştirakçılıq və icma əsaslı yanaşma; hərtərəfli və inkluziv yanaşma; səmərəli monitorinq mexanizmi; ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsi; ilkin planlaşdırma və vəziyyətin təhlili; bərpa proqramları və maliyyələşmə; sülh, ədalət və barışıq. [15]

Hesabatın yazılmasında *ümumi və xüsusi elmi-tədqiqat: tarixi-hüquqi, müqayisəli-hüquqi, formal-məntiqi, sistem, konkret-sosioloji, statistik və s. metodlardan istifadə edilmişdir.*

Hesabatın *məqsədləri üçün aşağıdakı mənbələrdən istifadə edilmişdir:*

– insan hüquqları sahəsində beynəlxalq sənədlər;

– beynəlxalq təşkilatların qərarları və hesabatları;

– beynəlxalq məhkəmə presedentləri;

– xarici dövlətlərin bu sahədə təcrübəsi;

– Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi və məcburi köçkünlərin hüquqlarına dair dərc edilmiş elmi-praktiki araşdırmalar, əsərlər və s.;[16]

– beynəlxalq statistika və rəsmi məlumatlar;

– foto və video materiallar və s.

Nəticə: *Qəbul edilmiş kifayət qədər beynəlxalq sənədlər və mövcud beynəlxalq təcrübə Azərbaycandakı məcburi köçkünlərin pozulmuş hüquqlarına dair cavabdeh dövlət olan Ermənistanın məsuliyyətini beynəlxalq səviyyədə müəyyənləşdirməyə tam imkan verir. Ermənistana qarşı beynəlxalq müstəvidə müvafiq məsuliyyət tədbirlərinin həyata keçirilməsi həm Azərbaycan məcburi köçkünlərinin pozulmuş hüquqlarının bərpa edilməsi nöqteyi-nəzərindən, həm də Ermənistanın gələcəkdə beynəlxalq hüquqa zidd fəaliyyətinin qarşısını almağa xidmət edəcəkdir. Əks halda, cəzasızlıq mühitində Ermənistan yeni beynəlxalq cinayətlər etmək niyyətini və hərəkətlərini davam etdirəcəkdir.*

---

[14] https://president.az/articles/49933

[15] https://www.refworld.org/docid/5fc0e1e24.html

[16] Kruger H. The Nagorno-Karabakh Conflict. A Legal Analysis. Springer-Verlag Berlin Heidelberg, 2010, 168 p; Мережко А.А. Проблема Нагорного Карабаха и международное право. Киев, Издательский дом Дмитрия Бураго, 2014, 208 с.; Церцвадзе Ф.Э. Забытый геноцид. Нью-Йорк, 2005, 132 с.; Kuznetsov O. The history of transnational Armenian terrorism in the twentieth century: A historico-criminological study. Berlin, Verlag Dr. Köster, 2016, 332 p.; Feigl E. A myth of terror. Armenian extremism: its causes and its historical context. Salzburg, Edition Zeitgeschichte, 1986, 144 p.; Gunter M.M. Armenian terrorism: a reappraisal // The Journal of Conflict Studies, 2007, Vol. 27, No 2, pp. 109-128; Heß M.R. Panzer im Paradies: Der Berg-Karabach-Konflikt zwischen Armenien und Aserbaidschan. Berlin, Verlag Dr. Köster, 2016, 171 s.; Kipke R. Konfliktherd Südkaukasus: Aserbaidschan im Fokus (sowjet-) russischer und armenischer Interessen. Wiesbaden, Springer VS, 2015, 128 s.; Aliyev A.I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, "Nurlar", 2018, 176 p.

3. Uzun müddət ərzində Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş Azərbaycan əraziləri haqqında ümumi məlumatlar

Bu bölmədə uzun müddət ərzində Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş Azərbaycan əraziləri haqqında ümumi məlumatlar verilir.

Şuşa rayonu. Şuşanın rayon kimi yaranma tarixi 8 avqust 1930-cu il hesab edilir. Mərkəzi Şuşa şəhəridir. Ərazisi 0,31 min kv.km., əhalisinin sayı 34,7 min nəfərdir (01 yanvar 2020-ci il tarixinə). Şuşa 8 may 1992-ci il tarixində Ermənistan tərəfindən işğal edilmişdi. İşğaldan qabaq ərazidə 1 şəhər, 1 qəsəbə, 37 kənd olmuşdur. Rayonun iqtisadiyyatında heyvandarlıq əsas yer tuturdu. 1986-cı ilin statistikasına əsasən kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar 20,9 min hektar idi. Rayonda quşçuluq və meyvəçilik sahələri də geniş inkişaf etmişdi.

Rayon mərkəzi olan Şuşa şəhərində Dövlət Dram Teatrı, Şuşa televiziyası, Dövlət Qarabağ tarixi və Şuşa şəhərinin tarixi muzeyləri, Üzeyir Hacıbəylinin, Bülbülün, Mir Möhsün Nəvvabın xatirə muzeyləri, Azərbaycan Xalçası Dövlət Muzeyinin filialı, Dövlət Rəsm Qalereyası, dörd texnikum (kollec), iki institut filialı, texniki peşə məktəbi, 25 orta məкtəb, orta və orta ixtisas musiqi məкtəbləri, 7 uşaq bağçası, 8 mədəniyyət evi, 17 klub, 31 кitabxana, 40 tibb müəssisəsi, 2 sanatoriya, uşaq sanatoriyası, uşaq sağlamlıq məktəbi, 70 yerlik turist bazası, mehmanxana, 5 mədəniyyət və istirahət parkı, 4 kinoteatr, ictimai iaşə obyektləri və s. fəaliyyət göstərirdi. 17 məhəlləsi olan və abidələr şəhəri adlandırılan Şuşada milli abidələrin çoxluğu, onların rəngarəng-lik baxımından fərqlənməsi, haqlı olaraq, şəhərin Azərbaycan mədəniyyətinin ən zəngin beşiyi adlandırılmasına səbəb olmuşdur. Bu abidələrin çoxu XVIII-XIX əsrlərə aiddir. Şuşada hər bir ev, küçə, möhtəşəm qala divarları, məscidlər, qədd-qamətli minarələr, əzəmətli qəsrlərin qalıqları keçmişdən xəbər verir.[17]

Rayonun ərazisində müxtəlif növ tikinti materialı yataqları və mineral su bulaqları vardır: üzlük daş yatağı; kərpic-kirəmit istehsalına yararlı Keçəldağ (Lesoqor) gil yatağı; yeraltı şirin su yatağı; Şırlan və Turşsu mineral su yataqları; və s. Ərazidə nadir təbiət komplekslərini qo-rumaq üçün 1988-ci ildə təşkil edilən Daşaltı Dövlət Təbiət Yasaqlığı 450 hektar ərazini əhatə edirdi.

Şuşa işğal edilərkən və işğalda olduğu müddətdə erməni işğalçıları tərəfindən tarixi-mədəni və dini abidələr vəhşicəsinə dağıdılmışdır. Şuşa muzeylərinin qiymətli sərvətləri - rəsm və heyкəltəraşlıq əsərləri, xalça və xalça toxuculuq məmulatları, xalq tətbiqi sənət nümunələri, arxeoloji tapıntılar, qədim tarixi sənədlər, Azərbaycanın görкəmli şəxsiyyətlərinin xatirə əşyaları, digər qiymətli materiallar Ermənistana aparılmış, sonradan həmin əşyalar xarici auкsionlarda satılmış, yaxud müxtəlif sərgi və muzeylərdə erməni mədəniyyət nümunəsi кimi təqdim olunmuşdu.[18]

[17] http://www.shusha-ih.gov.az/page/10.html
[18] https://www.armenianvandalism.az/az_shusha.html

Şuşa şəhəri 8 noyabr 2020-ci il tarixində Ermənistan işğalından azad olunmuşdur. Rayonun bəzi əraziləri və kəndləri hazırda 10 noyabr 2020-ci il tarixli Rusiya, Azərbaycan və Ermənistan arasında imzalanmış üçtərəfli Bəyanata əsasən müvəqqəti olaraq Rusiya sülhməramlı qüvvələrinin nəzarəti altındadır.

Ağdam rayonu. Ağdamın rayon kimi yaranma tarixi 8 avqust 1930-cu il hesab edilir. Ərazisi 1,15 min kv. km., əhalinin sayı isə 204 min nəfərdir (01 yanvar 2020-ci il tarixinə). İşğala qədər Ağdam rayonunda 1 şəhər, 2 qəsəbə, 123 kənd var idi.[19]

Erməni işğalından öncə Ağdam ağır, yeyinti və yüngül sənayeyə, inkişaf etmiş kənd təsərrüfatına malik rayon idi. Ağdamda dəzgah avadanlıqları, aerokosmik və rabitə cihazları, metis-furnitur, traktor və avtomobil təmiri, asfalt, konserv, yağ-pendir, barama toxumu, pambıq, şərab və mexanikləşdirilmiş çörək zavodları, xalça fabriki, taxıl məhsulları, tikinti materialları və ət kombinatları, iki dəmiryol vağzalı və aeroport, avtomobillərə texniki xidmət stansiyaları, məişət xidməti kombinatı, elektrik şəbəkəsi, kənd təsərrüfatı, kənd təsərrüfatının mexanikləşdirilməsi və elektrikləşdirilməsi stansiyaları, Üzeyir Hacıbəyli adına musiqi texnikumu (kollec), Əbdürrəhman bəy Haqverdiyev adına Ağdam Dövlət Dram Teatrı fəaliyyət göstərirdi. Həmçinin, 38 kolxoz və sovxoz, 24 tikinti-quraşdırma idarəsi, 12 sənaye müəssisəsi, 74 məktəb, 105 səhiyyə müəssisəsi, 271 mədəniyyət evi, 67 idarə, 99 klub və s. var idi.

Rayon ərazisinin 1700 hektarı meşəlik, 28 min hektar sahə isə kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlardan ibarət idi. Kənd təsərrüfatının istiqaməti, əsasən, pambıqçılıq, üzümçülük və heyvandarlıq idi.[20] 1988-ci ilin sonlarında Ermənistandan – özlərinin tarixi yaşayış yerlərindən, daha sonra isə Dağlıq Qarabağdakı doğma ocaqlarından qovulub çıxarılan on minlərlə azərbaycanlı da məhz Ağdam rayonunda yerləşdirilmişdi. Ermənistan Ağdam rayonunun 846,7 kv. km. ərazisini, yəni ümumi ərazisinin 77,4 faizini işğal etmişdi. İşğal edilmiş Ağdam şəhəri və rayonun 89 kəndi vəhşicəsinə darmadağın və talan edilmişdir.[21]

20 noyabr 2020-ci il tarixində Ağdam rayonu Ermənistan işğalından tam azad olunmuşdur.

Kəlbəcər rayonu. Kəlbəcərin rayon kimi yaranma tarixi 8 avqust 1930-cu il hesab edilir. Ərazisi 3,05 min kv. km. olan rayonda 1 şəhər, 1 şəhər tipli qəsəbə, 150-dən çox kənd var idi. Mərkəzi Kəlbəcər şəhəridir. Kəlbəcər rayonu əhalisinin sayı 94,1 min nəfərdir (01 yanvar 2020-ci il tarixinə).

Meşələrinin ümumi sahəsi 38 min hektardır. Rayon Ermənistanın işğalından öncə nadir heyvan və bitki növləri ilə zəngin olmuşdur. Rayon ərazisində 4 mindən artıq bitki növü bitir ki, bunlardan da 200-ü dərman bitkisidir. Zəngin meşələr diyarı olan Kəlbəcərdə yüzlərlə mineral bulaqlar mövcuddur. Kəlbəcərə dünya şöhrəti qazandırmış Yuxarı İstisu, Aşağı İstisu, Keşdək, Qarasu, Mozçay, Bağırsaq, Qotursu kimi çox böyük müalicə - balneoloji təsirə malik mineral su yataqları da vardır. Rayonun İstisu qəsəbəsində keçmiş SSRİ-də Ümumittifaq

[19] http://www.agdam-ih.gov.az/page/10.html
[20] https://avciya.az/agdam-rayonu-haqqinda-umumi-m%C9%99lumat/
[21] http://www.dqdk.gov.az/az/view/objects/4

əhəmiyyətli 1 və 2 saylı İstisu sanatoriyaları fəaliyyət göstərirdi.[22] Kəlbəcər ərazisində olan zəngin qızıl yataqları Ermənistan tərəfindən xarici şirkətlər cəlb edilərək tam qanunsuz olaraq vəhşicəsinə istismar edilmiş, bütün xammal Ermənistana və xaricə daşınmış, orada emal edilərək hər il milyardlarla dollar qanunsuz gəlirlər əldə edilmişdir.

Kəlbəcər rayonu 2 aprel 1993-cü il tarixində Ermənistan tərəfindən işğal edilmişdi. Kəlbəcərin işğalı zamanı 97 məktəb, 9 uşaq bağçası, 116 kitabxana, 43 klub, 42 mədəniyyət evi, tarix-diyarşünaslıq muzeyi, 9 xəstəxana, 75 tibbi məntəqə, 23 ambulatoriya, 9 aptek, yüzlərlə inzibati bina, minlərlə maşın, texnika və s. talan edilmiş və rayonun milyardlarla manatlıq sərvəti Ermənistana daşınmışdır.[23] Kəlbəcər rayonu ərazisində qalmış 13 minədək fərdi mənzil, 38 min hektar meşə sahəsi Ermənistan tərəfindən ciddi talan və məhv edilmişdir.

25 noyabr 2020-ci il tarixində Kəlbəcər rayonu Ermənistan işğalından tam azad olunmuşdur.

Xocalı rayonu. Xocalı rayonu 26 noyabr 1991-ci il tarixində Əsgəran rayonunun əsasında yaradılmışdır. Rayonun ərazisi 1991-1992-ci illərdə Ermənistan tərəfindən işğal edilmişdir. Ərazisi 1,00 min kv. km., əhalisi 28,8 min nəfərdir (01 yanvar 2020-ci il tarixinə). Rayonda 1 şəhər, 1 qəsəbə, 50 kənd olmuşdur. Mərkəzi Xocalı şəhəridir. Rayonun ərazisindən uzunluğu 32 km. olan birinci kateqoriyalı şose yolu və Bakı-Xankəndi dəmir yolu keçirdi.[24] Ərazinin 40 faizə qədəri fıstıq, cökə, ağcaqayın, qaraağac və s. ağaclarla zəngindir.[25]

1992-ci il fevral ayının 25-dən 26-na keçən gecə Ermənistan tərəfindən Xocalıda ağır beynəlxalq cinayət – soyqırımı törədilmiş və ərazi tam işğal edilmişdir (bu barədə 5.1-də (səh. 31-32) ətraflı qeyd edilmişdir). İşğala qədər rayonda 56 mədəniyyət müəssisəsi, muzeylər, texnikum (kollec), orta məktəblər, səhiyyə müəssisələri, kənd təsərrüfatı və sənaye müəssisələri, aeroport və s. fəaliyyət göstərirdi. Əhali əsasən üzümçülük, heyvandarlıq, arıçılıq və əkinçiliklə məşğul olurdu. Özbəkistandan qaçqın düşmüş 54 məhsəti-türkü ailəsi, həmçinin Ermənistandan və Xankəndindən qovulmuş azərbaycanlılar da o vaxtlar Xocalı şəhərində məskunlaşmışdılar.[26] Xocalı rayonu ərazisində yerləşən çox qədim abidələr, tarix və mədəniyyət nümunələri də erməni vandalizminin qurbanı olmuşdur (bu barədə 5.12-də (səh.60-61) ətraflı qeyd edilmişdir).[27]

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin 27 sentyabr - 10 noyabr 2020-ci il dövrünü əhatə edən mərhələsində Xocalı rayonunun 9 kəndi Ermənistan işğalından azad olunmuşdur. Rayonun digər əraziləri 10 noyabr 2020-ci il tarixli Rusiya, Azərbaycan və Ermənistan arasında imzalanmış üçtərəfli Bəyanata əsasən müvəqqəti olaraq Rusiya sülhməramlı qüvvələrinin nəzarəti altındadır.

Xankəndi şəhəri. İnzibati bölgüyə əsasən Xankəndi şəhəri Xocalı rayonunun tərkibindədir. İnzibati cəhətdən Xankəndi şəhər əhatə dairəsinə Xankəndi şəhəri və Kərkicahan qəsəbəsi daxildir. Əhalisinin sayi 55,9 min nəfər (01 yanvar 2020-ci il tarixinə), sahəsi 8,8 kv.

[22] http://www.anl.az/kelbecer.htm
[23] http://www.dqdk.gov.az/az/view/objects/8
[24] http://xocali-ih.gov.az/page/10.html
[25] https://www.justiceforkhojaly.org/az/content/xocali-rayonu-bar%C9%99d%C9%99
[26] http://anl.az/down/meqale/azerbaycan/azerbaycan_mart2009/70876.htm
[27] http://www.dqdk.gov.az/az/view/objects/12

km. olan Xankəndi şəhəri Azərbaycan SSR daxilində keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin mərkəzi olmuşdur. Xankəndi şəhəri Ermənistan tərəfindən 28 dekabr 1991-ci il tarixində işğal olunmuşdur.

Xankəndi şəhəri XVIII əsrin axırlarında Qarabağ xanlarının istirahəti üçün yaşayış məskəni kimi salınmışdır.[28] XX əsrdə isə Xankəndi şəhəri Azərbaycanın yeni sənaye və mədəniyyət mərkəzi kimi inkişaf etməyə başlayır. Xankəndində bütün Cənubi Qafqazda tanınan ipək kombinatı, ayaqqabı, xalça, tikiş fabrikləri, süd kombinatı, şərab zavodu və s. fəaliyyət göstərirdi. Elektrotexnika zavodunun, mebel fabrikinin, tikinti materialları kombinatının məhsulları isə Azərbaycanın daxili bazarında özünə layiqli yer tutmuşdu.[29]

Azərbaycan SSR-nin Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Sovetlərinin 07 iyul 1923-cü il tarixli Dekretinə əsasən, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradılarkən, həmin Vilayətin mərkəzi Xankəndi şəhəri olmuşdur. 18 sentyabr 1923-cü il tarixində SSRİ rəhbərliyinin dəstəyi və Qarabağ Vilayət Partiya Komitəsinin qərarı ilə Xankəndi şəhərinin adı dəyişdirilərək Stepanakert şəhəri adlandırılmışdı. 26 noyabr 1991-ci il tarixli Qanuna əsasən isə şəhərin tarixi adı qaytarılmış və Xankəndi şəhəri adlandırılmışdır.[30]

Uzun müddət Xankəndində kifayət qədər sayda azərbaycanlıların yaşamasına baxmayaraq, bu gün orada bir nəfər azərbaycanlı yaşamır. 10 noyabr 2020-ci il tarixli Rusiya, Azərbaycan və Ermənistan arasında imzalanmış üçtərəfli Bəyanata əsasən həmin ərazi hazırda müvəqqəti olaraq Rusiya sülhməramlı qüvvələrinin nəzarəti altındadır.

Laçın rayonu. Laçının rayon kimi yaranma tarixi 8 avqust 1930-cu il hesab edilir. Rayon ərazisində dünyada ən nadir ağac növü sayılan qırmızı dəmirağac meşələri, çoxlu mineral suları, kobalt, uran, civə, qızıl, dəmir, müxtəlif rəngli mərmər yataqları, həddindən çox dərman bitkiləri və s. vardır.[31] Laçın rayonunun çox keyfiyyətli su mənbələri vardır. Bunlardan 20-dən artıq müalicə əhəmiyyətli bulaqlardır. El arasında möcüzəsinə görə bu sulara – baş suyu, göz suyu, diş suyu, yel suyu, mədə suyu və s. kimi adlar verilmişdi.[32] Ərazisi 1,84 min kv. km., əhalinin sayı 78,6 min nəfərdir (01 yanvar 2020-ci il tarixinə). Laçın rayonunda 1 şəhər, 1 qəsəbə və 125 kənd var idi. [33]

Laçın rayonu çoxlu sayda tarixi mədəniyyət, memarlıq və qəbirüstü abidələri, onlarla kurqan, qala tipli arxeologiya baxımından əhəmiyyətli olan abidələr, stellalar, at, qoç fiqurları, süjetli daşları və s. olan bir ərazi olmuşdu.[34]

Laçın rayonu Ermənistan tərəfindən 18 may 1992-ci il tarixində işğal edilmişdi. İşğaldan əvvəl rayonda 217 mədəniyyət müəssisəsi, 142 səhiyyə obyekti, 133 idarə və müəssisə, 100-dən çox ümumtəhsil məktəbi, məktəbəqədər müəssisə, musiqi məktəbi, internat məktəbi, orta texniki peşə məktəbi və s. var idi.[35]

01 dekabr 2020-ci il tarixində Laçın rayonu Ermənistan işğalından azad olunmuşdur. 10 noyabr 2020-ci il tarixli Rusiya, Azərbaycan və Ermənistan arasında imzalanmış üçtərəfli

[28] http://anl.az/down/meqale/525/2010/fevral/107143.htm
[29] https://www.stat.gov.az/map/az/09_8/
[30] https://www.gomap.az/info/Cities/Khankendi.aspx
[31] https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-54941977
[32] https://report.az/qarabag/lacin-rayonu/
[33] https://www.stat.gov.az/map/az/10_2/
[34] http://www.anl.az/lachin.html
[35] http://www.lachin-ih.gov.az/page/10.html

Bəyanata əsasən isə Laçın rayonu ərazisinin müəyyən hissəsi müvəqqəti olaraq Rusiya sülhməramlı qüvvələrinin nəzarəti altındadır.

Xocavənd rayonu. Xocavənd rayonu 26 noyabr 1991-ci il tarixində Martuni və Hadrut rayonlarının əsasında yaradılmışdır. Rayonun ərazisi 1,46 min kv. km., əhalisi 44,1 min nəfərdir (01.01.2020-ci il tarixinə). Xocavənd rayonu 1 şəhər, 2 qəsəbə və 81 kəndi birləşdirirdi. Xocavənd rayonu 02 oktyabr 1992-ci il tarixində Ermənistan tərəfindən işğal olunmuşdu.

Xocavənd rayonu əsasən kənd təsərrüfatı rayonu olmaqla, burada üzümçülük, taxılçılıq və heyvandarlıq mühüm yer tuturdu. Rayonda axan dağ çayları füsunkar gözəlliklə bərabər, bağçılıq və bostançılıq üçün əlverişli şərait yaratmışdı.[36]

Xocavənd rayonunda diametri 600 sm., hündürlüyü 25 m. olan 1 ədəd 1000 il və diametri 600 sm., hündürlüyü 25 m. olan 1 ədəd 2000 il yaşlı Şərq çinarları təbiət abidəsi kimi qorunurdu.[37] Xocavənd rayonunun Qarakənd kəndində Azərbaycanın "Qırmızı Kitab"ına düşmüş 0,5 hektar ərazidə orta diametri 24 sm, hündürlüyü 12 m, yaşı 100 illik azat ağacları da mühafizə edilirdi.

Xocavənd rayonu ərazisində, Salakətin kəndinin yaxınlığında (Quruçay vadisində) 1,5 milyon il yaşı olan Azıx mağarası, həmçinin qədim tarixə malik Tağlar mağarası, Tuğ kəndi ərazisində yerləşən V-VIII əsrlərə aid "Ritiş" qalası, Ərgünəş dağının yamacında sıldırım qayalar üzərində yerləşən "Ərgünəş" qalası, Düdükçü kəndi ətrafında XIII əsrə aid "Rzaqulu Bəy" türbəsi, Xocavənd kəndi yaxınlığında "Aşıqlı Qoşa" günbəzi, Böyük Tağlar kəndində "Alban" məbədi, Tuğ kəndindəki "Qırmızı" məbəd adlı X əsrə aid tarixi memarlıq və incəsənət abidələri və s. olmuşdu, lakin tam əksəriyyəti ermənilər tərəfindən məhv edilmişdir.[38]

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin 27 sentyabr - 10 noyabr 2020-ci il dövrünü əhatə edən mərhələsində Xocavənd rayonunun 35 kəndi və Hadrut qəsəbəsi erməni işğalından azad olunmuşdur. Rayonun digər əraziləri 10 noyabr 2020-ci il tarixli Rusiya, Azərbaycan və Ermənistan arasında imzalanmış üçtərəfli Bəyanata əsasən müvəqqəti olaraq Rusiya sülhməramlı qüvvələrinin nəzarəti altındadır.

Qubadlı rayonu. Qubadlı rayonu 14 mart 1933-cü il tarixində yaradılmışdır. Rayonda 1 şəhər və 93 kənd var idi. Ərazisi 0,80 min kv. km., əhalisi 41,6 min nəfərdir (01 yanvar 2020-ci il tarixinə). [39]

Qubadlı rayonunda 1969-cu ildə dövlət yasaqlığı yaradılmışdır. Rayonda 13,2 min hektar meşə sahəsi vardır. Rayon ərazisindən iki böyük dağ çayı keçir: Həkəri və Bərgüşad.[40] Dağlıq yerlər meşə örtüyü ilə zəngindir. Rayon əhalisi əsasən heyvandarlıq, tütünçülük və taxılçılıqla məşğul olurdu. Qubadlıda böyük əqiq yatağı və böyük mərmər karxanası da var idi.[41]

Rayonun mərkəzi olan Qubadlı şəhərində 62 idarə və müəssisə fəaliyyət göstərirdi. Burada asfalt zavodu, inkubator-quşçuluq fabriki, daş karxanası, texniki-təchizat idarəsi, tikiş

[36] http://www.xocavend-ih.gov.az/page/10.html
[37] https://nmdk.gov.az/page/region_info/149
[38] http://www.dqdk.gov.az/az/view/objects/13
[39] http://www.qubadli-ih.gov.az/page/10.html
[40] http://www.dqdk.gov.az/az/view/objects/10
[41] http://www.qubadli-ih.gov.az/page/11.html

fabriki, Azərbaycan "Neftqazavtomat" təcrübə zavodu və başqa istehsal xarakterli müəssisələr də var idi.[42]

Qubadlı rayonunda 22 orta, 26 səkkizillik, 15 ibtidai məktəb var idi. Rayonda 300 yerlik 4 xəstəxana və 33 səhiyyə müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi. 111 mədəni-maarif müəssisəsi, o cümlədən 60 kitabxana, 10 mədəniyyət evi, 28 klub, 6 avtoklub, 23 kino qurğusu fəaliyyət göstərirdi. 125 ticarət, 96 ictimai-iaşə, 25 məişət xidməti və 21 rabitə müəssisəsində əhaliyə xidmət göstərilirdi. Rayon 31 avqust 1993-cü il tarixində Ermənistan tərəfindən işğal edildikdən sonra tamamilə dağıdılmış, bütün tarixi, mədəni, dini abidələr, o cümlədən sənaye əhəmiyyətli ehtiyatlar məhv və talan edilmişdir.[43]

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin 27 sentyabr – 10 noyabr 2020-ci il dövrünü əhatə edən mərhələsində Qubadlı rayonu Ermənistan işğalından tam azad olunmuşdur.

Zəngilan rayonu. Zəngilanın rayon kimi yaranma tarixi 8 avqust 1930-cu il hesab edilir. Ərazisi 0,73 min kv. km., əhalisi 45,2 min nəfərdir (01 yanvar 2020-ci il tarixinə).[44]

1 şəhər, 5 qəsəbə və 79 kənddən ibarət olan Zəngilan rayonu 29 oktyabr 1993-cü il tarixində Ermənistan tərəfindən işğal olunmuşdu. Zəngin təbiətə malik Zəngilan rayonunun işğalına qədər əsasən tütünçülük və üzümçülüklə məşğul olunurdu. Heyvandarlıq, ipəkçilik, taxılçılıq da inkişaf etmişdi.[45]

İşğaldan öncə rayonda 10453 yaşayış mənzili, 28200 yardımçı bina, 195 inzibati bina, 870 təsərrüfatların yardımçı binaları, 128 mədəniyyət müəssisəsi, 123 təhsil müəssisəsi, texniki peşə məktəbi, 64 səhiyyə müəssisəsi, 80 rabitə müəssisəsi, 7 səyyar avtoklub, 21 kino qurğu, 2 diyarşünaslıq muzeyi, 142 ticarət obyekti, 49 ictimai-iaşə obyekti, 2 şərab zavodu, konserv zavodu, toxuculuq sexi, kərpic zavodu, çörəkbişirmə zavodu, çınqıl zavodu, 2 asfalt zavodu, su nasos stansiyası kompleksləri, 8 dəmir yol vağzalı və depo, quşçuluq fabriki, mal-qara kökəltmə kompleksi, 3,4 min hektar üzüm bağları, 6 süni su tutarları olmuşdur. Ermənistan bu əraziləri işğal etdikdən sonra rayonun bütün resursları məhv edilmişdir.[46]

Zəngilan rayonu ərazisində olan zəngin Vejnəli qızıl yataqları Ermənistan tərəfindən xarici şirkətlər cəlb edilərək tam qanunsuz olaraq vəhşicəsinə istismar edilmiş və hər il milyardlarla dollar qanunsuz gəlirlər əldə edilmişdir.

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin 27 sentyabr – 10 noyabr 2020-ci il dövrünü əhatə edən mərhələsində Zəngilan rayonu Ermənistan işğalından tam azad olunmuşdur.

Cəbrayıl rayonu. Cəbrayılın rayon kimi yaranma tarixi 8 avqust 1930-cu il hesab edilir. Ərazisi 1,05 min kv. km., əhalisi 81,7 min nəfərdir (01 yanvar 2020-ci il tarixinə).

23 avqust 1993-cü il tarixində Ermənistan tərəfindən işğal edilən Cəbrayıl rayonu 1 şəhər, 4 qəsəbə və 92 kənddən ibarət idi. Rayonda 510 çarpayılıq xəstəxanalarda 92 həkim, 432 orta ixtisaslı tibb işçisi, 72 məktəbdə 1660 nəfərdən çox müəllim, 3 musiqi məktəbi, 12 mədəniyyət evi, 32 klub, 10 mədəni çadır və avtoklub, 78 kitabxana və 1 muzeydə 508 mədəniyyət işçisi çalışırdı. Rayon Tarix-diyarşünaslıq muzeyində 20 mindən yuxarı eksponat var

[42] http://supremecourt.gov.az/static/view/298
[43] http://btpm.edu.az/component/k2/item/400-zhubadli-rayonunun-iszhali
[44] http://www.zengilan-ih.gov.az/page/10.html
[45] https://nmdk.gov.az/page/region_info/269
[46] http://www.dqdk.gov.az/az/view/objects/14

idi. Rayonda 8 sənaye müəssisəsi, 42 kolxoz, kökəltmə birliyi, quşçuluq fabriki və s. fəaliyyət göstərirdi. [47]

Azərbaycanda eramızın I əsrindən yaradılmış kəhriz şəbəkəsindən Cəbrayılda daha geniş şəkildə istifadə olunurdu. Respublikamızda olan 813 kəhrizin 118-i Cəbrayılın payına düşür.[48] 360-dan çox təbii mineral bulaqları olan rayonda 4 min hektar meşə zolağı, 60 min hektar əkin sahəsi, 1,1 min hektar bağ sahəsi mövcud idi. Cəbrayılda xalçaçılıq (Cəbrayıl xalça məktəbi) tarixi peşə növü kimi geniş inkişaf etmişdi. Həmçinin, rayonun ərazisi maddi və mədəni abidələrlə zəngin olmuşdu. Rayonun ərazisində çoxlu qədim türk yazılı abidələri mövcud idi.[49]

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin 27 sentyabr – 10 noyabr 2020-ci il dövrünü əhatə edən mərhələsində Cəbrayıl rayonu Ermənistan işğalından tam azad olunmuşdur.

Füzuli rayonu. İlkin adı Qarabulaq olan Füzulinin rayon kimi yaranma tarixi 8 avqust 1930-cu il hesab edilir. 1959-cu ilin aprelində böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin şərəfinə Füzuli rayonu adlandırılmışdır. Füzuli rayonu həm də yaşı minilliklərə gedib çıxan tarixi-mədəni-dini və memarlıq abidləri ilə tanınır.[50]

Füzuli rayonunun ərazisi 1,39 min kv. km., əhalisi 133,8 min nəfərdir (01 yanvar 2020-ci il tarixinə). Rayonda 2 şəhər, 11 qəsəbə, 82 kənd var idi. Rayon iqtisadiyyatının əsasını kənd təsərrüfatı təşkil edirdi. İşğala qədər rayonda taxılçılıq, heyvandarlıq, üzümçülük, qoyunçuluq, quşçuluq, baramaçılıq geniş inkişaf etmişdi. Rayonda 65 kolxoz və sovxoz, 12 fermer təsərrüfatı, 11 üzüm emalı müəssisəsi və s. var idi.[51] Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar 85 min hektar idi. 50,9 min hektar otlaq sahələri var idi. Tikinti trestləri, 6 nəqliyyat təşkilatı, 13 sənaye müəssisəsi və s. fəaliyyət göstərən rayonda Köndələn su anbarı tikilmiş və suvarma kanalları çəkilmişdi. [52]

Füzuli rayonunda işğala qədər 90 kitabxana, 20 mədəniyyət evi, 79 klub, 20 kinoqurğu, 2 muzey, xalq və dövlət dram teatrları, istirahət parkları fəaliyyət göstərirdi. Bundan başqa, rayonda 685 çarpayılıq 13 xəstəxana, 17 həkim məntəqəsi, 30 feldşer–mama məntəqəsi, vərəm, dəri və zöhrəvi xəstəlikləri dispanseri, texnikum (kollec), 86 ümumtəhsil məktəbi, 2 texniki peşə məktəbi, 65 məktəbəqədər müəssisə, stadion və s. olmuşdu.

Ermənistan tərəfindən Füzuli rayonu 23 avqust 1993-cü il tarixində işğal olunmuşdur və digər işğal edilmiş ərazilər kimi bütövlükdə vəhşicəsinə dağıntılara məruz qalmışdır.[53] 1994-cü ildə Azərbaycan tərəfindən aparılan uğurlu hərbi əməliyyatlar nəticəsində rayonun 82 yaşayış məntəqəsindən 23-ü Ermənistan işğalından azad edilmişdi.[54]

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin 27 sentyabr - 10 noyabr 2020-ci il dövrünü əhatə edən mərhələsində Füzuli rayonu Ermənistan işğalından tam azad olunmuşdur.

[47] https://www.stat.gov.az/map/az/09_6/
[48] https://www.cahid.info/archives/1007
[49] https://nmdk.gov.az/page/region_info/101
[50] https://heydaraliyev-centers.az/fuzuli/about-region
[51] https://myfuzuli.wordpress.com/2010/08/18/tarixi-haqqinda-qisa-m%C9%99lumat/
[52] http://www.fuzuli-ih.gov.az/page/10.html
[53] https://www.armenianvandalism.az/az_fizuli.html
[54] http://www.inter-infor.com/load/i_sgal_olunmus_razil_r/fuzuli/fuzuli_rayonu_23_08_1993/12-1-0-36

Nəticə: *Uzun müddət Ermənistan tərəfindən işğal altında saxlanılmış Azərbaycan əraziləri haqqında işğala qədərki vəziyyəti aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:*

- işğal nəticəsində həmin ərazilərdə yaşayan xeyli sayda insanlar qətlə yetirilmiş, itkin düşmüş və əlil olmuşdur (bu barədə 5.1-də (səh.31) ətraflı qeyd edilmişdir). Sonda oradakı ailələr məcburi köçkün həyatı ilə öz təbii mühitindən kənar yaşamağa məcbur edilmişlər;

- həmin ərazilərdə yaşayış üçün bütün şərait (nəqliyyat, infrastruktur və s.) istiqamətləri tam formalaşmış şəkildə idi;

- həmin ərazilərdə uzun müddətli yaşama ilə insanlar tam məskunlaşmışdı;

- həmin ərazilərdə kənd təsərrüfatı, sənaye və digər formalaşmış istehsalat sahələri mövcud idi;

- həmin ərazilər zəngin ekoloji-təbii mühitə və təbii sərvətlərə malik idi;

- həmin ərazilər tarixi, mədəni və dini abidələrin zənginliyi ilə diqqəti cəlb edirdi; və s.

Uzun müddət Ermənistan tərəfindən işğal altında olmuş və bu gün işğaldan azad edilmiş Azərbaycan ərazilərinin hazırki vəziyyəti aşağıdakı hallarla müşahidə olunur:

- həmin ərazilər tam şəkildə dağıdılmışdır;

- həmin ərazilər minalanmış, orada digər başqa partlayıcı və təhlükəli silahların olması təhlükəsi ciddidir;

- həmin ərazilərdə yaşayış üçün şərait (nəqliyyat, infrastruktur və s.) istiqamətləri demək olar ki, yoxdur;

- həmin ərazilərdə kənd təsərrüfatı, sənaye və digər formalaşmış istehsalat sahələri məhv edilmişdir;

- həmin ərazilərin zəngin ekoloji-təbii mühiti ciddi korlanmış və təbii sərvətlər qanunsuz istismar edilmişdir;

- həmin ərazilərin zəngin tarixi, mədəni və dini abidələri tam və vəhşicəsinə məhv və talan edilmişdir; və s.

Qeyd: *Uzun müddət Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərində mövcud olmuş, hazırda isə tam və ya qismən dağıdılmış tarix və mədəniyyət abidələrinin siyahısı Əlavə edilir.*

4. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə əlaqədar qəbul edilmiş beynəlxalq sənədlərin təhlili

4.1. BMT TŞ-nin 822, 853, 874 və 884 saylı qətnamələrinə dair hüquqi mövqe

Məlum olduğu kimi, BMT TŞ tərəfindən Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin qarşısının alınması və regionda təhlükəsizliyin təmin edilməsi məqsədilə, o cümlədən bu istiqamətdə əsas prinsiplər, nəhayət ərazi əldə etmək məqsədilə gücdən istifadənin yolverilməzliyini təsdiq edən *dörd qətnamə* qəbul edilmişdir:

- *İşğalçı qüvvələrin dərhal Kəlbəcər və digər işğal olunmuş rayonlardan çıxarılmasını tələb edən 30 aprel 1993-cü il tarixli 822 saylı qətnamə;*

- *Ağdam və digər işğal olunmuş rayonların işğalını pisləyən 29 iyul 1993-cü il tarixli 853 saylı qətnamə;*

- *İşğal olunmuş ərazilərdən işğalçı qüvvələrin qoşunlarının çıxarılması və münaqişənin sülh danışıqları vasitəsi ilə həll olunmasına dair 14 oktyabr 1993-cü il tarixli 874 saylı qətnamə;*

- *Hərbi əməliyyatların yenidən başlanması ilə nəticələnən tərəflər arasında əldə edilmiş atəşkəsin pozulmasını, xüsusilə Zəngilan rayonunun və Horadiz şəhərinin işğal edilməsini, dinc əhaliyə qarşı hücumları və Azərbaycan Respublikası ərazisinin bombardman edilməsini pisləyən 12 noyabr 1993-cü il tarixli 884 saylı qətnamə.*

Vurğulamaq lazımdır ki, *ratione materiae* BMT TŞ beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyə təhdidlərin qarşısını almaq üçün məcburi hüquqi qüvvəyə malik qərar verməkdə səlahiyyətlidir. Nəzərə alsaq ki, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyə təhdid yarada biləcək vəziyyətlər məhdud deyil, o zaman BMT TŞ-nin bu istiqamətdə imkanları genişdir. BMT TŞ-nin qərarları bütün üzv dövlətlər, o cümlədən Şuranın üzvü olmayan dövlətlər üçün də məcburi hüquqi qüvvəyə malikdir. Odur ki, müqavilə öhdəliklərindən fərqli olaraq, BMT TŞ-nin qərarları daha əhatəli və geniş hüquqi qüvvəyə malikdir. Bu mövqe BMT TŞ-nin *Legal Consequences for States of the Continued Presence of South Africa in Namibia (South West Africa)* rəyində də öz təsdiqini tapmışdır.[55] Odur ki, BMT Nizamnaməsindən irəli gələrək məcburi qərar qəbul etmək səlahiyyəti əsasında qəbul edilən BMT TŞ-nin qərarları mühüm normativ dəyərə malikdir və bu cür qərarların artıq bütün üzv dövlətlər adından çıxarıldığı ehtiva edilir.

BMT TŞ-nin qətnamələri dövlətlərin yerinə yetirməli olduğu beynəlxalq öhdəliklərinə aiddir. Dövlətlərin beynəlxalq hüquqazidd əməllərinə görə məsuliyyəti haqqında Maddələr Layihəsinə Kommentariyalarda qeyd edilir ki, beynəlxalq cəmiyyətə öz üzvlüyünə görə hər bir dövlət bəzi əsas hüquqların müdafiəsində və bəzi əsas öhdəliklərin icrasında qanuni marağa malikdir. "*Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited (Belgium v. Spain)*" işi üzrə BMT BM-nin qərarı bu prinsipin tanınmasının təminatında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu öhdəliklərin xüsusi kateqoriyasının mövcudluğunu, yəni bütövlükdə beynəlxalq cəmiyyət

[55] https://www.icj-cij.org/en/case/53

qarşısında öhdəlikləri müəyyən etdi. BMT BM-nin mövqeyinə görə: öz təbiətinə görə beynəlxalq cəmiyyət qarşısında dövlətin öhdəlikləri bütün dövlətlərin narahatlığına səbəb olur. Müvafiq hüquqların əhəmiyyətini nəzərə alaraq, bütün dövlətlər onların müdafiəsinə maraq göstərə bilər: onlar *erga omnes* öhdəliklərdir. Müvafiq olaraq, beynəlxalq ümumi hüququn imperativ normalarından yaranan öhdəliklərin ciddi pozulması yalnız məsuliyyət daşıyan dövlətə yox, həm də bütün başqa dövlətlərə toxunan əlavə nəticələrə malik ola bilər. Bir halda ki, bütün dövlətlər qanuni marağa malikdir, onda dövlətlərin hər biri dövlətin məsuliyyətinə istinad etmək hüququna malikdirlər, hansı ki, öz *erga omnes* öhdəliklərini pozmuşdur. Bundan başqa, dövlətlər belə pozmaların dayandırılması məqsədi ilə əməkdaşlıq etməlidirlər.[56]

BMT TŞ-nin həmin 822, 853, 874 və 884 saylı 4 qətnaməsi ilə müəyyən edilmiş əsas hissələrini aşağıdakılar kimi müəyyən etmək olar:

- Bütün qətnamələr, ilk növbədə, münaqişənin Ermənistan və Azərbaycan arasında baş verdiyini və Azərbaycan ərazilərinin işğal edildiyini təsdiqləmişdir. İşğal faktını gücləndirən sonrakı sübutlar Ermənistan hərbi qulluqçularının, yəni Ermənistanın silahlı qüvvələrinin müntəzəm bölmələrinin Azərbaycan ərazisində döyüş əməliyyatlarında daim iştirakı olmuşdur. Sonradan, 2020-ci ilin sentyabr ayının sonundan başlayaraq işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərinin işğaldan azad edilməsi zamanı Ermənistan silahlı qüvvələri bütün gücü və səfərbərliyi ilə bu prosesə qarşı çıxış etmişdir. Otuz ilə yaxın müddətdə münaqişənin tənzimlənməsi ilə əlaqədar beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində və ayrı-ayrı dövlətlərin vasitəçiliyi ilə aparılan danışıqlar məhz Ermənistan və Azərbaycan arasında aparılmışdır, bu gün də bu format davam edir.

- Bütün qətnamələrdə Azərbaycanın ərazi bütövlüyü tanınır, beynəlxalq sərhədlərin pozulmazlığı təsdiq edilir və ərazilərin güc tətbiq etməklə əldə edilməsi qəbuledilməz hesab edilir.

- Bütün qətnamələr davamlı sülhün təmin edilməsi məqsədilə regiondakı bütün hərbi hərəkətlərin dərhal dayandırılmasını və işğalçı qüvvələrin Azərbaycanın ərazisindən çıxarılmasını tələb edir. Nəzər yetirmək lazımdır ki, işğalçı qüvvələrin Azərbaycanın ərazisindən çıxarılması məsələsinə qətnamələrdə müxtəlif hüquqi qüvvə verilir. Belə ki, işğalçı qüvvələrin dərhal çıxarılması ilə yanaşı 853 saylı qətnamə (b.3), o cümlədən həmin qüvvələrin tam və qeyd-şərtsiz, 884 saylı qətnamədə (b.4) isə birtərəfli çıxarılması tələb olunur. Vurğulamaq lazımdır ki, hər bir növbəti qətnamədə əvvəl işğal edilmiş bütün ərazilərdən işğalçı qüvvələrin çıxarılması tələb olunur. Bu isə öz-özlüyündə BMT TŞ-nin qətnamələri ilə fərdi olaraq əhatə edilməyən Azərbaycanın BMT-yə üzv olan zaman tanınmış digər ərazilərinin işğaldan tam azad olunmasını ehtiva edir. [57]

- Bütün qətnamələrdə mübahisənin sülh yolu ilə həll edilməsinə böyük önəm verilir və tərəflərə ATƏT-in Minsk qrupu çərçivəsində və ya birbaşa danışıqlar prosesinə başlamasına çağırış edilir, o cümlədən regionda iqtisadi, nəqliyyat və enerji əlaqələrinin bərpası gündəmə gətirilir (853 – b.5; 874 – b.5).

- Bütün qətnamələrdə mülki əhalinin müdafiəsi məsələsi önə çəkilərək mülki insanların əzablarını yüngülləşdirmək və beynəlxalq humanitar hüququn norma və prinsiplərini təmin

[56] https://www.icj-cij.org/en/case/50
[57] Aliyev A.I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, "Nurlar", 2018, p. 51-52

etmək çağırışı edilir, mülki əhaliyə və mülki obyektlərə hücumlar pislənilir. Bundan əlavə, zərərçəkmiş mülki əhaliyə humanitar yardımın həyata keçirilməsi üçün beynəlxalq təsisatlara müraciət olunur (822 – b.3; 853 – b.11; 874 – b.11; 884 – b.7).

- Bütün qətnamələrdə BMT Baş Katibindən və müvafiq beynəlxalq təsisatlardan mülki əhaliyə dəstək verilməklə yanaşı, məcburi köçkünlərin öz əvvəlki yurdlarına *"şərəfli və təhlükəsiz qayıdış hüququ"* tanınır (853 – b.12; 874 – b.11; 884 – b.7). *Şərəfli qayıdış hüququ* əvvəlki vəziyyətin bərpası ilə qayıdışın təmin edilməsini əhatə edən və mühüm insan hüquqları ilə tanınan hər bir məcburi köçkünün əsas hüquqlarından biridir. *Təhlükəsiz qayıdış hüququ* isə məcburi köçkünlərin öz yurdlarına qayıdarkən heç bir təhlükə ilə rastlaşmayacağını bildirir (halbuki bu gün Ermənistan tərəfindən uzun müddət işğal edilmiş və hazırda işğaldan azad olunan Azərbaycan ərazilərində kifayət qədər minalar və digər təhlükəli partlayıcı vasitələr yerləşdirilmişdir. Ermənistan isə həmin silahların ən azı xəritəsini belə vermir. Hər gün isə Azərbaycan tərəfindən minaya düşən mülki şəxslərin və hərbi qulluqçuların sayı artır). Bütün qətnamələrdə əsas məqamlardan biri də Ermənistanın üzərinə (853 – b.9; 884 – b.2) Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ regionunda yaşayan ermənilərə təsir edərək bu qətnamələrin icrasını təmin etmək öhdəliyinin qoyulmasıdır. Bu bir daha onu təsdiq edir ki, münaqişə tərəfi Ermənistandır ki, o həm özü tərəfindən, həmçinin Azərbaycan ərazisində yaşayan ermənilər tərəfindən həmin qətnamələrin icrasını təmin etməlidir.

- Nəhayət, bu qətnamələrdə müəyyən edilən müddəalar BMT BA-nın müvafiq qərarları ilə bir daha möhkəmlənmişdir. Belə ki, BMT BA-nın "Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində vəziyyət haqqında" 14 mart 2008-ci il tarixli qətnaməsində ciddi narahatlıq ifadə edilərək qeyd edilir ki, Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ regionunda və onun ətrafındakı hərbi münaqişə beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyə təhlükə yaratmağa davam etməklə Cənubi Qafqaz ölkələrində humanitar vəziyyətə mənfi təsir edir. BMT BA üzv-dövlətləri Azərbaycanın beynəlxalq qaydada tanınmış sərhədləri çərçivəsində suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmət etməyə çağırır. Qəbul edilən sənəddə BMT BA bir daha bəyan edir ki, Azərbaycan ərazisinin işğalı nəticəsində yaranmış vəziyyəti heç bir dövlət qanuni saymamalı və bu vəziyyətin qalmasını təşviq etməməlidir. Nəhayət, həmin sənəddə Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərindən məcburi köçkün salınmış əhalinin öz yurdlarına qaytarılmasının da vacibliyi bildirilir.[58]

Nəticə: *BMT TŞ-nin 822, 853, 874 və 884 saylı qətnamələri Azərbaycana qarşı təcavüzün baş verdiyini və ərazisinin işğal edildiyini təsdiq edir. Münaqişənin sülh yolu ilə tənzimlənməməsi və Ermənistan tərəfindən növbəti təxribatların törədilməsi BMT TŞ-nin qətnamələrinin icrasını təmin etmək üzrə Azərbaycanın BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsini rəhbər tutaraq özünümüdafiə hüququnun realizəsi ilə nəticələnmişdir.*

Azərbaycan torpaqlarının işğaldan azad edilməsinə yönəlmiş özünümüdafiə tədbirləri 10 noyabr 2020-ci il tarixində Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev, Rusiya Prezidenti Vladimir Putin və Ermənistanın Baş naziri Nikol Paşinyan tərəfindən imzalanmış Bəyanatla nəticələnmişdir. Həmin Bəyanata əsasən 30 ilə yaxın müddətdə işğal edilmiş əraziləri Ermənistan rəsmən qaytarsa da, ərazilər tam dağıdılmış, yaşayış üçün yararsız vəziyyətə salınmış, kütləvi şəkildə minalanmışdır. Bu isə məcburi köçkünlərin "şərəfli və təhlükəsiz qayıdış hüququ"nun ciddi pozulmasıdır. Bu hüququn

[58] https://undocs.org/ru/A/RES/62/243

birinci istiqaməti olan şərəfli qayıdış hüququ əvvəlki vəziyyətin bərpası ilə qayıdışın təmin edilməsini əhatə edən və mühüm insan hüquqları ilə tanınan hər bir məcburi köçkünün əsas hüquqlarından biridir. Bu hüququn ikinci istiqaməti olan təhlükəsiz qayıdış hüququ isə məcburi köçkünlərin öz yurdlarına qayıdarkən heç bir təhlükə ilə rastlaşmayacağını əhatə edir. Sonda, hər iki istiqamətlə birlikdə məcburi köçkünlərin bu hüququnun təmin edilməsi isə Ermənistan dövlətinin müvafiq beynəlxalq məsuliyyətə səbəb olacaq əsas öhdəliyidir.

4.2. Münaqişə ilə əlaqədar qəbul edilmiş digər beynəlxalq sənədlərin ümumi səciyyəsi

1. BMT BA-nın 14 mart 2008-ci il tarixli "Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərindəki vəziyyət" adlı 62/243 saylı qətnaməsində Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədləri daxilində suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə davamlı hörmət və dəstək təsdiqlənmiş, işğal altında olan ərazilərdən bütün erməni qüvvələrinin dərhal, tam və qeyd-şərtsiz çıxarılması tələb edilmiş və qeyd edilmişdir ki, Azərbaycan ərazilərinin işğalını qorumaq üçün heç bir dövlət yardım göstərə bilməz. [59]

2. 2005-ci il yanvarın 25-də AŞ PA tərəfindən qəbul olunmuş "ATƏT-in Minsk Qrupunun məşğul olduğu Dağlıq Qarabağ bölgəsi üzərində münaqişə"yə dair 1690 (2005) saylı Tövsiyədə xüsusilə hərbi əməliyyatlardan çəkinmə və Azərbaycanın bütün işğal olunmuş ərazilərindən hərbi qüvvələrin geri çəkilməsi də daxil olmaqla əlaqədar tərəfləri BMT TŞ-nin 822, 853, 874, 884 saylı qətnamələrinə əməl etməyə çağırış ifadə edilmişdir. Eyni zamanda, AŞ PA tərəfindən qəbul olunmuş *"ATƏT-in Minsk Qrupunun məşğul olduğu Dağlıq Qarabağ bölgəsi üzərində münaqişə"yə dair 1416 (2005) saylı qətnamənin* 1-ci bəndində qeyd edilir ki, Azərbaycan ərazisinin əhəmiyyətli hissələri hələ də erməni qüvvələri tərəfindən işğal altındadır və separatçı qüvvələr hələ də Dağlıq Qarabağ bölgəsinə nəzarət edirlər. Eyni zamanda, həmin qətnamənin 3-cü bəndində AŞ PA BMT TŞ-nin 822, 853, 874 və 884 saylı qətnamələrini xatırladır və əlaqədar tərəflərin, xüsusilə silahlı əməliyyatlardan çəkinməklə və istənilən işğal olunmuş ərazilərdən silahlı qüvvələri çıxarmaqla onlara riayət etməsini təkid edir.

3. AŞ PA-nın 2016-cı il tarixli "Azərbaycan Respublikasının sərhəd rayonlarının sakinlərinin sudan qəsdən məhrum edilməsi haqqında" 2085 saylı qətnaməsinin 4-cü bəndində Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ və digər ətraf ərazilərinin Ermənistan tərəfindən işğalının Azərbaycanın digər bölgələrində yaşayan əhalisi üçün oxşar humanitar və ekoloji problemlər yaratdığı öz əksini tapmışdır. Məhz bu məqsədlə Ermənistan silahlı qüvvələrinin sözügedən regiondan dərhal çıxarılması və bu ölkənin hakimiyyətinin su resurslarından siyasi təsir və ya təzyiq vasitəsi kimi istifadə etməyini dayandırması tələb olunur.

4. Aİ Parlamentinin "Cənubi Qafqaz üçün Aİ strategiyasına ehtiyac olmasına dair" 20 may 2010-cu il tarixli 2009/2216 qərarında Dağlıq Qarabağdakı müharibə zamanı və bununla əlaqədar yüz minlərlə evlərini məcburi tərk edənlərin məcburi köçkün qalmasından və geri qayıtmaq hüququ, mülkiyyət hüququ və şəxsi təhlükəsizlik hüququ da daxil olmaqla digər hüquqlarının pozulmasından ciddi narahatlıq ifadə olunur. Bundan başqa, həmin sənəddə Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycanın bütün işğal olunmuş ərazilərindən çıxarılması tələbi də qeyd edilmişdir. [60]

[59] https://undocs.org/pdf?symbol=ru/A/RES/62/243
[60] https://oeil.secure.europarl.europa.eu/oeil/popups/printficheglobal.pdf?id=583055&l=en

5. *ATƏT çərçivəsində keçirilən görüşlərin (məsələn, Lissabon sammiti) nəticələrinə dair sənədlərdə* birmənalı olaraq Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və Dağlıq Qarabağın Azərbaycan ərazisi olması qeyd edilir.

6. İslam Konfransı Təşkilatının (hazırkı İƏT) Xarici İşlər Nazirləri Şurasının "Ermənistan və Azərbaycan arasında münaqişə haqqında" 1994-cü il tarixli 11/22P saylı və 1995-ci il tarixli 11/23P saylı qətnamələrinin 5-ci bəndində, o cümlədən digər sənədlərində *(Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü haqqında 1996-cı il 12/24P saylı qətnaməsi; Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü haqqında 1998-ci il 13/25P saylı qətnaməsi; Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü haqqında 1999-cu il 14/26P saylı qətnaməsi; Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü haqqında 2000-ci il 17/27P saylı qətnaməsi və s.)* gücdən istifadə edərək Ermənistan tərəfindən Azərbaycan ərazilərinin əldə edilməsinə, yəni işğalına dair mühüm müddəalar əks olunmuşdur. Bütövlükdə, qanunsuz güc tətbiq etmənin qadağan olunan forması kimi Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü İƏT-in qəbul etdiyi bütün müvafiq beynəlxalq sənədlərdə birmənalı şəkildə pislənilir, ərazi bütövlüyünün və sərhədlərin pozulmazlığının bərpası qəti şəkildə tələb olunur.

7. 10 noyabr 2020-ci il tarixində Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev, Ermənistanın Baş naziri Nikol Paşinyan və Rusiya Prezidenti Vladimir Putin tərəfindən imzalanmış Bəyanatın əsas məqamları isə bunlardır:

- Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zonasında atəş və bütün hərbi əməliyyatlar tam dayandırılır. Ərazidən erməni silahlı qüvvələrinin çıxarılması ilə paralel şəkildə 5 il müddətinə Dağlıq Qarabağda təmas xətti və Laçın dəhlizi boyunca Rusiya sülhməramlı kontingenti yerləşdirilir. Münaqişə tərəflərinin razılaşmalara əməl etməsinə nəzarətin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə atəşkəsə nəzarət üzrə sülhməramlı mərkəz yaradılır;
- Daxili məcburi köçkünlər və qaçqınlar Dağlıq Qarabağın ərazisinə və ətraf rayonlara BMT QAK-ın nəzarəti altında geri qayıdır. Hərbi əsirlər, girovlar və digər saxlanılan şəxslərin, habelə cəsədlərin mübadiləsi həyata keçirilir;
- Ermənistan uzun müddət ərzində işğal etdiyi Azərbaycan əraziləri olan Ağdam, Kəlbəcər və Laçın rayonlarını Azərbaycana qaytarır.

8. 11 yanvar 2021-ci il tarixində Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev, Ermənistanın Baş naziri Nikol Paşinyan və Rusiya Prezidenti Vladimir Putin tərəfindən imzalanmış Bəyanatda isə iqtisadi və ticarət əlaqələrinin qurulması üçün hər üç dövlətin baş nazirlərinin müavinlərinin rəhbərliyi ilə işçi qrupların, o cümlədən onların tərkibində ekspert qruplarının yaradılması, dəmiryol və avtomobil daşımalarının həyata keçirilməsi, yeni nəqliyyat infrastrukturunun qurulması və onların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məsələləri əks olunmuşdur.

Nəticə: *Qeyd edilən beynəlxalq sənədlər də birbaşa olaraq Azərbaycan ərazilərinin Ermənistan tərəfindən uzun müddət işğalını təsdiq etmişdir. Ermənistan özünün də imzaladığı 10 noyabr 2020-ci il tarixli üçtərəfli Bəyanatda da uzun müddət işğal etdiyi əraziləri geri qaytarmağı öhdəsinə götürməklə 30 ilə yaxın müddətdə bu ərazilərdə törətdiyi bütün hərəkətlərə görə məsuliyyətini tam şəkildə ifadə etmişdir.*

5. Məcburi köçkünlərin pozulmuş əsas hüquq və azadlıqları

Ayrı-ayrı insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən biri olan insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipinin normativ məzmunundan irəli gəlir. Bu hüquqların təmin edilməsi artıq *jus cogens* xarakterlidir. İnsan hüquqlarına əməl etmək öhdəliyi isə dövlətlərin və bütövlükdə beynəlxalq cəmiyyətin qarşısında duran ən vacib vəzifələrdən biridir. Ümumiyyətlə, insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipinin məzmunu ümumi şəkildə aşağıdakı qaydada ifadə edilir: *bütün dövlətlər öz ərazisində yerləşən bütün şəxslərin əsas hüquq və azadlıqlarına hörmət etmək öhdəliyi daşıyırlar; bütün dövlətlər irqi, cinsi, dil, dini və s. əlamətlərə görə ayrı-seçkiliyə yol verməmək vəzifəsini öz üzərlərinə götürürlər; bütün dövlətlər insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət olunması və bu məqsədlərə nail olunması sahəsində bir-biri ilə əməkdaşlıq etməyə yardım etmək öhdəliyinə malikdirlər.*[61]

5.1. Yaşamaq hüququ

Beynəlxalq sənədlərlə yaşamaq hüququ insana məxsus təbii hüquq kimi təsbit edilmişdir. ÜİHB-nin 3-cü maddəsinə uyğun olaraq, hər bir kəsin yaşamaq hüququ vardır. MSHBP-nin 6-cı maddəsində isə qeyd olunmuşdur ki, hər bir insanın ayrılmaz yaşamaq hüququ vardır.[62] Eyni zamanda, bu hüququn qanunla qorunması və kimsənin özbaşına həyatdan məhrum edilməsinin yolverilməzliyinə dair norma öz əksini tapmışdır. MSHBP-nin (xüsusilə 6-cı maddənin) əsas səciyyəvi cəhəti ondan ibarətdir ki, yaşamaq hüququ soyqırımı cinayəti ilə birbaşa olaraq əlaqələndirilmişdir. Belə ki, MSHBP-nin 6.3-cü maddəsinə əsasən, həyatdan məhrumetmə soyqırımı cinayətini yaradarsa, bu maddənin (yəni, 6-cı maddənin) hər hansı müddəası dövlətlərə Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında 1948-ci il Konvensiyasının müddəalarına uyğun üzərinə götürdüyü hər hansı öhdəlikdən heç bir halda geri çəkilmək hüququ vermir. Hətta sözügedən maddənin şərh olunması ilə bağlı BMT İHK-nın "MSHBP-nin 6-cı maddəsinin təfsirinə dair" 30 aprel 1982-ci il tarixli 6 saylı Ümumi Rəyinin 2-ci bəndində qeyd edilmişdir ki, müharibə və digər kütləvi zorakılıq halları, hər şeydən öncə, bəşəriyyətin bəlasıdır və hər il minlərlə günahsız insanların həyatına son qoyur. BMT İHK hesab edir ki, dövlətlərin özbaşına insan itkilərinə gətirib çıxaran müharibə, soyqırımı və digər kütləvi zorakılıq hərəkətlərinin qarşısını almaq kimi ali öhdəliyi vardır. BMT İHK 6-cı maddə ilə istənilən müharibə təbliğatının və ya zorakılığa təhrikin qadağan olunduğu 20-ci maddə arasında xüsusilə qarşılıqlı əlaqənin olduğu qənaətindədir.

Bu baxımdan erməni silahlı birləşmələrinin Xocalı şəhərində və Azərbaycanın digər ərazilərində törətdikləri soyqırımı cinayətləri həm də yaşamaq hüququnun pozuntusu kimi qiymətləndirilməlidir. Burada Ermənistan istər MSHBP-yə, istərsə də Soyqırımı cinayətinin

[61] Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı, "Nurlar" nəşriyyatı, 2019, s. 27
[62] Əliyev Ə.İ.İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı, "Nurlar", 2019, s. 109-110

qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında 1948-ci il Konvensiyasına 23 iyun 1993-cü il tarixdə, yəni hadisələrin baş verməsindən sonra qoşulduğuna dair iddia ilə çıxış edə və məsuliyyəti boynundan atmağa cəhd edə bilər. Lakin bir məsələni də nəzərə almaq lazımdır ki, XX əsrin 90-cı illərində azərbaycanlılara qarşı soyqırımı cinayətinə yol verərkən Ermənistan artıq müstəqil dövlət olmuşdur. Belə ki, Ermənistan 21 sentyabr 1991-ci il tarixdə keçmiş SSRİ-dən ayrılmaq və dövlət müstəqilliyi əldə etmək barədə referendum keçirmiş, 23 sentyabr 1991-ci il tarixdə isə Ermənistan Ali Soveti tərəfindən referendumun nəticələri təsdiq edilmişdir. Nəticədə 25 sentyabr 1991-ci ildə "Müstəqil dövlətçiliyin əsasları haqqında" Ermənistanın Konstitusiya Qanunu qəbul olunmuşdur. Bütün bu faktlar həmin dövrdə Ermənistanın müstəqil dövlət olaraq soyqırımı cinayəti törətməsi faktını tam şəkildə sübut edir. Digər tərəfdən, Ermənistanın Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında 1948-ci il Konvensiyasına qoşulmaması onu məsuliyyətdən azad etmir. Çünki bu Konvensiyada sadalanan öhdəliklər beynəlxalq ümumi hüququn bir hissəsidir və dünyanın bütün dövlətləri tərəfindən məhz beynəlxalq-hüquqi adət kimi tanınır. Hətta BMT BM-nin "Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiyaya qeyd-şərtlər haqqında" Məşvərətçi Rəyində (1951) və "Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiyanın tətbiqinə dair Bosniya və Herseqovina Serbiya və Monteneqroya qarşı" işi (*Bosnian genocide*) (2007) üzrə qərarında qeyd edilmişdir ki, sözügedən beynəlxalq-hüquqi sənədin əsas müddəaları beynəlxalq adət hüququ kimi hamılıqla tanınmışdır. [63]

Burada BMT İHK-nın təcrübəsi də nəzərə alınmalıdır. Belə ki, 1924/2010 saylı (*Boudehane v. Algeria*) işdə[64] BMT İHK, iştirakçı dövlətin yalnız iddia edilən insan hüquqları pozuntularını, xüsusilə məcburi itkin düşmələri və ya yaşamaq hüquqlarının pozulmasını hərtərəfli araşdırmaqla yanaşı, bu pozuntulara görə məsuliyyət daşıyanlarla bağlı cinayət işi açmalı, mühakimə etməli, cəzalandırmalı olduğu ilə bağlı öhdəliyini qeyd etmişdir. BMT İHK oxşar qərarları 1931/2010 (*Louddi v. Algeria*)[65], 1964/2010 (*Fedsi v. Algeria*)[66], 1974/2010 (*Bousseloub v. Algeria*)[67], 2083/2011 (*Kroumi v. Algeria*)[68], 2086/2011 (*Dehimi v. Algeria*)[69] və 2132/2012 saylı (*Allioua v. Algeria*)[70] işlərdə də qəbul etmişdir.

2054/2011 saylı (*Ernazarov v. Kyrgyzstan*)[71] işdə BMT İHK hesab edir ki, iştirakçı dövlət hər bir məhbusa həyati təhdidlərdən tələb edə biləcəyi müdafiəni təmin etmək məcburiyyətindədir. BMT İHK, Qırğızıstan səlahiyyətlilərinin Müqavilənin 6-cı maddəsinin 1-ci bəndinə zidd olaraq, lazımi qoruma tədbirləri görməməsi və qurbanın həyatını qorumaması üçün cavabdeh olduğu qənaətinə gəlmişdir.

2018/2010 saylı (*Chaulagein v. Nepal*)[72] işdə BMT İHK hərbiçilər, ümumiyyətlə dövlət orqanları tərəfindən həyatdan məhrumetməni istənilən halda qeyri-qanuni hesab etmiş və

[63] Aliyev A.I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, "Nurlar", 2018, p. 25
[64]http://www.worldcourts.com/hrc/eng/decisions/2014.07.24_Boudehane_v_Algeria.pdf
[65]http://www.worldcourts.com/hrc/eng/decisions/2014.10.30_Louddi_v_Algeria.pdf
[66]http://www.worldcourts.com/hrc/eng/decisions/2014.07.23_Fedsi_v_Algeria.pdf
[67]http://www.worldcourts.com/hrc/eng/decisions/2014.07.23_Bousseloub_v_Algeria.pdf
[68]http://www.worldcourts.com/hrc/eng/decisions/2014.10.30_Kroumi_v_Algeria.pdf
[69]http://www.worldcourts.com/hrc/eng/decisions/2014.10.30_Dehimi_v_Algeria.pdf
[70]http://www.worldcourts.com/hrc/eng/decisions/2014.10.30_Allioua_v_Algeria.pdf
[71]https://juris.ohchr.org/Search/Details/1961
[72]https://archive.crin.org/en/library/legal-database/kedar-chaulagain-v-nepal.html

MSHBP-yə uyğun olaraq belə halların təcili, obyektiv təhqiqatını və müvafiq tədbirlər görməklə təqsirkarların cəzalandırılması istiqamətində dövlətin öz öhdəliklərini yerinə yetirməli olduğunu qeyd etmişdir.

Məcburi köçkünlərlə bağlı işlərə nəzər yetirilən zaman BMT İHK-nın 2134/2012 saylı (*Serna and other v. Colombia*)[73] işini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu işdə Kolumbiya dövləti həmin qruplaşmalarla heç bir əlaqəsinin olmadığını sübuta yetirə bilməmişdir. Bu iş zamanı BMT İHK MSHBP-nin heç bir maddəsində "məcburi itkin düşmə (zorla yoxa çıxma)" ifadəsinin açıq şəkildə istifadə edilməməsinə baxmayaraq, məcburi itkin düşmə, MSHBP-də tanınan müxtəlif hüquqların davamlı pozulmasını təşkil edən unikal və mürəkkəb bir sıra hərəkətlər kimi başa düşülməlidir. BMT İHK itkin düşmə hadisəsinin baş verməsindən 21 il keçdikdən sonra işi qəbul etmiş və bu cür gecikmə üçün kifayət qədər obyektiv səbəblər olması qənaətinə gəlmişdir. BMT İHK itkin düşmüş şəxsin və qohumlarının MSHBP-nin 6, 7, 9-cu maddələrinə əsasən hüquqlarının pozulduğu qənaətinə gəlmişdir.

AİHM-nin baxdığı işlər üzrə formalaşmış məhkəmə presedentinə uyğun olaraq, silahlı münaqişə zamanı insanların öldürülməsi, xüsusilə mülki əhalinin qətlə yetirilməsi AİHK-in 2-ci maddəsinin (yaşamaq hüququ) pozuntusu kimi qiymətləndirilir. Hətta AİHK-in 15.2-ci maddəsində göstərilmişdir ki, qanuni hərbi əməliyyatlar nəticəsində ölüm halları istisna olmaqla, fövqəladə hallar zamanı öhdəliklərdən geri çəkilmə 2-ci maddənin müddəalarına uyğun olmayan tədbirlərin görülməsinə əsas vermir. Başqa sözlə, müharibə dövründə törədilərək ölümlə nəticələnmiş və beynəlxalq humanitar hüquqa zidd olan əməllər *ipso facto* həm də AİHK-in 2-ci maddəsinin pozuntusudur. Bütövlükdə, beynəlxalq sənədlərlə mülki əhalinin qətli və ya onların ölümünə gətirib çıxara biləcək şəraitin yaradılması tamamilə qadağandır. Məhz bu baxımdan, Ermənistan tərəfindən silahlı münaqişə və təcavüz zamanı heç bir hərbi zərurət olmadan mülki əhalinin qətlə yetirilməsi və nəticədə yaşamaq hüququnu pozması bilavasitə ÜİHB-nin preambulasında təsbit olunan "İnsan hüquqlarına etinasızlıq və hörmətsizliyin bəşəriyyətin vicdanını hiddətləndirən barbar hərəkətlərə gətirib çıxarması" müddəasının təsdiqi, habelə MSHBP-nin preambulasında qeyd edilən "Bəşər ailəsinin bütün üzvlərinə məxsus ləyaqətin, bərabər və ayrılmaz hüquqların tanınması bütün dünyada azadlıq, ədalət və sülhün əsasıdır" və AİHK-in preambulasında göstərilən "Dünyada ədalətin və sülhün əsası olan və riayət edilməsi başlıca olaraq... insan hüquqlarını hamının anlaması və riayət etməsi ilə təmin olunan əsas azadlıqlardır" müddəalarının isə inkar edilməsi deməkdir.

AİHM qeyd edir ki, AİHK-in 2-ci maddəsində təsbit edilmiş yaşamaq hüququ təkcə AİHK çərçivəsində deyil, həm də beynəlxalq hüququn ümumi prinsipləri, o cümlədən beynəlxalq humanitar hüquq normaları nəzərə alınmaqla təfsir və tətbiq edilməlidir. AİHM razılığa gələn tərəfi təkcə müharibə, münaqişə dövründə təsadüfi açılan atəş zamanı mülki şəxslərin həlak olmasına görə deyil, eyni zamanda müharibə dövründə seçilmiş mübarizə metodlarının insan həyatı üçün təhlükəli ola biləcəyi hallar üçün də təqsirli hesab edir. Ümumiyyətlə, müharibə zamanı dövlət mülki əhali arasında minimum itkiyə hədəflənmiş metod və vasitələrdən istifadə etməlidir.[74]

[73] http://ccprcentre.org/decision/16130
[74] https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-61696%22]}

"Ergi v. Turkey" işində AİHM təsbit etmişdir ki, hərbçilər mülki əhalinin həyatını və təhlükəsizliyini təmin etmək üçün kifayət qədər tədbir görməmişlər.[75]

Hətta zəruri hallarda hərbçilərin özünümüdafiə üçün cavab atəşi açmalı olduğu halda belə, ilk növbədə mülki əhalinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün tədbirlər görülməli, onların həyatı risk altına atılmamalıdır.[76]

Hərbi əməliyyatlar planlaşdırılarkən mülki əhalinin təhlükəsizliyi üçün kifayət qədər həssaslıq göstərilmədikdə, düzgün hesablar aparılmadıqda da AİHM dövləti təqsirli hesab edir.[77]

AİHM dövlətin təhlükəsizlik qüvvələri tərəfindən atışma zamanı tək bir mülki şəxsin ehtiyatsızlıq üzündən ölümü halında da dövləti cavabdeh hesab edir.[78] AİHM hesab edir ki, Razılığa gələn tərəflər münaqişə zonasında hərbi əməliyyatlarda iştirak etməyən insanların həyatını qorumağa, təhlükə altına atmamağa borcludurlar.[79] Bununla da AİHK-in müddəaları yalnız dinc, sülh dövründə tətbiq olunmamalı, münaqişələr zamanı beynəlxalq humanitar hüquq normaları ilə birlikdə şərh olunaraq tətbiq edilməlidir.[80] Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin 27 sentyabr - 10 noyabr 2020-ci il dövrünü əhatə edən mərhələsində Ermənistan tərəfindən Azərbaycanın mülki şəxslərinin yaşadığı ərazilərə ağ fosforlu mərmilərin atılması və kasetli bombalardan istifadə edilməsi faktları qeydə alınmışdır. Qadağan olunmuş silahların bir növü olan kasetli silahların əhalinin sıx yaşadığı ərazilərdə istifadəsi Beynəlxalq kasetli silahlar üzrə 2008-ci il tarixli Konvensiyada qadağan edilmişdir. Bu silahlar da ermənilər tərəfindən 2020-ci ilin oktyabr-noyabr aylarında Gəncə, Bərdə, Tərtər, Ağdam və Azərbaycanın digər yaşayış məntəqələrində mülki əhaliyə qarşı istifadə edilərək kütləvi itkilərə səbəb olmuşdur. Bu faktlar beynəlxalq təşkilatlar və kütləvi informasiya vasitələri tərəfindən də təsdiq edilmişdir.[81]

Bu yaxınlarda "Amnesty International" təşkilatı Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin 27 sentyabr - 10 noyabr 2020-ci il dövrünü əhatə edən mərhələsində Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycan ərazisində dinc sakinlərə hücum üçün qeyri-dəqiq ballistik raketlərdən, idarə olunmayan yaylım atəşli raket sistemlərindən və artilleriyadan istifadə etməsi barədə yeni hesabat yaymışdır. Hesabatda ilkin olaraq qeyd edilir ki, yaşayış məntəqələri yaxınlığında qeyri-dəqiq silahlardan istifadə müharibə qanunlarının pozulması deməkdir. Daha sonra, hesabatda göstərilir ki, 10 noyabr 2020-ci il tarixli Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya arasında üçtərəfli Bəyanatın imzalanmasından sonra "Amnesty International" təşkilatının nümayəndələri Azərbaycanda raket zərbələri endirilmiş yerlərə

[75] https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-58200%22]}
[76] https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-61696%22]}
[77] https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-68379%22]};
https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-101936%22]}; Case of Benzer and others v. Turkey
https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-128036%22]};
[78]https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-61963%22]}
file:///C:/Users/User/Downloads/CASE%20OF%20ZENGIN%20v.%20TURKEY%20-%20[Turkish%20Translation]%20by%20the%20Turkish%20Ministry%20of%20Foreign%20Affairs.pdf
[79] https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-94162%22]}
[80] https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-146501%22]}
[81] https://www.amnesty.org/en/latest/news/2020/10/armenia-azerbaijan-first-confirmed-use-of-cluster-munitions-by-armenia-cruel-and-reckless/; https://www.pakistanpoint.com/en/story/1069681/azeri-prosecutors-say-14-people-killed-in-armenian-atta.html; https://www.aljazeera.com/news/2020/10/17/13-killed-in-gan; https://www.dw.com/en/nagorno-karabakh-conflict-azerbaijan-says-armenia-targets-second-city-of-ganja/a-55151955

baş çəkmişlər. Təşkilat erməni qoşunlarının dinc şəhər və kəndlərə endirdiyi və 72 dinc sakinin həlak olduğu 8 raket zərbəsi faktını sənədləşdirmişdir. Belə ki, 17 oktyabr 2020-ci il tarixində Gəncə şəhərində yaşayış məntəqəsinə SCUD-B ballistik raketinin atılması nəticəsində 21 dinc sakin həlak olmuş, 50-dən çox sakin yaralanmışdır. 27 oktyabr 2020-ci il tarixində Bərdənin Qarayusifli kəndinə kasetli bombanın atılması nəticəsində 5 nəfər həlak olmuş, 14 nəfər isə yaralanmışdır. Hesabatda həmçinin bildirilir ki, 28 oktyabr 2020-ci il tarixində erməni qoşunları cəbhə xəttindən 20 km-dən çox məsafədə yerləşən Bərdə şəhərinə bir neçə irikalibrli raket atmışdır. Raketlərdən biri, içərisində 72 kasset bombası olan "Smerç" raketi insanların sıx olduğu əraziyə düşmüş və nəticədə 21 nəfər həlak olmuşdur. Bundan başqa, qeyd edilmişdir ki, 27 sentyabr 2020-ci il tarixində Naftalan yaxınlığındakı Qaşaltı kəndinə artilleriya zərbəsi nəticəsində bir ailənin 5 üzvü həlak olmuşdur.[82]

Azərbaycanın Baş Prokurorluğunun yaydığı məlumatda qeyd edilir ki, 27 sentyabr 2020-ci il – 10 noyabr 2020-ci il tarixlərində Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən vurulan zərbələr nəticəsində azərbaycanlı dinc əhalinin sıx yaşadığı rayon və şəhərlərin ərazisinə 30 minə yaxın mərmi və 227 raket atılmışdır. Eyni zamanda, dinc əhalinin atəşə tutulması nəticəsində 12 azyaşlı və 27 qadın olmaqla 93 nəfər qətlə yetirilmiş, 50 azyaşlı və 101 qadın olmaqla 407 nəfər müxtəlif dərəcəli bədən xəsarətləri almışdır.[83] Ermənistan tərəfindən törədilən beynəlxalq cinayətlərlə bağlı Azərbaycanın Baş Prokurorluğu tərəfindən azərbaycan, rus və ingilis dillərində videoçarxlar da hazırlanmışdır.[84]

Ermənistan tərəfindən yaşamaq hüququnun pozulmasına dair kifayət qədər digər faktlar da göstərilə bilər. Təkcə onu qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin birinci dövründə 20 mindən artıq (onların 1/3-dən çoxu mülki şəxs), sonuncu dövründə isə 3 minə yaxın (onlardan 93 mülki şəxs) Azərbaycan vətəndaşı qətlə yetirilmişdir. Münaqişə müddətində 6 mindən çox Azərbaycan vətəndaşı itkin düşmüş, əsir-girov götürülmüş, 50 mindən çox Azərbaycan vətəndaşı isə əlil olmuşdur.[85]

26 fevral 1992-ci il tarixdə isə Xocalıda törədilən soyqırımda 613 mülki şəxs qətlə yetirilmişdir ki, onlardan 63-ü uşaq, 106-sı qadın, 70-i qoca olmuş, 8 ailə tamamilə məhv edilmişdir. 56 Xocalı sakini xüsusi qəddarlıqla öldürülmüşdür.[86] Həmin dövrdə Ermənistanın prezidenti olan Levon Ter-Petrosyan erməni ordusuna müraciətində söyləmişdir: "Siz, ermənilər düşməni öldürərkən ürəyi yumşaqlıq göstərməməlisiniz. Dağlıq Qarabağda azərbaycanlı deyilənləri qırıb qurtarana və orada öz sivilizasiyamızı bərqərar edənə qədər sizin düşmənə yazığınız gəlməməlidir". Bundan əlavə, Ermənistanın prezidenti olmuş Serj Sarkisyan isə ermənilərin həqiqi simasını açaraq xarici jurnalistlə müsahibəsində bildir-mişdir: "Xocalıya qədər azərbaycanlılar elə bilirdilər ki, bizimlə zarafat etmək olar, onlar fikirləşirdilər ki, ermənilər mülki əhaliyə əl qaldırmaz. Biz bu stereotipi dağıtdıq. Məhz bu baş verdi".[87] Bundan əlavə, məşhur erməni terrorçusu və Xocalı şəhərinə hücumda şəxsən iştirak

[82] www. qafqazinfo.az/news/detail/amnesty-internationaldan-daha-bir-hesabat-311462
[83] https://genprosecutor.gov.az/az/post/3427
[84] https://qafqazinfo.az/news/detail/bas-prokurorluqdan-ermenistanin-cinayetleri-barede-videocarx-315297
[85] http://www.human.gov.az/az/view-page/65/ERM%C6%8FN%C4%B0STAN+RESPUBLIKASININ+H%C6%8FRB%C4%B0+T%C6%8FCAV%C3%9CZ%C3%9CN%C3%9CN+N%C6%8FT%C4%B0C%C6%8FL%C6%8FR%C4%B0+%28R%C6%8FSM%C4%B0+XRON%C4%B0KA%29#.YESRxFUzYdU
[86] Aliyev A.I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, "Nurlar", 2018, p. 84-85
[87] www.anl.az/xocali/soyqirim.htm; Waal Th. Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War. New York, 2004, p. 172

etmiş Monte Melkonyanın qardaşı Markar Melkonyanın birinciyə həsr etdiyi kitabında şəhərin strateji məqsəd, eyni zamanda qisas yeri olduğu xüsusilə vurğulanmışdır. Xocalıda dinc sakinlərin qətlində "Arabo" və "Aramo" adlanan iki erməni hərbi bölməsinin iştirakını xatırladan Markar Melkonyan həmin insanlara qarşı edilən vəhşilikləri ətraflı təsvir etmişdir.[88] Ermənilərin sevə-sevə "ideoloq" hesab etdikləri Zori Balayanın 1996-cı ildə nəşr olunan "Ruhumuzun dirçəlişi" adlı kitabında Xocalı soyqırımı zamanı ermənilərin azərbaycanlılara qarşı cinayətkar niyyəti aydın şəkildə ifadə edilmişdir: "Biz Xaçaturla Xocalıda ələ keçirdiyimiz evə girərkən əsgərlərimiz 13 yaşlı bir türk uşağını pəncərəyə mismarlamışdılar. Türk uşağı çox səs-küy salmasın deyə, Xaçatur uşağın anasının kəsilmiş döşünü onun ağzına soxdu. Daha sonra 13 yaşındakı türkün başından, sinəsindən və qarnından dərisini soydum. Saata baxdım, türk uşağı 7 dəqiqə sonra qan itirərək dünyasını dəyişdi. Ruhum sevincdən qürurlandı. Xaçatur daha sonra ölmüş türk uşağının cəsədini hissə-hissə doğradı və bu türklə eyni kökdən olan itlərə atdı. Axşam eyni şeyi daha 3 türk uşağına etdik. Mən bir erməni kimi öz vəzifəmi yerinə yetirdim. Bilirdim ki, hər bir erməni hərəkətlərimizlə fəxr duyacaq".[89]

Xocalıda insanlar xüsusi qəddarlıqla qətlə yetirilmişdir ki, bunu dünya mətbuatı da təsdiq etmişdir. Belə ki, Rusiyanın "Memorial" Hüquq Müdafiə Mərkəzi diri adamın baş dərisinin soyulması faktını qeydə almış, Parisdə çıxan "Le Monde" qəzetinin isə 14 mart 1992-ci il tarixli sayında qeyd edilmişdir ki, ".. Ağdamda olan xarici jurnalistlər Xocalıda öldürülmüş uşaq və qadınlar arasında üçünün baş dərisinin soyulduğunu, dırnaqlarının qoparıldığını görmüşlər. Bunlar Azərbaycan təbliğatı deyil, reallıqdır.....". Moskvada çıxan "İzvestiya" qəzeti, Parisdə çıxan "Krua L"Evonemon" və "Valer Aktyuel" jurnalları, Londonda çıxan "Tayms", "Sandi Tayms", "Feyneşnl Tayms" qəzetləri Xocalıda ermənilərin törətdikləri qəddar qətllərdən bəhs edir. ABŞ-ın "Nyu York Tayms" qəzeti Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin gedişatında insan hüquqlarının pozulduğunu, başları kəsilmiş, başlarının dərisi soyulmuş meyitlərin, bir nəfərin diri-diri başının dərisinin soyulduğunun şahidi olunduğunu yazmışdı.[90]

Ermənistan tərəfindən yaşamaq hüququnun kobud pozulması ilə bağlı yüzlərə digər faktlar da göstərmək olar. Belə ki, 17 fevral 1992-ci il tarixində Xocavəndin Qaradağlı kəndində törədilən soyqırımı zamanı kəndin hər 10 sakinindən biri şəhid olmuşdur. Bu soyqırımda 104 kənd sakini və 15 nəfər xüsusi müdafiə dəstəsinin üzvü əsir götürülmüş, onlardan 80 nəfəri ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmişdir. Öldürülənlərdən 10-u qadın, 8-i uşaq idi.

Xocalı soyqırımının törədilməsindən sonra soyqırımı siyasətini davam etdirən Ermənistan tərəfindən növbəti hədəf Kəlbəcər rayonunun Ağdaban kəndi oldu. 1992-ci ilin aprelin 7-dən 8-nə keçən gecə Ermənistan silahlı birləşmələri, Dağlıq Qarabağdakı erməni yaraqlılarının köməyi ilə Kəlbəcər rayonunun Ağdaban kəndinə hücum edərək 130 evdən ibarət olan kəndi tamamilə yandırmış, 779 nəfər dinc sakinə divan tutmuş, 67 nəfəri amansızcasına qətlə yetirərək soyqırımı törətmişlər. Bir gecədə 8 nəfər 90-100 yaşlı qoca, 2

[88] Melkonian M. My Brother's Road: An American's Fateful Journey to Armenia. New York, I.B.Tauris, 2008, p. 213-214
[89] Aziz B. Mart faciasından Hocalı`ya Azerbaycan`da ermenilerin türk soykırımı. Tükiye türkçesinden aktaran Doç. Dr. Sebahattin Şimşir. İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2013, s. 191-192
[90] https://www.kaspi.az/az/esrin-faciesi-rusiya-mediasinda

nəfər azyaşlı uşaq, 7 nəfər qadın diri-diri odda yandırılmış, 2 nəfər itkin düşmüş, 12 nəfərə ağır bədən xəsarətləri yetirilmişdir.[91]

01 aprel 1993-cü il tarixində Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Azərbaycanın Kəlbəcər rayonuna hücum zamanı Ermənistanın Vardenis ərazisindəki hərbi qərargahından simsiz rabitə ilə ("QSM-7") müharibə bölgəsindəki birliyə ("Uraqan") bölgədəki bütün mobil simsizlərlə çatdırılmaqla təcili əmr verildi. Bu əmrdə əsir və girov götürülmüşlərin, xüsusilə də yaşlılar, qadınlar və uşaqların təcili olaraq öldürülməsi və aradan qaldırılması vacibliyi bildirilmişdir. Səbəb olaraq da beynəlxalq təşkilatların əraziyə baxış keçirmək istəyi olmuşdur. Bu danışığın mətni Azərbaycan xüsusi xidmət orqanları tərəfindən yazılmış və arxivlərdə saxlanılır. 25 avqust 1993-cü il tarixində Füzulinin Qacar kəndində 25-dən yuxarı mülki azərbaycanlı erməni əsgərlər tərəfindən mühasirəyə alınaraq toplu şəkildə çarpaz atəşlə öldürülmüşdür. 23 oktyabr 1993-cü il tarixində Füzulinin Goran kəndində Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən 30 mülki azərbaycanlı atəş açılaraq öldürülmüşdür.

Bununla da 2001-ci ildən AŞ-nin üzv olan və AİHK-i ratifikasiya edən Ermənistan əslində Konvensiyanın həm 2-ci, həm də 4-cü maddəsinin tələblərini ciddi şəkildə pozmuşdur.

Qeyd olunan faktlar Ermənistanın Azərbaycan ərazilərini işğal etməsi nəticəsində həyatlarını itirmiş azərbaycanlıların yaşamaq hüququnun pozulması kimi qiymətləndirilərək, Ermənistanın tam beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətini yaratmış olur.

5.2. Azadlıq və toxunulmazlıq hüququ

Azadlıq və toxunulmazlıq hüququ dedikdə, insanın azadlığını, öz hərəkətlərini sərbəst müəyyənləşdirmək və vaxtını idarə etmək hüququ başa düşülür. Göstərilən hüquq aşağıdakı komponentlərdən ibarətdir: özünü mülahizəsinə uyğun olaraq idarə etməyin fərdi azadlığı; şəxsiyyətin fiziki, psixi və mənəvi toxunulmazlığı.

Azadlıqdan qeyri-qanuni məhrum olmaq cinayət qanunvericiliyində zorakılıq aktı kimi qiymətləndirilir. Lakin azadlıq və ya toxunulmazlığın məcburi məhdudiyyətlərini tələb edən şərait də mövcuddur. Bu cür hərəkətlər qanuna əsaslanmalıdır**.** Azadlıq və toxunulmazlıq hüququ MSHBP-nin 9-cu maddəsinin 1-ci bəndi və AİHK-in 5-ci maddəsinin 1-ci bəndində daha aydın şəkildə təsbit edilmişdir.

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində bu hüququn ciddi pozulması hallarına çox sayda faktlarla rast gəlinir. Belə ki, Kəlbəcər rayonundan məcburi köçkün düşmüş Azərbaycan vətəndaşları Şahbaz Quliyev, Həsən Həsənov və Azərbaycan əsilli Rusiya vətəndaşı olan Dilqəm Əsgərov Ermənistanın işğalı altında olmuş öz ata-baba yurdlarını ziyarət edərkən 11 iyul 2014-cü il tarixində ermənilər tərəfindən Şahbaz Quliyevin və Dilqəm Əsgərovun girov götürülməsini, eləcə də Həsən Həsənovun öldürülməsini göstərmək olar. Bəlli olduğu kimi, qondarma, separatçı və tanınmamış "Dağlıq Qarabağ Respublikası"nın Xankəndi şəhərindəki qondarma "Birinci instansiya məhkəməsi" tərəfindən Dilqəm Əsgərov ömürlük, Şahbaz Quliyev isə 22 il azadlıqdan məhrumetmə cəzasına məhkum edilmişdir. Bu hal öz-özlüyündə və aşağıdakı meyarlar baxımından bütövlükdə beynəlxalq hüquq normalarının ciddi və kobud pozuntusu sayılmalıdır.

İlk növbədə, 1949-cu il tarixli Müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair IV Cenevrə Konvensiyasının 34-cü maddəsində təsbit olunan "Girovlar götürülməsi qadağandır"

[91] Aliyev A.I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, "Nurlar", 2018, p. 80-81

müddəası, habelə həmin Konvensiyalara 1977-ci il tarixli I Əlavə Protokolun 75.2-ci maddəsində istər hərbi, istərsə də mülki orqanların nümayəndələri tərəfindən hər hansı vaxtda və hər hansı yerdə törədilən girov götürmənin qadağan edilməsinə dair norma açıq-aydın şəkildə pozulmuşdur.

Məhkəmə prosesinin keçirildiyi yer olan Xankəndi şəhəri Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş və Azərbaycanın beynəlxalq birlik tərəfindən tanınmış ərazisidir. Burada formalaşdırılan "qondarma" dövlət Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün pozulması nəticəsində yaradılmışdır. Öz dövləti daxilində sərbəst hərəkət etmək isə hər bir şəxsin mühüm hüquq və azadlıqlarından biridir. Məhz bu hüququn əks olunduğu ÜİHB-nin 11-ci maddəsi, MSHBP-nin 12-ci maddəsi və AİHK-ə IV Əlavə Protokolun "Hərəkət etmək azadlığı" adlanan 2-ci maddəsini rəhbər tutaraq vurğulamaq lazımdır ki, öz dövləti daxilində sərbəst hərəkət etmək kimi mühüm hüquq və azadlıqlardan birinə malik olan Şahbaz Quliyev və Həsən Həsənovun *(hətta Rusiya vətəndaşı Dilqəm Əsgərovu istisna etsək belə, halbuki həmin şəxs də bu vaxta qədər Azərbaycan ərazisində qanuni əsaslarla yaşayıb; bundan başqa hərəkət etmək azadlığı hər kəsə məxsusdur)* öz dövləti (*Azərbaycan*) ərazisində bu hüququnun pozulması və qondarma cinayətlərlə qondarma dövlətin qondarma məhkəməsi önünə çıxarılması adi beynəlxalq hüquq normalarının belə ciddi və kobud pozuntusudur.[92]

Qondarma, separatçı və tanınmamış "Dağlıq Qarabağ Respublikası" beynəlxalq hüququn subyekti sayılmadığından, onun hər hansı beynəlxalq-hüquqi sənədlərə, habelə insan hüquqlarının müdafiəsinə dair beynəlxalq aktlara qoşulması qeyri-mümkündür. Məhz bu baxımdan, həmin ərazidə "formalaşdırılan" məhkəmə qanunsuz və qərəzli sayılmalıdır. Hətta sözügedən məsələ hər bir şəxsin qanun əsasında yaradılan səlahiyyətli, müstəqil və qərəzsiz məhkəmə tərəfindən ədalətli araşdırma hüququna malik olmasına dair müddəanı özündə ehtiva edən MSHBP-nin 14-cü maddəsi və AİHK-in 5 və 6-cı maddələrinin pozuntusu hesab olunmalıdır. Çünki qondarma "Dağlıq Qarabağ Respublikası" beynəlxalq hüquqla nəzərdə tutulan dövlət hesab olunmadığına görə, onun bu hüququn təmin edilməsi sahəsində minimum tədbirlər həyata keçirməsi də ağlasığmaz və absurd haldır. Bundan əlavə, "Dağlıq Qarabağ Respublikası"nın məhkəməsi beynəlxalq hüquq normalarının pozulması nəticəsində "separatçı rejim" tərəfindən yaradılmış, ümumi yurisdiksiya məhkəmə proseslərinin rəhbər tutduğu və əsaslandığı əsas başlanğıclarla heç bir şəkildə uzlaşmır. Göstərmək lazımdır ki, AİHK-in 6.1-ci maddəsində qeyd olunan məhkəmənin hər zaman qanun əsasında yaradılmasına dair müddəa sözügedən beynəlxalq-hüquqi sənəd və ona əlavə protokollarla müəyyən olunmuş müdafiə sisteminə xas hüququn aliliyi prinsipini əks etdirir. Bu müddəa öz təsdiqini AİHM-nin presedent hüququnda (məsələn, *"Jorgic v. Germany"* işi (2007), bənd 64; *"Rikert v. Poland"* işi (2011), bənd 41 və s.) tapmışdır. Digər tərəfdən, Şahbaz Quliyev və Dilqəm Əsgərovun qanunsuz məhkəmə tərəfindən mühakimə olunması həm də uzun müddət Azərbaycan ərazilərini işğal edən, bu ərazilər üzərində faktiki və effektiv nəzarəti həyata keçirən, habelə qondarma "Dağlıq Qarabağ Respublikası" ilə sıx bağlılığı olan Ermənistanın tərəf qismində iştirak etdiyi AİHK-in 1-ci və 6-cı maddələrinin kobud pozuntusu sayılır. Belə ki, AİHK-in 1-ci maddəsinə görə, iştirakçı-dövlətlər onların yurisdiksiyasında olan hər kəs üçün sözügedən beynəlxalq-hüquqi sənədin 1-ci bölməsində müəyyən olunmuş hüquq və azadlıqları təmin etmək öhdəliyi daşıyırlar. Yurisdiksiya məsələsinə gəldikdə isə, söhbət

[92] Aliyev A.I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, "Nurlar", 2018, p. 112-113

faktiki və effektiv nəzarətdən gedir. Ermənistanın işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərinə effektiv nəzarəti həyata keçirməsi faktı AİHM-in "*Chiragov and others v. Armenia"* işində də öz təsdiqini tapmışdır.[93] Bundan əlavə qeyd etmək lazımdır ki, sonradan Azərbaycan vətəndaşı Şahbaz Quliyev və Rusiya vətəndaşı Dilqəm Əsgərovun Dağlıq Qarabağdan Ermənistana aparılması və oradan da 2020-ci ilin dekabr ayının sonunda Azərbaycana qaytarılması bir tərəfdən yenə də "qanunsuz və ya qondarma məhkəmə"nin Ermənistan tərəfindən idarə edilməsini, digər tərəfdən isə onların girov götürülməklə tam təqsirsizliyini, nəhayət "qanunsuz və ya qondarma məhkəmə" qərarının tam iflasını sübut edir.

Beləliklə, Ermənistan effektiv nəzarətini həyata keçirdiyi işğal etdiyi Azərbaycan ərazilərində Şahbaz Quliyev və Dilqəm Əsgərovun AİHK ilə nəzərdə tutulan hüquq və azadlıqlarının, xüsusilə, ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun (maddə 6) pozulmasına görə beynəlxalq-hüquqi məsuliyyət daşıyır. Bununla belə, girovları "mühakimə edən" qondarma "Dağlıq Qarabağ Respublikası"nın məhkəməsinin qanun əsasında yaradılmaması və Ermənistanın bu məsələdə özünü kənara çəkərək AİHK-in 1-ci maddəsi ilə üzərinə qoyulan öhdəliyin icrasından boyun qaçırması Şahbaz Quliyev və Dilqəm Əsgərovu həbsdə saxlamanın qanuniliyinə yenidən baxılması (hətta 2015-ci ildə "qondarma" apellyasiya prosesinin keçirilməsinə baxmayaraq[94]) məqsədilə müstəqil və qərəzsiz məhkəməyə əlyetərlilik hüququndan, xüsusilə AİHM-ə müraciət imkanlarından məhrum edir. ÜİHB-nin 8-ci maddəsində qeyd edilir ki, hər bir insan, Konstitusiya və ya qanunla ona verilən əsas hüquqlarının pozulması hallarında səlahiyyətli məhkəmələr tərəfindən bu hüquqlarının səmərəli şəkildə bərpa edilməsi hüququna malikdir. Bundan başqa, həmin sənədin 10-cu maddəsində qeyd edilir ki, hər bir insan öz hüquq və vəzifələrini müəyyənləşdirmək üçün və ona qarşı qaldırılan cinayət ittihamının əsaslandırılmış olub-olmamasını aydınlaşdırmaq üçün ona qarşı qaldırılan işə müstəqil və qərəzsiz məhkəmə tərəfindən tam bərabərlik əsasında, açıq və ədalətin bütün tələblərinə riayət olunmaqla baxılmasını tələb etmək hüququna malikdir.[95]

Qeyd olunan keçmiş girovlar üzərində "qanunsuz" məhkəmə prosesinin keçirilməsi son nəticədə müharibə cinayəti hesab olunur. Belə ki, 1949-cu il tarixli Müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair IV Cenevrə Konvensiyasının 147-ci maddəsinə uyğun olaraq, himayədə olan şəxsi *(yəni, girov götürülmüş mülki şəxsi)* sözügedən beynəlxalq-hüquqi sənəddə nəzərdə tutulan ədalətli və normal mühakimə icraatı hüququndan məhrum etmək ciddi pozuntu sayılır. Eyni zamanda, həmin Konvensiyalara 1977-ci il tarixli I Əlavə Protokolun 85.4-cü maddəsinin *e* bəndində də himayədə olan şəxslərin ədalətli və normal mühakimə icraatı hüququndan məhrum edilməsi bu sənədin pozuntusu hesab olunur. Bundan əlavə, keçmiş Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin *f* bəndində "hərbi əsirin və ya mülki şəxsin ədalətli və normal mühakimə icraatı hüququndan qəsdən məhrum olunması", habelə BCM-nin Roma Statutunun 8.2-ci maddəsinin *a* bəndində isə "qəsdən hərbi əsir, yaxud digər mühafizə olunan şəxsi ədalətli və normal mühakimə icraatı hüququndan məhrum etmə" müharibə cinayəti kimi təsbit olunmuşdur.[96]

Beləliklə, nəinki vurğulanan fakt, o cümlədən 30 ilə yaxın davam edən işğal nəticəsində məcburi köçkünlərin öz yurdlarından qovulmaqla mühüm insan hüquqlarından hesab edilən

[93] https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-155353%22]}
[94] www.mfa.gov.az/news/909/3100
[95] Aliyev A.I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, "Nurlar", 2018, p. 113-114
[96] Aliyev A.I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, "Nurlar", 2018, p. 115-116

azadlıq və toxunulmazlıq hüququna heç bir istiqamətdə əməl edilməməsi Ermənistan tərəfindən bu hüquq üzrə əsas insan hüquqları standartlarının da tam şəkildə pozulmasının göstəricisidir.

5.3. Ayrı-seçkiliyə məruz qalmamaq hüququ

BMT yarandığı vaxtdan insan hüquqları sistemində ayrı-seçkilik problemini həll etməyə çalışmış və nəticədə, irqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının qadağan edilməsi əsas insan hüquqları sənədlərində təsbit edilmişdir. ÜİHB-nin 1-ci maddəsi ilə butun insanların öz ləyaqətləri və huquqları etibarilə azad və bərabər doğulduqları, onlara ağıl və vicdan bəxş edildikləri və onların bir-birinə munasibətdə qardaşlıq ruhunda davranmalı olduqları bəyan edilir. 1965-ci il tarixli İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Beynəlxalq Konvensiya irqi fərqə əsaslanan hər hansı bir üstünlük nəzəriyyəsinin elmi cəhətdən yanlış olduğunu, əxlaqi cəhətdən qınanıldığını, sosial baxımdan ədalətsiz və təhlükəli olduğunu, nəhayət nə nəzəriyyədə, nə də təcrübədə irqi ayrı-seçkiliyə heç bir haqq qazandırıla bilmədiyini qeyd edir. Konvensiya ilə insanlara irqi, rəng və ya etnik mənsubiyyətə görə ayrı-seçkiliyin millətlər arasındakı dostluq və sülh münasibətlərinə əngəl olduğu və xalqlar arasında sülhün və təhlükəsizliyin pozulmasına səbəb ola biləcəyi təsdiq edilir. Konvensiyanın 1-ci maddəsində irqi ayrı-seçkilik məqsədi və ya nəticəsi siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni və ictimai həyatın hər hansı digər sahəsində insanın hüquq və azadlıqlarının bərabər əsasda tanınmasını, istifadə olunmasını, yaxud həyata keçirilməsini ləğv etmək və ya pisləşdirmək olan, irqi, dərinin rəngi, nəsil, milli, yaxud etnik mənşə əlamətlərinə əsaslanan hər hansı fərqləndirmə, istisna, məhdudiyyət və ya üstün tutulma kimi müəyyən edilir. Konvensiyasının 8-ci maddəsi əsasında 1970-ci ildə İrqi ayrı-seçkiliyin ləğvi üzrə Komitə yaradılmışdır. Konvensiyanın iştirakçı-dövlətləri Komitəyə dörd ildən bir ətraflı məruzələr, iki ildən bir isə yeni məlumatları əks etdirən qısa məruzələr təqdim etməlidirlər. Bu Komitənin səlahiyyətlərində əsas üstün fərq ondan ibarətdir ki, Komitədə dövlətlərarası şikayət proseduru məcburi xarakter daşıyır. Yəni Komitənin müvafiq səlahiyyətini tanımaq barədə heç bir ilkin bəyanat vermədən iştirakçı-dövlət öz ərazisində irqi ayrı-seçkiliyə yol verən başqa bir iştirakçı-dövlətə qarşı ərizə ilə müraciət edə bilər[97]. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan 1996-cı ildən həmin Konvensiyaya qoşulmuş və üzərinə götürdüyü öhdəliklərə tam sadiqdir.

İnsan hüquqlarının mühüm prinsiplərindən olan bərabərlik, bərabərhüquqluluq və ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsi prinsipi insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsində mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə humanitar məsələlərdə beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafının əsasını təşkil edir. İnsan ləyaqəti anlayışını bu prinsip olmadan təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. 1966-cı il beynəlxalq paktlarının müddəalarında bərabərlik və ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi prinsipi daha ətraflı şəkildə öz əksini tapmışdır. MSHBP-nin 2, 3 və 26-cı maddələri qarşılıqlı əlaqədə olan aşağıdakı beş prinsipi müəyyən etmişdir: hüquqlardan bərabər istifadə edilməsi prinsipi; kişi və qadının bərabərliyi prinsipindən irəli gələn ümumi bərabərlik prinsipi; hüquq norması və məhkəmə qarşısında bərabərlik prinsipi; qanun tərəfindən bərabər müdafiə prinsipi; ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi prinsipi.

[97] Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı, Nurlar, 2021, s. 226-227.

AİHK-in 14-cü maddəsində deylir ki, ayrı-seçkiliyin qadağan olunması bu Konvensiyada təsbit olunmuş hüquq və azadlıqlardan istifadə cins, irq, dərinin rəngi, dil, din, siyasi və digər baxışlar, milli və ya sosial mənşə, milli azlıqlara mənsubiyyət, əmlak vəziyyəti, doğum və ya hər hansı digər əlamətlərə görə ayrı seçkilik olmadan təmin olunmalıdır. AHİK-in ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsinə həsr edilmiş 12 saylı Protokolunun 1-ci maddəsində isə qeyd edilir ki, Qanunla nəzərdə tutulmuş istənilən hüquqdan istifadə cins, irq, rəng, dil, din, siyasi və ya digər baxışlar, milli və ya sosial mənşə, milli azlıqlara mənsubiyyət, əmlak vəziyyəti, doğum və ya hər hansı digər əlamətlərinə görə ayrı-seçkilik olmadan təmin olunmalıdır.

AİHK-in 14-cü maddəsi həmçinin etnik zəmində ayrı-seçkiliyə məruz qalmamaq hüququnu tanıyır və bunu irqi ayrı-seçkiliyə aid edir (Sejdić and Finci v. Bosnia and Herzegovina [GC], 2009, § 43; Timishev v. Russia, 2005, § 55). Bu əsasla hazırda bir neçə hökumətlərarası işlər AİHM-in icraatındadır (Azerbaijan v. Armenia (no. 47319/20) və Armenia v. Azerbaijan (no. 42521/20)).

Son illərdə etnik zəmində AİHK-in 14-cü maddəsi ilə hökumətlərarası şikayətlərin AİHM-ə təqdim edilməsi hallarına daha tez-tez rast gəlinir. Məsələn, hazırda AİHM-in icraatında Ukrayna tərəfindən Rusiyaya qarşı, Gürcüstan tərəfindən Rusiyaya qarşı və s. işlər vardır. Bu işlərə dair AİHM-in gələcək qərarlarında ayrı-seçkiliyə dair məhkəmə praktikasına dair yeni prinsiplərin ortaya çıxması istisna edilmir.

Bundan əlavə, AŞ-ın ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsi istiqamətində çoxşaxəli struktur və proqramları mövcuddur. Xüsusən 1993-cü ildə təşkil olunmuş İrqçiliyə və Dözümsüzlüyə qarşı Avropa Komissiyasının fəaliyyətini vurğulamaq lazımdır. Məhz həmin Komissiya AŞ-yə daxil olan ölkələrdə baş verən ayrı-seçkiliyə və dözümsüzlüyə aid hadisələrin elmi araşdırma əsasında tədqiqatlarını nəşr etdirir, o cümlədən vətəndaş cəmiyyəti nümayəndələri ilə bu istiqamətdə əməli iş aparır və dövlətlərə tövsiyələr ünvanlayır. Xüsusi olaraq 2002-ci ildə (2017-ci il dəyişikliklərlə) İrqçilik və irqi ayrı-seçkiliklə mübarizəyə dair milli qanunvericilik haqqında 7 saylı Ümumsiyasi Tövsiyəni qeyd etmək olar.

2001-ci ildə İrqçiliyə qarşı Dünya Konfransı irqçilik, irqi ayrı-seçkilik, ksenofobiya və bununla bağlı dözümsüzlüklə mübarizə üçün ən təsirli və əhatəli Durban Bəyannaməsi və Fəaliyyət Proqramını qəbul etmişdir. 2009-cu ilin aprel ayında Durban İcmal Konfransında irqçiliklə mübarizədə əldə olunan irəliləyiş müzakirə edildi və görüləcək işlərin əsas istiqamətləri müəyyənləşdirildi. Şübhəsiz ki, Konfransın ən böyük uğuru irqçiliyə qarşı beynəlxalq öhdəliyin yenilənməsi idi. Bundan başqa, son zamanlar qəbul edilmiş beynəlxalq sənədlər siyahısında BMT BA-nın 21 dekabr 2010-cu il tarixli İrqçilik, irqi ayrı-seçkilik, ksenofobiya və əlaqəli dözümsüzlüyün müasir formalarının artmasına səbəb olacaq bəzi növ təcrübənin yolverilməzliyinə dair Qətnamə xüsusi qeyd edilməlidir.

Beləliklə, qeyd olunan universal və regional müstəvidə əks olunan normalar dövlətlərin üzərinə bir sıra öhdəliklər qoyur və ən əsası istənilən müstəvidə ayrı-seçkiliyi kökündən kəsməyə çağırır. Lakin bu gün irqi və etnik ayrı-seçkilik halları baş verməkdədir və bununla da dünyada milyonlarla insanın normal inkişafı təhdid altındadır.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı törətdiyi beynəlxalq cinayətlərin əsas səbəblərindən biri dövlət tərəfindən ermənilərdə anti-azərbaycan və anti-türk nifrətinin formalaşdırılması və daha da inkişafıdır. Cənubi Qafqazda əzəli azərbaycan torpaqları olmuş və hazırda Ermənistan Respublikası kimi tanınan ərazilərdən XX əsrin əvvəllərindən, xüsusən 1920-ci

ildə Ermənistan SSR-in yaranmasından başlayaraq etnik zəmində azərbaycanlıların həmin ərazilərdən qovulması prosesi başlamışdır. Bu fakt SSRİ dövründə Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlıların sayının daim kəskin azalması ilə müşayiət edilmişdir. Yalnız İrəvan (hazırda Yerevan) şəhərinin əhalisin sayına nəzər yetirsək azərbaycanlıların etnik zəmində təhdid edilməsinin və qovulmasının şahidi oluruq. Hətta ermənilərin öz mənbələrində də İrəvanın (hazırda Yerevan) əhalisinin tam əksəriyyətinin azərbaycanlı olması konkret faktlarla da sübut edilir. Erməni alimi Zaven Korkodyanın 1932-ci ildə nəşr etdirdiyi "Sovet Ermənistanının əhalisi. 1831-1931" adlı kitabında qeyd edilir ki, 1883-cü ildə İrəvan şəhərinin 18766 nəfər əhalisinin 15992 nəfəri, 1886-cı ildə isə 27246 nəfərindən 23626 nəfəri, yəni 85,2 %-i azərbaycanlı olmuşdur[98]. 1897-ci ildə İrəvan şəhərinin əhalisinin 42,6% (12359) azərbaycanlılar təşkil edirdilərsə, artıq 1926-cı ildə onların sayı 7,8% (5216)[99], 1959-cu ildə - 0,3% (3413), 1979-cu ildə - 0,2% (2341), 1989-cu ildə isə 0%-ə düşmüşdür[100]. Bu nisbət ümumi Ermənistan SSR-in bütün ərazisində də müşahidə olunmuşdur. Danılmazdır ki, bu göstəricilər azərbaycanlıların ciddi etnik təcavüzə məruz qalmasının əyani sübutudur. Azərbaycan SSR ərazisində isə əksinə etnik ermənilərin sayı həmin dövrdə ciddi surətdə artmışdır. Hazırda da heç bir ayrı-seşkiliyə məruz qalmadan Azərbaycanda 100 minə qədər erməni yaşamaqdadır. Ermənilərə qarşı Azərbaycanda ayrı-seçkiliyin olmamasının bariz nümunəsi Ermənistanın keçmiş müdafiə naziri Mikael Arutyunyanın bacısı Zoya Arutyunovanın hazırda Azərbaycanın Kürdəmir rayonunda yaşaması və Bakı şəhərinin mərkəzində ən böyük erməni kilsəsinin yerləşməsidir.

Hazırda da regionda sülhün bərqərar olmasına yönəlmiş addımların atılmasında ermənilər azərbaycanlılara qarşı ayrı-seçkiliyi öndə saxlayırlar. Belə ki, 1991-ci ildə əhalisi deportasiyaya məruz qalmış və Ermənistan SSR-də sonuncu azərbaycanlı kəndi olan Nüvədi kəndi (hazırda Nrnadzor kəndi) sakinlərinin (qaçqınların) öz doğma torpaqlarına qayıtmaq və yenə də ermənilərlə birgə yaşamaq təşəbbüsü erməni cəmiyyəti tərəfindən qəbul edilməmişdir. Bir daha vurğulamaq lazımdır ki, məhz münaqişə tərəfi olan xalqların birgə yaşaması ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılmasına və insan hüquq və azadlıqlarının bərqərar olmasına təkan verə bilər. Ermənistan isə hələ də beynəlxalq hüquq normalarını yerinə yetirməkdən tam imtina edir.

BMT QAK-ın hesabatına görə, 1988-ci ilə qədər Ermənistanda ən böyük etnik azlıq olmuş azərbaycanlı əhali "yerli hakimiyyətin iştirakı" ilə respublikadan qovulmuşdur. Bütövlükdə isə o dövrlər ərzində Ermənistan SSR ərazisindən, öz dədə-baba yurdundan – 185 kənddən və başqa yaşayış məntəqələrindən 250 min azərbaycanlı qovuldu, onlara məxsus 31000 ev və şəxsi təsərrüfat, 165 kolxoz və sovxoz əmlakı talandı, 1154 nəfər yaralandı, yüzlərlə adama işgəncə verildi, qız-gəlinlərin namusu təhqir edildi. 15 mindən çox kürd və bir neçə min rus Ermənistan SSR-dən çıxarıldı. Ermənistan SSR-də həmin dövrdə azərbaycanlıların yaşadıqları ərazi isə respublika ərazisinin (29, 8 min kv. km.) iyirmi beş faizini, yaxud təqribən 7,5 min kv. km. təşkil edirdi[101].

Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, azərbaycanlılara qarşı törədilən insanlıq əleyhinə cinayətlərin, o cümlədən digər beynəlxalq cinayətlərin əsasında soydaşlarımızın milli və etnik

[98] Mahmudov Y.M., Şükürov K.K. Qarabağ: real tarix, faktlar, sənədlər. Bakı, "Təhsil" nəşriyyatı, 2005, s. 70.
[99] РГБ, Всесоюзная перепись населения 1926 года, т. 14, Закавказская СФСР, г. Москва, 1929
[100] http://www.ethno-kavkaz.narod.ru/rnarmenia.html
[101] Əliyev Ə.İ. Azərbaycan beynəlxalq cinayətlər hədəfində: hüquqi təhlil. Bakı, 2018, s. 146-147.

əsaslarla təqibi də dayanmışdır. Məhz bu təqiblər həmin beynəlxalq cinayətlərin törədilməsi üçün "ideoloji baza" rolunu oynamışdır. Hazırda işğaldan azad edilmiş ərazilərdəki tam dağıdılmış vəziyyət də Ermənistan tərəfindən azərbaycanlılara qarşı açıq nifrətin bariz nümunəsidir.

Ayrı-seçkiliyə məruz qalmamaq hüququnun pozulması istiqamətində Ermənistanın fəaliyyəti regiondan kənarda da aparılmışdır. Belə ki, 21 iyul 2020-ci il tarixdə Los-Ancelesdə (ABŞ) ermənilər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı törədilən nifrət cinayətinə dair Beynəlxalq işçi qrupun hesabatında qeyd edilimişdir ki, 21 iyul 2020-ci il tarixdə ABŞ-ın Kaliforniya ştatının Los-Anceles şəhərində yaşayan çoxsaylı etnik ermənilər daha az sayda yaşayan etnik azərbaycanlılara qarşı zorakı hücumlar təşkil etmişlər. Bu hücum 20-yə yaxın etnik azərbaycanlının fiziki zorakılığa məruz qalması, o cümlədən yeddi etnik azərbaycanlının (bir qadın da daxil olmaqla) və bir polis məmurunun bədən xəsarətləri alması ilə nəticələnmişdir. 28 iyul 2020-ci il tarixdə Los Anceles şəhərinin meri Erik Qarsetti Azərbaycanın Los Ancelesdəki baş konsulluğuna məktub ünvanlayaraq, 21 iyul 2020-ci il tarixdə etnik azərbaycanlılara qarşı baş verən zorakılığı kəskin şəkildə qınadığını bildirmişdir[102] .

Yuxarıda qeyd olunan faktlar və təhlillər Azərbaycan məcburi köçkünlərinin ayrı-seçkiliyə ciddi şəkildə məruz qalmasını əks etdirməklə yanaşı bu istiqamətdə öz üzərinə götürdüyü öhdəliklərini pozmaqla bağlı Ermənistanın beynəlxalq məsuliyyətə cəlb edilməsini tam şəkildə müəyyən edir.

5.4. İşgəncəyə məruz qalmamaq hüququ

İnsan ləyaqətinə bağlı olan mənəvi bütünlük və şəxsiyyətə hörmət hüququ onu göstərir ki, heç bir vəziyyətdə heç bir insana insan ləyaqəti əleyhinə onu təhqir edən rəftar və ya cəza verilə bilməz. Bu hüquq ÜİHB-nin 5-ci maddəsi, MSHBP-nin 7-ci maddəsi, AİHK-in 3-cü maddəsi, BCM-nin Roma Statutunun 7-ci maddəsi ilə və s. təminat altına alınmışdır.

Bu sahədə əsas sənədlərdən olan İşgəncə və digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və cəza növləri əleyhinə 1984-cü il tarixli Konvensiyanın 1-ci maddəsinə uyğun olaraq, "işgəncə" – müvafiq hərəkətlə hər hansı şəxsdən və üçüncü şəxsdən məlumatlar və ya etiraflar alma, onun və ya üçüncü şəxsin etdiyi və ya etməkdə şübhəli bilindiyi hərəkətə görə onu cəzalandırmaq, habelə onu və ya üçüncü şəxsi qorxutmaq və ya məcbur etmək üçün yaxud istənilən xarakterli ayrı-seçkiliyə əsaslanan hər hansı başqa səbəbə görə belə ağrı və ya əzab dövlətin vəzifəli şəxsi və ya rəsmi şəxs qismində çıxış edən digər şəxs tərəfindən və ya onların təhriki ilə, yaxud xəbərdar olmaları və ya susmaqla razılaşmaları ilə verilməklə, hər hansı şəxsə qəsdən fiziki və ya mənəvi cəhətdən güclü ağrı və ya əzab verilməsini ifadə edir. Konvensiya dövlətlərin üzərinə onların yurisdiksiyası çərçivəsində olan istənilən ərazidə işgəncə aktının qarşısının alınması üçün səmərəli qanunvericilik, inzibati, məhkəmə və digər tədbirlər görmək öhdəliyini qoyur. Bütün bunlarla yanaşı, işgəncəyə yol verilməsi üçün hər hansı şəraitin, o cümlədən müharibə və müharibə təhlükəsinin, daxili siyasi qeyri-sabitliyin və ya istənilən digər fövqəladə vəziyyətin mövcudluğu bəhanə edilə bilməz. Buraya, həmçinin ali rəis heyətinin və yuxarı dövlət orqanlarının əmri və ya sərəncamı da aid edilir (Konvensiyanın 2-ci maddəsi). Dövlətlərin öz cinayət qanunvericiliklərində işgəncə əməlini cinayət

[102] 21 iyul 2020-ci il tarixdə Los-Ancelesdə (ABŞ) ermənilər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı törədilən nifrət cinayətinə dair Beynəlxalq işçi qrupun hesabatı. Bakı, 2020, s.4.

kimi nəzərdə tutması və müvafiq əməlin ağırlıq dərəcəsinə görə cəza müəyyən etməsi ilə bağlı öhdəliklər isə Konvensiyanın 4-cü maddəsinin tərkib hissəsini təşkil edir. Konvensiyanın 3-cü maddəsində qeyd edilir ki, heç bir iştirakçı-dövlət heç bir şəxsi ona işgəncə veriləcəyini ehtimal etməyə ciddi əsaslar mövcud olduğu başqa bir dövlətə sürgün etməməli, qaytarmamalı və ya ekstradisiya etməməlidir. Konvensiyanın 13-cü maddəsində isə qeyd edilir ki, hər bir iştirakçı-dövlət bu dövlətin yurisdiksiyasında olan hər hansı ərazidə işgəncələrə məruz qaldığını iddia edən hər bir şəxsin həmin dövlətin səlahiyyətli hakimiyyət orqanlarına şikayət verməsi və belə şikayətlərə təcili və maneəsiz baxılması hüququnu təmin edir. İddiaçının və şahidlərin verdiyi şikayət və ya hər hansı şahid ifadələri ilə bağlı hər hansı pis davranış, yaxud hədə-qorxudan müdafiəsini təmin etmək üçün tədbirlər görülür. Daha sonra, Konvensiyanın 14-cü maddəsində müəyyən olunur ki, hər bir iştirakçı-dövlət işgəncə qurbanının əvəz almasını və hüquqi sanksiya ilə gücləndirilən ədalətli və adekvat kompensasiya hüququna, o cümlədən mümkün qədər tam reabilitasiya vasitələrinə malik olmasını öz hüquq sistemində təmin edir. İşgəncə qurbanı işgəncə nəticəsində ölərsə, kompensasiya almaq hüququ onun öhdəsində olanlara verilir.[103]

İşgəncənin tərifi Ruanda Beynəlxalq Tribunalının Məhkəmə Palatası tərəfindən 2 sentyabr 1998-ci il tarixli "*The Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu*" işi üzrə qətnamədə (Akayesu, ICTR-96-4, §594–595)[104] və Keçmiş Yuqoslaviya Beynəlxalq Tribunalının Məhkəmə Palatası tərəfindən 12 iyun 2002-ci il tarixli "*Kunarac et al.*" işində (Foca IT-96-23 & 23/1, §142)[105] də verilmişdir. Burada üç əsas elementi qeyd etmək lazımdır: fiziki və ya psixi hərəkət və ya hərəkətsizlik, şiddətli ağrı və ya əzab nəticəsində işgəncə faktı; bu hərəkət və ya hərəkətsizlik qəsdən xarakter daşımalıdır; bu hərəkət informasiya əldə etmək, tanınmaq və ya cəzalandırmaq, işgəncələr qurbanını və ya üçüncü şəxsi qorxutmaq və ya hər hansı bir ayrı-seçkiliyə qurban və ya üçüncü şəxsin məruz qalması üçün səbəb olmalıdır.

02 noyabr 2001-ci il tarixli "*Kvočka et al.*" işində keçmiş Yuqoslaviya Beynəlxalq Tribunalının Məhkəmə Palatası işgəncə cinayətinin elementlərindən hesab edilən hərəkətlərə dair nümunələr gətirdi. Burada döyülmə (zərbələr), yuxudan məhrum etmə, qidadan məhrum etmə və gigiyenanı qorumaq üçün lazımi vasitələrdən məhrum etmə haqqında söhbət gedir. İşgəncənin mənəvi elementini müəyyən etmək üçün cinayətdə təqsirli olan şəxs yuxarıda göstərilən məqsədlərdən birinə uyğun olaraq qəsdən belə qəddar iztirablara məruz qalmalıdır (Ruanda Beynəlxalq Tribunalı ("*The Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu*" işi), ICTR-96-4, §142-143). Həmin işdə işgəncələrin baş verdiyi qənaətinə gəlmək üçün nəzərə alınmalı olan elementlər dəqiqləşdirilir. Söhbət, ilk növbədə, dəymiş zərərin (iztirabların) obyektiv ciddiliyinin müəyyən edilməsindən, ikinci növbədə, məruz qaldığı müraciətə görə, qurban üçün fiziki və ya psixoloji nəticələrə dair daha subyektiv meyarın nəzərə alınmasından gedir. Bundan əlavə, müəyyən hallarda qurbanın yaşı, cinsi və ya sağlamlıq vəziyyəti kimi zərər çəkmiş şəxsin əzabının ciddiliyini qiymətləndirmək üçün işgəncə vəziyyətinə aid bəzi əlavə elementləri nəzərdən keçirmək lazımdır (§ 142-143).[106]

AİHM, həmçinin həbsdə saxlanılma zamanı işgəncələr və qəddar rəftar məsələsini, həmçinin dövlətlərin belə halların araşdırılması və dövlət təhlükəsizliyi (legitim maraqlar) və

[103] Əliyev Ə.İ.İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı, „Nurlar", 2019, s. 163
[104] https://casebook.icrc.org/case-study/ictr-prosecutor-v-jean-paul-akayesu
[105] https://www.icty.org/en/case/kunarac
[106] https://www.icty.org/en/case/kvocka

fərdi hüquqların məhdudlaşdırılması arasında mütənasiblik məsələsini ("*Aksoy v. Turkey*" işi) nəzərdən keçirir. AİHM etiraf edir ki, "terrorçu hüquqpozmaların təhqiqatı, şübhəsiz, hakimiyyət üçün xüsusi çətinliklər yaradır və o, şübhəli şəxsin 14 gün müddətinə məhkəmə müdaxiləsi olmadan yaxalanması zərurəti ilə razılaşa bilməz. Bu qədər uzun müddət ərizəçini yalnız onun azadlıq hüququna özbaşına müdaxiləsi ilə deyil, həm də işgəncələrə qarşı da zəiflədir " (§ 78).[107]

2011-ci ildə AİHM "*Al Skeini and others v. United Kingdom*" işi üzrə AİHK-in eksterritorial tətbiqini qəbul etmişdir. Bu qərarda AİHM belə eksterritorial tətbiqin dövlətlərin öz nəzarəti altında olan şəxslərin həyatına və fiziki toxunulmazlığına qarşı bütün cəhdlərin müstəqil araşdırılmasını həyata keçirmək öhdəliyini nəzərdə tutduğunu təsdiqlədi.[108]

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi zamanı əsir götürülmüş azərbaycanlılara (hərbçi və mülki şəxslər) qarşı işgəncələr edildiyi müxtəlif sənədlərlə və şahid ifadələri ilə öz təsdiqini tapmışdır. Belə ki, Qubadlının işğalı zamanı 65 yaşlı Biniş Məmmədova adlı qadın və 69 yaşlı Sara İsmayılova adlı qadın əsir alınaraq Xankəndi hərbi düşərgəsinə aparılmışdır. Burada Sara İsmayılova gündüzləri ağır işlərdə kölə kimi işlədilmiş, gecələri isə ağır işgəncələrə məruz qalmış, əsgərlər tərəfindən döyülmüşdür. Onlarla eyni yerdə saxlanılan Şahsənəm və Əsli adında iki qadın bu işgəncələrə dözməyərək həyatlarını itirmişlər. Ermənilər Ağdamdan əsir götürdükləri Kəklik Həsənova adlı qadına müxtəlif işgəncələr vermiş, kəlbətinlə heç bir ağrıkəsici olmadan onun 16 dişi çəkilmişdir. Ağdamın işğalı zamanı əsir alınan Şərqiyyə Şirinova adlı qadının 8 qızıl dişi kəlbətinlə çəkilmiş və 6 ay boyunca işgəncəyə məruz qalmışdır. 1930-cu il təvəllüdlü Əli Abbasov əsir olduğu vaxtlarda davamlı olaraq döyülmüş, bədəninin hər tərəfində siqaret söndürülmüşdür. Məruz qaldığı işgəncəyə dözməyən həmin şəxs vəfat etmişdir. Erməni əsgərləri Füzulinin işğalı zamanı əsir götürdükləri Mürvət Ağayevi və oğlu Yaşarı əvvəlcə döymüşlər, sonra atanın gözü qarşısında oğul öldürülmüş, ata isə qulağı kəsilərək əlləri arxadan bağlı ağacdan asılmış və tonqalda yandırılmışdır. Ermənistan tərəfindən 8 may 1992-ci il tarixində Şuşa şəhərinin işğalı zamanı ermənilər 15 yaşlı Nəzakət Məmmədova adlı qız uşağını və atasını tutmuş, onları əvvəl Xankəndinə, sonra da Ermənistana aparmışlar. Nəzakətin gözü qarşısında atasına ağır işgəncə verilmiş, qulaqları kəsilmiş, qızardılmış metal parçası ilə bədəni damğalanmış, anası bu dəhşətlərə dözməyərək dəli olmuş, özü isə 4 milyon rus rublu müqabilində qohumlarına təhvil verilmişdir. 1993-cü ilin avqustunda Ermənistan polisləri Zakir Vəlioğlu adlı Azərbaycan vətəndaşını Gürcüstanın Marneuli vilayətinin Kirovka kəndində hərəkətsiz halda buraxmış, şəxs Azərbaycanın Qazax vilayətindəki xəstəxanaya gətirilsə də, həyatı xilas edilə bilinmə-mişdir. Ekspertiza zamanı onun bədənində siqaret izlərinin olduğu, sağ əli və sol ayaq barmaqlarının götürüldüyü, zərbə səbəbindən daxili orqanlarının çoxunun məhv edildiyi məlum olmuşdur. Ölümün səbəbi bu zərbələr və aclıq olaraq təyin olunmuşdur. Bundan başqa, Ağdam rayonunun sakini, milliyyətcə rus olan, erməni əsirliyində hədsiz işgəncələrə məruz qalmış Vladimir İvanoviç Şevelyov Ağdam rayonunun işğalı zamanı 89 yaşlı anası Vera Davıdovnanın və ahıl yaşlı bacısı Svetlana İvanovnanın, eləcə də 58 yaşlı xəstə qardaşı Anatoli İvanoviçin ermənilər tərəfindən vəhşicəsinə öldürülüb və sonradan yandırıldığını, Ağdam kanalının yanında saysız-hesabsız qadın və uşaq meyidlərini gördüyünü bildirmişdir. Bundan əlavə, Vladimir Şevelyov şahidlik edir ki, ermənilər Ağdam rayonunun işğalı zamanı oradakı

[107] https://www.globalhealthrights.org/health-topics/health-care-and-health-services/aksoy-v-turkey/
[108] https://casebook.icrc.org/case-study/echr-al-skeini-et-al-v-uk

ruhi xəstəxanada olan 7 ruhi xəstəni, o cümlədən iki xəstə qadını girov götürmüşlər. Onların biri azad edilmiş, biri döyülə-döyülə öldürülmüş, digərlərinin sonrakı taleyindən isə bu günədək məlumat yoxdur.[109]

Azərbaycanın Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyasında olan materiallar sübut edir ki, yüzlərlə Azərbaycan vətəndaşı, o cümlədən uşaq, qadın və qocalar erməni əsir və girovluğunda dözülməz işgəncələrin qurbanı olmuşdur. Çoxsaylı faktlar göstərir ki, əsir və girovlara müxtəlif dəhşətli işgəncələr verilmiş, onlar vəhşicəsinə döyülmüş, qəsdən şikəst vəziyyətinə salınmış, sinələrinə qızdırılmış "xaç" nişanları ilə damğa basılmış, dırnaqları və dişləri çıxarılmış, yaralarına duz basılmış, ölənə qədər rezin və dəmir dəyənəklərlə döyülmüş, damarlarına benzin yeridilmişdir. Əsir götürülənlər arasında işgəncəyə məruz qalanların çoxu isə qadınlardır. Belə ki, Azərbaycanın Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyasının məlumatına əsasən, itkin düşən şəxslərin 3890 nəfərindən 267 nəfəri qadındır.[110]

Ermənilərin azərbaycanlı əsir və girovlara işgəncə verməsi ilə bağlı ABŞ-dan siyasi sığınacaq istəyən keçmiş erməni zabiti Mesrop Martirosyanın ifadəsi də xüsusi qeyd edilməlidir. Belə ki, sonradan Ermənistan ordusunda xidmət etməkdən imtina edən Mesrop Martirosyan, 1991-ci ildə könüllü olaraq Ermənistan ordusuna yazılaraq Qarabağda Azərbaycana qarşı mübarizə aparmaq istədiyini bildirmişdi. Bundan sonra əsir düşərgələrində zabit olaraq çalışacağını bilən Mesrop Martirosyan qərarını dəyişdirərək orduya getmək istəmədiyini bildirmişdi. Bir müddət sonra hərbi xidmətə çağrıldıqda isə, Mesrop Martirosyan "Mən əsgərəm, qatil deyiləm, mən azərbaycanlı əsirlərə qarşı çox vəhşilik eşitdim, indi eyni şeyi özüm edə bilmərəm" deyərək bu düşərgələrdə çalışmaqdan boyun qaçırmışdır. Onu müharibə bölgəsinə göndərsələr, məmnuniyyətlə oraya gedəcəyini bildirsə də, onun bu hərəkəti orduya xidmət etməkdən imtina kimi qəbul edilmiş və ona qarşı cinayət icraatına başlanılmışdır. Bundan sonra, Mesrop Martirosyan Ermənistanı tərk etməyə qərar vermiş və beynəlxalq təşkilatların qərarlarına da istinad edərək azərbaycanlı əsirlərə qarşı işgəncə hadisələrini də bildirmişdi.[111]

Yuxarıda qeyd olunan faktlar və təhlillər Azərbaycan məcburi köçkünlərinin işgəncəyə məruz qalmamaq kimi mütləq insan hüququnun tam şəkildə pozulması kimi qiymətləndirilərək, Ermənistanın beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətini yaratmış olur.

5.5. Mülkiyyət hüququ

Mülkiyyət hüququ insan hüquq və azadlıqlarının harmonik şəkildə həyata keçirilməsinin təminatıdır. ÜİHB-nin 17-ci maddəsində göstərilir ki, hər bir insan təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə əmlaka sahib olmaq hüququna malikdir. Heç kəs öz əmlakından özbaşına məhrum edilə bilməz.

Təqdirəlayiq haldır ki, bu gün mülkiyyət hüququ ilə bağlı beynəlxalq sənədlərdə əks olunmuş normalar dövlətlərin milli qanunvericiliyinə implementasiya edilmiş və imperativ normaya çevrilmişdir. AİHK-ə I Əlavə Protokolun 1-ci maddəsinə əsasən, hər bir fiziki və hüquqi

[109] http://www.human.gov.az/az/view-page/29/%C4%B0%C5%9EG%C6%8FNC%C6%8FL%C6%8FR#.YEXNmlUzYdU
[110] http://www.human.gov.az/az/view-page/27/%C6%8FS%C4%B0R%2C+G%C4%B0ROV+V%C6%8F+%C4%B0TK%C4%B0N+D%C3%9C%C5%9EM%C3%9C%C5%9EL%C6%8FR#.YEXLQVUzYdU
[111] http://human.gov.az/public/Mesrop.pdf

şəxs öz mülkiyyətindən maneəsiz istifadə hüququna malikdir. Heç kəs cəmiyyətin maraqları və qanunda, beynəlxalq hüququn ümumi prinsiplərində nəzərdə tutulan hallardan başqa əmlakından məhrum edilə bilməz.

Azərbaycan Konstitusiyasının 13-cü maddəsinə görə, mülkiyyət toxunulmazdır və dövlət tərəfindən qorunur. Konstitusiyanın 29-cu maddəsinin 4-cü hissəsində deyilir: "Heç kəs məhkəmənin qərarı olmadan mülkiyyətindən məhrum edilə bilməz. Əmlakın tam müsadirəsinə yol verilmir. Dövlət ehtiyacları üçün mülkiyyətin özgəninkiləşdirilməsinə yalnız qabaqcadan onun dəyərini ədalətli ödəmək şərti ilə yol verilə bilər".

Müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair 1949-cu il tarixli IV Cenevrə Konvensiyasının 53-cü maddəsində göstərilir ki, işğalçı dövlət tərəfindən fərdi və ya kollektiv olaraq fərdi şəxslərə və ya dövlətə, yaxud digər dövlət orqanlarına və ya ictimai və ya kooperativ təşkilatlara məxsus olan daşınmaz və ya şəxsi əmlakın hərbi zərurət olmadan hər hansı formada məhv edilməsi qadağandır. Eyni zamanda, tələblərdən biri budur ki, tərəflər arasında aktiv döyüş əməliyyatları bitəndən sonra vətəndaşların mülkləri özlərinə qaytarılmalıdır. Ancaq əsl həqiqət budur ki, Ermənistan tərəfindən Azərbaycanın dağıdılan şəhər və qəsəbələrində vətəndaşlara məxsus bir yaşayış mənzili belə tapılmır ki, oraya qayıda bilinsin.

İşğal edilmiş bütün ərazilər demək olar ki, urbisid cinayətinə məruz qalmışdır. Urbisid[112] müasir müharibələrdə şəhər mühitinin canlılığını, əhalisinin davamlılığını və şəhərsalma sahəsinin məhv edilməsini nəzərdə tutan cinayətdir. Ermənistanın otuz ilə yaxın davam edən təcavüzü nəticəsində işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərində həqiqi urbisid həyata keçirilmişdir. 10 noyabr 2020-ci il tarixli Rusiya, Azərbaycan və Ermənistan arasında imzalanmış üçtərəfli Bəyanata əsasən hətta Ermənistan özünün təhvil verdiyi Ağdam rayonu ərazisindəki bütün yaşayış məntəqələrini, memarlıq abidələrini bütünlüklə talan etmiş, yandırmış, dağıdıb məhv etmiş, saysız tarixi, dini abidə və maddi-mədəniyyət nümunələrini yer üzündən silmişdir. Bu yaxınlarda “France-24” kanalı işğaldan azad edilmiş Ağdam rayonu haqqında yayımladığı reportajda Ağdamı “Qafqazın Xirosiması” adlandırmışdır. Rusiyanın “Dojd” telekanalında yayımlanan verilişdə isə Ağdam “ruhlar şəhəri” adlandırılmışdır. Bir sözlə, bu gün Ağdam şəhəri dünyada urbisid, yəni şəhərə qarşı həyata keçirilən soyqırımı muzeyini xatırladır. [113] Cəkilmiş foto və video materiallar göstərir ki, Azərbaycanin işğal edilmiş bütün əraziləri bu siyasətə məruz qalmışdır (Hesabata Əlavənin 14.5-ci və 14.6-cı bölməsində bu barədə foto və video materallar ətraflı şəkildə əks olunmuşdur).

Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü nəticəsində yüz minlərlə şəxsin mülkiyyət hüquqları kobud şəkildə pozulmuşdur. Bundan başqa, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi nəticəsində 1988-1993-cü illərdə işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərində, ümumilikdə, 900 yaşayış məntəqəsi, 150 min ev, 7 min ictimai bina, 693 məktəb, 855 uşaq bağçası, 808 mədəniyyət sarayı, klub və mədəniyyət evi, 85 musiqi və rəssamlıq məktəbi, 100 mindən artıq eksponatın toplandığı 22 muzey və muzey filialı, 695 tibb müəssisəsi, 4,6 milyon kitab fondu olan 927 kitabxana, 44 məbəd, 67 məscid, 6 min sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisəsi, 160 körpü və digər infrastruktur obyektləri, o cümlədən Cəbrayıl rayonunda 11 və 15 aşırımlı Xudafərin körpüləri, Kəlbəcər rayonunda Gəncəsar və Xudavəng məbədləri, Ağdam rayonunun Xaçın Türbətli kəndində məqbərə, Xocavənd rayonu ərazisində dünyanın ən

[112] https://en.wikipedia.org/wiki/Urbicide
[113] https://azertag.az/xeber/Ermeni_nasizminin_seherlerin_mehv_edilmesi_siyaseti-1666785

qədim sakinlərinin yaşayış məskənlərindən biri - Azıx mağarası, Şuşa Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu və s. erməni vandalizminin qurbanına çevrilmişdir.[114]

Ermənistan tərəfindən dağıdılmış ərazilərdə əhalinin ərzaqla təmin olunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən yağ-pendir, şərabçılıq və qismən də yüngül sənaye sahələri daha çox inkişaf etmişdi. Keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətindəki sənaye müəssisələri tərkibi və inkişaf səviyyəsinə görə keçmiş Azərbaycan SSR-nin iqtisadi regionları arasında dördüncü yeri tuturdu. Sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına görə vaxtilə yüksək göstəricilərə sahib olmuş Azərbaycanın işğal olunmuş rayonlarında İstisu və Turşsu mineral su qablaşdıran müəssisələri, mərmər, mişar daşı zavodları, məşhur "Ağdam" şərabları istehsal edən şərab zavodları, yağ-pendir müəssisələri, toxuculuq və ayaqqabı fabrikləri, Qarabağ İpək Kombinatı və s. fəaliyyət göstərirdi. Bakı müəssisələrinin 50-dən çox filialları işğal olunmuş ərazilərdə qalmışdı. Ümumiyyətlə, bu ərazilərdə 300-dən çox sənaye və tikinti müəssisəsi cəmlənmişdi. Hesablamalara görə, Azərbaycanda istehsal edilən taxılın 14,3, üzümün 31,5, ətin 14,5, südün 17,1, yunun 19,3 və baramanın 17 faizi dağıdılmış rayonların payına düşürdü.[115]

Beynəlxalq hüquq normalarına görə istər beynəlxalq, istərsə də qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələr zamanı hərbi zərurət olmadığı təqdirdə mülkiyyətin məhv edilməsi və ya ələ keçirilməsi qadağandır. Eyni zamanda, hərbi zərurət olmadan mülkiyyətin genişmiqyaslı formada məhv edilməsi və mənimsənilməsi birbaşa Müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair 1949-cu il tarixli Cenevrə Konvensiyalarının kobud pozulması kimi dəyərləndirilməlidir.[116] BCM-nin Roma Statutuna görə hərbi zərurətlə əlaqədar olmayan əmlakın qeyri-qanuni, mənasız və genişmiqyaslı məhvi və mənimsənilməsi müharibə cinayətidir.[117]

Beynəlxalq hüquqi sənədlərdən irəli gələn tələblər Ermənistan tərəfindən nəinki nəzərə alınmamış, əksinə daha geniş formada və kobud şəkildə pozulmuşdur. Ermənistan siyasi və hərbi rəhbərliyinin həyata keçirdiyi plana uyğun olaraq Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində vətəndaşlara məxsus mülklərin dağıdılması, talan edilməsi və mənimsənilməsi kimi cinayət əməllərinin hər biri yuxarıda qeyd etdiyimiz beynəlxalq hüquqi sənədlərə tam zidd olmaqla beynəlxalq cinayət kimi dəyərləndirilməlidir. Buna əsas verən kifayət qədər beynəlxalq məhkəmə təcrübələri vardır. Məsələn, Yuqoslaviya Tribunalının *"The Prosecutor v. Blaskic"* işi. Belə ki, Bosniya xorvatlarının silahlı qüvvələri tərəfindən Bosniya müsəlman mülki vətəndaşlarına qarşı edilən hərbi hücumlar və Mərkəzi Bosniyanın Lasva Vadisi bölgəsində 1992-ci ilin mayından 1994-cü ilin yanvarına qədər yaşanan əlaqəli hadisələrə görə General Tihomir Blaskiçə hökm oxundu.[118] Blaskiç törətdiyi beynəlxalq cinayətlərlə bərabər vətəndaşların mülkiyyət hüquqlarının pozulmasına görə Tribunal tərəfindən təqsirləndirilərək məsuliyyətə cəlb olunmuşdur. Yuqoslaviya Tribunalı Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin (d) bəndini təşkil edən ciddi pozuntuya bənzər, hərbi zərurətlə əsaslandırıla biləcəyi hallar xaricində əmlakın dağıdılması qadağandır. Cəzalandırıl-

[114] Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi. Azərbaycan Baş Prokurorluğunun rəsmi veb-səhifəsi. https://genprosecutor.gov.az/az/page/azerbaycan/ermenistan-azerbaycan-dagliq-qarabag-munaqisesi; http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2020/oktyabr/726680.htm

[115] Ermənistanın təcavüzü nəticəsində Azərbaycana vurulmuş sosial-iqtisadi ziyan. Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin rəsmi veb-səhifəsi. https://mfa.gov.az/az/content/112/sosial-iqtisadi-ziyan

[116] First Geneva Convention, Article 50 (*ibid.*, § 53); Second Geneva Convention, Article 51 (*ibid.*, § 53); Fourth Geneva Convention, Article 147 (*ibid.*, § 53)

[117] İCC Statute, Article 8(2)(b)(xiii) (*ibid.*, § 55)

[118] https://www.icty.org/en/case/blaskic; https://casebook.icrc.org/case-study/icty-prosecutor-v-blaskic

maq üçün dağıntı qəsdən törədilmiş və ya təqsirləndirilən şəxslərin hərəkətlərinin gözlənilən nəticəsi olmalıdır. Bütövlükdə, Bosniya müsəlmanlarının üzləşdiyi problemlər Azərbaycan məcburi köçkünlərinin problemləri ilə demək olar ki, çox oxşardır.

Bu zaman AİHM-nin *"Chiragov and Others v. Armenia"* işi üzrə qərarı da xüsusi qeyd edilməlidir. Belə ki, AİHM bu qərarla Laçın rayon sakinləri olan şəxslərin AİHK-in I Əlavə Protokolunun 1, 8 və 13-cü maddələri ilə hüquqlarının davamlı pozulduğunu bildirmişdir. Həmin şəxslər iddia ərizələrində bildiriblər ki, Laçın rayonuna qayıda bilmədiklərinə görə öz mülkiyyətlərindən istifadə edə bilmirlər. Ermənistan isə onların məruz qaldığı zərərin müqabilində hələ də təzminat ödəməmişdir.[119] Həmin Qərarın 213-cü bəndində göstərilmişdir ki, ərizəçilərin əmlakdan və evlərindən istifadə etmək imkanlarının davamlı surətdə rədd edilməsi ilə əlaqədar AİHK-in I Əlavə Protokolunun 1-ci maddəsinin (mülkiyyətin müdafiəsi) və AİHK-in 8-ci maddəsinin (şəxsi həyata və ailə həyatına hörmət hüququ) pozulması AİHM tərəfindən müəyyən edilmişdir. Buna görə, onların şikayətləri AİHK-in 13-cü maddəsinin (səmərəli hüquqi müdafiə vasitələri hüququ) məqsədləri üçün "əsassız" deyildir. Qərarın 214-cü bəndinə əsasən, AİHM bir daha təsdiq edir ki, cavabdeh Dövlət (yəni Ermənistan) ərizəçilər üçün onların AİHK-ə əsasən şikayətləri ilə bağlı əvəzi ödəmək qabiliyyətində olan və ağlabatan perspektivləri olan hüquqi müdafiə vasitəsinin mümkün olmasını sübut etmək vəzifəsini yerinə yetirə bilməmişdir. Eyni səbəblərə görə, AİHM müəyyən etmişdir ki, ərizəçilərin Laçın rayonunda əmlakları və evlərindən istifadə etmək imkanının rədd edilməsi ilə əlaqədar səmərəli hüquqi müdafiə vasitələri mövcud olmamışdır. Beləliklə, AİHM qənaətə gəlmişdir ki (bənd 215), ərizəçilərin AİHK-in 13-cü maddəsinə əsasən hüquqlarının pozulması baş vermiş və baş verməkdə davam edir, buna isə Ermənistan cavabdehdir. Bununla yanaşı, qərarın 207-ci bəndində AİHM müəyyən etmişdir ki, AİHK-ə I Əlavə Protokolun 1-ci maddəsi üçün təqdim edilmiş səbəblərlə eyni olan səbəblərə görə, ərizəçilərin öz evlərindən istifadə etmək imkanının rədd edilməsi onların şəxsi və ailə həyatına, habelə evlərinə hörmət hüququ ilə əsassız müdaxiləni təşkil edir. Nəticə etibarilə (bənd 208), AİHM hesab edir ki, ərizəçilərin AİHK-in 8-ci maddəsinə əsasən hüquqlarının pozulması baş vermiş və baş verməkdə davam edir, məhz buna görə də Ermənistan cavabdehlik daşıyır.[120]

"Muradyan v. Armenia" işində (2016) də AİHM əvvəlki təcrübəsinə əsaslanaraq ("*Zalyan and Others v. Armenia"*(2016)) bir daha qeyd etmişdir ki, Dağlıq Qarabağ ərazisində baş vermiş hadisələrə və Dağlıq Qarabağ səlahiyyətli orqanlarının etdiyi hərəkətlərə görə Ermənistan məsuliyyət daşıyır (paraqraf 124).[121] Beləliklə, AİHM müəyyən etmişdir ki, *"Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ilk günlərindən Ermənistanın Dağlıq Qarabağ üzərində əhəmiyyətli və həlledici təsiri olmuşdur və onların hər ikisi demək olar bütün mühüm məsələlərdə yüksək səviyyədə inteqrə olmuşlar..... Digər sözlə, Dağlıq Qarabağ və onun idarə edilməsi Ermənistan tərəfindən hərbi, siyasi, maliyyə və digər dəstəklə baş vermişdir və nəticədə Ermənistan Dağlıq Qarabağ və ətraf ərazilər üzərində səmərəli nəzarəti həyata keçirmişdir".*[122]

[119] http://supremecourt.gov.az/uploads/files/avropa-mehkemesi/case_of_chiragov_and_others_vs_armenia.pdf; Aliyev A.I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, "Nurlar", 2018, p. 29-31

[121] Paraqraf 117-118, Muradyan v. Armenia, ECtHR, 2016 (№11275/07)

[122] Paraqraf 126, Muradyan v. Armenia, ECtHR, 2016 (№11275/07); Рамиз Севдималиев. К вопросу о праве Азербайджана на самооборону по освобождению оккупированных территорий. Hileya, Scientific bulletin, Volume 157 (№6-9), Part 3, Political Sciences, Kiyev, 2020, p.103

Bütün bunlarla yanaşı, həm beynəlxalq, həm də milli-hüquqi aspektdən mülkiyyət dedikdə, nəyin nəzərdə tutulduğuna diqqət yetirməliyik. Çünki bu, Ermənistan dövlətinin məsuliyyətinin müəyyən olunmasında vacib məsələdir. Mülkiyyət anlayışını yalnız istifadə və ya sərəncamda olan hər hansı daşınmaz əmlakla əlaqələndirməməliyik. *"Pine Valley Developments Ltd v. İreland"* (1991) işində AİHM qeyd edir ki, AİHK-ə I Əlavə Protokolun 1-ci maddəsinin birinci hissəsində nəzərdə tutulmuş "mülkiyyət" anlayışı müstəqil məzmuna malik olub, maddi əşyalara sahiblik ilə məhdudlaşmır və milli qanunvericilikdəki formal təsnifatdan asılı deyildir. Maddi əşyalar kimi, əmlakı təşkil edən bəzi digər hüquqlar və maraqlar da "mülkiyyət hüququ" kimi tanınmalı və beləliklə, bu maddənin məzmunu baxımından "mülkiyyət" hesab olunmalıdır. "Mülkiyyət" anlayışı "mövcud mülkiyyətlə" məhdudlaşmır və tələblər də daxil olmaqla, ərizəçinin ən azından mülkiyyət hüququndan səmərəli şəkildə istifadənin əldə olunmasına ağlabatan və "qanuni gözləntisi" olan əmlakı da əhatə edə bilər.

Mülkiyyət hüququnun toxunulmazlığı özündə həm də mənzil toxunulmazlığını ehtiva edir. Ermənistan tərəfindən dağıdılmış mənzillər elə vətəndaşlara məxsus olan mülkiyyətin bir hissəsidir. Uzun müddət ərzində Azərbaycana qarşı təcavüz nəticəsində baş vermiş cinayətlərin cəzasız qalması isə Ermənistanın bu istiqamətdə yeni beynəlxalq cinayətlər törətməsinə gətirib çıxardı. 2020-ci ildə yenidən Azərbaycanın dinc mülki vətəndaşlarının yaşayış mənzilləri və digər əmlakları Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən hücuma məruz qaldı. Təkcə 2020-ci il sentyabrın 27-dən oktyabrın 30-na qədər Ermənistan tərəfindən atılan raket və mərmilər nəticəsində 93 mülki vətəndaş həyatını itirmiş, 396 nəfər xəsarət almış, 2442 yaşayış evi, 92 çoxmərtəbəli yaşayış binası və 423 mülki obyekt dağıdılmışdır.[123]

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistan tərəfindən beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq mülkiyyət hüququ pozulmuş şəxslərin hüquqları bərpa olunmalıdır. Qeyd olunan məsələlərdə BMT-nin Qaçqınlar və məcburi köçkünlər üçün ev və əmlak restitusiyası Prinsiplərində (*Pinheiro prinsipləri*) nəzərdə tutulan standartlar da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Burada əks olunan yaşayış yeri və əmlakın restitusiyası hüququnun mahiyyətinə görə, dünyada mövcud olan bütün qaçqın və məcburi köçkünlər qeyri-qanuni yolla məhrum edilmiş yaşayış yeri, torpağı və əmlaklarının restitusiyası hüququna malikdirlər. Bu mümkün olmayan hallarda isə müstəqil və qərəzsiz məhkəmənin müəyyən etdiyi formada yaşayış yeri, torpaq və əmlakın əvəzi ödənilməlidir. Dövlətlər məcburi köçkünlüyün başa çatdırılması və ədalətli sülhə nail olunması istiqamətində restitusiyanı prioritet alət hesab etməlidirlər. Restitusiya hüququ bütün digər hüquqlardan fərqlidir, qaçqın və məcburi köçkünlərin geri qayıdıb-qayıtmamasından asılı olmayaraq onların yaşayış yeri, torpaq və əmlaka olan hüquqlarını təsdiq və təmin edir.

5.6. Şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququ

ÜİHB-nin 12-ci maddəsində qeyd edilir ki, heç kim şəxsi və ailə həyatına müdaxiləyə, evinin toxunulmazlığına, məktublaşmasının gizliliyinə, şərəf və nüfuzuna özbaşına qəsdə məruz qala bilməz. Hər bir şəxsin belə müdaxilə və qəsddən qanun tərəfindən müdafiə olunmaq hüququ var. MSHBP-nin 17.1-ci maddəsinə əsasən, heç kimin şəxsi və ailə həyatına özbaşınalıqla və yaxud qeyri-qanuni müdaxilə, onun evinin toxunulmazlığına və məktublaş-

[123] https://iqtisadiislahat.org/news/ermenistanin_azerbaycana_tecavuzu_neticesinde_dinc_ehaliye_ve_mulki_infrastruktura_deymis_ziyan-1060

malarının gizliliyinə özbaşınalıqla və ya qeyri-qanuni qəsd və ya onun ləyaqəti və nüfuzuna qeyri-qanuni qəsd edilə bilməz. Hər bir insan belə müdaxilə və belə qəsdlərdən qanunla qorunmaq hüququna malikdir.

AİHK-in 8-ci maddəsinin 1-ci bəndinə görə, hər kəs öz şəxsi və ailə həyatına, mənzilinə və yazışma sirrinə hörmət hüququna malikdir. Həmçinin, həmin maddənin ikinci bəndində qeyd edilir ki, milli təhlükəsizlik və ictimai asayiş, ölkənin iqtisadi rifah maraqları naminə, iğtişaş və ya cinayətlərin qarşısını almaq üçün, sağlamlığı yaxud mənəviyyatı qorumaq üçün və ya digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarını müdafiə etmək üçün qanunla nəzərdə tutulmuş və demokratik cəmiyyətdə zəruri olan hallar istisna olmaqla, bu hüququn həyata keçirilməsinə dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən müdaxiləyə yol verilmir. Beləliklə, AİHK-in 8-ci maddəsində qeyd olunan istisna əsasları dəqiq müəyyən edildiyindən Ermənistanın təcavüzü nəticəsində Azərbaycan məcburi köçkünlərinin pozulmuş şəxsi toxunulmazlıq hüquqları həmin beynəlxalq sənədin 8-ci maddəsinin də əhatə dairəsinə düşür.

İnsan hüquq və azadlıqlarını nəzərdə tutan beynəlxalq normalarda əks olunan şəxsi həyata hörmət prinsipi milli qanunvericilik sistemi tərəfindən də dəstəklənir. Belə ki, Azərbaycan Konstitusiyasının 32-ci maddəsində şəxsi toxunulmazlıq hüququ bəyan olunur. Bu hüquq özündə şəxsi və ailə həyatının sirrini saxlamaq hüququnu, şəxsi və ailə həyatına qanunsuz müdaxilədən müdafiə hüququnu, yazışma, telefon danışıqları, poçt, teleqraf və digər rabitə vasitələri ilə ötürülən məlumatın sirrini saxlamaq hüququnu və s. bu kimi hüquqları ehtiva edir.

AİHM-nin bir çox qərarları əsasında hansı qanunsuz əməllərin insanın şəxsi həyat və ailə həyatına hörmət hüququnun pozulmasına səbəb olduğunu müəyyən etmək mümkündür. Belə ki, geniş mənada "Şəxsi həyata hörmət" hüququnun qorunması üçün insana sərbəst inkişaf edə biləcəyi və özünü ifadə edə biləcəyi şəraitin yaradılması təmin edilməlidir. Halbuki, öz doğma ocaqlarından didərgin düşmüş Azərbaycan vətəndaşları doğulduqları, böyüdükləri və əvvəllər həyatlarından sərbəst şəkildə istifadə edə bildikləri mühitdən tam məhrum olmuşlar.

Şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququ şəxsin yaşayış sahəsinə də hörmət hüququnu tələb edir. Yaşayış sahəsini "fərdin şəxsi həyatını davam etdirdiyi yer" olaraq qiymətləndirən AİHM-nin bir çox qərarlarında bu faktın şahidi oluruq. Həmçinin, müəyyən olunur ki, "Yaşayış sahəsi" termini ölkədaxili qanunlarda nəzərdə tutulmuş təsnifatdan asılı olmayan müstəqil bir anlayışdır (*"Chiragov and Others v. Armenia" işi üzrə qərar, § 206*). Buna görə, şəxsin müəyyən bir yaşayış yerinin olub-olmaması faktiki şərtlərdən, yəni müəyyən bir yerdə kifayət qədər və daimi əlaqələrin mövcudluğundan asılıdır (*Winterstein and Others v. France § 141*[124]). AİHM-nin "*Chiragov and Others v. Armenia"* işi üzrə çıxardığı qərarın 213-cü bəndində göstərilmişdir ki, ərizəçilərin əmlakdan və evlərindən istifadə etmək imkanlarının davamlı surətdə Ermənistan tərəfindən rədd edilməsi ilə əlaqədar həmçinin AİHK-in 8-ci maddəsinin (şəxsi həyata və ailə həyatına hörmət hüququ) pozulması faktı da mövcuddur.

Onu da qeyd etməliyik ki, AİHK-in 8-ci maddəsinin tələblərinin pozulması yalnız şəxsi və yaşayış sahəsinə müdaxilə ilə məhdudlaşdırılmamalıdır. Çünki qeyd olunan maddə şəxsi və ailə həyatına, eləcə də yazışma sirrinə hörmət edilməsini tələb edir. Belə ki, AİHM əmək və

[124] https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-127539%22]}

sosial münasibətləri (“*McFeeley and others v. United Kingdom”* işində[125] *və “Niemietz v. Germany”* işində[126]), fiziki və mənəvi toxunulmazlığı, yəni şəxsi həyatın fiziki və mənəvi bütünlüyünü (“*Costello-Roberts v. The United Kingdom”* işində[127]), ad və soyad, şöhrət, şərəf, həyat tərzini (“*Stjerna Finlandiyaya qarşı”* işində[128] *və “Guillot v. France”* işində[129]) və s. bu kimi məqamları da şəxsi və ailə həyatına hörmət çərçivəsinə daxil edir.

Ona görə də Ermənistanın təcavüzü nəticəsində şəxsi toxunulmazlığa qəsd halları daha geniş şərh olunmalı və ciddi məsuliyyət müəyyənləşdirilməlidir.

5.7. Vicdan azadlığı

MSHBP (18-ci maddə) kimi mühüm beynəlxalq sənəddə təsbit edilmiş insan hüquqlarından olan din və ya vicdan azadlığı “ibadəti, təlimləri, dini və mərasim ayinlərini” yerinə yetirməklə öz dininə və ya əqidəsinə etiqad etmək imkanını nəzərdə tutur. BMT İHK tərəfindən 22 saylı Ümumi şərhdə verilmiş anlayış isə geniş istiqamətdə fəaliyyətləri əhatə edir. Qeyd etmək vacibdir ki, ibadət etmək hüququ “əqidəni birbaşa ifadə edən ayin və mərasim hərəkətlərinə, eləcə də bu cür hərəkətlərin ayrılmaz hissəsi olan müxtəlif adətlərə, o cümlədən ibadət yerlərinin tikilməsinə, ayin formullarının və əşyalarının istifadəsinə, rəmzlərin nümayişinə, bayram və istirahət günlərinə riayət edilməsinə şamil olunur”. Bundan əlavə, BMT İHŞ 2007-ci il tarixli 6/37 saylı qətnaməsinin 9 (e) bəndində qeyd edir ki, dövlətlər "milli qanunvericiliklərinə və beynəlxalq insan hüquqlarına və humanitar hüquqa uyğun olaraq dini yerlərə, məkanlara, ziyarətgahlara və rəmzlərə tam hörmət edilməsini və onların qorunmasını təmin etmək üçün maksimum səy göstərməli və onların təhqir və ya məhv edilmə qarşısında müdafiəsiz durumda olduğu hallarda əlavə tədbirlər görməlidirlər". Eynilə, 2005-ci ildə BMT İHK-nın qəbul etdiyi 2005/40 saylı qətnamənin 4(b) maddəsində qeyd edilir ki, dövlətlər “...dini yerlərə, məkanlara, ziyarətgahlara və dini ifadə edən rəmzlərə tam hörmət edilməsini və onların qorunmasını təmin etməli və onların təhqir və ya məhv edilmə qarşısında müdafiəsiz durumda olduğu hallarda əlavə tədbirlər görməlidirlər”.

Qeyd etmək lazımdır ki, din və ya vicdan azadlığı nə fövqəladə hallarda məhdudlaşdırıla, nə də onun qüvvəsi milli təhlükəsizlik mülahizələri səbəbindən dayandırıla bilməz.

1949-cu il tarixli Müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair Cenevrə Konvensiyalarının ümumi maddəsi olan 3-cü maddədə nəzərdə tutulur ki, döyüşlərdə iştirak etməyən şəxslərlə "irq, dərisinin rəngi, din və ya əqidə, cins, doğum və ya əmlak vəziyyəti və yaxud da digər analoji meyarlar əsasında heç bir neqativ ayrı-seçkilik qoyulmadan humanistcəsinə rəftar edilir". Həmin Konvensiyalara 1977-ci il tarixli I Əlavə Protokolun 75-ci maddəsi döyüşlərdə iştirak etməyən bütün şəxslərin din azadlığını həm neqativ mənada (ayrı-seçkiliyə qarşı), həm

[125] McFeeley v. United Kingdom.8317/78, Council of Europe: European Court of Human Rights, 15 May 1980. https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf?library=ECHR&id=001-92713&filename=MCFEELEY%20AND%20OTHERS%20v.%20THE%20UNITED%20KINGDOM.pdf

[126] Niemietz v. Germany. 72/1991/324/396, Council of Europe: European Court of Human Rights, 16 December 1992. https://www.refworld.org/cases,ECHR,3f32560b4.html

[127] Costello-Roberts v. The United Kingdom. 89/1991/341/414 , Council of Europe: European Court of Human Rights, 23 February 1993. https://www.refworld.org/cases,ECHR,3ae6b6f08.html

[128] Stjerna v. Finland. 38/1993/433/512, Council of Europe: European Court of Human Rights, 25 November 1994. http://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-3751&filename=001-3751.pdf&TID=thkbhnilzk

[129] Guillot v. France. 52/1995/558/644, Council of Europe: European Court of Human Rights, 24 October 1996. http://www.worldcourts.com/hrc/eng/decisions/2002.07.15_Gillot_v_ France.htm

də pozitiv mənada qoruyur, belə ki, "hər bir Tərəf bütün belə şəxslərin şəxsiyyətinə, şərəfinə, əqidəsinə və dini adətlərinə hörmət etməlidir".

BCM-nin Roma Statutunun 7 (1) (h) maddəsində göstərilir ki, "identikləşdirilə bilən hər hansı qrupun və ya toplumun ... dini ... əsaslarla təqib edilməsi" insanlığa qarşı cinayətlərə daxildir. Nəzərə almaq lazımdır ki, "təqib" termini, 7 (2) (g) maddəsinə əsasən, "qrupa və ya topluma mənsubluq səbəbindən beynəlxalq hüquqa zidd olaraq əsas hüquqlardan qəsdən və ciddi şəkildə məhrum edilmə" kimi başa düşülür. Bundan əlavə, dini təqib müharibə və ya silahlı münaqişə ilə əlaqəli olmadan da baş verə bilər. Nəhayət, 8 (2) (b) (ix) maddəsində 1949-cu il tarixli Müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair Cenevrə Konvensiyalarının "ciddi pozuntuları" "dini məqsədlər üçün nəzərdə tutulan binalara qarşı qəsdən edilən hücumları" özündə ehtiva edən anlayış kimi müəyyən edilir.

Silahlı münaqişələr dövründə mədəni sərvətlərin qorunması haqqında 1954-cü il Konvensiyası, bu Konvensiyanın İcra Reqlamenti ilə birlikdə, 1993-cü ildə Ermənistan tərəfindən ratifikasiya olunmuşdur və onun 1-ci maddəsinin (a)-(c) bəndlərində müəyyən edilən mədəni sərvətlərin qorunması aşağıdakıları əhatə edir: "hər bir xalqın mədəni irsi üçün böyük əhəmiyyət daşıyan memarlıq, sənət abidələri və ya tarixi abidələr kimi dini və ya dünyəvi xarakterli daşınar və ya daşınmaz əmlak....". Bu Konvensiyada əsas termin olan "hər bir xalqın mədəni irsi" terminini, mühüm mədəni irsin müəyyənləşdirilməsinin aparıcı amili olaraq, həm məhdud mənada götürməklə bütövlükdə dünyada tanınan obyekt və ya məkan kimi, həm də daha əhatəli mənada götürməklə müqavilə iştirakçısı olan hər bir dövlətin özü tərəfindən müəyyən edilən onun milli mədəni irsi kimi başa düşmək olar. Hər iki halda hesab edilir ki, dini binalar və ya məkanlar yüksək mədəni dəyərə malikdirsə, yaxud sənət və memarlıq abidələri və ya tarixi abidələrdirsə, Müqavilədə nəzərdə tutulan anlayış və müdafiə onlara şamil olunur.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq, Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş ərazilərdə vicdan azadlığının pozulması kimi dəyərləndirilən pozuntular törədilmişdir:

- Məscidlərin və müqəddəs yerlərin tam və ya qismən dağıdılması (Şuşa, Ağdam, Zəngilan və digər ərazilərdə);
- Məscidlərin və müqəddəs yerlərin təhqir olunması, məsələn, həmin tikililərin donuz və digər heyvanların saxlanılması üçün istifadə edilməsi;
- Ölənlərin qiymətli əşyalarını (qızıl dişlər və ya zinət əşyaları kimi) çıxarmaq üçün tərk edilmiş qəbiristanlıqların davamlı talan edilməsi də daxil olmaqla, müsəlman qəbiristanlıqlarının dağıdılması;
- Müxtəlif Alban kilsələrindəki rəmz və işarələrin erməni dilindəki işarələrlə əvəz edilməsi (Xudavəng, Gəncəsar (Kəlbəcər rayonu); Ağoğlan (Laçın rayonu) və s.);
- Azərbaycanın Kəlbəcər rayonundan məcburi köçkün düşmüş Azərbaycan vətəndaşları Şahbaz Quliyev, Həsən Həsənov və Azərbaycan əsilli Rusiya vətəndaşı olan Dilqəm Əsgərovun erməni işğalı altında qalmış öz ata-baba yurdlarını ziyarət edərkən 11 iyul 2014-cü il tarixində ermənilər tərəfindən Şahbaz Quliyevin və Dilqəm Əsgərovun girov götürülməsi, eləcə də Həsən Həsənovun öldürülməsi.

5.8. Köləliyə və məcburi əməyə məruz qalmamaq hüququ

ÜİHB-nin 23.1-ci maddəsinə görə hər kəsin işləmək, sərbəst iş seçmək, ədalətli və əlverişli iş şəraiti və işsizliyə qarşı qorunma hüququ vardır. Layiqli iş hüququ məcburi

əməyin, uşaq əməyinin və kölə kimi iş şəraitinin qadağan edilməsini əhatə edir. Eyni zamanda, Məcburi əmək haqqında BƏT Konvensiyasına görə məcburi əmək qadağandır. BƏT-ə görə, məcburi əmək "hər hansı bir şəxsdən hər hansı bir cəza təhlükəsi altında olan və adı çəkilən şəxsin özünə könüllü olaraq təklif etmədiyi bütün iş və ya xidmət" deməkdir.[130]

ÜİHB-nin 4-cü maddəsində qeyd edilir ki, heç kim köləlikdə və ya asılı vəziyyətdə saxlanıla bilməz; köləliyin və kölə ticarətinin bütün növləri qadağan edilir. MSHBP-nin 8-ci maddəsində də bu məsələyə ayrıca iki bənd həsr olunmuşdur. AİHK-in 4-cü maddəsində (Köləliyin və məcburi əməyin qadağan olunması) deyilir:

1. Heç kəs köləlikdə və asılılıqda saxlanmamalıdır.

2. Heç kəs məcburi və icbari əməyə cəlb olunmamalıdır.

3. Bu maddənin məqsədləri üçün "məcburi və ya icbari əmək" termini aşağıdakıları özünə daxil etmir:

a) bu Konvensiyanın 5-ci maddəsinin müddəalarına müvafiq olaraq həbsdə olan və ya belə həbsdən şərti azad edilmiş şəxsin adətən yerinə yetirməli olduğu hər hansı bir iş;

b) hərbi xarakterli hər hansı xidmət və ya hərbi xidmətdən əqidəyə görə imtina etmənin qanuni hesab edildiyi ölkələrdə məcburi hərbi xidmətin əvəzinə müəyyən edilmiş xidmət;

c) fövqəladə vəziyyət və ya əhalinin həyatı və rifahı üçün təhlükə yaradan fəlakət hallarında hər hansı məcburi xidmət;

d) adi vətəndaşlıq vəzifələrinin bir hissəsi olan iş və ya xidmət.[131]

Azərbaycan Konstitusiyasının 35-ci maddəsinə əsasən, hər kəsin əməyə olan qabiliyyəti əsasında sərbəst surətdə özünə fəaliyyət növü, peşə, məşğuliyyət və iş yeri seçmək hüququ vardır. Azərbaycan Əmək Məcəlləsinin 17-ci maddəsi isə məcburi əməyin qadağan edilməsi ilə bağlı mühüm müddəaları təsbit edir.

Azərbaycanın Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyasının 1 fevral 2018-ci ilə olan rəsmi məlumatına görə qeydiyyatdan keçən itkin düşmüş şəxslərin sayı 3890 nəfərdir ki, onlardan 3165 nəfəri hərbçi, 710 nəfəri isə mülki şəxsdir. İtkin düşmüş şəxslərdən 67 nəfərini uşaqlar (23 nəfər qız, 44 nəfər oğlan), 267 nəfərini qadınlar, 326 (o cümlədən 166 qadın) nəfərini isə qocalar təşkil edir. Bununla yanaşı, 871 nəfərin əsir-girov götürülməsi barədə məlumat mövcuddur ki, onlardan 602 nəfərini hərbçi, 269 nəfərini mülki şəxs təşkil edir. Həmin şəxslərin 29 nəfəri uşaqlar (7 nəfər qız, 22 nəfər oğlan), 98 nəfəri qadınlar, 113 nəfəri (o cümlədən 64 nəfər qadın) isə qocalardan ibarətdir.[132]

Ermənistanda və Ermənistan silahlı qüvvələrinin nəzarəti altında olan işğal ərazilərində əsirlikdə olan azərbaycanlılara qarşı AİHK-in 4-cü maddəsinin ("Köləliyin və məcburi əməyin qadağan olunması") kobud pozulması haqqında rəsmi sənədlərlə müəyyən edilmiş bəzi halların qeyd edilməsi zəruridir. Məsələn, müəyyən edilmişdir ki, Heyvəli kəndində (Kəlbəcər rayonu) əsir düşmüş 5 azərbaycanlını ermənilər ağır fiziki işlərdə xidmətçi kimi işlətmiş və bu işə dözməyənləri öldürmüşlər. Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş ərazilərdən girov götürülmüş əksər şəxslər ağır əmək tələb edən işlərdə işlədilmiş və fiziki zorakılıqlara məruz

[130] https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/forcedlabourconvention.aspx
[131] https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_RUS.pdf
[132] http://www.human.gov.az/az/

qalmışdır. Nəticədə əksəriyyəti sağalmaz xəstəliklərə düçar olmuşlar.[133] Bu vəziyyət AİHK-in 4.1 ("Heç kəs köləlikdə və ya asılılıqda saxlanmamalıdır") və 4.2 ("Heç kəs məcburi və ya icbari əməyə cəlb olunmamalıdır") maddələrinə tamamilə ziddir. Bu faktların bir qismi Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi tərəfindən BMT-yə təqdim edilən hesabatda göstərilmişdir.

Bütövlükdə, Azərbaycan ərazilərinin işğalı nəticəsində öz yurdlarından qovulan məcburi köçkünlərin əmək hüququnun Ermənistan tərəfindən ciddi şəkildə pozulması bu faktlarla da təsdiq edilir: işğal ərazilərindəki mövcud iş yerlərinin dağıdılması; əsir götürülmüş şəxslərin məcburi əməyə cəlb edilməsi; işğal edilmiş ərazilərdə əmək hüquqlarının qorunmasına yönəlmiş təsisatların fəaliyyətinin dayandırılması; məcburi köçkünlərin iş yerlərinin itirilməsi ilə bağlı çətin sosial-psixoloji duruma düşməsi; məcburi köçkünlərin uzun müddət işsiz qalması və məcburi olaraq ixtisası və seçdiyi peşə üzrə işləməməsi.

Bu halların bu gün də davam etməsi Azərbaycan məcburi köçkünlərinin *"şərəfli və təhlükəsiz qayıdış hüququ"*na ciddi maneçilik törədir.

5.9. Sosial təminat hüququ

Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü nəticəsində pozulmuş əsas insan hüquqlarından bir də sosial təminat hüququdur. Sosial təminatın mahiyyəti onun funksiyalarında özünü göstərir. Sosial təminatın əsas funksiyası müxtəlif sosial risklərin səbəb olduğu gəlir itkisinə və ya xərc artımlarına qarşı kompensasiyaedici təsir göstərən sosial yardım və sosial dəstəklərdir. BƏT-in 1944-cü il Filadelfiya Bəyannaməsində sosial təminata belə bir anlayış verilmişdir: "Sosial təminat xalqın xəstəlik, işsizlik, yaşlılıq, ölüm səbəbi ilə keçici və ya davamlı olaraq qazancdan məhrum olması vəziyyətində düşəcəyi kasıblığa qarşı mübarizə, uşaqların və anaların qorunmasına yönələn ümumi tədbirlər sistemidir".[134]

Sosial təminatın minimum normaları haqqında 102 saylı BƏT Konvensiyası sosial təminat ilə bağlı bir çox riskləri: xəstəlik, işsizlik, yaşlılıq, iş qəzası, peşə xəstəliyi, analıq, şikəstlik, ölüm və s. kimi riskləri əks etdirir, eyni zamanda, Konvensiyanı qəbul edən dövlətlərə qeyd olunan bu risklərə qarşı insanları qorumaq kimi öhdəliklər müəyyənləşdirir. Azərbaycan Konstitusiyasının 35-ci maddəsinin VII və VIII hissələrində, 38-ci maddəsinin III və IV hissələrində; Azərbaycanın Əmək Məcəlləsində və digər qanunvericilik aktlarında 102 saylı BƏT Konvensiyasında təsbit olunmuş bir çox müddəalar öz əksini tapmışdır.[135]

ÜİHB-nin 22-ci maddəsi hər kəsin cəmiyyətin bir üzvü olaraq sosial təminat hüququnu, 25-ci maddə isə bu hüququn əhatə dairəsini göstərir. ÜİHB-nin 25-ci maddəsində qeyd edilir ki, hər bir şəxs onun özünün və ailəsinin səhhət və rifahını təmin etmək üçün lazım olan qida, geyim, tibbi xidmət və lazımi sosial təminat da daxil olmaqla, həyat səviyyəsi hüququna və işsizlik, xəstəlik, əlillik, dul qalma, qocalıq və özündən asılı olmayan səbəblər üzündən yaşayış vasitələrinin itirilməsi zamanı təminat hüququna malikdir. Analar və uşaqlar xüsusi qayğı və yardım almaq hüququna malikdirlər. Həm nikah nəticəsində, həm də nikahdan kənar doğulmuş uşaqlar eyni sosial müdafiədən istifadə etməlidirlər.

Avropa Sosial Xartiyasının 12-ci maddəsi bütövlükdə "Sosial təminat hüququ" adlanmaqla əsas məsələlərə toxunmuş, sosial təminat hüququnun səmərəli formada həyata keçirilməsini təmin etmək üçün tərəflər üzərinə mühüm öhdəliklər müəyyənləşdirmişdir. Avropa Sosial

[133] http://files.preslib.az/site/karabakh/gl4.pdf, səh 13.
[134] https://studwood.ru/584048/pravo/filadelfiyskaya_deklaratsiya_1944_obyazatelstva
[135] https://www.ilo.org/moscow/areas-of-work/social-security/WCMS_249300/lang--ru/index.htm

Xartiyasının II hissəsindəki hüquqlara tərəfdar çıxarkən dövlətlərin seçim imkanları vardır. Bununla belə, ikinci hissədə müəyyən maddələr vardır ki, Xartiyanı ratifikasiya edən dövlət onlara mütləq qoşulmalıdır. Bunlardan biri də sosial təminat hüququdur. 6 yanvar 2004-cü il tarixində Avropa Sosial Xartiyasına qoşulan Azərbaycanın ratifikasiya məqsədi ilə verdiyi bəyanatda göstərilir: "Azərbaycan Respublikası bəyan edir ki, o, Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş ərazilərində Xartiyanın müddəalarının yerinə yetirilməsinə işğal olunmuş ərazilər azad olunana qədər təminat vermək iqtidarında deyildir".

Məlum olduğu kimi, AİHM-nin zəmanət verdiyi insan hüquqları əsasən mülki və siyasi hüquqlardır. Lakin sosial və iqtisadi hüquqların onun əhatə dairəsindən kənarda qalmasına baxmayaraq, bu hüquqlar Avropa Sosial Xartiyası tərəfindən tənzim edilir. AİHK-in müddəaları arasında sosial təhlükəsizlik hüququ birbaşa olaraq qeyd olunmasa da, AİHM-nin təcrübəsindən aydın olur ki, müavinətlərin ödənilməsi və təqaüdlər kimi sosial müdafiə formaları AİHK-ə I Əlavə Protokolun 1-ci və ya 8-ci maddələrinin əhatə dairəsinə daxildir. Qeyd etmək lazımdır, bir sıra AİHM işlərində ("*D.H. and Others v. the Czech Republic" (2007), "Orpup and Others v. Croatia" (2010))* yalnız aidiyyatı üzrə deyil, o cümlədən əlaqəli olduğu digər məsələlərə də aydınlıq gətirilir: məsələn, sosial hüquqları təmin olunmayan şəxslərin eyni zamanda diskriminasiya qurbanı olması faktı və s.

Azərbaycan ərazilərinin işğalı zamanı pozulmuş insan hüquqlarını birbaşa və dolayı yolla pozulan insan hüquqları olaraq təsnifləndirsək, pozulmuş birbaşa hüquqların, xüsusilə yaşamaq hüququ, şərəf və ləyaqətin müdafiəsi hüququ, mülki və iqtisadi hüquqların nəticəsi olaraq sosial təminat hüququ da pozulmuşdur. Məsələn, yaşamaq hüququnun pozulmasına görə ailə başçısını itirmə, valideynlərini itirmə, əlil olma; iş yerlərini itirməyə görə əmək hüququ, layiqli həyat səviyyəsi hüququ; mülkiyyət hüququnun pozulmasına görə nikah hüququ (evi olmadığı üçün ailə qura bilməyənlər), təhsil hüququnun pozulması (dağılmış təhsil ocaqlarına görə) və s.

Sosial təminat hüququnun pozulması həm müharibə dövründə və daha sonra işğal zamanı müşahidə olunur. Belə ki, müharibə sosial təminata ehtiyacı olan şəxslərin (ailə başçısının itirilməsi, əlillik, yaşayış yerinin itirilməsi və s.) sayının ciddi şəkildə artmasına təkan vermişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, işğal nəticəsində bir milyona yaxın məcburi köçkün sosial təminata möhtac qalan şəxslər sırasına aid edildi. Bu fakt həmin şəxslərin sosial təminat hüquqlarının təmin edilməsini gündəmə gətirməklə, Azərbaycanın büdcəsində əlavə maliyyə yükü yaratdı. Buna baxmayaraq, Azərbaycan həyata keçirdiyi sosial yönümlü siyasəti ilə məcburi köçkünlərin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində əməli addımlar atdı. Bu addımlar təbii ki, kifayət qədər maliyyə vəsaiti hesabına hər il dövlət büdcəsindən geniş ayrılmalar hesabına reallaşdırılır. Belə ki, məcburi köçkünlər üçün kifayət qədər imtiyazlar nəzərdə tutulmuşdur: Azərbaycan Prezidentinin 1 iyul 2004-cü il tarixli 298 saylı "Qaçqınların və məcburi köçkünlərin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması və məşğulluğunun artırılması üzrə Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi haqqında Sərəncamının 2-ci bəndinə əsasən, məcburi köçkünlərin 1992-1998-ci illərdə mülkiyyət formasından asılı olmayaraq müvəqqəti məskunlaşdıqları ictimai binalardan, mənzillərdən, torpaq sahələrindən və digər obyektlərdən çıxarılması onlar öz doğma yurdlarına qayıdana, həmçinin müvəqqəti yaşamaq məqsədilə yeni qəsəbələrə və evlərə köçürülənədək dayandırılır. Həmin Sərəncamın 3-cü bəndinə əsasən, özəl müəssisələrin, ali və orta ixtisas təhsili məktəblərinin rəhbərlərinə

tövsiyə olunur ki, qaçqın və məcburi köçkünlərin işlə təmin olunması və təhsil haqqının ödənilməsində güzəştlərin verilməsi məsələlərində onlara lazımi kömək etsinlər. Eyni zamanda, sıx məskunlaşma yerlərində müvəqqəti məskunlaşmış məcburi köçkünlərin istehlak etdikləri kommunal xidmət xərcləri (elektrik enerjisi, təbii qaz, su və məişət tullantılarının daşınması) dövlət tərəfindən ödənilir. Azərbaycan Prezidentinin 4 avqust 2003-cü il tarixli Sərəncamına əsasən dövlət ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrində ödənişli formada təhsil alan məcburi köçkünlər təhsil haqqını ödəməkdən azaddırlar. Azərbaycan Prezidentinin 14 sentyabr 2011-ci il tarixli Sərəncamına uyğun olaraq, 2011/2012-ci tədris ilindən etibarən dövlət ali təhsil müəssisələrinin bakalavr və magistratura təhsil səviyyələrinə yeni qəbul olunmuş və ödənişli əsaslarla təhsil alan məcburi köçkünlərə təhsil haqqı dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına ödənilir.[136]

Bununla yanaşı, Azərbaycan Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin nəzdində şəhid ailələrinə və müharibə iştirakçılarına mütəmadi olaraq ciddi sosial dəstək də fəaliyyət göstərir ki, burada şəhid ailələri və müharibə iştirakçılarının hərtərəfli sosial təminat hüququnun realizəsi üçün addımlar atılır.[137]

Beləliklə, Ermənistanın Azərbaycan ərazilərini işğal etməsi nəticəsində sosial təminata ehtiyacı olan şəxslərin sayı artmış və bu, Azərbaycanın üzərində həmin şəxslərin sosial təminat hüququnun qarşılanması sahəsində əlavə öhdəliklərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu nöqteyi-nəzərdən Azərbaycan məcburi köçkünlərinin sosial təminatına yönəldilmiş dövlət xərcləri işğalçı Ermənistanın Azərbaycana vurduğu ziyanın tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

5.10. Sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ

Ekoloji hüquqlar sırasında mühüm yeri sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ tutur. Bu hüququn realizə edilməsi digər ekoloji hüquqların həyata keçirilməsi prosesində əsas baza kimi çıxış edir. Ekoloji hüquqların universallığı kontekstində sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququnun təmin edilməsinin mühüm şərti beynəlxalq hüquqi və dövlətdaxili təmin etmə səviyyəsinin qarşılıqlı əlaqəsidir. [138] Bu hüququn mahiyyəti Azərbaycan Konstitusiyasında (Maddə 39 - "Sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ") əks olunması ilə ifadə olunur.

Miqyasına və intensivliyinə görə ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsinə və nəticə etibarı ilə, ekoloji insan hüquqlarına mənfi təsir göstərən daha ciddi amil silahlı münaqişələrdir.[139] Ümumiyyətlə, beynəlxalq hüququn müasir inkişaf tendensiyası və bu istiqamətdə qəbul olunan beynəlxalq-hüquqi sənədlər ətraf mühitin müharibə aparılması vasitəsi kimi istifadəsini tamamilə qadağan edir. Hətta 1949-cu il tarixli Müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair Cenevrə Konvensiyalarına 1977-ci il tarixli I Əlavə Protokolda müvafiq məsələ iki aspektdən – müharibə aparılmasının qadağan olunmuş üsul və vasitələrinin tətbiqinin yolverilməzliyi, habelə mülki obyektlərin mühafizəsi nöqteyi-nəzərindən öz əksini tapmışdır. Belə ki, birinci halda I Əlavə Protokolun 35.3-cü maddəsinə əsasən, təbii mühitə

[136] http://idp.gov.az/az/content/7/parent/21
[137] http://sosial.gov.az/Shehid
[138] Гусейнов Т.И. Международные и национально-правовые аспекты экологической безопасности. Баку, 2017, с. 21-24
[139] Mammadov Uzeyir; Huseynov Turqhay. Protecting Environmental Human Rights in Armed Conflict Situations // Environmental Policy and Law, vol. 49, no. 2-3, pp. 101-110, 2019//https://content.iospress.com/articles/environmental-policy-and-law/epl190134

genişmiqyaslı, davamlı və ciddi ziyan vurmaq məqsədi güdən və ya labüd surətdə buna səbəb olan müharibə aparılması üsullarının və vasitələrinin tətbiqi qadağandır. İkinci halda ətraf mühitin mühafizəsinə isə I Əlavə Protokolun 55-ci maddəsində rast gəlinir. Sözügedən beynəlxalq hüquq normasına uyğun olaraq, hərbi əməliyyatlar zamanı təbii mühitin geniş, davamlı və ciddi ziyandan mühafizəsinə qayğı göstərilir. Belə mühafizəyə təbii mühitə ziyan vurmaq məqsədi güdən və ya ziyan vuracağı, habelə nəticədə əhalinin sağlamlığına və ya sağ qalmasına ziyan vuracağı gözlənilən hərbi üsul və vasitələrdən istifadənin qadağan edilməsi daxildir. Təbii mühitə ziyan vurmağın qisas vasitəsinə çevrilməsi qadağandır. Bütövlükdə, ekoloji təhlükəsizliyin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə 1949-cu il tarixli Müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair Cenevrə Konvensiyalarına silahlı münaqişələr zamanı ekoloji hüquqların qorunmasına yönəldilmiş Əlavə Protokolun qəbulu zəruridir.

Ətraf mühiti dəyişikliyə uğradan vasitələrdən hərbi və ya istənilən digər düşmən məqsədlərlə istifadə olunmasının qadağan edilməsi haqqında 1976-cı il tarixli Konvensiyanın 1-ci maddəsində dövlətlərin ətraf mühitə genişmiqyaslı, uzunmüddətli və ya ciddi təsir göstərən vasitələrdən hər hansı iştirakçı dövlətə ziyan və ya zərər yetirilməsi üçün hərbi və ya hər hansı düşmən məqsədlərlə istifadədən çəkinmək öhdəliyi öz əksini tapmışdır. Həmçinin, BMT-nin 1972-ci il Stokholm konfransında qəbul olunmuş Bəyannamədə təsbit olunan indiki və gələcək nəsillərin rifahı naminə ətraf mühitin mühafizəsi prinsipinə uyğun olaraq, dövlətlər ətraf mühitin qorunması və mühafizəsi üçün zəruri tədbirlər görməli, eləcə də ətraf mühit üçün zərərli nəticələrin qarşısını almalı və təbii ehtiyatların elmi əsaslarla idarə olunmasında əməkdaşlıq etməlidirlər. Nüvə enerjisindən həm dinc, həm də hərbi məqsədlərlə istifadə olunarkən ətraf mühitin radioaktiv çirklənməsinin yolverilməzliyi mühüm vəzifə qismində müəyyən edilmişdir. Eyni zamanda, BMT-nin 1992-ci il tarixli Rio-de-Janeyro Konfransında qəbul olunan Ətraf mühit və inkişaf üzrə Bəyannamədə dövlətlərin silahlı münaqişə dövründə ətraf mühitin mühafizəsini təmin edən beynəlxalq hüquqa hörmətlə yanaşması və zəruri hallarda onun gələcək inkişafında əməkdaşlıq etmələri məqsədəmüvafiq hesab olunur.

Şübhəsiz ki, Ermənistan tərəfindən Azərbaycanın iyirmi faizə yaxın ərazisinin işğal edilməsi və həmin əraziləri uzun müddət işğal altında saxlaması ekoloji təhlükəsizliyə də təsirsiz ötüşməmişdir. Belə ki, işğal nəticəsində bərpası demək olar ki, mümkün olmayan ətraf mühit komponentlərinin məhv edilməsi baş vermişdir. Bütövlükdə isə, Ermənistan tərəfindən "yandırılmış torpaq" taktikasının tətbiqi və son nəticədə, ekoloji cinayətlərin törədilməsi ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsində çox ciddi problemlər yaratmışdır.

Silahlı təcavüzün başlanmasından keçən müddət ərzində işğal altında olan Azərbaycan ərazilərində Ermənistanın cinayətkar fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycanın təbii sərvətləri də talan edilmiş, bu ərazilərdə mütəmadi olaraq yanğınlar törədilmiş, regionun flora və faunasına, bölgənin ekoloji durumuna bərpa edilə bilməyəcək zərər vurulmuşdur. Bu faktların bir hissəsini təqdim etməklə Ermənistanın hərəkətlərinin sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququna mənfi təsirsiz ötüşməyəcəyini təsdiq etmək yerinə düşərdi. Belə ki, Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycanın xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin 70 min hektarından çoxu işğal altına düşmüşdür. Bəsitçay və Qaragöl dövlət təbiət qoruqlarının, Arazboyu, Laçın, Qubadlı və Daşaltı dövlət təbiət yasaqlıqlarının ərazilərində olan qiymətli ağac və digər nadir biomüxtəliflik nümunələri ermənilər tərəfindən talan və məhv edilmişdir.

İşğala məruz qalmış ərazilərdə 261 min hektar meşə, o cümlədən 13,2 min hektar qiymətli meşə sahələri, 215 ədəd təbiət abidəsi, 5 ədəd geoloji-paleontoloji obyekt, hündürlüyü 45 metr, diametri 6-8 metrədək, yaşı 120 ildən 2000 ilədək olan pasportlaşdırılmış 145 Şərq çinarı və digər təbiət abidələri qalmışdı. Böyük əhəmiyyətə malik olan bu təbiət abidələrinin tam əksəriyyəti ermənilər tərəfindən məhv edilmişdir.[140]

İşğal olunmuş ərazilərdə 70-i endemik növ olan ümumilikdə 460 növdən çox yabanı ağac və kol bitkiləri bitir ki, bunların da əksəriyyəti işğal olunmuş ərazilərdə məhv edilərək dünya florasının xəzinəsindən silinmək üzrədir. İşğal olunmuş ərazilərdə "Qırmızı Kitab"a daxil edilmiş məməlilərin 4, quşların 8, balıqların 1, amfibiya və reptililərin 3, həşəratların 8, bitkilərin isə 27 növü qorunurdu. Bu ərazilərdə 7 relikt göl – Kəlbəcər və Laçın rayonlarının yaylaqlarında Böyük Alagöl, Kiçik Alagöl, Zalxagöl, Qaragöl, Canlıgöl, İşıqlı Qaragöl və Ağdərə rayonu ərazisində Qaragöl kimi şirin su ehtiyatları uzun müddət işğal altında olmaqla böyük antropogen təsirə məruz qalmışdır. Ən zəngin faydalı qazıntı yataqları da uzun müddət ərzində işğal olunmuş ərazilərdə yerləşirdi. Bu ərazilərdə 155 növ faydalı qazıntı yataqları, o cümlədən – 5 qızıl, 6 civə, 2 mis, 1 qurğuşun və sink, 19 üzlük daşı, 10 mişar daşı, 4 sement xammalı, 13 müxtəlif növ tikinti daşları, 1 soda istehsalı üçün xammal, 21 pemza və vulkan külü, 10 gil, 9 qum-çınqıl, 5 tikinti qumu, 9 gips, anhidrid və gəc, 1 perlit, 1 obsidian, 3 vermikulit, 14 əlvan və bəzək daşları, 11 şirin yeraltı su və 10 mineral su yataqları yerləşirdi.[141] Ermənistanın təbii ehtiyatlardan tükənmə həddinə çatana qədər istifadə etməsi isə həm də işğal altında olan ərazilərdə ekoloji tarazlığın pozulmasının əsas amillərindən biri olmuşdur.[142]

Kəlbəcər rayonunda 968 hektar ərazini əhatə edən "Qırmızı Kitab"a daxil edilmiş ayıfındığı ağacları da kütləvi şəkildə qırılmışdır. Ayıfındığına Azərbaycanın başqa meşələrində nadir hallarda təsadüf olunur. Ayıfındığı Kəlbəcər rayonunda dəniz səviyyəsindən 1500-2100 m hündürlükdə bitir. Meşənin tərkibində ayı fındığı, palıd, vələs, cökə, fındıq, fıstıq ağacları vardır. Bəzi ayıfındığı ağaclarının hündürlüyü 25 m-ə, diametri 48-120 sm-ə çatır. Məhdud dairədə yayıldığı üçün qiymətlidir.

Erməni işğalçılarının törətdiyi ekoloji cinayətlərin qarşısının alınması üçün Azərbaycanın Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfindən ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatlara və ya müvafiq mexanizmlərə daim müraciətlər ünvanlanmışdır.

Dünya terror və korrupsiyaya qarşı "Bank-İnformasiya" Beynəlxalq Strateji Tədqiqatlar Mərkəzinin məlumatında bildirilir:

1. Zəngilan rayonunun 107 hektar ərazisində yerləşən qoruq demək olar ki, yer üzündən silinib, çinarlıqlar hissə-hissə İran mebel fabriklərinə və başqa tikinti-sənaye komplekslərinə satılmışdır.

2. Ermənistanın hərbi hissələrinin Azərbaycanın qoruq ərazisinin 42 hektar sahəsində yerləşdirilməsi nəticəsində ağaclar tamamilə məhv edilmişdir…[143]

Laçın rayonunda yerləşən Hacışamlı meşəsində dünyada ən qiymətli növ olan qırmızı palıd (qızıl palıd) ağacları bitir. Azərbaycanda yalnız həmin yasaqlıqda yayılan bu ağacın materiallarından Ermənistan tərəfindən qiymətli mebel və xüsusən konyak spirti saxlamaq

[140] Aliyev A.I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, "Nurlar", 2018, p. 102-103
[141] www.eco.gov.az/uploads/hesabat/Jurnal-1.pdf
[142] Aliyev A.I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, "Nurlar", 2018, p. 102-104
[143] https://sia.az/az/news/social/826181.html

üçün çəlləklərin düzəldilməsində istifadə edilmişdir. Bundan başqa, həmin ərazidə qoz ağacları da qırılaraq mebel istehsalında istifadə məqsədi ilə İrana satılmışdır.[144]

İşğal altında olan Azərbaycan ərazilərindəki təbii mineral xammal ehtiyatlarının rəsmi talanına daha çox xarici dövlətlərin hüquqi şəxsləri cəlb edilmişdir.[145]

Ermənistanın ekoloji terroru Azərbaycanın su idarəetməsi və planlaşdırılması sisteminə də mənfi təsir etmişdir. Daha dəqiq desək, ölkənin bir sıra içməli su ehtiyatları və suvarma sistemləri Ermənistanın birbaşa işğalı altında olmuş və bunlardan həmişə Azərbaycan xalqına qarşı "hərbi-ekoloji silah" kimi istifadə olunmuşdur. Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş Kəlbəcər rayonunun ərazisində yerləşən Sərsəng su anbarından daim təzyiq vasitəsi kimi də istifadə edilirdi. 560 milyon m^3 tutumu olan bu su anbarının suyu qış vaxtı ərazinin mövsümü ehtiyacları nəzərə alınmadan əhalisi azərbaycanlılardan ibarət olan kəndlərə və yaşayış məntəqələrinə buraxılır, nəticədə isti yay mövsümündə bu ərazidə kəskin su qıtlığı yaranırdı. Yaşayış məntəqələri, kənd təsərrüfatı sahələri və kommunikasiya xətləri qışda su altında qalırdılar. Yayda isə insanlar su qıtlığına məruz qalır və səhralaşma nəticəsində torpağın deqradasiyası müşahidə olunurdu. Bununla da yerli əhalinin, xüsusilə öz evlərini tərk etmiş məcburi köçkünlərin onsuz da ağır olan yaşayış şəraiti daha da ağırlaşırdı. AŞ PA tərəfindən qəbul edilmiş "Azərbaycanın sərhədyanı regionlarının sakinlərinin qəsdən sudan məhrum edilməsi" haqqında 26 yanvar 2016-cı il tarixli 2085 saylı Qətnamədə deyilir: "... AŞ PA tərəfindən hesab edilir ki, qəsdən süni bir ekoloji böhranın yaradılması bir dövlətin digərinə qarşı ekoloji fəlakət bölgələri yaratmaq və orada yaşayan əhalinin normal həyatının mümkünsüz edilməsinə yönəlmiş "ətraf-mühitə təcavüz" kimi qəbul edilməlidir".[146]

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ATƏT, BMT-nin İnkişaf Proqramı və BMT-nin Ətraf Mühit Proqramı tərəfindən hələ 2004-cü ilin oktyabrında hazırlanmış "Ətraf mühit və təhlükəsizlik: risklərin əməkdaşlığa çevrilməsi - Cənubi Qafqaz işi" adlı hesabatda bildirilir ki, işğal Azərbaycanın təhlükəsizliyi ilə yanaşı, ətraf mühitinə də ciddi problemlər yaratmışdır. Sənəddə daha sonra deyilir ki, Dağlıq Qarabağda torpağın qeyri-rasional istifadəsi, tullantıların yığılması, meşələrin kəsilməsi və otlaqlardan həddindən çox istifadə uzunmüddətli mənfi nəticələrə aparıb çıxaracaq problemlər yaratmışdır.[147] ATƏT missiyası 2006-cı il oktyabrın 2-13 tarixlərində işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərindəki yanğınlar nəticəsində ekologiyaya dəymiş zərərlə bağlı da hesabat hazırlamışdı. Həmin sənəddə deyilir ki, bölgədə geniş ərazilər yandırılıb və bu, istər insanlara, istərsə də ətraf mühitə və iqtisadiyyata ciddi təsir göstərmişdir.[148]

Ermənistanın Azərbaycana qarşı müharibə cinayətlərinə yol verməklə, ətraf mühitə düşməncəsinə münasibətinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də erməni işğalçıları tərəfindən Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Tərtər və Xocavənd rayonlarının ərazilərinin düşünülmüş şəkildə yandırılması ilə bağlıdır. Yanğınlar işğal nəticəsində Ermənistanın nəzarətində olan min hektarlarla Azərbaycan ərazilərini əhatə etməklə, digər ərazilərə də yayılaraq ətraf mühitə və canlı təbiətə ciddi ziyan vurmuşdur. Ümumilikdə, Azərbaycanın işğal olunmuş

[144] https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/26/46/isgal-olunmus-azerbaycan-erazilerinde-ekoloji-veziyyet.html
[145] http://eco.gov.az/az/fealiyyet-istiqametleri/geologiya/isgal-olunmus-erazilerin-faydali-qazintilari
[146] http://interfax.az/view/817329
[147] http://newtimes.az/az/processestrends/7114/
[148] http://www.worldmedia.az/news.aspx?id=3315

ərazilərində Ermənistan ordusu tərəfindən qəsdən törədilmiş yanğınlar nəticəsində 96 min hektar otlaq, biçənək və yaşıllıqlar, həmçinin meşə sahələri yanaraq məhv olmuş, torpağın üst münbit qatı yararsız hala düşmüşdür. Təkcə Ağdam rayonunun işğal altında olan ərazilərində erməni hərbçiləri tərəfindən ümumilikdə 18 min hektara yaxın otlaq sahəsi yandırılmışdır. Yanğın zamanı "Qırmızı Kitab"a və Beynəlxalq Təbiəti Mühafizə İttifaqının "Qırmızı Siyahı"sına düşmüş müxtəlif sayda turac, qırqovul və gürzə məhv olmuşdur. Hətta mövcud məsələ və onun ətraf mühitə xoşagəlməz təsiri beynəlxalq təşkilatların sənədlərində də öz əksini tapmışdır. Belə ki, BMT BA-nın 7 sentyabr 2006-cı il tarixli "Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində vəziyyət haqqında" 60/285 saylı qətnaməsində ətraf mühitə əhəmiyyətli şəkildə ziyan vurulması nəticəsində zərər çəkən ərazilərdə törədilmiş yanğınlarla əlaqədar narahatlığın ifadə olunması, habelə bu yanğınların qarşısının alınması və onların çox zərərli nəticələrinin aradan qaldırılması üzrə təxirəsalınmaz ekoloji əməliyyatın həyata keçirilməsinin zəruriliyinin vurğulanmasına dair müddəanın öz əksini tapması bunun bariz sübutu sayılmalıdır. Eyni zamanda, həmin qətnamənin 4-cü bəndində ATƏT-lə əməkdaşlıq şəraitində BMT-nin təsisat və proqramlarının (xüsusilə BMT-nin Ətraf Mühit Proqramı) bütün zəruri tədbirləri görməsinə, o cümlədən "regionda ətraf mühitin pisləşməsinin qısa və uzunmüddətli təsirinin qiymətləndirilməsi və bununla mübarizə, habelə onun reabilitasiyası……"na dair çağırış xarakterli müddəanın təsbiti həmin ərazilərdə ekoloji vəziyyətin ciddi böhran həddində olmasının göstəricisidir. Bundan əlavə, BMT BA-nın "Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində vəziyyət haqqında" 14 mart 2008-ci il tarixli 62/243 saylı qətnaməsində Dağlıq Qarabağda və ətraf rayonlarda yanğından zərər çəkmiş ərazilərdə olmuş ATƏT-in ətraf mühitin qiymətləndirmə missiyasının hesabatına toxunulması da bu məsələnin ciddiliyindən xəbər verir. [149]

27 sentyabr 2020-ci il tarixdən başlayaraq Ermənistan silahlı qüvvələri beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərini, o cümlədən beynəlxalq humanitar hüquq normalarını, xüsusilə də 1949-cu il tarixli Müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair Cenevrə Konvensiyaları və onlara Əlavə Protokolları kobud şəkildə pozaraq, Mingəçevir su anbarı və enerji blokunu hədəfə almaqla raket atəşinə tutması təkcə Azərbaycanda deyil, bütün regionda ətraf mühit üçün ciddi təhlükə yaratmışdır. Bu yaxınlarda Azərbaycan Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin yaydığı məlumatda qeyd edilmişdir ki, Ermənistanın Azərbaycan ərazisini işğal etdiyi dövr ərzində 54,4 min hektar meşə sahəsi məhv edilmişdir. Belə ki, kosmosdan görüntülər əsasında müəyyən olunmuşdur ki, işğaldan əvvəl meşə örtüyü 228,9 min hektar təşkil etmişdir. Ötən ilin məlumatına görə, bu rəqəm 174,5 min hektar olmuşdur.[150]

Ermənistanın yuxarıda sadalanan beynəlxalq hüquq normalarına zidd əmelləri nəticəsində nəinki işğal edilmiş, həmçinin bitişik ərazilərdə də ətraf mühitə geniş miqyaslı ziyanların vurulması sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququnun ciddi pozulmasına gətirib çıxarmışdır. Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, işğal edilmiş ərazilərdən məcburi köçkün düşmüş şəxslər onların uyğunlaşdığı ətraf mühitdən də məhrum edilmişlər. Belə ki, məcburi köçkünlər yaşayış tərzinə xas olmayan və ekoloji baxımdan fərqli olan (içməli su, hava və s.) ərazilərdə (50 faizindən çoxu şəhərlərdə) məskunlaşmışlar. Bu faktlar birmənalı olaraq həmin

[149] Jha U.C. Armed conflict and environmental damage. New Delhi, Vij Books İndia Pvy Ltd, 2014, p. 66
[150] qafqazinfo.az/news/detail/ermeniler-54-min-hektar-mese-sahesini-mehv-edib-313140

şəxslərin sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququnu pozmaqla yanaşı, ciddi mənəvi iztirab keçirdiklərinin də əyani sübutudur.

5.11. Sağlamlığın qorunması hüququ

İnsanın bəzi hüquqları vardır ki, onlar həyati əhəmiyyət daşıyır və bu hüquqlar təmin olunmazsa, digər hüquqların heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Belə hüquqlara ilk növbədə, yaşamaq hüququ, sağlamlığın qorunması hüququ aiddir. Bu baxımdan sağlamlıq hüququ hər bir insanın sosial hüquqlarından biri olmaqla bərabər, həm də təməl hüquqlardan biridir. Sağlamlıq hüququ insan ləyaqətini qorumaq, sağlamlığını bərpa etmək və uzunömürlülüyü təmin etmək məqsədini daşıyır. Sağlamlıq elə bir əsas dəyərdir ki, onsuz insanın bioloji və sosial mahiyyətini effektiv həyata keçirməsi mümkün deyildir.[151] Müasir dövrdə sağlamlıq yalnız xəstəliyin olmaması kimi deyil, həm də tam fiziki, psixi və sosial rifah halı kimi nəzərdən keçirilir.[152]

Sağlamlıq hüququnun təmin edilməsinin əsasında bu hüququn beynəlxalq və konstitusion təsbiti durur. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, 186 milli konstitusiyanın 135-ində (73 faiz) sağlamlıq və ya sağlamlıq hüququ ilə bağlı müddəalar geniş təsbit olunmuşdur.[153] Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının Nizamnaməsinin preambulasında nəzərdə tutulur ki, "ən yüksək sağlamlıq standartından faydalanmaq hər bir insanın irqi, dini, siyasi mənsubiyyəti, iqtisadi və sosial şəraitlərindən asılı olmayaraq əsas hüquqlarından biridir". Buna görə də təsadüfi deyildir ki, sağlamlıq hüququ əsas insan hüquqlarından olmaqla bir çox beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə təsbit olunmaqla, həm də dövlətlərin siyasətinin prioritet istiqaməti kimi qeyd olunmuşdur. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının əsas məqsədi "bütün dünyanı yüksək sağlamlıq həddinə çatdırmaqdır".[154]

ÜİHB və İSMHBP-də hər bir insanın sağlamlıq, səhiyyə hüququ təsbit olunmuşdur. Bundan əlavə, sağlamlıq hüququ UHK-nın 6-cı maddəsində, Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Konvensiyanın 10, 11, 12 və 14-cü maddələrində, Avropa Sosial Xartiyasının 11-ci maddəsində və digər beynəlxalq sənədlərdə də mühüm müddəalarla təsbit edilmişdir.

ÜİHB-nin 25-ci maddəsinin 1-ci hissəsinə görə "hər bir insan qida, geyim, mənzil, tibbi qulluq və zəruri sosial xidmətlər də daxil olmaqla onun özünün və ailəsinin sağlamlığının və rifahının qorunub saxlanılması üçün zəruri olan həyat səviyyəsinə malik olmaq hüququna və işsizlik, xəstəlik, əlillik, dulluq, qocalıq halında və ondan asılı olmayan digər səbəblərə görə dolanışıq vəsaitlərini itirdiyi halda təminat hüququna malikdir".[155] Həmin maddənin ikinci hissəsində isə analıq və körpəliyin xüsusi himayə və yardım hüququ verdiyi müddəası əksini tapmışdır. Tədqiqatçıların fikrincə, ÜİHB-də sağlamlıq hüququnun əksini tapması ilə sonradan bir çox beynəlxalq sənədlərdə də bu sahədə mühüm normalar əks olunmuşdur.[156] Həmçinin, İSMHBP-nin 12-ci maddəsində qeyd edilir ki, "Bu Paktda iştirak edən dövlətlər hər insanın fiziki

[151] Старженецкий. В.В Интеллектуальная собственность и право на охрану здоровья. Вестник Высшего Арбитражного Суда Российский Федерации. №10 от 28 октября 2009 года, с.1 http://www.szrf.ru/doc.phtml?nb=edition07&issid=2009010000&docid=18

[152] Əliyev M.N. Azərbaycan Respublikasında tibb hüququnun nəzəri aspektləri. Monoqrafiya. Bakı, 2016, s.174

[153] Доступ к основным лекарствам в национальных конституциях http://www.who.int/bulletin/volumes/88/11/10-078733/ru/A

[154] https://www.who.int/ru/about/who-we-are/constitution

[155] Universal Declaration of Human Rights. http://dejure.az/en/legislation/universal- declaration-human-rights

[156] Kirby M. "The Right to Health Fifty Years on: Still Skeptikal?", Health and Human Rights,. 1999, Vol. 4, No 1, p. 15.

və psixi sağlamlığının ən yüksək səviyyəsinə çatmaq hüququnu tanıyırlar".[157] Eyni zamanda, İSMHBP-də bütün iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlara tətbiq olunan proqressiv həyata keçirmə prinsipinə uyğun olaraq, üzv dövlətlər hüquqların tədricən tam şəkildə həyata keçirilməsinə nail olmaq məqsədilə öz mövcud resursları hesabına sağlamlıq hüququna nail olmaq üçün tədbirlər görməlidirlər.

Hər kəsin sağlamlığına dair qlobal öhdəlik Minilliyin İnkişaf Məqsədlərində də öz əksini tapmışdır. 2000-ci ildə sağlamlıq hüququna Ümumi Şərh qəbul edilmişdir. Ümumi Şərh hökumətlər, hakimlər və şərhçilər tərəfindən hüququn ardıcıl tövsifi və təhlilinə yüksək təsir göstərmişdir. BMT-nin Xüsusi Məruzəçisi Paul Hunt BMT İHK üçün 2003-cü ildə hazırladığı "Əldə edilə bilən ən yüksək sağlamlıq standartları hesabatın"da sağlamlıq hüququnu ən başlıca insan hüquqlarından olmaqla dəyərləndirərək bura əsas dərmanların əldə edilməsi, xəstəliklərin nəzarətdə saxlanılması, qarşısının alınması və müalicəsini aid etmişdir.[158]

Azərbaycanda işlənilmiş bəzi layihələr çərçivəsində ümumi və sosial-psixoloji yanaşma əsasında Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin etnik cəhətləri təhlil olunmuş, məcburi köçkünlərin sosial-psixoloji vəziyyəti və münaqişə zamanı onların məruz qaldığı travmalar tədqiq olunmuş, münaqişə zamanı və ondan sonra təzahür edən travmatik halların psixoloji təzahürləri göstərilmiş, qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial-psixoloji adaptasiyası, şəxsiyyət və identiklik böhranı, qayıdan təəssüratlar sindromu, travmatik hadisələr yaşamış insanlarda davranış strategiyalarının istiqamətləri öyrənilmişdir. Müəyyən olunmuşdur ki, travma amili məcburi köçkünlərin psixoloji vəziyyətinə ciddi neqativ təsir göstərir və bu təsirlər arasında əhəmiyyətli əlaqə vardır. Bununla yanaşı tədqiqat zamanı müəyyən edilmişdir ki, travmanın uzunmüddətliliyi qaçqın və məcburi köçkünlərdə psixoloji diskomfort yaradır, sosial-psixoloji adaptasiyanı çətinləşdirir, müxtəlif xəstəliklərə gətirib çıxaran emosional gərginliklər müşahidə olunur.[159]

Qaçqın və məcburi köçkünlərdə həyəcanlılıq səviyyəsinin ölçülməsi göstərmişdir ki, birbaşa döyüş bölgələrindən və yaşadığı ərazini təxirəsalınmaz tərk edən məcburi köçkünlərdə həyəcanlılıq səviyyəsi digərlərinə nisbətən çox yüksəkdir. Müəyyən edilmişdir ki, birbaşa döyüş bölgələrini tərk edən məcburi köçkünlər psixoloji travmalara daha həssasdırlar və hər hansı oxşar hadisələr (səslər, konflikt halları və s.) onlarda travmanın "təzələnməsinə" zəmin yarada bilir. Bu travmatik simptomlar məcburi köçkünlərin fəaliyyətinə, yaşayış tərzinə, psixoloji sağlamlığına ciddi təsir göstərir. Bu vəziyyət özünün formasını dəyişmiş psixosomatik ağrılarda, mütəmadi nevrotik tutmalarda, konfliktlərdə, sosial münasibətlərdən uzaqlaşmalarda və depressiv hallarda özünü təzahür etdirir və ümumilikdə məcburi köçkünlərin adaptasiyasında ciddi problemlər yaradır. Eyni zamanda müəyyənləşdirilmişdir ki, torpaqların uzun müddət düşmən işğalında qalması məcburi köçkünlərin psixoemosional vəziyyətinə neqativ təsir göstərməklə yanaşı, onların şəxsiyyətində identiklik böhranı yaradır, zamanın qavranılmasında bütövlük pozulur, gələcək qeyri-real planlaşdırılır.[160]

---

[157] United Nations Economic and Social Council, Committee on Economic, Social and Cultural Rights. General Comment No. http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/CESCR/Pages/CESCRIndex.aspx

[158] United Nations Economic and Social Council, Committee on Economic, Social and Cultural Rights. General Comment No. http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/CESCR/Pages/CESCRIndex.aspx

[159] Hesabat - Elmin İnkişafı Fondu www.sdf.gov.az

[160] Hesabat - Elmin İnkişafı Fondu www.sdf.gov.az

Ermənistanın uzun müddət ərzində işğal etdiyi Azərbaycan ərazilərindən olan əhalinin yaşayış şəraiti pisləşdiyinə görə onların arasında təbii artım kəskin surətdə aşağı düşmüş, uşaq ölümü artmışdır. Belə ki, işğal olunmuş ərazilərin əhalisi arasında 1989-1998-ci illər dövründə doğum kəskin surətdə aşağı düşmüş, ölüm qismən artmış və təbii artım hər 1000 nəfərə görə həddən çox azalmışdır. Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan və Ağdam rayonları əhalisinin məskunlaşdıqları yerlərdə təbii artım daha çox aşağı düşmüşdür. İşğal olunmuş rayonların hamısında demoqrafik göstəricilər orta respublika səviyyəsindən aşağı olmuşdur.[161]

Odur ki, Azərbaycan ərazilərinin işğalı nəticəsində Azərbaycan məcburi köçkünlərinin sağlamlıq hüquqlarının həm fiziki olaraq birbaşa (ölüm, xəsarət), həmçinin dolayı davam edən (müxtəlif xəstəliklər və s.) pozuntuları Ermənistanın məsuliyyətini yaradan əsas amillərdəndir.

5.12. İstirahət hüququ

Hər bir dövlətdə insanlar istirahət hüququna malikdirlər. Bu hüquq birbaşa olaraq insanların həyat və iş şərtlərini, eləcə də əsas yaşayış ehtiyaclarını əhatə edən hüquqlar sırasında yer alır. Azərbaycan Konstitusiyasının 37-ci maddəsinə əsasən hər kəsin istirahət hüququ vardır. Bu hüquq əmək münasibətləri çərçivəsində reallaşdırılır və əsasən Konstitusiyanın 35-ci maddəsində təsbit olunmuş hər kəsin əməyə olan qabiliyyəti əsasında sərbəst surətdə özünə fəaliyyət növü, peşə, məşğuliyyət və iş yeri seçmək hüququ və hər kəsin təhlükəsiz və sağlam şəraitdə işləmək hüququ ilə əlaqəlidir. Bununla yanaşı, istirahət hüququnun digər vacib təyinatı şəxsiyyətin qabiliyyət və istedadlarının inkişafından və təkmilləşdirilməsindən, şəxsi və ictimai həyatda iştirakının təmin edilməsindən ibarətdir.[162]

İstirahət və asudə vaxt keçirmək hüququ ÜİHB-nin 24-cü maddəsində, İSMHBP-nin 7-ci maddəsində, UHK-nın 31-ci maddəsində və s. beynəlxalq sənədlərdə əks edilmişdir. UHK-dən də göründüyü kimi, istirahət hüququ dedikdə, uşağın istirahət etmək, asudə olmaq, oynamaq, mədəni həyatda və sənətdə iştirak etmək kimi hüquqları başa düşülür. UHK-nın 16-cı maddəsi, uşağın məxfilik hüququnu təmin etməsi baxımından da çox vacibdir. Asudə vaxt formal şəraitdən kənar uşaqlara özləri seçdikləri fəaliyyətlə məşğul olmaq üçün sərbəst məkanın və imkanın olması kimi də qiymətləndirilə bilər. UHK oyun və istirahət fəaliyyəti ilə məşğul olma hüququnu açıq şəkildə tanıyan bir beynəlxalq sənəddir. Ehtimal edilir ki, aparılmış elmi tədqiqatların nəticəsində oyun oynamaq uşağın həyatında əsas rol oynadığı üçün oynamaq hüququ UHK-nın bu maddəsinə əlavə edilmişdir. Daha ətraflı şəkildə izah edilərsə, uşaqların oynamaq hüququ Konvensiyanın başqa bir maddəsi olan özlərini azad ifadə edə bilmək hüququ ilə də əlaqələndirilir. Belə ki, kifayət qədər oyun oynaya bilməyən uşaqlar özlərini ifadə edə bilməkdə çətinlik çəkirlər.

Hər bir uşağın özünün qrupunda bu mədəniyyətdə iştirak etmək hüququ vardır. Heç kəs bu qrupdan ayrı salına, məhrum edilə bilməz. Dövlətlər uşaqlar üçün bu imkanı yaratmağa borcludurlar. UNESCO-nun Mədəni həyatda insanların iştirak etməsinə dair 1976-cı il tarixli Tövsiyəsində "mədəni həyatda iştirak" aşağıdakı şəkildə ifadə edilmişdir: "Şəxsiyyətlərinin hərtərəfli inkişafı, ahəngdar bir həyat və cəmiyyətin mədəni tərəqqisi naminə bütün qrupların

[161] Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi http://files.preslib.az/projects/azerbaijan/gl8.pdf
[162] http://www.constcourt.gov.az/decision/280

və ya fərdlərin sərbəst şəkildə özlərini ifadə etmələri, hərəkət etmələri və yaradıcılıq fəaliyyətləri ilə məşğul olmaları üçün təmin edilmiş konkret imkanlar".[163]

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin uşaqlar üzərindəki təsirini iki mərhələyə bölmək mümkündür. İlkin mərhələ öz evlərini tərk etmə mərhələsidir. Belə ki, münaqişə nəticəsində həyatlarını itirmə təhlükəsi altında olan 1 milyona yaxın insan öz doğma yurdlarından qaçmaq məcburiyyətində qalmışdır. Qaçarkən günlər, həftələrlə qışda, qarda, soyuqda meşələrdən, dağlardan, çətin yollardan keçmək məcburiyyətində qalmışlar. Beləliklə, müharibənin verdiyi tramva üzərinə yuxusuzluq və yorğunluq da əlavə olunmuşdur. Bildiyimiz kimi, məcburi köçkünlərin içərisində körpələr, yeniyetmələr də vardır. Yuxu uşağın inkişafı və böyüməsi üçün ən vacib faktorlardan biridir. Günlərlə yol getməyə, bir yerdən başqa yerə köçməyə çalışan bu uşaqların bu müddət ərzində yuxusuz qaldığı, dözülməz şəraitdən əziyyət çəkdiyi hər kəsə məlumdur. Bu isə birbaşa uşaqların UHK-nın 31-ci maddəsində əks olunan istirahət hüququnun birinci hissəsi olan istirahət etmək hüququnun kobud şəkildə pozulmasıdır.

Məcburi köçkünlərin düşərgələrdə məskunlaşması prosesi və bundan sonrakı proseslər isə ikinci mərhələyə aiddir. Bu düşərgələrdəki çadırlarda çox vaxt bir neçə ailə bir yerdə qalmağa məcbur olmuşdur. Burada da şəraitsizlik səbəbindən uşaqların yata bilməməsi, istirahət edə bilməməsi bu hüququn ilk hissəsinin yenidən pozulmasına gətirib çıxarmışdır. Şəraitsizliyin olması onların, eyni zamanda, hüququn ikinci hissəsi olan asudə vaxt keçirmə hüququnun pozulmasına da gətirib çıxarmışdır.

Çadırlarda yaşayan uşaqların özlərinə məxsus yerin, oyuncaqlarının, oynama imkanının olmaması da hüququn üçüncü hissəsi olan oynamaq hüququnun pozulmasına gətirib çıxarmışdır. Belə ki, öz doğma ocaqlarından didərgin düşmüş bu uşaqlar öz mədəni qruplarından, cəmiyyətlərindən kənar düşmüş, getdikcə topluluq dəyərlərini unutmağa məhkum olmuşlar. Daha bir acınacaqlı hal isə Qarabağlı bu uşaqların nəinki öz mədəniyyətlərini unutması, hətta istedadlarından istifadə edə bilməməsinə gətirib çıxarmasıdır. Qarabağlıların mədəniyyətə, musiqiyə, incəsənətə olan bağlılığı və istedadı bütün dünyaya məlumdur. Qarabağ öz musiqi, şahmat, idmanın müxtəlif növləri üzrə olan məktəbləri ilə məşhurdur. Bu uşaqların belə kiçik yaşda bu mühitdən ayrı salınması onların istedadlarının inkişafına birbaşa mənfi təsir etmişdir. Təsəvvür etmək çətin deyildir ki, yüksək istedada sahib olan bir uşaq bu cür gözəl məktəbdə təhsil alıb inkişaf etmək əvəzinə, qaçqın düşərgəsində həyatla ölüm-qalım savaşı etməyə məcbur olmuşdur. Bu isə həyatın onlara vurduğu zərbələrdən biridir. Bu gün o keşməkeşli həyatı yaşamağa məcbur olan gənclərin artıq 30-dan artıq yaşları vardır. Yuxarıda qeyd olunan hüquq pozuntuları onların həyatında böyük travmalar yaratmış, inkişaflarına mane olmuşdur. Bir sözlə bir nəslin uşaqlığı əlindən alınmışıdır.

Nəticə olaraq qeyd edilməlidir ki, Ermənistanın Azərbaycana qarşı işğalçı siyasəti nəticəsində məcburi köçkün uşaqların UHK-nın 31-ci maddəsində qeyd olunan istirahət hüquqları kobud şəkildə pozulmuşdur. Pozulmuş hüquqların nəticəsi olaraq bu uşaqların istirahət etmək, asudə vaxt əldə etmək, oynamaq, mədəni və incəsənət həyatında iştirak etmək hüquqları əllərindən alınmışdır ki, bu da onların fiziki və psixoloji inkişafına birbaşa təsir göstərmiş, gələcək həyatlarında ciddi mənfi nəticələr yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

[163] Recommendation on Participation by the People at Large in Cultural Life and their Contribution to It, adopted at UNESCO General Conference, Nairobi, 26 November 1976

Beləliklə, yalnız uşaqlar timsalında məcburi köçkünlərin istirahət hüququnun izah edilməsi bu sahədə də əsas insan hüquqları standartlarının Ermənistan tərəfindən kobud şəkildə pozulduğunu bir daha sübut edir.

5.13. Mədəni hüquqlar

ÜİHB-nin 27-ci maddəsindən irəli gələrək, vurğulamaq lazımdır ki, mədəni hüquqların təmin edilməsi cəmiyyətin gələcəyini şərtləndirir. Mədəni hüquqlar hər bir insanın dünyagörüşünün genişlənməsinə, ona məxsus olan dəyərlərin, inancların, əqidələrin, folklorun özünəməxsus həyat tərzi ilə inkişaf etdirilməsi hüquqlarını qoruyur. Bu hüquqlar, eyni zamanda, inkişaf proseslərini təmin edən mədəni irs və mənbələrə əsaslanır.

Ermənistanın təcavüzü nəticəsində pozulan mədəni hüquqların əsasında işğal olunmuş ərazilərdəki Azərbaycan tarixi və mədəniyyət abidələri, məzarlıqları, məscidləri və müqəddəs yerlərin kütləvi şəkildə dağıdılması, talan edilməsi, təhqir olunması və saxtalaşdırılması dayanır. Azərbaycan Nazirlər Kabinetinin 2001-ci il 2 avqust tarixli Qərarı ilə təsdiq edilmiş "Dünya əhəmiyyətli tarixə malik daşınmaz tarixi və mədəniyyət abidələrinin siyahısı", "Respublika əhəmiyyətli daşınmaz tarixi və mədəniyyət abidələrinin siyahısı" və "Yerli əhəmiyyətli daşınmaz tarixi və mədəniyyət abidələrinin siyahısı" na əsasən işğal altında olmuş ərazilərdə dövlət qeydiyyatında olan tarixi və mədəniyyət abidələri 900-dən çoxdur.

Aparılmış monitorinqlər göstərir ki, uzun müddət işğal altında olmuş Azərbaycan ərazilərindəki tarixi-mədəni-dini abidələrin bu gün yalnız kiçik bir hissəsinin qaldığı məlum olur, digərləri (Xudavəng monastırı, Gəncəsar monastırı və s.) isə ermənilərdirilmişdir. Bundan əlavə, ermənilər işğal altındakı ərazilərdəki məscidlərin Azərbaycan xalqına deyil, başqa dövlətlərə aid olduğunu iddia edir və bu "ixtiranı" sübut etmək məqsədilə həmin məscidlərin İran məscidinə çevrilməsi üçün addımlar atılmışdır. Məsələn, 1969-cu ildən tarix muzeyi kimi fəaliyyət göstərən Şuşadakı Yuxarı Gövhər Ağa məscidinin memarlıq xüsusiyyətləri və mahiyyəti dəyişdirilərək İran abidələri kimi təsvir edilmişdir. Ermənilər Ağoğlan monastırının içərisində və memarlıq üslubunda qanunsuz dəyişikliklər etmiş, abidənin divarlarındakı yazılar, habelə Alban dövrünü əks etdirən çoxlu sayda ornament və rəmzlər tamamilə silinmişdir. 2006-cı ildə ermənilər abidəni ikinci dəfə təmir etdirmək bəhanəsi ilə divarların müxtəlif hissələrinə, abidənin Erməni Apostol Kilsəsinə aid olduğunu göstərən yazıları olan 26 lövhə yerləşdirmişlər. Həyətin sağ tərəfində 2 məzar daşı, giriş qapısının qarşısında isə ermənilər tərəfindən İrəvanın qırmızı bazalt daşından 2 xaç daş ucaldılmışdır.

Bundan əlavə, işğal altındakı müsəlman dini ilə əlaqəli abidələr, digər mədəniyyət nümunələri təhqirlərə məruz qalmışlar. Son illərdə mal-qaranın və digər heyvanların (donuzların) məscidlərdə saxlanılması ilə bağlı faktlar da qərb ölkələrinin fotomüxbirləri tərəfindən yayılmışdır və bütün dünya ictimaiyyəti artıq bu vandalizmlə tanış olmuşdur.

İşğalçı qüvvələr işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərindəki qəbirləri qarət etmiş, məzarlıq, məscid və kilsələrin mədəniyyət nümunələrini və dəyərli əşyalarını oğurlamışdır. İşğal nəticəsində Şuşa şəhərində mədrəsələrlə birgə Yuxarı və Aşağı Gövhərağa məscidi, Vaqif Məqbərəsi, Xurşidbanu Natəvanın evi, karvansaralar və s. mədəni abidələr dağıdılmış, yandırılmış və talan edilmişdir.

Bundan başqa, Ağdamın Əbdal və Gülablı kəndlərində "Pənah xan İmarəti" məscidlər kompleksi, Ağdam rayonunda Uğurlu bəy məzarlığı və Qurban Pirimovun ev-muzeyi, Xocalıda XIV əsrə aid kurqanlar, Başlıbel və Otaqlı kəndlərində məscidlər, Kəlbəcərin Moz, Keşdağ və

Yuxarı Ayrım kəndlərində qədim məzarlıqlar, Zəngilanın Qıraq Muşlan, Malatkeşin, Babaylı və İkinci Ağalı kəndlərində məscidlər, Zəngilanın Babaylı və Şərifan, Cahangirbəyli kəndlərində orta əsr məzarlıqları, Qubadlı rayonunda Qayalı və Məmər kəndlərində qədim məzarlıqlar və məscid, Laçının Qarıqışlaq kəndində məscid və Zabux kəndində qədim məzarlıq, Cəbrayılın Çələbilər kəndində məscid kompleksi və Xubyarlı kəndində qədim məzarlıq, Füzuli şəhərində məscidlər və Qoçəhmədli, Mərdinli, Qarğabazar, Ağhullu, Kuropatkina, Düdükçü, Salakatin kəndlərində və Xocavəndin Tuğ kəndində qədim məzarlıq, Tərtərin Ümüdlü kəndində qədim hamamlar, Sədərəkin Kərki kəndində qədim məzarlıq və s. tarixi-mədəni-dini abidələr dağıdılmış, yandırılmış və talan edilmişdir.

Kəlbəcər rayonunda qədim sikkələr, qızıl və gümüş işləmələr, nadir və qiymətli daşlar, xalça və digər əl işlərindən ibarət unikal kolleksiyaya malik Tarix Muzeyi, Şuşa muzeyləri, Laçın Tarix Muzeyi, Ağdam Tarix və Qida Muzeyi dağıdılmış, talan edilmiş və sərgi nümunələri digər dövlətlərdə satışa çıxarılmışdır. Şairə Natəvan, bəstəkar Üzeyir Hacıbəylinin və Bülbülün tunc heykəlləri Azərbaycan hökumətinin onları 500 min ABŞ dolları qiymətinə almayacağı təqdirdə, Gürcüstanda metal parçası kimi satılacaqdı. Həmçinin Laçın Tarix Muzeyinin eksponatı olan gümüş əl çantası Londonda Sotheby`s auksionunda 80 min ABŞ dollarına satılmışdır. 12 avqust 1992-ci il tarixində ermənilər tərəfindən atılan "Qrad" raketi dünyada ikinci çörək muzeyi olan Ağdam Çörək Muzeyinin mövcudluğuna son qoydu.

Laçın Tarix və Etnoqrafiya Muzeyi kompleksi erməni vandalları tərəfindən tamamilə dağıdılmış və yerlə yeksan edilmişdir. Laçın rayonunun Güləbird kəndində bayatı ustası Sarı Aşığın xatirə muzey binası və 200-ə yaxın eksponat məhv və talan edilmişdir. Ermənistan işğal etdiyi torpaqlarda Azərbaycana məxsus mədəni irsin görünüşünü dəyişmək üçün müxtəlif metodlara əl atmışdır. Buna misal olaraq, Laçın şəhərində erməni kilsəsinin tikintisi, uşaq musiqi məktəbi, kitabxana, dərnək və infrastruktur vasitələrin dağıdılması ilə Xocalı hava limanındakı uçuş zolağının genişləndirilməsini göstərmək olar. Başqa misal olaraq, müxtəlif abidələrin arxitektura detallarının dəyişdirilməsini, məsələn, Şuşa şəhərində Saatlı məscid və Xanlıq Muxtar karvansaraları, digər abidələrin Azərbaycan-islam elementləri və ərəb dilində yazılarının erməni xaçı və yazısı ilə əvəzlənməsini göstərmək olar.

Xocalıda törədilən soyqırımı təkcə konkret qrupun fiziki, psixi və bioloji məhvinə yönəlmiş beynəlxalq cinayət hesab oluna bilməz. Eyni zamanda, həmin ərazidə yerləşən tarixi, dini, memarlıq və mədəniyyət abidələrinin məhvi də bilavasitə "mədəni soyqırımı" siyasətinin tərkib hissəsi hesab olunmalıdır. Məlumat üçün bildirək ki, rayon ən qədim dini, memarlıq və mədəniyyət abidələri ilə zəngindir. Xocalının yaxınlığında b.e.ə. XIV-VII əsrlərə aid edilən Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti abidələri yerləşir. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda Kiçik Qafqaz dağ və dağətəyi rayonlarında, Kür-Araz çayları arasında son Tunc və ilk Dəmir dövrlərinə aid arxeoloji mədəniyyət abidələri Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti abidələri adlandırılır. Burada son Bürünc və ilkin Dəmir dövrlərinə aid olunan dəfn abidələri – daş qutular, kurqanlar və daş kitabələr tapılmışdır. Eyni zamanda, rayon ərazisində arxeoloji abidələr – dairəvi qəbir və mavzoley də vardır. Arxeoloji qazıntılar zamanı müxtəlif növ daş, bürünc və sümükdən hazırlanmış bəzək əşyaları, habelə gildən bişirilmiş saxsı ev əşyaları və s. tapılmışdır. Qədim Xocalı qəbiristanlığındakı 11 saylı kurqandan tapılan muncuqlar, üzərində b.e.ə. 1307-1275-ci illərdə Assuriya çarı Adadnirariyə aid mixi yazılar, eləcə də müxtəlif çeşidli bəzək əşyaları, saxsı qablar, şüşə muncuqlar yerli sakinlərin Şərq ölkələri ilə

geniş iqtisadi-mədəni əlaqələrindən xəbər verir. Bundan əlavə, Xocalı rayonu ərazisindəki Əsgəran qalası XVIII əsrdə Qarqar çayının sağ və sol sahillərində Qarabağ xanı Pənahəli xan tərəfindən tikilmişdir. İki istehkamdan ibarət qala çay daşından inşa olunmuşdur. Əsgəran qalası öz quruluşuna görə daha çox müdafiə səddinə bənzəyir. Onu Azərbaycanın çoxəsrlik müdafiə sədləri ənənəsinin son örnəyi saymaq olar. Bu qalaya aid digər əlamətdar cəhət 1810-cu ildə Rusiya ilə İran arasında sülh danışıqlarının bu qalada aparılmasıdır. XIV əsrə aid edilən, habelə Xocalı kurqanları sahəsində yonulmuş ağ daşlardan tikilmiş Xocalı türbəsinin isə on iki bucaqlı quruluşda olması və giriş qapısının çox qabarıq, lakin sadə daşdan oyma ornamentlə işlənməsi onun özünəməxsusluğunu ifadə edir.[164]

Bütövlükdə Xocalı ərazisində erməni işğalı və soyqırımının qurbanı olmuş abidələri üç qrupa ayırmaq olar. *Birinci qrupu* tarixi-dini abidələr təşkil edir ki, bunlar da özündə aşağıdakıları birləşdirir: Şuşa kəndindəki Alban məbədi (905-ci il); Çanaxçı kəndindəki Alban məbədi (1100-cü il); Çanaxçı kəndindəki Alban məbədi (1065-ci il); Xaçmas kəndindəki Alban məbədi (1100-cü il); Xansıx kəndindəki Alban məbədi (1122-ci il); Armudlu kəndindəki Alban məbədi (1202-ci il); Xocalı kəndindəki Günbəz; Xocalı kəndindəki Qoç və ya yəhər şəkilli qəbir daşları; Xocalı kəndindəki qədim tarixə malik Alban abidələri; Kərkicahan qəsəbəsindəki qədim Alban kilsəsinin qalıqları; Meşəli kəndindəki "Börgün qayasında olan kilsə" adlı Alban kilsəsi; Meşəli kəndindəki "Yeddi kilsə" adlanan Alban kilsəsi; Meşəli kəndindəki "Durpasuda olan kilsə" adlı Alban kilsəsi; Meşəli kəndindəki "Balaca suda olan kilsə" adlı Alban kilsəsi; Meşəli kəndindəki "Əvəzin yurdunda olan kilsə" adlanan Alban kilsəsi; b.e.ə. IX-VIII əsrləri əhatə edən Xocalı qəbiristanlığı. Xocalıda olan *ikinci qrup* abidələrə ziyarətgahlar aiddir. Həmin ziyarətgahlara səkkizgüşəli günbəz ziyarətgahı (XIII əsr), türbə (XIV əsr), Seyid Cəlal ağanın ocağı (Xocalı şəhəri), Cahan nənə ocağı (Xocalı şəhəri), Qaranın ocağı (Kərkicahan qəsəbəsi), Darılı piri (Kosalar kəndi) kimi abidələr daxildir. *Üçüncü qrup* abidələrə isə Meşəli kəndindəki Teymurləngin qalası və Əsgəran qəsəbəsində yerləşən Əsgəran qalası (XVIII əsr) aid edilməlidir.[165]

Məhz bu baxımdan, Xocalıda baş verən soyqırımı cinayəti kontekstində həm də "mədəni soyqırımı"n mövcudluğu faktına da diqqəti yönəltmək lazımdır. Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında 1948-ci il tarixli Konvensiyanın layihəsi hazırlanarkən sənədə "mədəni soyqırımı"n əlamətlərini ehtiva edən anlayışın daxil edilməsi təklif olunmuşdur. Belə ki, BMT Katibliyinin irəli sürdüyü 1947-ci il tarixli layihə milli dildən istifadənin qadağan olunması, milli dildə olan kitabların, habelə tarixi və dini obyektlərin sistematik məhv edilməsini nəzərdə tutan hərəkətləri özündə ehtiva edirdi. Eyni zamanda, BMT İqtisadi və Sosial Şurasının *ad hoc* komitəsi tərəfindən hazırlanan 1948-ci il layihəsi də bu yanaşmanı rəhbər tutmuşdur. Sözügedən layihə "soyqırımı" cinayətini aşağıdakılardan birini nəzərdə tutan milli və ya irqi mənşəyi, yaxud dini etiqad əsasında milli, dini və ya dini qrupun dilini, dinini və ya mədəniyyətini məhv etmək niyyəti ilə törədilən düşünülmüş hərəkət kimi xarakterizə etmişdir: gündəlik ünsiyyətdə, yaxud məktəblərdə, habelə qrupun dilində nəşrlərin çapı və yayılmasında qrupun dilindən istifadənin qadağan olunması; qrupun kitabxanalarının, muzey-

[164] www.xocalininsesi.info/2017/09/xocali-tarixi-memarliq-abidlri-diyaridir.html; Aliyev A.I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, "Nurlar", 2018, p.88-90
[165] www.scwra.gov.az/structure/169/?Xocalı%20rayonunun%20əsir%20abidələri

lərin, məktəblərin, tarixi abidələrin, dini etiqad yerlərinin, yaxud digər mədəni təsisatların və obyektlərin məhv edilməsi və ya onlardan istifadənin qarşısının alınması.

Bununla belə, BMT BA-nın Altıncı Komitəsi "mədəni soyqırımı" anlayışından imtina etmişdir.[166] Buna baxmayaraq Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının *"Milosevic"* işində (2003) *"mədəniyyət abidələrinin məhv edilməsi soyqırımla eyni təsirə malik hərəkət sayılmalıdır"* müddəası xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə, həm də Xocalı soyqırımı zamanı məhv edilən abidələrin törədilən soyqırımın tərkib hissəsi sayılmasına tam əsas verir. [167]

Azərbaycan məcburi köçkünlərinin əsrlər boyu toplanmış mədəniyyət, mənəvi dəyərlər və adətlər sistemi pozulmuşdur. Sənət nümunələrinin kütləvi oğurluğu, muzeylərdən, arxivlərdən, kitabxanalardan və digər mədəni obyektlərdən qaçırılan sərvətlər Azərbaycan xalqının ümumi mədəni irsinə ciddi təhdid kimi qiymətləndirilməlidir. Silahlı münaqişələr dövründə mədəni sərvətlərin qorunması haqqında 1954-cü il tarixli Konvensiyada qeyd edilir ki, silahlı qarşıdurmalar zamanı mədəni sərvətlərin məhv edilməsi, qədim mədəniyyət obyektlərinin dağıdıcı talanı, arxeoloji sahələrdə aparılan qanunsuz qazıntılar yolverilməzdir. Erməni işğalçılarının dağıdıcı hərəkətləri, məsələn, Xocavənd rayonundakı Azıx mağarasında 2003-cü ildən və işğal edilmiş Ağdam şəhərinə yaxın ərazilərdə 2005-ci ildən "arxeoloji qazıntılar"ın həyata keçirilməsi beynəlxalq hüquq normalarının kobud şəkildə pozulmasıdır. Belə ki, "Mədəni mülkiyyətin qanunsuz olaraq ölkəyə gətirilməsi, ölkədən çıxarılması və mülkiyyət hüququnun qanunsuz olaraq başqasına verilməsinin qadağan olunması və qarşısının alınmasına yönəlmiş tədbirlər haqqında" 1970-ci il tarixli UNESCO Konvensiyasının 11-ci maddəsində göstərilmişdir ki, xarici dövlət tərəfindən digər ölkənin işğalından birbaşa və ya dolayısı ilə irəli gələn məcburiyyət altında mədəni mülkiyyətin ölkədən çıxarılması və mülkiyyət hüququnun başqasına verilməsi qeyri-qanuni hesab olunur. Bundan əlavə, UNESCO-nun 1956-cı il tarixli "Arxeoloji qazıntılara tətbiq olunan beynəlxalq prinsiplər haqqında" Tövsiyəsinin 32-ci bəndi bu baxımdan iki mühüm müddəanı özündə ehtiva edir. Bunlardan birincisi silahlı münaqişə zamanı digər dövlətin ərazisini işğal etmiş istənilən üzv-dövlətin həmin ərazidə arxeoloji qazıntıları aparmaqdan çəkinmə öhdəliyinin mövcudluğu ilə bağlıdır. İkinci müddəa isə hərbi işğal zamanı aşkar olunan hər hansı tapıntının qorunması üçün işğal edən dövlət tərəfindən istənilən bütün zəruri tədbirlərin görülməsi, habelə hərbi əməliyyat başa çatdıqdan sonra bütün zəruri sənədləri ilə birgə şəkildə həmin tapıntının ərazisi işğal olunmuş ölkəyə təhvil verilməsi öhdəliyinin nəzərdə tutulması ilə bağlıdır. Bundan başqa, Ermənistan tərəfindən törədilən bu hərəkətlər UNESCO Baş Konfransı tərəfindən 2003-cü ildə qəbul edilmiş Mədəni irsin qəsdən məhv olmasına dair Bəyannamənin də ciddi pozulmasıdır.[168]

Ermənistanın işğal etdiyi ərazilərdə Azərbaycanın abidələrinə qarşı beynəlxalq hüquqa zidd siyasətinə ayrı-ayrı beynəlxalq təşkilatların sənədlərində də toxunulmuşdur. Məsələn, silahlı münaqişə və təcavüz nəticəsində Ermənistan tərəfindən Azərbaycana və Azərbaycan xalqına məxsus abidələrin, incəsənət, elmi və bədii əsərlərin qarət olunması və məhv edilməsi İƏT-in sənədlərində iki aspektdən nəzərdən keçirilir. Bunlardan birincisi işğal olunmuş ərazilərdə bütövlükdə müxtəlif növ abidələrin talan edilməsi və dağıdılması ilə bağlıdır. Bunun

[166] Quiqley J. The Genocide Convention: an international law analysis. Aldershot, Ashgate Publishing, 2006, p. 9
[167] Aliyev A.I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, "Nurlar", 2018, p. 91-92
[168] Aliyev A.I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, "Nurlar", 2018, p. 119-121

bariz nümunəsi kimi təşkilatın "Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü haqqında" 1997-ci il tarixli 12/8-P (IS) saylı, 2000-ci il tarixli 21/9-P (IS) saylı və s. qətnamələrində işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərində arxeoloji-mədəni və dini abidələrin talan edilməsi və dağıdılmasının qəti şəkildə pislənilməsinə dair müddəaları göstərmək olar. Bundan əlavə, mövcud məsələyə İƏT-in digər sənədlərində də rast gəlinməkdədir. Məsələn, "Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü nəticəsində Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində İslam tarixi və mədəniyyət abidələrinin məhv edilməsi və dağıdılması haqqında" 2000-ci il tarixli 25/27-C saylı qətnaməsinin preambulasında, "İslamın müqəddəs yerlərinin qorunması haqqında" 2008-ci il tarixli 3/35-C saylı və 2010-cu il tarixli 2/37-C saylı qətnamələrinin "Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü nəticəsində Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində İslamın tarixi və mədəni yerləri və abidələrinin dağıdılması və təhqir edilməsi" adlanan hissəsində və s. sənədlərdə nadir qədim tikintilərin və İslam sivilizasiyası, tarixi yerlərinin və arxitekturasının, o cümlədən məscidlərin və digər müqəddəs yerlərin, məqbərə və türbələrin, arxeoloji qazıntıların, muzeylərin, kitabxanaların, qədim əşyaların, sərgi zallarının, dövlət teatrlarının və konservatoriyalarının tam və ya qismən dağıdılması, bununla yanaşı qaçaqmalçılıq yolu ilə çoxlu miqdarda qiymətli əşyaların ölkədən çıxarılması, milyonlarla kitabların, tarixi əlyazmaların və məşhur əsərlərin məhv edilməsi xüsusilə vurğulanmışdır. İşğal altında olan Azərbaycan abidələrinin dağıdılması və məhv edilməsinə İƏT-in nümayiş etdirdiyi münasibətin ikinci aspekti ondan ibarətdir ki, baş verən pozuntu halları sırf müqəddəs məkanların mühafizəsi nöqteyi-nəzərindən qiymətləndirilir. Nümunə qismində İƏT-in "İslamın müqəddəs yerlərinin qorunması haqqında" 2008-ci il tarixli 3/35-C saylı, "Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü nəticəsində Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində İslamın tarixi və mədəni yerləri və abidələrinin dağıdılması və məhv edilməsi haqqında" 1999-cu il tarixli 39/26-C saylı, 2000-ci il tarixli 25/27-C saylı, 2002-ci il tarixli 11/29-C saylı, 2003-cü il tarixli 10/30-C saylı qətnamələrini və s. sənədlərini göstərmək olar. Bundan əlavə, Azərbaycanın işğal olunmuş torpaqlarında ATƏT-in Minsk Qrupunun Faktaraşdırıcı missiyasının nəticələrinə dair ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrlərinin 6 mart 2005-ci il tarixli Tövsiyələrində mədəni irsin və müqəddəs yerlərin, habelə zərər çəkmiş ərazilərdəki qəbiristanlıqların qorunmasının təmini məqsədilə, tərəflər maraqlı icmalar arasında birbaşa əlaqələrin qurulmasına şərait yaradılmasına çağırılır.

Bununla yanaşı, işğal altında olan ərazilərdəki abidələrin qorunması ilə bağlı beynəlxalq təşkilatlarla birgə praktiki tədbirlərin həyata keçirilməsi də bu sahədə aparılan fəaliyyətin bir hissəsini təşkil edir. Məsələn, 21 dekabr 2012-ci il tarixində Parisdə UNESCO-nun Silahlı münaqişələr zamanı mədəni mülkiyyətin qorunması üzrə Komitənin 7-ci sessiyasında Azərbaycanın təşəbbüsü ilə işğal edilmiş ərazilərdə mədəni mülkiyyətin qorunması haqqında qərar qəbul edilmişdir. Qərarda işğalçı dövlətlər tərəfindən işğal edilmiş ərazilərdə mədəni mülkiyyətin qorunması haqqında hesabatın verilməsi öhdəliyi və bu ərazilərə texniki missiyaların göndərilməsi imkanları əks olunmuşdur. 18-19 dekabr 2013-cü il tarixlərində Parisdə keçirilən UNESCO-nun Silahlı münaqişələr zamanı mədəni mülkiyyətin qorunması üzrə Komitənin 8-ci Sessiyasında qəbul edilmiş digər sənəddə Silahlı münaqişələr dövründə mədəni sərvətlərin qorunması haqqında 1954-cü il tarixli Konvensiya və ona Əlavə protokollarda işğal edilmiş ərazilərə aid müddəaların hüquqi təhlili, onların həyata keçiril-

məsi mexanizmləri, monitorinq məqsədilə UNESCO tərəfindən texniki missiyaların göndərilməsi, UNESCO-nun Baş Direktoru tərəfindən BMT TŞ-də və BMT BA-da qəbul olunacaq qətnamələrdə işğal edilmiş ərazilərdə mədəni mülkiyyətin qorunması məsələsinin diqqətə çatdırılması və s. öz əksini tapmışdır.[169]

Bu yaxınlarda Azərbaycan Mədəniyyət Nazirliyi işğaldan azad olunmuş ərazilərdə tarix və mədəniyyət obyektlərin vəziyyətinə dair məlumat yaymışdır. Məlumatda qeyd edilir ki, indiyədək aparılmış monitorinqlər zamanı dövlət qeydiyyatında olan 312 tarix-mədəniyyət abidəsinin monitorinqi həyata keçirilmişdir. Həmin ərazilərdə yerləşən dövlət qeydiyyatında olmayan tarixi, memarlıq, arxeoloji əlamət daşıyan 106 obyekt (yeni aşkar olunmuş abidə) aşkarlanmışdır. Həmçinin, aparılan monitorinqlər zamanı 571 mədəniyyət müəssisəsi aşkar edilmişdir ki, onlardan 286-sı kitabxana, 237-si mədəniyyət evi və klub müəssisəsi, 19-u muzey, 24-ü uşaq musiqi məktəbi, 1-i kinoteatr, 2-si teatr, 2-si qalereyadır. Müəssisələrin hamısı demək olar ki, tamamilə dağıdılmış vəziyyətdədir. Monitorinqlər nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə məscidlər, mədrəsələr, körpülər, məbədlər nəinki dağıdılmış, eyni zamanda, bir çox hallarda təyinatına uyğun olmayan şəkildə istifadə olunaraq xalqımızın milli mənəvi dəyərləri təhqir olunmuşdur. Burada, Füzuli rayonunda Hacı Ələkbər məscidi, Dədəli, Mərdinli, Gecəgözlü, Yuxarı Veysəlli kənd məscidləri, Horadiz kəndindəki iki məscid, Cəbrayıl rayonunda Süleymanlı və Papı kənd məscidləri, Qubadlı rayonunda Məmər və Yusifbəyli kənd məscidləri, Zəngilan rayonunda Zəngilan şəhər məscidi, Malatkeşin və Zəngilan kənd məscidləri xüsusilə qeyd olunmalıdır. Qaraağac qəbiristanlığında yerləşmiş yerli əhəmiyyətli memarlıq abidəsi olan Uğurlu bəyin türbəsi də daxil olmaqla, XIX əsrə aid dörd türbə tamamilə məhv edilmişdir. Ağdam şəhərində yerləşən Pənahəli xanın və Mehdiqulu xanın türbələrinin dağıntılara məruz qoyulduğu, işğalçı Ermənistan tərəfindən abidələrə ciddi ziyan vurulduğu müəyyənləşdirilmişdir. İbrahimxəlil xanın türbəsi isə tamamilə dağıdılmışdır. Xocavənd rayonunda yerləşən Azıx mağarası, Ağdam rayonunda yerləşən Şahbulaq qəsrinin yaxınlığında xarici ölkələrdən olan mütəxəssislərin də daxil edildiyi saxta arxeoloji ekspedisiyalar tərəfindən qanunsuz qazıntı işləri təşkil olunmuşdur. Eyni zamanda, Ermənistan tərəfi daha bir təxribata əl ataraq Şuşa şəhərindəki Yuxarı Gövhər ağa məscidində "bərpa" işləri adı altında abidənin tarixini saxtalaşdırmaqla məşğul olub, xalqımıza məxsus bu tarixi tikilinin fars məscidi olmasını iddia etmişdir. Kəlbəcər rayonunda yerləşən Xudavəng və Gəncəsər monastırları da daxil olmaqla, Qafqaz Albaniyasına aid bir çox məbədlər mənimsənilərək vandalizmə məruz qalmışdır. Xudavəng monastırına aid Arzu xatun kilsəsinin şərq divarındakı, Xudavəng monastırının incisi hesab olunan freska xüsusi üsullarla kəsilərək götürülmüşdür. Gəncəsər monastırında aparılmış qanunsuz təmir işləri nəticəsində onun əzəli görkəminə zərər dəymişdir. Qubadlı, Füzuli və Ağdam şəhərlərində vaxtilə yerləşmiş 1941-1945-ci il müharibəsində həlak olmuş həmvətənlərimizin xatirə abidələri tamamilə məhv edilmişdir. Füzuli şəhərində Məhəmməd Füzulinin heykəli, Laçın rayonunun Güləbird kəndində Sarı Aşığın xatirə muzeyi, Molla Pənah Vaqifin Şuşa şəhərində yerləşən büstü, şairə Natəvanın Ağdam şəhərində yerləşən qəbirüstü abidəsi dağıdılmışdır. [170]

[169] www.mfa.gov.az/content/556
[170] www.qafqazinfo.az/news/detail/qarabagda-571-medeniyyet-muessisesi-tamamile-dagidilib-315223

Yuxarıda qeyd edilənlər ilkin monitorinqlərin nəticələridir. Bütövlükdə, Ermənistan bütün işğal illərini qəsdən tarixi-mədəni-dini və memarlıq abidələrini dağıtmaqla keçirmiş və bununla da oradan qovulmuş Azərbaycan məcburi köçkünlərinin öz doğma torpaqları ilə mədəni əlaqələrini məhv etməyə çalışmışdır.

Ermənistan tərəfindən Azərbaycan məcburi köçkünlərinin pozulmuş və tapdalanmış mədəni hüquqlarının əhatə dairəsi bununla bitmir. İşğal edilmiş Azərbaycan ərazilərindəki 200-dən çox tarixi yer və yaşayış məntəqələrinin adları dəyişdirilərək ermənileşdirilmişdi. Belə ki, işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərində qanunsuz olaraq formalaşdırılan qondarma "Dağlıq Qarabağ Respublikası"nın 2 dekabr 1993-cü il tarixli qanunsuz qərarı ilə Laçın, Qubadlı və Zəngilan rayonlarını əhatə edən Kaşatağ bölgəsi yaradılmışdı, Laçın şəhəri "Berdzor", Ağdam şəhəri "Akna", Füzuli şəhəri "Varanda", Zəngilan şəhəri "Kovsakan", Qubadlı şəhəri "Sanasar", Kəlbəcər şəhəri "Karvakar", Cəbrayıl şəhəri "Krakan", Xocalı şəhəri "İvanyan" adlandırılmışdı. Beləliklə, Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərində gələcəkdə bir erməni dövləti yaratmaq üçün yer adları dəyişdirilməyə başlanılmışdı. Bu, həmin ərazilərin əvvəlki tarixinə qarşı törədilmiş bir vandalizmdir. Yer adlarının dəyişdirilməsi toponimik soyqırımı adlı soyqırımı növüdür. Yer adları, coğrafi adlar da qeyrimaddi mədəni irsin bir hissəsidir və onların kütləvi şəkildə saxtalaşdırılması orada əsrlər boyu yaşamış insanların mədəni hüquqlarının birbaşa pozulmasıdır.

İtirilmiş mədəni hüquqlardan danışarkən, işğal zamanı evlərini tərk edən əhalinin itirilən sənətkarlıq təcrübələrini də qeyd etmək lazımdır. Beynəlxalq, xüsusən də Avropa hüququnda "kənd irsi" ifadəsi mövcuddur. Buraya aiddir: kənd memarlığı kimi təsnif edilə bilən binalar (kəndlər, təsərrüfatlar, təcrid olunmuş evlər və binalar); yerli şəraitə və onları istehsal edənlərin ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmış yerli məhsullar; yaradıcılıq fəaliyyəti nəticəsində yaranan və nəticələrini dizayn məntiqinə və ümumiyyətlə binaların (ətraf mühitin) landşaftın estetikasına uyğun olaraq qorumaq, bərpa etmək, dəyişdirmək və ya yaxşılaşdırmaq üçün vacib olan texnika, bacarıq və bilik; təcrübələrin, bacarıqların və (nou-hau) texnologiyaların nəsillərə ötürülməsi. Bu üsullar ən geniş kontekstdə simvollarda və mədəni mənalarda tapıla bilər. Məcburi köçkünlər, eləcə də valideynlərinin fərdi olaraq yaşadıqları və inkişaf etdikləri mühitdə yaşamaq imkanı olmayan nəsillər bütün bu imkan və qabiliyyətlərdən məhrum oldular.

Azərbaycan ərazilərinin Ermənistan tərəfindən işğalı nəticəsində məcburi köçkünlərin təhsil hüquqları da pozulmuşdur. Belə ki, öz doğma torpaqlarından və evlərindən didərgin düşən uşaqlar və gənclər bir müddət təhsillərini davam etdirmək imkanından məhrum olmaq məcburiyyətində idilər. Məcburi köçkünlərin təhsil almaq hüquqlarının köçmək prosesinin təcili mərhələsində həyatın əsas ehtiyaclarının təmin edilməsi və birinci növbədə təhlükəsizliyə diqqət yetirilməsi səbəbindən tam həyata keçirilməsi mümkün olmamışdır. 1949-cu il tarixli Müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair IV Cenevrə Konvensiyasının 50-ci maddəsi nəzərdə tutur ki, işğalçı dövlət milli və yerli hakimiyyət orqanlarının əməkdaşlığı ilə uşaqlara qayğı ilə təhsilə həsr olunmuş bütün qurumların düzgün işləməsini asanlaşdıracaqdır. Ermənistan isə mühüm beynəlxalq sənədlərə qoşulmasına baxmayaraq, Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindəki bütün təhsil müəssisələrini tamamilə məhv etmişdir. Eyni zamanda, Ermənistan mülki və hərbi obyektlərə fərq qoymadığından Azərbaycanın bütün

sərhədyanı bölgələrində olan təhsil müəssisələrinin hər zaman istənilən təhlükəyə məruz qalmaq təhlükəsi olmuşdur.

Beləliklə, Ermənistan dövləti öz doğma yurdlarından qovulmuş Azərbaycan məcburi köçkünlərinin başqa hüquqları ilə yanaşı, mədəni hüquqlarını da kobud pozduğuna görə tam məsuliyyət daşıyır.

5.14. Səmərəli müdafiə vasitəsi hüququ

Beynəlxalq sənədlərdə səmərəli müdafiə vasitələri hüququna dair müxtəlif tipli terminlər, konsepsiyalar tətbiq edilsə də, qeyd edilən hüququn əsas məzmunu dəyişilməz olaraq qalmışdır – hər bir şəxsə öz hüquqları üzrə və ya pozulması şübhə altında olan digər maraqları üzrə səmərəli müdafiə vasitələri təqdim edilməli, şəxsin bu vasitələrdən tam, bərabər və ədalətli şəkildə yararlanması təmin edilməlidir.

BMT-nin İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar üzrə Komitəsinin 9 saylı Ümumi Rəyinin 3-cü paraqrafında qeyd edilir ki, İSMHBP-nin milli (dövlətdaxili) hüquqa tətbiqi zamanı 2 əsas beynəlxalq prinsip rəhbər tutulmalıdır: beynəlxalq müqavilənin pozulmasına dövlət öz milli hüquq normasına istinad ilə haqq qazandıra bilməz; Konstitusiya və digər qanunlar ilə təsbit edilən hüquqların pozuntusu zamanı hər bir kəsin səmərəli müdafiə hüququ vardır.[171]

Səmərəli müdafiə vasitələrinə çıxışın olması 2008-ci ildə BMT İHŞ tərəfindən insan hüquqları öhdəlikləri şəklində bəyan olunan "hörmət, mühafizə və müdafiə" prinsiplərindən biri kimi təsbit edilmişdir.[172] Digər tərəfdən, BMT 2005-ci ildə Beynəlxalq insan hüquqları hüququnun kobud pozuntuları və Beynəlxalq humanitar hüququn ciddi pozuntuları qurbanlarının müdafiə və reparasiya hüququ üzrə Əsas Prinsiplər və Təlimatlar sənədini qəbul etmişdir.[173] Sənəddə hər bir dövlətin cinayətlərin, ciddi insan hüquqları pozuntularının, humanitar hüquq pozuntularının qurbanlarına münasibətdə səmərəli müdafiə vasitələrinin təmin edilməsi öhdəliyi birbaşa şəkildə vurğulanmışdır. Səmərəli müdafiə vasitələri hüququndan istifadə təkcə məhkəmə çərçivəsində nəzərdə tutulmamışdır. Digər sözlə, səmərəli müdafiə vasitələri hüququ üçün mütləq şəkildə məhkəmə orqanının olması vacib deyildir və bu hüququn digər dövlət qurumlarına da ünvanlana bilinməsi ehtimalı vardır.[174] Bununla belə, məcburi köçkünlərin səmərəli müdafiə hüququnun həyata keçirilməsinə və ya bu istiqamətdə pozuntunun tanınmasına nail olmaq asan və sadə məsələ deyildir. Sözsüz ki, ədalətin bərpası, təmin edilməsi və qorunması hüququn əsas funksiyaları və ümumi prinsipləri içərisində özünəməxsus yer tutur. Ümumi hüquq sisteminin bu funksiyası özünü, demək olar ki, hər bir hüquq sahəsinin əsas məqsədləri sırasında da büruzə vermişdir. İnsan hüquqları sahəsində isə ədalətin qorunması, hüquqların müdafiəsi kimi ideyalar özünü digər hüquqlarla yanaşı, səmərəli müdafiə vasitəsi hüququnda daha çox əks etdirmişdir. Qeyd

[171] UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights (CESCR), General Comment No. 9: The domestic application of the Covenant. 3 December 1998 https://www.refworld.org/docid/47a7079d6.html

[172] Deva S., Bilchitz D. Building a Treaty on Business and Human Rights: Context and Contours. UK, Cambridge University Press, 2017, p. 411

[173] UN GA A/RES/60/147 - Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law. Adopted by General Assembly on 16 December 2005 https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/remedyandreparation.aspx

[174] Mowbray A. Cases, Materials, and Commentary on the European Convention on Human Rights. UK, Oxford University Press, 2012, p.796

etdiklərimiz bizə onu deməyə əsas verir ki, səmərəli müdafiə vasitələri probleminə beynəlxalq hüququn yanaşması təkcə insan hüquqlarına əsaslanmamışdır. Belə ki, beynəlxalq hüququn əsasında duran əsas fundamental sənədlərə nəzər yetirsək, səmərəli müdafiə vasitələrinin təmin edilməsi məsələsinə ümumi hüquqi məqsəd kimi, hüquqi prinsip kimi, dövlətin öhdəliklərindən biri kimi və s. yanaşıldığını görə bilərik. Bu mənada BMT Nizamnaməsinin, ATƏM-in Helsinki Yekun Aktının və s. beynəlxalq sənədlərin maddələrinin təhlili xüsusi önəm kəsb etməkdədir.

Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərindən olan məcburi köçkünlərin səmərəli müdafiə vasitəsi hüququndan danışarkən, ilk olaraq, AİHM tərəfindən "*Chiragov and others v. Armenia*" işi üzrə verilən qərarın yenidən nəzərdən keçirilməsi yerinə düşərdi.[175] Səmərəli müdafiə vasitəsi hüququnun pozulması qeyd edilən iş üzrə ən mərkəzi məsələlərdən biri olmuşdur. AİHM Azərbaycan məcburi köçkünləri timsalında bu hüququn pozuntusunu nəinki tanımış, hətta bu hüquq pozuntusunun statik – yəni bir dəfə üçün deyil, davamedici xarakter aldığını təsbit etmişdir. Səmərəli müdafiə vasitəsi hüququndan Azərbaycan məcburi köçkünlərinin məhrum olması bu gün də davam edir və Ermənistan tərəfindən müxtəlif cinayətlər törədən şəxslər məsuliyyətə cəlb edilməyənə qədər davam edəcəkdir.

AİHM tərəfindən Ermənistanın münaqişədə üçüncü tərəf olmaması, Dağlıq Qarabağ ərazisində "effektiv nəzarət"i həyata keçirməsi, həmin ərazilərdə yurisdiksiyaya malik olması, Dağlıq Qarabağdakı qondarma "hökumətə" ciddi maddi, mənəvi, inzibati və s. dəstək verməsi rəsmi və birmənalı şəkildə tanınmışdır. AİHM ən pis halda belə bəyan etmişdir ki, Ermənistanın hətta üçüncü tərəf kimi Dağlıq Qarabağ ərazisində özgə, kənar, xarici dövlət kimi fəaliyyəti onun öz rəsmi sərhədlərindən kənardakı proseslərə görə məsuliyyət daşıdığını sübut edir. Qeyd edilən bu iki amil məcburi köçkünlərin pozulan səmərəli müdafiə vasitəsi hüququnun məhz Ermənistan tərəfindən pozulması kontekstində gələcəkdə erməni cinayətkarlarına qarşı birbaşa şəkildə digər iddialar qaldırılmasına yol açır.

AİHM-in "*Chiragov and others v. Armenia*" işi üzrə qərarının daha bir xüsusiyyəti isə ondan ibarətdir ki, iş icraata alınandan sonra bu iş üzrə 2 şikayətçinin mülkiyyət hüquqlarının pozuntusunun qondarma "Dağlıq Qarabağ" hökumətinin birinci instansiya məhkəməsi tərəfindən tanınması haqqında təqdim edilən qərarı AİHM qəbul etməkdən imtina etmişdir. Ermənistan bu qərarı gecikdirərək AİHM-nə təqdim etməklə bir tərəfdən Dağlıq Qarabağda ədalətli və obyektiv dövlət məhkəməsinin mövcudluğunu, digər tərəfdən isə şikayətçilərin səmərəli müdafiə vasitəsi hüququnun Dağlıq Qarabağdakı qondarma "hökumət" tərəfindən təmin edilə bilinməsinin mümkünlüyünü, üçüncü bir tərəfdən isə şikayətçilərin Dağlıq Qarabağdakı məhkəmələrə müraciət etmədiklərinin təqsirlərinin elə onların özündə olmasını və bu şikayətin AİHM-ə ünvanlanmasının lüzumsuzluğunu ifadə etmək istəmişdir. AİHM isə öz imtinasını Ermənistanın bu qərarı niyə vaxtında təqdim edə bilməməsini məntiqli izah etməməsi ilə əsaslandırmışdır. Digər tərəfdən isə, əgər Dağlıq Qarabağdakı hər hansı qondarma "məhkəmə"nin qərarını gələcəkdə səmərəli müdafiə vasitəsi hüququnun təmin edilməsi kimi fərz etsək belə, Dağlıq Qarabağdakı qondarma hökumətin ancaq və cəmi 2 şikayətçi üzrə səmərəli müdafiə hüququnu təmin etməsi, lakin yüz minlərlə digər məcburi köçkünlər barədə heç bir iş görməməsi onun tam ifşasını nümayiş etdirir.

[175] The ECtHR, Application no. 13216/05 - CASE OF CHIRAGOV AND OTHERS v. ARMENIA, 16 June 2015 http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-155353

AİHM-nin bu qərarının geniş təhlili Azərbaycan məcburi köçkünlərinin səmərəli müdafiə vasitəsi hüququnun Ermənistan tərəfindən kobud şəkildə pozulduğunu göstərir. Maraqlıdır ki, AİHM tərəfindən səmərəli müdafiə vasitəsi təkcə pozulmuş hüquq kimi yox, həm də digər hüquqların pozuntularının əsas şərti qismində də təhlil edilmişdir. Məsələn, AİHM "*Chiragov and others v. Armenia*" işi üzrə qərarında qeyd etmişdir ki, səmərəli müdafiə vasitələrinin təmin edilməməsi üzrə pozuntunun özündən öncə bu istiqamətdə pozuntu məsələləri AİHK-in 8-ci maddəsi və ona I Əlavə Protokolun 1-ci maddəsi çərçivəsində artıq araşdırılmışdır. Belə ki, məcburi köçkün olan şikayətçilərin davamlı olaraq öz mülkiyyətindəki əşyalara faktiki sahiblik etməsinə şərait yaradılmasının rədd edilməsi, şikayətçilərin öz evlərinə, özəl və ailə həyatlarına aid digər mülkiyyətə real olaraq əlinin çatmaması faktları elə səmərəli müdafiə vasitələrinin mövcud olmaması səbəbindən baş vermişdir. AİHM-nin bu nəticəsi isə bizə gələcəkdə səmərəli müdafiə hüququnu təkcə və ayrıca pozulan hüquq kimi deyil, insan hüquqlarının əsas şərti kimi pozulması haqqında da fikir yürütməyə tam şəkildə əsas verir. Bundan əlavə, AİHM Ermənistan tərəfindən səmərəli müdafiə hüququnun pozuntusunun davamedici olduğunu təsbit etmişdir.

Uzun müddət Ermənistan tərəfindən işğal altında saxlanılan Azərbaycan ərazilərinin azad edilməsi həmin ərazilərdən məcburi köçkün düşmüş şəxslərin öz pozulmuş hüquqlarının bərpası istiqamətində yeni müstəviyə keçmişdir. Artıq həmin şəxslərin pozulmuş hüquqlarına görə Ermənistanın məsuliyyətə cəlb edilməsinin mümkünlüyü beynəlxalq insan hüquqları müdafiə mexanizmləri tərəfindən də təmin edilməli və insan hüquqlarının təminatçısı olan beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qısa zamanda hüquqların bərpası təmin edilməlidir.

5.15. Azad sahibkarlıq hüququ

ÜİHB-nin 23-cü maddəsinə uyğun olaraq, hər bir insan işləmək, istədiyi işi sərbəst seçmək, ədalətli və əlverişli iş şəraitinə malik olmaq və işsizlikdən müdafiə olunmaq hüququna malikdir. Dar mənada yalnız əmək hüququ ilə məhdudlaşdırılan bu norma sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququna da aid edilir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas məqsədinin isə gəlir əldə etmək olduğu xüsusi qeyd edilməlidir. Belə olduğu halda şəxs "əlverişli iş şəraiti"ni özü müəyyənləşdirmək, "işsizlikdən müdafiə olunmaq hüququ"nu isə sahibkarlıqla məşğul olaraq realizə etmək istəyir. Təsadüfi deyil ki, insan hüquqları sahəsində tədqiqat aparan alimlər "hüquqlar" və "azadlıqlar" anlayışlarının şərhi zamanı əmək hüququnun sahibkarlıq fəaliyyəti azadlığı formasında da realizəsini mümkün sayırlar.[176]

İSMHBP-nin 6-cı maddəsində qeyd edilir ki, bu Paktda iştirak edən dövlətlər hər kəsin ruzi qazanmaq imkanı daxil olmaqla, sərbəst şəkildə seçdiyi, yaxud sərbəst şəkildə razılaşdığı əmək hüququnu tanıyır və bu hüququn təmin olunması üçün lazımi addımlar atacaqlar. Bu Paktda iştirak edən dövlətlərin həmin hüququn tam həyata keçirilməsi məqsədilə görməli olduqları tədbirlərə texniki-peşə təlimi və hazırlıq proqramları, durmadan iqtisadi, sosial və mədəni inkişafa, insanın əsas siyasi və iqtisadi azadlıqlarına təminat verilməsi şəraitində tam istehsalat məşğulluğuna nail olmağın yol və üsulları daxildir. Daha sonra, İSMHBP-nin 7-cı maddəsində qeyd edilir ki, bu Paktda iştirak edən dövlətlər hər bir insanın ədalətli və əlverişli əmək şəraiti hüququnu tanıyır.

Avropa Sosial Xartiyasında bəyan olunur ki, hər bir insan sərbəst şəkildə seçdiyi ixtisas üzrə öz zəhməti ilə yaşayış üçün qazanc əldə etmək imkanına malik olmalıdır. Aİ-nin Əsas

[176] Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı, Nurlar, 2019, s. 114

hüquqlar Xartiyasının "Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququ" adlanan 16-cı maddəsində İttifaqın qanunlarına və milli tənzimləmələrə uyğun olaraq sahibkarlıq fəaliyyəti azadlığı tanınır.

Azad sahibkarlıq hüququ Azərbaycan Konstitusiyasının 59-cu maddəsində təsbit olunmuşdur. Hər kəsin öz imkanlarından, qabiliyyətindən və əmlakından sərbəst istifadə edərək təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə azad sahibkarlıq fəaliyyəti və qanunla qadağan edilməmiş digər iqtisadi fəaliyyət növü ilə məşğul olma imkanını nəzərdə tutan bu maddədə deyilir ki, dövlət sahibkarlıq sahəsində yalnız dövlət maraqlarının, insan həyatının və sağlamlığının müdafiəsi ilə bağlı tənzimləməni həyata keçirir. Eyni zamanda, Konstitusiyanın 15-ci maddəsinin 2-ci hissəsində qeyd edilir ki, Azərbaycan dövləti bazar münasibətləri əsasında sosial yönümlü iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradır, azad sahibkarlığa təminat verir, iqtisadi münasibətlərdə inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol vermir.

Konstitusion qaydada bəyan olunmuş bu hüquq üçün müxtəlif normativ-hüquqi aktlarda da təminatlar nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycan ərazilərinin Ermənistan tərəfindən işğalı nəticəsində azad sahibkarlıq hüququnun pozulmasının iki aspektdən nəzərdən keçirilməsi məqsədəmüvafiqdir.

Birincisi, ayrı-ayrı vətəndaşların sahibkarlıq hüququna qəsd edilməsi nəticəsində onların cari və gələcək gəlirlərindən məhrum edilməsi nəticəsində dəyən ziyan çərçivəsində. Belə ki, sahibkarlıq fəaliyyəti insan azadlığının təzahür etdiyi, şəxsiyyətin özünü, daha dəqiq desək, fiziki-mənəvi imkanlarını ciddi şəkildə realizə etdiyi ən mühüm sahələrdən biridir. Bir çox hallarda şəxsiyyətin digər fəaliyyət sahələrində özünü təsdiqi məhz onun sahibkarlıq fəaliyyətindəki uğurlarından keçir. Başqa sözlə desək, sahibkarlıq insanın həm özünü, həm də onu əhatə edən ətraf mühiti dəyişməyə yönəlmiş fəaliyyətidir.

İkincisi isə, azad sahibkarlıq hüququnun pozulması nəticəsində Azərbaycan dövlətinə dəyən ziyan çərçivəsində. Çünki sahibkarlıq fəaliyyətinə edilən qəsdlər bilavasitə dövlətin iqtisadi sisteminə qəsd etmişdir. Əgər sistemli yanaşma metodundan çıxış etsək, onda görərik ki, iqtisadi fəaliyyətin nüvəsini sahibkarlıq fəaliyyəti təşkil edir. Belə ki, məhz sahibkarlıq fəaliyyəti iqtisadi fəaliyyətin bütün növlərini stimullaşdırır və özü də həmin sahələrlə əlaqəli şəkildə inkişaf edir. Eyni zamanda, dövlət büdcəsinin əsas hissəsini sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi nəticəsində ödənilmiş vergilər təşkil edir. Ona görə də ayrı-ayrı vətəndaşların azad sahibkarlıq hüququnun pozulması bütövlükdə dövlətin iqtisadi əsaslarına ziyan vurmuşdur.

Azad sahibkarlıq hüququ özündə bir neçə elementi birləşdirir ki, bu elementlər hüququn mahiyyətini və realizəsi şərtlərini müəyyənləşdirir. Birinci element iradə sərbəstliyidir, yəni sahibkarlıq fəaliyyəti hüququ şəxsə öz imkanlarından, qabiliyyətindən və əmlakından sərbəst istifadə etmə, eləcə də gəlir gətirən hər hansı bir iqtisadi fəaliyyətlə təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə məşğul olma imkanı verir. Məhz sonuncu imkan sahibkarlıq hüququnun ikinci elementini – gəlir əldə olunması məsələsini gündəmə gətirir. Burada başlıca meyar həmin gəlirin sistematik səciyyə daşımasıdır. Gəlirin sistematik əldə olunması o demək deyildir ki, fəaliyyət göstərən şəxs sistemli şəkildə əqdlər, müqavilələr bağlamalı və ya hər hansı bir işi, xidməti yerinə yetirməlidir. Önəmli olan amil gəlirin əldə olunmasıdır, yəni birdəfəlik xarakter daşıyan hər hansı bir əqdin bağlanması ilə müntəzəm gəlir əldə etmək mümkündür. Qeyd olunan sistemlilik sahibkarlıq hüququnun pozulması zamanı əldən çıxmış faydanın da

zərər kimi qiymətləndirilməsi üçün əsasdır. Leqal yanaşmaya görə, zərər dedikdə, hüququ pozulmuş şəxsin pozulmuş hüququnu bərpa etmək üçün çəkdiyi və ya çəkməli olduğu xərclər, əmlakından məhrum olması və ya əmlakının zədələnməsi (real zərər), habelə hüququ pozulmasaydı, həmin şəxsin adi mülki dövriyyə şəraitində əldə edəcəyi gəlirlər (əldən çıxmış fayda) başa düşülür.

Nəzərə almaq lazımdır ki, azad sahibkarlıq hüququnun pozulması faktının təsdiq olunması digər hüquqlardan fərqli qaydada müəyyən olunmalıdır. Məsələn, yaşamaq, şəxsi toxunulmazlıq və s. bu kimi hüquqların pozulması zamanı hər bir halda məhkəmə müdafiəsi üçün müraciət oluna bilərsə, azad sahibkarlıq hüququnun pozulması halları üzrə müvafiq dövlət qeydiyyatından keçmiş şəxslər üçün müdafiə hüququ yaranmış olacaqdır. Çünki qanunvericiliklə sahibkarlıq hüququnun həyata keçirilməsi üçün dövlət qeydiyyatı imperativ qaydada müəyyən olunmuşdur.

Azad sahibkarlıq hüququnun pozulması ilə bağlı AİHM-ə müraciət edilməsində yurisdiksiya çətinlikləri mövcuddur. Çünki AİHM yalnız AİHK-də nəzərdə tutulan hüquqların pozulması üzrə işlərə baxmaq səlahiyyətinə malikdir. Lakin bir çox işlərdə AİHM hüququn pozulması faktı üzrə AİHK çərçivəsində qorunan hüquqlara da zərər gəldiyi hallarda işi icraata götürə bilər. Bu baxımdan, mülkiyyət hüququnun pozulması ilə bağlı edilən müraciətlərdə sahibkarlıq fəaliyyətinə qəsd hallarına da münasibət bildirilə bilər. Bundan əlavə, Azərbaycan məcburi köçkünlərinin azad sahibkarlıq hüququnun pozulması bilavasitə Azərbaycan dövlətinin iqtisadi siyasətinə mənfi təsir göstərdiyi üçün dəymiş ziyan çərçivəsində Ermənistanın dövlət olaraq məsuliyyətinin müəyyənləşdirilməsi tam şəkildə həyata keçirilməlidir.

5.16. Sülh hüququ

Sülh hüququnun ayrıca insan hüququ kimi tanınması müasir beynəlxalq hüquq sisteminin zəruri amillərindən biridir. Tədqiqatlarda qeyd edildiyi kimi, kütləvi qırğın silahlarının mövcudluğu, soyqırımı və s. kimi cinayətlərin törədilməsi artıq özü-özlüyündə ayrıca sülh hüququnun mövcud olmasını zəruri etmişdir.[177] BMT BA-nın və digər əlaqədar qurumların hüquqi sənədlərinin təhlili göstərir ki, sülh hüququna yanaşma 3 istiqamətdə olmuşdur: digər hüquq və azadlıqların qorunması, təmin edilməsi və yerinə yetirilməsi istiqamətində beynəlxalq hüququn əsas başlıca şərtlərindən biri kimi; davamlı inkişaf istiqamətində qəbul edilmiş Davamlı İnkişaf Məqsədləri – 2030 Gündəliyi əsasında davamlı inkişaf konsepsiyasının hüquqi elementi kimi; insan hüquqları və azadlıqları sisteminə daxil olan ayrıca bir hüquq kimi.

BMT Nizamnaməsinin ilkin giriş hissəsində bəyan edilən məqsədlərdən başlayaraq bir sıra maddələrində sülh dəfələrlə beynəlxalq əməkdaşlığın əsas məqsədi, beynəlxalq hüququn əsas prinsipi və s. kimi təsbit edilmişdir. ÜİHB-də, AİHK-də, Afrika İnsan və xalqların hüquqları Xartiyasında, o cümlədən digər insan hüquqları sahəsindəki beynəlxalq sənədlərdə də sülhün qorunması əsas məqsədlər sırasında qeyd edilmişdir. Qeyd edilən beynəlxalq normaların, o cümlədən BMT Nizamnaməsi kimi müasir beynəlxalq hüququn fundamental normativ bazasını təşkil edən beynəlxalq sənədin sülhə dair müddəaları özündə ehtiva

[177] Raskin M.G., Squires G.D. Warfare Welfare: The Not-So-Hidden Costs of America's Permanent War Economy. USA, Washington, Potomac Books, 2012, p. 250

etməsi, sülhün müxtəlif beynəlxalq hüquq sahələrində əsas məqsəd və ya prinsip kimi qeyd edilməsi onu deməyə əsas verir ki, sülhün təmin olunması və sülh hüququ beynəlxalq adət norması kimi nəzərdən keçirilə bilər. Ən azından, müasir beynəlxalq hüquq sistemində və beynəlxalq hüquq doktrinasında sülhün təmin edilməsi prinsipinə heç bir davamlı etirazın olmaması, sülhün təminatı kimi ümdə vəzifənin bütün dövlətlər tərəfindən qəbul edilməsi, bütün beynəlxalq hüquq sənədlərinin sülh yönümündə təsbit edilməsi sülhə dair insan hüququnun da adət xarakteri haqqında mülahizələr yürütməyə tam əsas verir. Fikrimizcə, daha da irəli gedərək sülh hüququnu soyqırımın, işgəncənin və təcavüzün yolverilməzliyi kimi ifadələr sırasında *jus cogens* normalarından biri kimi də təhlil etmək olar. Bu zaman normativ hüquqi baza qismində yuxarıda qeyd edilən sənədlərlə yanaşı, Xalqlar Arasında sülh, qarşılıqlı hörmət və anlaşma ideallarının gənclər arasında təbliğinə dair Bəyannamə, Beynəlxalq təhlükəsizliyin gücləndirilməsinə dair Bəyannamə, Elmi və texniki tərəqqinin sülh və insanlığın faydaları naminə istifadəsinə dair Bəyannamə, Cəmiyyətlərin sülh şəraitində həyata hazırlanmasına dair Bəyannamə, Beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi təhdid edə biləcək mübahisələrin və vəziyyətlərin qarşısının alınması və aradan qaldırılması və bu sahədə BMT-nin roluna dair Bəyannamə, Sülh mədəniyyəti üzrə Fəaliyyət Proqramı və Bəyannamə müddəalarından yararlanmaq da mümkündür.

Konkret olaraq ayrıca insan hüquqlarından biri kimi isə sülh hüququna dair 2 BMT sənədi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir: Xalqların sülh hüququna dair 1984-cü il Bəyannaməsi; Sülh hüququ üzrə 2016-cı il Bəyannaməsi.[178] Bəyannamələrin adları və əsas məqsədləri əhəmiyyətli dərəcədə eyni olsa da, onlar arasında müəyyən nəzəri-praktik fərqlər də mövcuddur. Məsələn, 1984-cü il Bəyannaməsi sülh hüququnu sırf insan hüququ kimi deyil, xalqların layiq olduğu həyat tərzi, sülh mədəniyyətinin bir forması kimi təsbit etmişdir. Bu baxımdan 1984-cü il Bəyannaməsi sülh hüququ üzrə gələcək insan hüquqları sənədlərinin qəbulu üçün baza rolunu oynaya bilər.[179] Bəyannamə sülhün qorunmasını bir daha BMT-nin əsas məqsədlərindən biri kimi qeyd etmiş, hər bir dövlətin bu istiqamətdə vəzifə daşıdığını təsbit etmişdir. Bəyannamədə, həmçinin müharibənin qeyri-hüquqi xarakteri önə çəkilmiş, mübahisələrin həllində güc tətbiqinin yolverilməzliyi təkrarən bəyan edilmişdir. Lakin yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, implementasiya və nəzarət mexanizmlərinin olmaması, bir sıra aparıcı dövlətlərin sülh hüququna şübhə ilə yanaşması bu istiqamətdə beynəlxalq hüququnun gücünü xeyli zəiflətmişdir. Bəyannamənin qəbul edilməsindən sonra dünyanın müxtəlif yerlərində baş verən müharibələr, terror hadisələri və silahlı qarşıdurmalar isə sülh hüququnun ancaq kağız üzərində qaldığını, sülh hüququ üzrə pozuntuların cəzasızlıq mühitində daha artdığını nümayiş etdirmişdir.

Sülh hüququnun beynəlxalq müdafiəsinin zəifliyi digər səbəblərlə yanaşı, implementasiya mexanizminin yoxluğu, sülh hüququnun məzmun və elementlərinin dəqiq təsbit edilməməsi ilə izah edilə bilər. Məhz bu problemlər üzrə 2016-cı il Bəyannaməsi daha diqqətlə hazırlanmış və uzun hazırlıq prosesində sülh hüququnun əhatə dairəsinə, implemen-

[178] UN GA A/RES/71/189 - Declaration on the Right to Peace. Resolution adopted by the General Assembly on 19 December 2016 https://www.refworld.org/docid/589c72134.html ; UN GA A/RES/39/11 - Declaration on the Right of Peoples to Peace. Resolution adopted by the General Assembly on 12 November 1984 https://digitallibrary.un.org/record/74608?ln=en

[179] Campbell P.J., MacKinnon A., Stevens C.R. An Introduction to Global Studies. UK, Chichester: John Wiley & Sons. 2010, p.101

tasiya prosesinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Qeyd edə bilərik ki, Sülh hüququ üzrə 2016-cı il Bəyannaməsi BMT İHŞ-nin, onun Məşvərət Komitəsinin və əlaqədar vətəndaş cəmiyyəti qurumlarının əməyinin nəticəsidir. Belə ki, Bəyannamənin qəbulundan bir neçə il öncə - 2011-ci ildə Məşvərət Komitəsi tərəfindən BMT İHŞ-yə sülh hüququnun anlayışı, əsas elementləri, öhdəlik və vəzifələrin əhatə dairəsi ilə əlaqədar hesabat təqdim edilmişdir. Hesabatda sülh hüququnun müasir anlayışı haqqında aşağıdakı mülahizələr irəli sürülmüşdür:

a) Sülh hüququnun müharibə və konflikt olmayan dövrlərdə də bərabərlik, sosial təminat, iqtisadi inkişaf, rifah kontekstində nəzərdən keçirilməsi;

b) Sülh hüququ üzrə 11 əsas cəhət: beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik, tərksilah, insan təhlükəsizliyi, zülmə müqavimət, sülhməramlılıq, etiqada görə hərbi xidmətdən boyun qaçırma və vicdan azadlığı, özəl hərbi və təhlükəsizlik qurumlarının yaradılması, sülh üzrə təhsil, inkişaf, ətraf mühit, qurbanların və həssas qrupların hüquqları;

c) Sülh hüququ üzrə əsas normativ standartlar və onların implementasiyasına nəzarət və monitorinqin təşkili üzrə təkliflər;

d) Sülh hüququnun BMT Nizamnaməsi, insan hüquqları üzrə beynəlxalq sənədlər əsasında, habelə BMT İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissarlığı və BMT İHŞ-nin bir sıra qətnamələrində hüquq kimi tanınması;

e) Sülh hüququnun fərdi və kollektiv hüququ kimi tanınması, özündə əlaqədar öhdəlik və vəzifələr ehtiva etməsi.[180]

BMT İHŞ-nin hesabat əsasında qəbul edilmiş qətnaməsinin mətni sonralar 2016-cı ildə Sülh hüququ üzrə Bəyannamə formasını almışdır. Bu Bəyannamə 1984-cü il Bəyannaməsindən fərqli olaraq sülh hüququna sırf insan hüquqları nöqteyi-nəzərindən yanaşmışdır. Bəyannamənin giriş hissəsi insan hüquqları üzrə əsas beynəlxalq aktlara istinad etmiş, Davamlı İnkişaf Məqsədləri - 2030 Gündəliyini xatırlatmış, habelə sülhün beynəlxalq hüquqi prinsip kimi əhəmiyyətini bəyan etmişdir. Bəyannamənin giriş hissəsində müharibə qurbanlarının da sülh hüququ subyektləri sırasına daxil olması göstərilmişdir. Belə ki, irqçilik, irqi ayrı-seçkilik, dözümsüzlük qurbanlarının, bu əsaslarla baş verən müharibələrdən əziyyət çəkən insanların iqtisadi, sosial, mədəni rifahı və əlaqədar hüquqlarının təmin edilməsi üzrə beynəlxalq öhdəliklər bir daha ön plana çəkilmişdir.

Sülhün qorunması davamlı inkişaf komponenti kimi də nəzərdən keçirilə bilər. Davamlı İnkişaf Məqsədləri - 2030 Gündəliyində sülhün qorunması üzrə beynəlxalq hüquqi tələblər davamlı inkişaf konsepsiyasının hüquqi əsasları ilə əlaqələndirilmişdir.

Yuxarıda təhlil edilən beynəlxalq hüquq normaları və doktrinasının əsas müddəalarını Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərindən məcburi köçkün olan şəxslərə də tətbiq etmək mümkündür. Bu zaman məcburi köçkünlərin sülh hüququ həm fərdi hüquq kimi, həm də kollektiv hüquq kimi araşdırıla bilər.

BMT-nin 2016-cı il Bəyannaməsinin müddəaları nəzərə alınmaqla məcburi köçkünlərin sülh hüququ 2 nəzəri-praktiki anlamda başa düşülə bilər: ümumən sülh şəraitində yaşamaq və inkişaf etmək hüququ kimi; qorxudan azad olmaq – yəni erməni cinayətkarlığından, terrorizmindən və beynəlxalq hüquq pozuntularından uzaq qalmaq hüququ kimi.

[180] Fitzmaurica M., Merkouris P., Okowa P. Evolving Principles of International Law: Studies in Honour of Karel C. Wellens. Volume 5. The Netherlands, Leiden, Koninklijke Brill, 2012, p.145

Hesab edirik ki, Azərbaycan məcburi köçkünlərinin sülh hüququ onun hər iki anlamında bərabər səviyyədə pozulmuşdur. Zaman etibarilə Azərbaycan məcburi köçkünlərinin sülh hüququnun pozulması davamedici xarakterə malikdir və aşağıdakı mərhələlərlə fərqləndirilə bilər:

- Azərbaycan ərazilərinin işğalı və mühüm beynəlxalq cinayətlərin törədilməsinə hazırlıq dövründə sülh hüququ üzrə pozuntular;
- Azərbaycan ərazilərinin işğalı və mühüm beynəlxalq cinayətlərin törədilməsi dövründə sülh hüququ üzrə pozuntular;
- Fəal silahlı münaqişənin səngidiyi atəşkəs dövründə, lakin Ermənistan tərəfindən daim atəşkəsin pozulması və fəal silahlı münaqişələrə cəhd edilməsi ilə müşayiət olunan dövrdə sülh hüququ üzrə pozuntular;
- BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsi ilə fərdi özünümüdafiə hüququndan istifadə edərək BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874 və 884 saylı qətnamələrinin Azərbaycan tərəfindən icrası zamanı Ermənistanın beynəlxalq hüquqa zidd fəaliyyəti və yeni beynəlxalq münaqişə yaratmağa cəhd etməsi dövründə sülh hüququ üzrə pozuntular;
- Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həlli üzrə Ermənistan tərəfindən əməli addımların atılmaması və bu münaqişənin həll edilməsindən boyun qaçırmağa davam etdiyi hazırki dövrdə sülh hüququ üzrə pozuntular.

Azərbaycan məcburi köçkünlərinin pozulmuş sülh hüququnun nəzəri əsaslarına daha 2 arqumenti də əlavə etmək mümkündür:

- Məcburi köçkünlərin sülh hüququnun pozulmasının bir istiqaməti də Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərinin azad edilməsi ilə bağlı məsələnin sülh yolu ilə həll edilməkdən imtinası və ya gecikdirilməsi ilə bağlıdır. Belə ki, öz-özlüyündə atəşkəs rejiminin mütəmadi olaraq pozulması, danışıqlar prosesinin və sülh hazırlıqlarının 30 ilə yaxın müddətə kimi uzun bir vaxtda aparılması, beynəlxalq təşkilatların nümayəndələrinin də iştirak etdiyi sülh müzakirələrinin nəticəsiz qalması da Azərbaycan məcburi köçkünlərinin sülh hüququnı pozmuşdur. Burada BMT TŞ-nin 822, 853, 874 və 884 saylı qətnamələrinin Ermənistan tərəfindən yerinə yetirilməməsi də xüsusi qeyd edilməlidir.
- Digər bir tərəfdən isə, işğal olunmuş ərazilərdən olan Azərbaycan məcburi köçkünlərinin taleyi Ermənistan dövlətini heç bir zaman maraqlandırmamış, Ermənistan məcburi köçkünlərin ən sadə problemlərinin həllində belə Azərbaycan ilə əməkdaşlıq etməmiş, nəticə etibarı ilə bütövlükdə məcburi köçkün probleminin həlli Azərbaycan dövlətinin üzərinə atılmışdır.

5.17. İnkişafa olan hüquq

Sülh hüququnun insan hüququ kimi qorunması, təmin edilməsi və yerinə yetirilməsi digər insan hüquqları ilə yanaşı inkişafa olan hüquq üçün də əlverişli şərait yaradır. Təsadüfi deyildir ki, Sülh hüququ üzrə 2016-cı il Bəyannaməsi də sülh hüququ ilə inkişafa olan hüquq arasında nəzəri və praktik əlaqəni diqqətdən kənarda qoymamışdır. Bəyannamənin giriş hissəsində həm İnkişafa olan hüquq üzrə Bəyannaməyə, həm də Davamlı İnkişaf Məqsədləri - 2030 Gündəliyinə istinad edilmişdir. Habelə, Sülh hüququ üzrə 2016-cı il Bəyannaməsinin 1-ci maddəsində sülh hüququ inkişaf prosesinin əsasında izah edilmişdir: "Hər bir kəsin bütün insan hüquqlarının təşviq olunduğu və qorunduğu və inkişafın tam həyata keçirildiyi şəkildə sülhdən yararlanmaq hüququ vardır."

İnkişafa olan hüquq hər bir şəxsin və bütün xalqların inkişafda iştirak etmək hüququnu, inkişafı təbliğ etmək hüququnu, inkişaf nəticələrini bölüşmək hüququnu əhatə edir.[181] Sülh hüququ kimi inkişafa olan hüquq da ünvanlandığı subyektin həcmi baxımından fərqlənə bilər. İnkişafa olan hüquq da konkret şəxsə aid fərdi inkişafa olan hüququ və ümumən xalqlara məxsus kollektiv hüquq kimi başa düşülərək özündə özünü təyin etmək hüququnu da ehtiva edir.[182]

İnkişafa olan hüquq, demək olar ki, bütün silahlı münaqişələr, cinayətkarlıq, digər təhlükəli proseslərdə pozulan insan hüquqları içərisində ən birinci olaraq göstərilməlidir. Bu baxımdan inkişafa olan hüququn Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərindən olan məcburi köçkünlərə aid edilməsi və bu hüququn sırf məcburi köçkün problemi kontekstində təhlili gələcəkdə müharibələr və inkişafa olan hüquq əlaqələrinin daha dərindən öyrənilməsi, dünyanın digər regionlarından olan məcburi köçkünlərin inkişafa olan hüququnun pozulması faktları ilə birgə təhlillərin aparılmasına əsas ola bilər.

İnkişafa olan hüquqa və bütövlükdə inkişaf problemlərinə həsr edilən beynəlxalq qanunvericilik standartları inkişafa olan hüququ bir neçə aspektdə nəzərdən keçirir: bütövlükdə beynəlxalq hüququn əsas məqsədlərindən və prinsiplərindən biri kimi davamlı inkişaf konsepsiyası və davamlı inkişaf hüququ daxilində; ayrıca normativ bazası olan insan hüququ kimi.

1992-ci il tarixli Rio-de-Janeyro Konfransında qəbul edilən Bəyannamə davamlı inkişafın sosial-iqtisadi əsaslarını hüquqi cəhətdən daha dəqiq müəyyənləşdirmişdir.[183] Bəyannamədə davamlı inkişaf istiqamətində təqribən 12 prinsip təsbit edilmişdir. Hüquqi cəhətdən məcburi öhdəlik qoymasa da, Bəyannamə inkişafa olan hüquq üçün bir sıra mühüm təkliflər vermişdir.

Davamlı inkişaf konsepsiyasına uyğun olaraq İnkişafa olan hüquq haqqında 1986-cı il tarixli BMT Bəyannaməsi də insan fərdini inkişaf prosesinin mərkəzində görür.[184] Bəyannamənin 2-ci maddəsinin 1-ci bəndində deyilir: "İnsan fərdi inkişafın mərkəzi subyektdir və inkişafa olan hüququn fəal iştirakçısı və faydalananı olmalıdır." Daha sonra, Bəyannamənin 1-ci maddəsinin ilk bəndi inkişafa olan hüququ belə təsbit edir: "İnkişafa olan hüquq elə bir ayrılmaz insan hüququdur ki, onun əsasında hər bir insan fərdinə və bütün xalqlara bütün insan hüquqları və əsas azadlıqlarının tam həyata keçirilə biləcəyi iqtisadi, sosial, mədəni və siyasi inkişafda iştirak etmək, inkişafa dəstək olmaq və ondan yararlanmaq hüququ bəxş olunmuşdur."

Bəyannamənin 2-ci maddəsinin 1-ci hissəsinin tələbinə görə, insan inkişaf prosesinin əsas subyektidir, inkişaf hüququnun fəal iştirakçısı və faydalananı olmalıdır. Bundan başqa, 8-ci maddənin 1-ci hissəsində qeyd edilir ki, dövlətlər inkişaf hüququnun həyata keçirilməsi üçün milli səviyyədə lazım olan bütün tədbirləri görməlidirlər. Məsələn, ehtiyatlara yol tapmağa, təhsilə, səhiyyəyə, qidalanmaya, mənzilə, məşğulluğa və gəlirlərin ədalətli bölgüsünə aid məsələlərdə hamı üçün inkişafın bərabərliyi təmin edilməlidir; inkişaf prosesində qadınların

[181] Xigen W. The Right to Development: Analysis of Sustainable Development and the Practice of Good Governance. The Netherlands, Leiden, Koninlijke Brill, 2019, p.176
[182] Ngang C.C., Kamga S.D., Gumede V. Perspectives On The Right To Development. South Africa, University of Pretoria Press, 2018, p. 17
[183] Rio Declaration on Environment and Development, 1992 https://undocs.org/en/A/CONF.151/26/Rev.1(vol.I)
[184] UN GA A/RES/41/128 - Declaration on the Right to Development. Adopted by General Assembly on 4 December 1986 https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/righttodevelopment.aspx

fəal rolunun təmin edilməsi üçün təsirli tədbirlər görülməlidir; bütün sosial ədalətsizlikləri ləğv etmək məqsədilə müvafiq iqtisadi və sosial islahatlar keçirilməlidir. Bununla yanaşı, həmin Bəyannamənin 10-cu maddəsində birbaşa göstərilir ki, milli və beynəlxalq səviyyələrdə siyasi tədbirlərin, qanunvericilik tədbirlərinin və digər tədbirlərin işlənib hazırlanması, qəbul edilməsi və həyata keçirilməsi daxil olmaqla, inkişafa olan hüququn tam həyata keçirilməsini və durmadan möhkəmləndirilməsini təmin etmək üçün bütün tədbirlər görülməlidir.

Xüsusilə məcburi köçkünlərə dair inkişafa olan hüquq haqqında müddəa həmin Bəyannamənin 5-ci maddəsində təsbit edilmişdir: "Dövlətlər, aparteid, hər cür irqçilik və irqi ayrı-seçkilik, müstəmləkəçilik, xarici hökmranlıq və işğal, təcavüz, xarici müdaxilə və milli suverenliyə, milli birlik və ərazi bütövlüyünə qarşı təhdidlər, müharibə təhdidləri və xalqların öz müqəddəratını təyinetmə əsas hüququnu tanımaqdan imtina nəticəsində yaranan halların təsirinə məruz qalan insan fərdlərinin və xalqların hüquqlarının kütləvi və açıq şəkildə pozulmasını aradan qaldırmaq üçün qətiyyətli addımlar atmalıdırlar."

İnsan hüquqları üzrə 25 iyun 1993-cü il tarixli Ümumdünya Konfransında qəbul edilmiş Vyana Bəyannaməsi və Fəaliyyət Proqramında göstərilir ki, İnsan hüquqları üzrə Ümumdünya Konfransı İnkişafa olan hüquq haqqında Bəyannamədə müəyyən edilən inkişafa olan hüququ əsas insan hüquqlarının ayrılmaz tərkib hissəsinə daxil olan universal və ayrılmaz hüquq kimi təsdiq edir.[185]

Bütövlükdə, hər bir insan hüquqları istiqamətində inkişafa olan hüququn pozulması Ermənistan tərəfindən Azərbaycan məcburi köçkünlərinin başqa hüquqları ilə yanaşı, bu sahədə də əsas insan hüquqları standartlarını kobud şəkildə pozduğunun sübutudur.

5.18. Digər hüquqlar

5-ci bölmədə təhlil edilmiş hüquqlarla məhdudlaşmayaraq, Azərbaycan məcburi köçkünlərinin digər hüquqlarının da pozulması təhlil edilməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu kateqoriyadan olan şəxslərin hüquqlarının realizə edilməsi onların düşdükləri vəziyyətlə daha da ağırlaşır. Bu baxımdan onların bəzi digər hüquqlarının həyata keçirilməsi də məhdudlaşmış, digərlərinin isə müvəqqəti məskunlaşdığı yerlərdə həyata keçirilməsinə nail olunmuşdur. Məsələn, məcburi köçkünlərin Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində məskunlaşması və bir qayda olaraq inzibati idarəetmə orqanlarının (icra, hüquq mühafizə, məhkəmə və s.) onların müvəqqəti yaşadığı yerlərdən uzaq olması təhlil edilmiş hüquqların çatımlılığı baxımdan da məhdudlaşdırılması ilə nəticələnmişdir.

Digər hüquqlardan danışarkən siyasi hüquq və azadlıqlar qrupuna aid olan məlumat almaq azadlığının pozulmasını (məcburi köçkünlərin öz doğma yurdları haqqında məlumat almaqdan məhrum olması) qeyd etmək olar. Bundan başqa, işğal nəticəsində məcburi köçkünlər yerli özünüidarəetmədə iştirakdan da məhrum olmuşlar. Belə ki, məcburi köçkünlər tarixən yaşadıqları və sonradan Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş ərazilər üzrə yerli özünüidarəetrmə hüququndan xeyli müddət məhrum olmuşlar.

Daha sonra, məcburi köçkünlərin hər kəsin qanunla nəzərdə tutulmuş yaşa çatdıqda ailə qurmaq hüququ ilə ifadə edilən nikah hüququ da pozulmuşdur. Belə ki, Azərbaycan dövləti məcburi köçkünlər üçün normal yaşayış şəraiti təmin edənə qədər onların ailə qurmaq

[185] Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı, 2019, s. 129-130

üçün minimum şəraitinin olmaması da bu hüququn ciddi məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxarmışdır.

Vacib önəm kəsb edən hüquqlardan biri də ÜİHB-nin 28-ci maddəsində əks olunmuş hər kəsin həmin Bəyannamədə göstərilən hüquq və azadlıqların tam olaraq həyata keçirilə biləcəyi sosial və beynəlxalq bir qayda əldə etmək hüququna malik olmasıdır. Belə ki, Azərbaycan dövlətinin bu sahədə atdığı bütün addımlara baxmayaraq, məcburi köçkünlərin hüquqlarını təmin edəcək işlək beynəlxalq qaydanın olmaması bu zaman xüsusi qeyd edilməlidir.

Nəticə: *Azərbaycan məcburi köçkünlərinin bir sıra mühüm hüquq və azadlıqlarının ərtaflı təhlili göstərir ki, bu hüquq və azadlıqlar Ermənistan tərəfindən kütləvi, sistematik və kobud şəkildə pozulmuşdur. Bundan başqa, insan hüquqları sistemində bütün hüquq və azadlıqlar bir-biri ilə sıx bağlı olduğundan, o cümlədən Azərbaycan məcburi köçkünlərinin əksər mühüm hüquq və azadlıqları kütləvi, sistematik və kobud şəkildə pozulduğundan, bu bütövlükdə onların bütün hüquqlarının pozuntusu ilə nəticələnmişdir.*

6. Ermənistan tərəfindən beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinin pozulması və törədilən beynəlxalq cinayətlər

Beynəlxalq hüquq qaydasının əsası və beynəlxalq qanunçuluğun mühüm meyarı olan beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri *jus cogens* xarakterli olmaqla, başqa hüquqi normaların yaradılması üçün hüquqi bazanı təşkil edir. Beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri universal xarakterli normalardır, onlar heç bir istisna olmadan bütün dövlətlərarası münasibətlərə şamil edilir və dövlətlərarası münasibətlərin inkişafı üçün mühüm siyasi-hüquqi əsas rolunu oynayır. Əsas prinsiplər BMT Nizamnaməsində təsbit olunmuşdur və əksər hallarda BMT Nizamnaməsinin prinsipləri adlanır. Onların məzmunu və sistemi isə BMT BA-nın BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq, dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığa dair beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında 1970-ci il tarixli Bəyannaməsində müəyyən edilmişdir. 7 mühüm prinsipin təsbit olunduğu həmin Bəyannamədə birbaşa olaraq qeyd edilir ki, beynəlxalq hüququn prinsiplərinin tövsifi və tətbiqi zamanı onlar qarşılıqlı əlaqədə olur və hər bir prinsipin başqa prinsiplər kontekstində nəzərdən keçirilməsi zəruridir. ATƏM-in 1975-ci il tarixli Helsinki Yekun Aktında isə beynəlxalq hüququn əlavə olaraq 3 mühüm prinsipi də təsbit olunmuşdur[186].

Beləliklə, BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq, dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığa dair beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında 1970-ci il tarixli Bəyannamə və ATƏM-in 1975-ci il tarixli Helsinki Yekun Aktı ilə beynəlxalq hüququn 10 mühüm prinsipi müəyyən edilmişdir:

- güc tətbiq etməmək və ya güc tətbiq etməklə hədələməmək prinsipi;
- beynəlxalq mübahisələrin dinc yolla həll edilməsi prinsipi;
- dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi;
- dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipi;
- dövlətlərin əməkdaşlığı prinsipi;
- beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipi;
- xalqların hüquq bərabərliyi və özünü müəyyənetmə prinsipi;
- dövlətlərin ərazi bütövlüyü prinsipi;
- sərhədlərin pozulmazlığı prinsipi;
- insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipi.

Ermənistan tərəfindən Azərbaycan məcburi köçkünlərinin hüquqlarının pozulması, o cümlədən, törədilən beynəlxalq cinayətlər, ilk növbədə, beynəlxalq hüququn *jus cogens* normaları hesab edilən əsas prinsiplərin ciddi, kobud və sistematik pozuntusu hesab edildiyindən, onların qısaca təhlili vacib məsələlərdəndir.

[186] Aliyev A.I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, “Nurlar”, 2018, p. 9-10

6.1. Güc tətbiq etməmək və ya güc tətbiq etməklə hədələməmək prinsipi

Güc tətbiq etməmək və ya güc tətbiq etməklə hədələməmək prinsipinin normativ əsası öz əksini BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndində tapmışdır. Belə ki, qeyd edilir ki, BMT-nin bütün üzvləri öz beynəlxalq münasibətlərində, hər hansı bir dövlətin ərazi bütövlüyünə və siyasi müstəqilliyinə qarşı və ya BMT-nin məqsədləri ilə bir araya sığmayan hər hansı bir şəkildə güclə hədələməkdən və gücün tətbiqindən çəkinirlər. Bu sahədə mühüm sənədlər kimi Müharibədən milli siyasət aləti kimi imtina haqqında 1928-ci il tarixli Brian-Kelloq Paktı, Təcavüzün tərifi haqqında BMT BA tərəfindən qəbul edilmiş 1974-cü il tarixli qətnamə, Beynəlxalq münasibətlərdə güclə hədələməkdən və ya onun tətbiqindən imtina edilməsi prinsipinin səmərəliliyinin artırılması haqqında 1987-ci il tarixli BMT BA tərəfindən qəbul edilmiş Bəyannamə və s. qeyd edilməlidir.[187]

Ermənistanın apardığı məqsədyönlü təcavüz siyasəti nəticəsində Azərbaycanın hazırda beynəlxalq hüquqla tanınmış sərhədləri çərçivəsində, o cümlədən SSRİ-nin mövcudluğu dövründə Azərbaycan SSR-nin tərkibinə daxil olan və SSRİ-nin Konstitusiyasına, o cümlədən Azərbaycan SSR-nin Konstitusiyasına əsasən onun ayrılmaz tərkib hissəsi olmuş, sonradan 26 noyabr 1991-ci il tarixdə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin qərarı ilə ləğv edilmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti adlandırılmış bölgəsi (*1991-ci ilədək Azərbaycanın inzibati ərazi bölgüsünə əsasən – Şuşa, Xocavənd, Əsgəran, Hadrut, Ağdərə rayonları və Xankəndi şəhəri daxil olmuşdur*) işğal edilmişdi. Bundan əlavə, həmin bölgəyə bitişik 7 rayon – Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan bütövlükdə və ya əksər yaşayış məntəqələri daxil olmaqla ermənilər tərəfindən işğal olunmuşdu. Belə ki, Ağdam ərazisinin 77,4 faizi, Cəbrayıl və Füzuli ərazisinin ayrı-ayrılıqda 79,3 faizi, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın və Zəngilan rayonları isə bütövlükdə erməni işğalçıları tərəfindən işğal edilmişdi. Bundan başqa, Tərtər rayonunun 13 məntəqəsi də Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğalı altında olmuşdu. Naxçıvan Muxtar Respublikasının 1 və Qazax rayonunun 7 yaşayış məntəqəsi hələ də Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğalı altındadır.[188]

BMT BA-nın 1974-cü il tarixli Təcavüzün tərifi haqqında 3314 saylı qətnaməsinin 1-ci maddəsinə uyğun olaraq, təcavüz dedikdə, bir dövlət tərəfindən digər dövlətin suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə və ya siyasi müstəqilliyinə qarşı, yaxud BMT Nizamnaməsi ilə bir araya sığmayan istənilən digər şəkildə silahlı gücün istifadəsi başa düşülür. Bundan əlavə, qətnamənin 3-cü maddəsinə uyğun olaraq, aşağıdakı aktlardan biri təcavüz hesab olunur:

a) bir dövlətin silahlı qüvvələrinin başqa bir dövlətin ərazisinə soxulması və ya basqın etməsi, yaxud hər hansı hərbi işğal;

b) bir dövlətin silahlı qüvvələrinin başqa bir dövlətin ərazisini bombardman etməsi və ya onun ərazisinə qarşı hər hansı silah tətbiq etməsi;

c) bir dövlətin silahlı qüvvələrinin başqa bir dövlətin liman və ya sahillərini blokadaya alması;

d) bir dövlətin silahlı qüvvələrinin başqa bir dövlətin quru, dəniz və ya hava qüvvələrinə, yaxud dəniz və hava donanmasına basqın etməsi;

[187] Əliyev Ə.İ.İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı, "Nurlar", 2019, s. 27

[188] Aliyev A.I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, "Nurlar", 2018, p. 36-38

e) bir dövlətin, başqa bir dövlətin ərazisində onunla razılaşma əsasında yerləşən silahlı qüvvələrinin bu razılaşmanın şərtlərini pozmaqla istifadə edilməsi, habelə həmin silahlı qüvvələrin bu razılaşmanın xitam olunmasından sonra göstərilən ərazidə qalmaqda hər hansı formada davam etməsi;

f) dövlətin öz ərazisini, həmin ərazini üçüncü bir dövlətə qarşı təcavüz aktı törətmək üçün istifadə edən başqa bir dövlətin sərəncamına verməsi;

g) bir dövlət tərəfindən və ya həmin dövlətin adından başqa bir dövlətə qarşı hərbi əməliyyatlar həyata keçirən silahlı bandaların, qrupların, qeyri-nizami qüvvələrin və ya muzdluların göndərilməsi.[189]

Ermənistanın Azərbaycana qarşı yol verdiyi təcavüz cinayətində düzünə və ya dolayısı olmasından asılı olmayaraq, 1974-cü il qətnaməsində nəzərdə tutulan bütün əlamətlərin özünü açıq-aşkar büruzə verməsi faktı dəfələrlə təkrarlanmışdır. BMT İHK-nın MSHBP-nin 6-cı maddəsinin təfsirinə dair 30 aprel 1982-ci il tarixli 6 saylı Ümumi Rəyinin 2-ci bəndində qeyd edilmişdir ki, özünümüdafiə hüququ istisna olmaqla, BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq, hər hansı dövlətin digər dövlətə qarşı güc təhdidi və ya onun tətbiqi artıq qadağan edilmişdir.

Hazırda beynəlxalq müstəvidə təcavüz cinayəti üzrə yurisdiksiyaya malik olan yeganə qurum BCM-dir. Bəlli olduğu kimi, 2010-ci ildə Roma Statutuna edilmiş əlavələrə əsasən təcavüzün anlayışı verilmiş (8-bis) və həmin cinayət üzrə yurisdiksiyanın həyata keçirilməsinin şərtləri müəyyən edilmişdir (15-bis və 15-ter).

Ermənistan tərəfindən uzun müddət Azərbaycan ərazilərinin işğalda saxlanılması və Azərbaycanın öz ərazilərini BMT TŞ-nin qətnamələrini əsas tutaraq işğaldan azad etməsi dövründə Ermənistanın bütün qüvvələri ilə hərbi əməliyyatlarda iştirak edərək buna mane olması, nəhayət 10 noyabr 2020-ci il tarixində imzalanmış üçtərəfli Bəyanatla işğal edilmiş digər Azərbaycan ərazilərini qaytarması uzun müddət Ermənistanın təcavüz cinayəti etdiyini bir daha təsdiq edir.

6.2. Beynəlxalq mübahisələrin dinc yolla həll edilməsi prinsipi

Beynəlxalq mübahisələrin dinc yolla həll edilməsinin təsbit edildiyi beynəlxalq sənədlər kimi Beynəlxalq mübahisələrin dinc həlli haqqında 1907-ci il tarixli Haaqa Konvensiyası, Müharibədən milli siyasət aləti kimi imtina haqqında 1928-ci il tarixli Brian-Kelloq Paktı, Beynəlxalq sülhə və təhlükəsizliyə təhlükə yarada bilən mübahisə və situasiyaların qarşısının alınması və aradan qaldırılması və bu sahədə BMT-nin rolu haqqında 1988-ci il tarixli Bəyannamə və s. xüsusilə əhəmiyyətlidir[190].

BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 3-cü bəndində qeyd edilir ki, BMT-nin bütün üzvləri öz beynəlxalq mübahisələrini dinc vasitələrlə o qaydada həll edirlər ki, beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik və ədalət təhlükəyə məruz qalmasın. 1928-ci il tarixli Brian-Kelloq Paktının 2-ci maddəsində birbaşa göstərilir ki, müqavilənin iştirakçısı olan dövlətlər öz aralarında ortaya çıxan bütün mübahisə və ya münaqişələri onların xarakterindən və mənşəyindən asılı olmayaraq, yalnız dinc vasitələrlə həll etməlidirlər.

Müvafiq prinsip dövlətləri istənilən dövlətlərarası mübahisələri dinc vasitələrlə həll etməyə çağırır. Tərəflər mübahisə edən zaman problemin dinc yolla tənzimlənməsindən

[189] Aliyev A.I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, "Nurlar", 2018, p.44-48
[190] Aliyev A.I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, "Nurlar", 2018, p. 21-22

imtina etmək hüququna malik deyildir. Beynəlxalq sülhə və təhlükəsizliyə təhlükə yarada bilən mübahisə və situasiyaların qarşısının alınması və aradan qaldırılması və bu sahədə BMT-nin rolu haqqında 1988-ci il tarixli Bəyannamə isə mübahisələrin və təhlükəli vəziyyətlərin qarşısının alınmasına və ləğvinə görə dövlətlərin məsuliyyəti prinsipini nəzərdə tutur. [191]

Bütövlükdə, beynəlxalq mübahisələrin dinc yolla həlli prinsipinin normativ məzmununa daxildir: dövlətlər öz mübahisələrini onların xarakterindən və mənşəyindən asılı olmayaraq, yalnız dinc vasitələrlə həll etməlidirlər; dövlətlər öz mübahisələrini həll edərkən dinc vasitələrdən hər hansı birini seçmək hüququna malikdirlər; dövlətlər öz aralarında olan mübahisələri həll olunmaq üçün hər hansı üçüncü tərəfə təqdim etməyə məcbur edilə bilməzlər; dövlətlər öz aralarında olan mübahisələrin kəskinləşməsinə səbəb ola bilən hərəkətlərdən çəkinməlidirlər; dövlətlər öz mübahisələrini beynəlxalq hüquq normaları əsasında həll etməlidirlər.

Beynəlxalq mübahisələrin dinc yolla həll edilməsi dövlətlərin özünün beynəlxalq öhdəliklərini yerinə yetirməsi və beynəlxalq təşkilatların qərarlarına hörmətlə yanaşmasında ifadə olunmalıdır. Ermənistan mövcud münaqişənin dinc yolla tənzimlənməsi məqsədini güdən beynəlxalq təşkilatların (BMT, AŞ, İƏT və s.) qərarlarına hörmət etməmiş və üzərinə götürdüyü beynəlxalq öhdəlikləri yerinə yetirməmiş, nəhayət Azərbaycan və Ermənistan arasında münaqişənin həllinə nail olunması məqsədilə təşkil edilən birbaşa görüşlərdə Ermənistanın hazırkı və keçmiş rəhbərliklərinin qeyri-konstruktiv fəaliyyəti nəticəsində də bu prinsipin müddəaları tamamilə pozulmuşdur. Bütövlükdə, BMT TŞ-nin qətnamələrini uzun müddət yerinə yetirməmək beynəlxalq mübahisələrin dinc yolla həll edilməsi prinsipinin Ermənistan tərəfindən birbaşa pozulması deməkdir.

6.3. Dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi

BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 1-ci bəndində Təşkilatın bütün üzvlərinin suveren bərabərliyi prinsipinə əsaslanması aydın şəkildə göstərilmişdir. Prinsipin əsas məzmununa daxildir: dövlətlər bir-birinin suveren bərabərliyinə, eləcə də hüquq subyektliliyi də daxil olmaqla, suverenliyə xas olan bütün hüquqlarına hörmət və ehtiram bəsləməyə borcludurlar; hər bir dövlət siyasi, sosial, iqtisadi və mədəni sistemlərini sərbəst seçmək və inkişaf etdirmək, qanunlarını və inzibati qaydalarını müəyyən etmək hüququna malikdir; bütün dövlətlər bərabər hüquq və vəzifələrə malikdirlər; bütün dövlətlər bir-birinə hörmət və ehtiram bəsləməyə və şəxsi qərarlarına əsasən beynəlxalq hüquqa müvafiq olaraq digər dövlətlərlə münasibətlərini həyata keçirməyə borcludurlar; hər bir dövlət beynəlxalq təşkilatlarda və müqavilələrdə iştirak etmək hüququna malikdir; dövlətlər beynəlxalq hüquq üzrə öhdəliklərini vicdanla yerinə yetirməyə borcludurlar.[192]

Ümumiyyətlə, müxtəlif anlayışlardan istifadə edilməsinə baxmayaraq, suveren bərabərlik prinsipi mahiyyət etibarilə eyni mənanı ifadə edir. Başqa sözlə ifadə etsək, dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi iki mühüm müddəanın sintezi əsasında meydana gəlmişdir: dövlət suverenliyinə hörmət və dövlətlərin bərabərliyi prinsipi.

[191] Əliyev Ə.İ.İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı, “Nurlar”, 2019, s. 28-29
[192] Aliyev A.I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, “Nurlar”, 2018, p. 41-42

Dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi üzrə mühüm normaların Ermənistan tərəfindən ciddi şəkildə pozulması tam şəkildə həyata keçirilmişdir. Ermənistan nəinki bərabərlik üzrə normalara əməl etməmiş, eyni zamanda Azərbaycanın suverenliyinə birbaşa təcavüz etmiş, uzun müddət Azərbaycan ərazilərini işğalda saxlamışdır. Bundan başqa, uzun müddət ərzində edilən və hazırda da davam etdirilən Ermənistan rəsmilərinin Azərbaycanın sərhədlərini qanunsuz keçməklə Azərbaycanın müvəqqəti olaraq Rusiya sülhməramlılarının nəzarəti altında olan ərazilərinə etdiyi səfərlər də Azərbaycan suverenliyinin birbaşa pozulmasıdır.

6.4. Dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipi

Dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipinin əsas məzmunu da BMT Nizamnaməsi ilə müəyyən olunmuşdur. Nizamnamə Təşkilata mahiyyət etibarilə istənilən dövlətin daxili səlahiyyətlərinə aid işlərə müdaxilə etmək səlahiyyəti vermir (Nizamnamənin 2-ci maddəsinin 7-ci bəndi). Dövlətlərin hüquq və vəzifələri haqqında 1933-cü il tarixli Montevideo Konvensiyasında qeyd edilir ki, heç bir dövlətin digər dövlətin daxili və xarici işlərinə qarışmaq hüququ yoxdur. Sonradan həmin müddəalar Dövlətlərin daxili işlərinə qarışmağın yolverilməzliyi, onların müstəqilliyinin və suverenliyinin qorunması haqqında 1965-ci il tarixli BMT Bəyannaməsində daha da inkişaf etdirilmişdir.

Dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipinin normativ məzmununa aşağıdakılar daxildir: dövlətin suverenliyinə və onun siyasi və iqtisadi əsaslarına qarşı yönəlmiş silahlı müdaxilə və digər müdaxilə formaları qadağandır; heç bir dövlət başqa bir dövlətin onun öz suveren hüquqlarını həyata keçirmədə özünə tabe edilməsinə və bununla ondan hər hansı imtiyaz əldə edilməsinə nail olmaq üçün hərbi, siyasi və ya istənilən digər məcburiyyət tətbiq edə bilməz; başqa bir dövlətin quruluşunun zorakı yolla dəyişdirilməsinə yönəlmiş təxribatçı və ya terrorçu fəaliyyətin təşkili və ya dəstəklənməsi yolverilməzdir; başqa bir dövlətdə silahlı münaqişəyə müdaxilə qadağandır; hər bir dövlət digər bir dövlətin (və beynəlxalq hüququn digər subyektlərinin) müdaxiləsi olmadan öz siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni sistemini seçmək hüququna malikdir.[193]

Daxili işlərə qarışmamaq prinsipinin pozulmasını göstərən əsas faktlardan biri də Ermənistan tərəfindən Azərbaycan ərazisində onun beynəlxalq hüquqla tanınmış ərazi bütövlüyünü pozaraq "qondarma dövlət"in formalaşdırılması və həmin "qondarma dövlət"in Ermənistanla "sıx bağlılığa" malik olmaqla onun tərəfindən idarə edilməsidir. Bunu Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində Ermənistan silahlı qüvvələrinin yerləşdirilməsi, hər iki tərəfin (Ermənistan və qondarma "Dağlıq Qarabağ Respublikası") yüksək hərbi komandanlıqları və heyətlərinin mütəmadi şəkildə "mübadiləsinin" həyata keçirilməsi, ssuda verilməsi vasitəsilə qondarma "Dağlıq Qarabağ Respublikası"nın büdcəsinin əsas hissəsinin Ermənistan tərəfindən maliyyələşdirilməsi (bəzi mənbələrə görə, bu hazırda qondarma "Dağlıq Qarabağ Respublikası" büdcəsinin 50 faizini təşkil edir; münaqişənin ilk illərində isə bu pay 90 faiz şəklində özünü büruzə vermişdir[194]), Ermənistan və qondarma "Dağlıq Qarabağ Respublikası"nın valyutalarının uyğunluğu və s. bilavasitə sübut edir. Bu faktlar AİHM-nin *"Chiragov and others v. Armenia"* qərarında və s. beynəlxalq təşkilatların qərarlarında da dəfələrlə təsdiq edilmişdir. [195]

[193] Əliyev Ə.İ.İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı, "Nurlar", 2019, s. 30-31
[194] Крюгер Х. Нагорно-Карабахский конфликт. Правовой анализ. Перевод с английского издания. Отв. ред. перевода А.И.Алиев, Т.И.Гусейнов. Баку, Издательство «Бакы Университети», 2012, с. 158-159
[195] Aliyev A.I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, "Nurlar", 2018, p. 42-43

Beləliklə, dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipinin əsas müddəalarına ümumi nəzər yetirilməsi bu normaların da Ermənistan tərəfindən ciddi şəkildə pozulmasına əlavə sübutlar təqdim etməyə ehtiyac yaratmır. Son olaraq qeyd edilməlidir ki, 27 sentyabr 2020-ci il tarixindən sonra Azərbaycan ərazilərində Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycan silahlı qüvvələrinə qarşı vuruşması özü dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipinin bir daha açıq şəkildə Ermənistan tərəfindən kobud pozulmasıdır.

6.5. Dövlətlərin əməkdaşlığı prinsipi

Dövlətlərin əməkdaşlığı prinsipi dövlətlərin BMT Nizamnaməsi əsasında qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdə tutur. BMT Nizamnaməsinin 1-ci maddəsinin 3-cü bəndinə əsasən dövlətlərin üzərinə "iqtisadi, sosial, mədəni və humanitar xarakterli beynəlxalq problemlərin həllində beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirilməsi", Nizamnamənin 1-ci maddəsinin 1-ci bəndinə görə isə "beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunması və bu məqsədlə səmərəli kollektiv tədbirlər" həyata keçirilməsi vəzifəsi qoyulmuşdur.

Dövlətlərin beynəlxalq əməkdaşlığının beynəlxalq-hüquqi əsasları BMT Nizamnaməsinin daha iki maddəsində öz əksini tapmışdır. Belə ki, Nizamnamənin 55-ci maddəsi sosial, iqtisadi və mədəni sahələrdə, o cümlədən irqi, cinsi, dil və ya dini mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hamılıqla hörmət və riayət edilməsinə dəstək verilməsi sahəsində dövlətlərin əməkdaşlığına həsr olunmuşdur. BMT Nizamnaməsinin 56-cı maddəsində isə qeyd edilir ki, Təşkilatın bütün üzvləri öz üzərilərinə 55-ci maddədə göstərilmiş məqsədlərə nail olmaq üçün Təşkilatla əməkdaşlıqda birgə və müstəqil hərəkət etmək barədə öhdəlik götürürlər. [196]

Beynəlxalq sülhün qorunması sahəsində əməkdaşlıq sözsüz ki, dövlətin hüquqi vəzifəsidir. Dövlətlər əməkdaşlıq prinsipi əsasında özlərinin beynəlxalq münasibətlərində elə davranmalıdırlar ki, əməkdaşlığa mane olmasınlar, əksinə, onu inkişaf etdirsinlər. Dövlətlərin əməkdaşlığının konkret formaları dövlətlərin özlərindən, onların tələbatı, ehtiyatları, daxili qanunvericilikləri və üzərilərinə götürdükləri beynəlxalq öhdəliklərdən asılıdır. Əməkdaşlıq həm də BMT məqsədlərinə zidd olmamalıdır.[197]

BMT Nizamnaməsi əməkdaşlıq ideyasını tam şəkildə müəyyən etmişdir. Qeyd edilən prinsip dövlətləri onların siyasi, iqtisadi və sosial sistemlərinin fərqli cəhətlərindən asılı olmayaraq bir-biri ilə əməkdaşlıq etməyə çağırır. Əməkdaşlığın əsas istiqamətləri kimi bunlar müəyyən olunmuşdur: sülhün və təhlükəsizliyin qorunması; insan hüquqlarına ümumi hörmət və ehtiram; iqtisadi, sosial, mədəni, texniki, ticarət və s. sahələrdə beynəlxalq münasibətlərin həyata keçirilməsi; BMT ilə əməkdaşlıq və onun Nizamnaməsində nəzərdə tutulmuş tədbirlərin həyata keçirilməsi; bütün dünyada, xüsusilə də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi artıma yardım.

Ermənistan tərəfindən Azərbaycana qarşı təcavüz və digər cinayətlərin törədilməsi özözlüyündə dövlətlərin əməkdaşlığı prinsipinin də ciddi pozulmasıdır. Bunlardan birincisi Azərbaycana münasibətdə Ermənistanın BMT Nizamnaməsinin 1.1-ci maddəsini pozması, yəni beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyə təhdid yaratması ilə bağlıdır. İkinci məsələ isə Azərbaycan və Ermənistanın üzv olduğu universal və regional beynəlxalq təşkilatların təsis aktlarında

[196] Əliyev Ə.İ.İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı, "Nurlar", 2019, s. 33-34
[197] Aliyev A.I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, "Nurlar", 2018, p. 39-40

beynəlxalq öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üzrə qarşılıqlı əməkdaşlıqla bağlı təsbit olunan normaların Ermənistan tərəfindən açıq-aydın şəkildə pozulmasını şərtləndirir. Ermənistanın qeyri-konstruktiv mövqeyi bu gün də Azərbaycanın əməkdaşlıq çağırışlarını qəbul etməməsi və yenə də müharibə siyasətini inkişaf etdirməsi ilə davam edir.

6.6. Beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipi

Beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipi beynəlxalq hüququn qədim prinsiplərindəndir. Bu prinsip beynəlxalq hüquqla eyni zamanda meydana çıxmış və *pacta sunt servanda* ("müqavilələrə riayət olunmalıdır") prinsipi kimi məşhur olmuşdur. Beynəlxalq hüququn hüquqi qüvvəsinin mənbəyi məhz bu prinsipdir.[198]

Beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipi dövlətlərin beynəlxalq hüquq normalarının hüquqi qüvvəsinin tanınması barədə ümumi razılaşmalarını təsbit edir. 1969-cu il tarixli Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında Vyana Konvensiyasında bu prinsip "hər bir qüvvədə olan müqavilə onun iştirakçıları üçün məcburidir və onlar tərəfindən vicdanla yerinə yetirilməlidir" kimi ifadə olunmuşdur. Həmin prinsipə riayət edilməsindən imtina hüquq pozuntusu kimi qiymətləndirilməli və hüquq pozuntusu törədən dövlət həm müqaviləni pozmasına, həm də onun nəticələrinə görə məsuliyyət daşımalıdır. BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 2-ci bəndində qeyd edilir ki, BMT-nin bütün üzvləri Təşkilata üzvlükdən irəli gələn hüquq və üstünlükləri özlərinə təmin etmək üçün bu Nizamnaməyə uyğun olaraq öz üzərilərinə götürdükləri öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirirlər. Bu zaman beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipi BMT Nizamnaməsindən, beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən və beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn öhdəliklərin yerinə yetirilməsində öz əksini tapır.[199]

Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində Ermənistanın hüquqazidd fəaliyyəti dəfələrlə, hətta kosmik müşahidə və monitorinqlər nəticəsində öz təsdiqini tapmışdır. Belə ki, bunun bariz nümunəsini "Azərkosmos" Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin 2017-ci il üzrə rəsmi hesabatında qeyd olunan məlumatda da görmək mümkündür. Hesabatda göstərilir ki, 2017-ci ildə Kəlbəcər və Zəngilan rayonları ərazisində yerləşən filiz yataqlarının kosmik monitorinqi həyata keçirilmiş və hasilat sahələrində baş vermiş ciddi genişlənmələr aşkar edilmişdi.[200] Belə ki, bu ərazilərdən olan zəngin qızıl yataqları Ermənistan tərəfindən xarici şirkətlər cəlb edilərək tam qanunsuz olaraq vəhşicəsinə istismar edilmiş və hər il milyardlarla qanunsuz gəlirlər əldə edilmişdi. Həmçinin, işğal olunmuş ərazilərdə tikinti materiallarının və üzlük daşının hasilatı da Ermənistanda həm tikinti meydançalarının genişlənməsinə, həm də üzlük daşının ixracatına geniş imkanlar yaratmışdı.

Yuxarıda qeyd edilənlər sadəcə bəzi faktlardır. Bütövlükdə, işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərində Ermənistanın beynəlxalq hüquq normalarının kobud və ciddi pozuntusu ilə xarakterizə edilən fəaliyyətinin sərhədi olmamışdır.

Bundan başqa, üzv olduğu nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların qərarlarını yerinə yetirməməsi, nəhayət iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqavilələrə riayət etməməsi ümumilikdə Ermənistan tərəfindən beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipinin ən kobud şəkildə pozulmasını göstərir.

---

[198] Лукашук И.И. Международное право Общая часть. Учебник. Москва, Издательство БЕК, 1996, с. 288
[199] Aliyev A.I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, "Nurlar", 2018, p. 41
[200] "Azərbaycan" qəzeti, 11 yanvar 2018-ci il, № 6 (7733), s. 3

6.7. Xalqların hüquq bərabərliyi və özünü müəyyənetmə prinsipi

Xalqların hüquq bərabərliyi və özünü müəyyənetmə prinsipi beynəlxalq hüququn mühüm prinsipi kimi BMT Nizamnaməsi qəbul edildikdən sonra öz inkişafını tapmışdır. BMT Nizamnaməsində, habelə MSHBP-də, daha sonra Müstəmləkə ölkələrinə və xalqlarına müstəqillik verilməsi haqqında 1960-cı il tarixli Bəyannamədə xalqların özünü müəyyənetməsi hüququ ən mühüm və başlıca müddəalardan biri kimi müəyyən edilmişdir. Müstəmləkə ölkələrinə və xalqlarına müstəqillik verilməsi haqqında 1960-cı il tarixli Bəyannamədə xalqların və millətlərin hüquq bərabərliyi və özünü müəyyənetmə prinsipinin məzmunu "xalqın öz ictimai, iqtisadi və mədəni inkişaf yolunu maneəsiz seçmək hüququnun təsdiqi" kimi açıqlanmışdır. Bu sənədlə dövlətin ərazi bütövlüyünün pozulmasına yönəlmiş hər cür cəhdin BMT Nizamnaməsində öz əksini tapmış məqsəd və prinsiplərlə bir araya sığmadığı da ehtiva olunmuşdur. BMT BA-nın BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq, dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığa dair beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında 1970-ci il tarixli Bəyannaməsində göstərilir ki, xalqların hüquq bərabərliyi və özünü müəyyənetmə prinsipinin həyata keçirilməsi zamanı Bəyannamənin heç bir müddəası suveren və müstəqil dövlətlərin ərazi bütövlüyü və siyasi müstəqilliyinin qismən və ya tamamilə pozulmasına, onların bölünməsinə yönəlmiş hərəkətləri müdafiə etmək, onlara razılıq kimi tövsif edilə bilməz. ATƏM-in 1975-ci il Helsinki Yekun Aktında da xalqların hüquq bərabərliyi və özünü müəyyənetmə prinsipi iştirakçı-dövlətlər tərəfindən BMT Nizamnaməsinin məqsəd və prinsiplərinə və beynəlxalq hüququn müvafiq, o cümlədən dövlətlərin ərazi bütövlüyünə aid olan normalarına uyğun hərəkət edərək həyata keçiriləcəyi öz ifadəsini tapmışdır. AŞ-nin Milli azlıqların müdafiəsi haqqında 1995-ci il Çərçivə Konvensiyasının preambulasında da milli azlıqların hüquqlarının dövlətin ərazi bütövlüyü təmin olunmaqla həyata keçirilməsinin zəruriliyi xüsusi qeyd olunur. Həmin Konvensiyanın 21-ci maddəsində birbaşa göstərilir ki, Konvensiyanın heç bir müddəası dövlətin suveren bərabərliyi, ərazi bütövlüyü və siyasi müstəqilliyinə zidd tövsif edilə bilməz. Analoji müddəa Regional dillər və ya azlıqların dilləri haqqında 1992-ci il tarixli Avropa Xartiyasının 5-ci, habelə Yerli xalqların hüquqları haqqında 2007-ci il BMT Bəyannaməsinin 46-cı maddələrində də öz əksini tapmışdır.[201]

Beləliklə, xalqların hüquq bərabərliyi və özünü müəyyənetmə prinsipi dövlətlərin ərazi bütövlüyü prinsipi ilə sıx bağlıdır, bu hüququn həyata keçirilməsi dövlətlərin suverenliyi və ərazi bütövlüyü ilə uzlaşmaqla mövcud dövlətin parçalanması üçün heç vaxt əsas olmamalıdır.[202]

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində Ermənistanın Dağlıq Qarabağla əlaqədar məsələni xalqların özünü müəyyənetmə hüququ kimi xarakterizə etməsinə çalışmasına baxmayaraq, qeyd etmək lazımdır ki, birincisi, beynəlxalq hüquq milli və ya etnik azlıqlara ayrılmaq hüququ vermir. İkincisi, nəinki birbaşa, hətta əlavə və dolayı sesessiyaya qoyulan qadağa beynəlxalq hüququn dövlətlərin ərazi bütövlüyü və sərhədlərin pozulmazlığı prinsiplərinin tətbiqindən irəli gəlir. Nəhayət, üçüncüsü, Dağlıq Qarabağla bağlı problemə gəldikdə, həmin ərazinin ayrılması faktına görə aparılan müharibə özünümüəyyənetmə hüququ kimi deyil, mahiyyət etibarilə, Dağlıq Qarabağ ətrafında yeni hərbi əməliyyatların başlanmasını

[201] Aliyev A.I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, "Nurlar", 2018, p. 32-35
[202] Əliyev Ə.İ.İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı, "Nurlar", 2019, s. 31-32

göstərən və beynəlxalq hüququn pozuntusu sayılan sesessiya kimi qiymətləndirilməlidir.[203]

Hər bir dövlətdə kifayət qədər milli azlıqlar yaşayır. Sual yaranır ki, onların hamısı üçün dövlət yaradılmalıdırmı? Onda dünya dövlətlərinin sayı nə qədər olardı? Ermənistan dövləti təcrübəsində ermənilər artıq öz müqəddəratını təyin etmişlər. Digər xalqlar kimi, öz ərazisində yaşayan etnik ermənilərin hüquqlarını da Azərbaycan qorumağa hazırdır. Sadəcə buna Ermənistan mane olur və Azərbaycan dövlətinin daxili işlərinə qarışmaqla problemi genişləndirməyə çalışır. Azərbaycan öz ərazisində yaşayan digər xalqların hüquqlarını ən yüksək səviyyədə təmin etmişdir və bu gün də edir. Bunu Azərbaycanla bağlı beynəlxalq təşkilatların hesabatları da bir daha təsdiq edir. Deməli, Ermənistan xalqların hüquq bərabərliyi və özünü müəyyənetmə prinsipindən sui-istifadə etməklə həmin normaları kobud şəkildə pozur, bununla da regionda sülh və təhlükəsizliyə ciddi təhlükə yaradır.

6.8. Dövlətlərin ərazi bütövlüyü prinsipi

Ərazi dövlətlərin mövcudluğunun maddi əsasını təşkil edir. Ərazisiz dövlət yoxdur. Buna görə də dövlətlər onun bütövlüyünün təminatına xüsusi diqqət yetirirlər. Dövlətlərin hüquq və vəzifələri haqqında 1933-cü il tarixli Montevideo Konvensiyasının 1-ci maddəsinə uyğun olaraq, hər hansı təsisatın beynəlxalq-hüquqi baxımdan dövlət sayılması üçün zəruri olan əlamətlərindən biri də onun müəyyən əraziyə malik olmasıdır. Bundan başqa, həmin Konvensiyanın 11-ci maddəsində birbaşa olaraq göstərilmişdir ki, dövlətin ərazisi pozulmazdır, hərbi işğal, yaxud digər dövlət tərəfindən birbaşa və ya dolayısı yolla, yaxud müvəqqəti olmasından asılı olmayaraq istənilən hər hansı motivə görə başqa məcburetmə tədbirlərinin obyekti ola bilməz. Bu, BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndində ehtiva olunmuş dövlətlərin hər hansı dövlətin ərazi bütövlüyünə qarşı gücün tətbiqindən çəkinmək öhdəliyində daha aydın şəkildə özünü büruzə verir. BMT BA-nın BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq, dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığa dair beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında 1970-ci il tarixli Bəyannaməsində qeyd edilir ki, hər bir dövlət istənilən digər dövlətin və ya ölkənin milli birliyinin və ərazi bütövlüyünün tam və ya qismən pozulmasına yönəlmiş hər hansı hərəkətdən çəkinməlidir. Bununla yanaşı, qeyd olunur ki, dövlət ərazisi BMT Nizamnaməsinin müddəalarını pozmaqla, zor işlətmənin nəticəsi olan hərbi işğal predmeti olmamalıdır, dövlət ərazisi güc tətbiq etmək və güc tətbiq etməklə hədələmək nəticəsində digər dövlətin qazanc obyekti olmamalıdır.

Müstəqil prinsip kimi isə ərazi bütövlüyü prinsipi ATƏM-in 1975-ci il Helsinki Yekun Aktında təsbit olunmuşdur. Göstərilən prinsipin başlıca məzmunu ondan ibarətdir ki, dövlətlər bir-birinin ərazi bütövlüyünə hörmət etməlidirlər. Hər bir dövlət başqa bir dövlətin ərazi bütövlüyünün pozulmasına yönəlmiş hüquqazidd hərəkətlərdən çəkinməlidir. Dövlətin ərazisi qanunsuz güc tətbiqi nəticəsində hərbi işğal obyekti ola bilməz, iştirakçı-dövlətlər digər iştirakçı-dövlətlərin hər birinin ərazi bütövlüyünə hörmət etməlidirlər. Buna müvafiq olaraq hər hansı iştirakçı-dövlət digər iştirakçı-dövlətin siyasi müstəqilliyi və ya ərazi bütövlüyü əleyhinə BMT Nizamnaməsinin məqsəd və prinsipləri ilə uzlaşmayan istənilən hərəkətlərdən, o cümlədən güc tətbiq etməkdən və güc tətbiq etməklə hədələməkdən ibarət olan istənilən bu cür hərəkətlərdən çəkinməlidir. Ərazi bütövlüyünə dair müddəalar, həmçinin, Amerika Dövlətləri Təşkilatının

[203] Мережко А.А. Проблема Нагорного Карабаха и международное право. Киев, Издательский дом Дмитрия Бураго, 2014, с. 156

Nizamnaməsi (maddə 1, 21, 28), Afrika İttifaqının Təsis Aktı (maddə 3), İƏT-in Nizamnaməsi (maddə 1.3, 1.4, 2.4), Müstəqil Dövlətlər Birliyinin Nizamnaməsi (maddə 3) və s. beynəlxalq sənədlərdə də təsbit edilmişdir.[204]

Ümumilikdə dövlət ərazisinin bütövlüyü onu bildirir ki, dövlətlər xarici ərazinin parçalanmasına yönələn istənilən hərəkətlərdən çəkinməlidir. Belə hərəkətlər dinc və ya qeyri-dinc, yəni hərbi xarakterli, yaxud güc tətbiq etmə hədəsi ola bilər. Lakin onların hamısı hüquqaziddir. Həm dövlət ərazisinin pozulmazlığı, həm də dövlət ərazisinin bütövlüyü anlayışlarının əsasən üst-üstə düşməsi onlara eyni prinsipin müxtəlif tərəfləri kimi baxmağa imkan verir.

6.9. Sərhədlərin pozulmazlığı prinsipi

Sərhədlərin pozulmazlığı prinsipi ATƏM-in 1975-ci il Helsinki Yekun Aktında müstəqil prinsip kimi təsbit olunmaqla beynəlxalq münasibətlərdə daha sərbəst və məcburi norma kimi tanınmışdır. Dövlətin razılığı olmadan onun sərhədləri heç bir halda dəyişdirilə bilməz. Sərhədlərin pozulmazlığı prinsipinin normativ məzmunu əsasən bu elementləri özündə birləşdirir: mövcud sərhədlərin hüquqi cəhətdən beynəlxalq hüquqa uyğun qaydada təsbit olunmasının tanınması; hazırda və gələcəkdə hər hansı ərazi iddialarından imtina; bu sərhədlərə güc tətbiq etmək və güc tətbiq etməklə hədələmək də daxil olmaqla, hər hansı qəsddən imtina etmək.[205]

Dövlətlərin ərazi bütövlüyü və sərhədlərin pozulmazlığı prinsiplərinin pozuntusunun ən bariz nümunəsi Ermənistan tərəfindən Azərbaycan ərazilərinin uzun müddət ərzində işğal edilməsi olmuşdur. Hazırda isə Ermənistan və Azərbaycan arasında dövlət sərhədlərinin müəyyən edilməsi zamanı Ermənistan tərəfindən kifayət qədər Azərbaycan sərhədlərinin pozulması və həmin ərazilərin Ermənistan ərazisi hesab edilməsinə cəhd halları müəyyən edilmişdir. Belə hallar müəyyən edilərək Azərbaycan sərhədləri bərpa edilir. Bundan başqa, bu gün də Ermənistan tərəfindən Azərbaycanın ərazisinə edilən qanunsuz səfərlər sərhədlərin pozulmazlığı prinsipinə ciddi təhdiddir.

Qeyd edilənlər dövlətlərin ərazi bütövlüyü və sərhədlərin pozulmazlığı prinsiplərinin Ermənistan tərəfindən daim ciddi pozulduğunu bir daha təsdiq edir.

6.10. İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipi

İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipi ümumi formada BMT Nizamnaməsində təsbit edilmiş və sonradan ATƏM-in 1975-ci il Helsinki Yekun Aktında beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən biri kimi əks olunmuşdur. Bütövlükdə, insan hüquqlarının mühüm prinsipləri BMT Nizamnaməsi, ÜİHB, MSHBP, İSMHBP, UHK, 1965-ci il tarixli İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Konvensiya, 1979-cu il tarixli Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının aradan qaldırılması haqqında Konvensiya və s. beynəlxalq sənədlərdə təsbit edilmişdir.[206]

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi, habelə Ermənistan tərəfindən Azərbaycan ərazilərinin işğalı nəticəsində meydana çıxan insan hüquqları pozuntularını üç aspektdən qiymətləndirmək olar.

---

[204] Aliyev A.I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, "Nurlar", 2018, p. 10-11
[205] Əliyev Ə.İ.İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı, "Nurlar", 2019, s. 32-33
[206] Əliyev Ə.İ.İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı, "Nurlar", 2019, s. 24-26

Pozuntunun birinci tərəfi silahlı münaqişə prosesində insanların – qeyri-erməni əsilli Azərbaycan vətəndaşlarının yaşamaq hüququnun pozulması ilə bağlıdır.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı beynəlxalq cinayətlər törətməsi kontekstində insan hüquqlarının pozulmasının ikinci tərəfi təcavüz və digər beynəlxalq cinayətlər nəticəsində 1 milyona yaxın Azərbaycan vətəndaşının məcburi köçkün vəziyyətinə düşməsi, nəhayət həmin şəxslərin hüquqlarının kobud çəkildə pozulması ilə bağlıdır.

Ermənistanın törətdiyi beynəlxalq cinayətlər nəticəsində insan hüquqlarının pozuntusunun üçüncü aspekti isə Azərbaycan vətəndaşlarının silahlı münaqişə nəticəsində əsir və girov götürülməsi, habelə itkin düşməsi nəticəsində onlara məxsus subyektiv imkanların realizəsindən kobudcasına məhrum edilməsi ilə bağlıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, erməni əsirliyində olan minlərlə Azərbaycan vətəndaşının beynəlxalq hüquq normaları ilə malik olduqları insan hüquqları (məsələn, yaşamaq hüququ, işgəncələrə məruz qalmamaq hüququ, köləliyin və məcburi əməyin qadağan edilməsi və s.) kütləvi, sistematik və kobud şəkildə pozulmuşdur. Bunu yaşı, cinsi, sağlamlığı və digər əlamətlərinə fərq qoymadan erməni əsirliyində olan Azərbaycan vətəndaşlarına qarşı törədilən kifayət qədər müxtəlif hüquq pozuntuları faktları sübut edir.[207]

Qeyd edilənlər insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipinin Ermənistan tərəfindən kobud şəkildə pozulduğunu göstərən kifayət qədər hallardan bəzi misallardır.

Nəticə: *Göründüyü kimi, 1991-ci ildə müstəqilliyini əldə etmiş Ermənistan iştirakçısına çevrilmiş beynəlxalq hüquq qaydasının mövcud norma və prinsiplərinə uyğun inteqrasiya etməkdən boyun qaçırmış, tərəfindən beynəlxalq münasibətlərin tənzimlənməsinin əsasını təşkil edən beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinin kobud şəkildə pozulması nəinki jus cogens normalarının da daxil olduğu bütün beynəlxalq hüquq normalarına riayət edilməməsinə, həmçinin geniş miqyaslı beynəlxalq cinayətlərin törədilməsinə gətirib çıxarmışdır.*

6.11. Törədilən beynəlxalq cinayətlər

Ermənistanın törətdiyi beynəlxalq cinayətlər əsasən üç əsas istiqamətdə və xüsusiyyətdə özünü büruzə vermişdir:

- Azərbaycan ərazilərinin işğal edilməsinin başlandığı və işğal edildiyi dövrdən müvəqqəti atəşkəs elan edildiyi dövrə qədər törədilən beynəlxalq cinayətlər;

- Müvəqqəti atəşkəs elan edildiyi dövrdən 27 sentyabr 2020-ci il tarixinə qədər olan dövrdə törədilən beynəlxalq cinayətlər;

- 27 sentyabr 2020-ci il tarixindən sonrakı hərbi əməliyyatlar dövründə törədilən beynəlxalq cinayətlər.

Hər üç dövr üçün xarakterizə olunan beynəlxalq cinayətlər bunlardır:

1. *Təcavüz;*
2. *Soyqırımı;*
3. *İnsanlıq əleyhinə cinayətlər;*
4. *Müharibə cinayətləri* (müharibə cinayətləri geniş mənada beynəlxalq humanitar hüquq normalarının pozuntularını bildirir. Buna bəzən müharibə qanun və adətlərinin pozuntuları da deyilir).

Ermənistan tərəfindən törədilən əsas müharibə cinayətlərinə aiddir:

[207] Aliyev A.I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, “Nurlar”, 2018, p. 24-31

- qəsdən adamöldürmə;
- işgəncə və qeyri-insani rəftar;
- hərbi zərurətlə bəraət qazandırılmayan və qanunsuz və böyük miqyasda törədilən dağıntılar və əmlakın ələ keçirilməsi;
- hərbi əsirin və ya mülki şəxsin ədalətli məhkəmə araşdırmasına olan hüququndan qəsdən məhrum edilməsi və ya "qanunsuz məhkəmələr"in keçirilməsi;
- girov götürülməsi;
- mülki əhalinin və ya ayrı-ayrı mülki şəxslərin hücum obyekti edilməsi;
- hərbi əsirlərin və ya mülki şəxslərin geri qaytarılmasının əsas olmadan yubadılması;
- zəhərli silahların və ya lüzumsuz əzab-əziyyət törətmək üçün nəzərdə tutulmuş digər silahların tətbiq edilməsi;
- şəhər, qəsəbə və ya kəndlərin mənasız dağıdılması;
- müdafiə olunmayan şəhərlərin, kəndlərin, binaların və ya yaşayış evlərinin istənilən vasitələrlə bombardman edilməsi;
- təhsil, incəsənət və elm idarələrinin, dini və tarixi abidələrin, incəsənət və elm əsərlərinin qəsb edilməsi, dağıdılması və ya onlara qəsdən ziyan vurulması;
- ictimai və ya xüsusi əmlakın talan edilməsi;
- silahlı münaqişə zamanı ətraf mühitə genişmiqyaslı, uzunmüddətli və ağır ziyan vurulması niyyəti ilə hərbi zərurətlə əsaslandırılmayan müharibə üsul və vasitələrinin tətbiqi;
- muzdluların maliyyələşdirilməsi, onlara təlim keçirilməsi və onların hərbi əməliyyatlara cəlb edilməsi (4 dekabr 1989-cu il tarixli Muzdluların cəlb edilməsinə, onlardan istifadə olunmasına, onların maliyyələşdirilməsinə və təliminə qarşı mübarizə haqqında Beynəlxalq Konvensiyaya Azərbaycan uzun müddətdir ki, qoşulmasına baxmayaraq, Ermənistan bu Konvensiyaya yalnız 2020-ci ilin oktyabr ayının son günlərində qoşulmuşdur. Bununla da Ermənistan bu Konvensiyaya uzun müddərdir ki qoşulmamaqla bu sferadakı öhdəlikləri yerinə yetirməmiş və ondan boyun qaçırmış, daim muzdlulardan Azərbaycana qarşı müxtəlif beynəlxalq cinayətlər törətməkdə istifadə etmişdir. Bu barədə kifayət qədər materiallar mövcuddur.[208]);
- 15 yaşına çatmayan şəxslərin hərbi əməliyyatlara cəlb edilməsi[209];
- işğal edən dövlət tərəfindən öz əhalisinin bir hissəsinin işğal etdiyi ərazilərə köçürülməsi (Məsələn, ATƏT-in Faktaraşdırıcı missiyasının "Dağlıq Qarabağ ətrafında işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərində vəziyyətə dair" 28 fevral 2005-ci il tarixli hesabatında göstərilmişdir ki, *"Bu hesabatda müzakirə olunan və əhalisi ilə Faktaraşdırıcı missiyanın söhbət apardığı ərazilərdə yerləşdirməyə dair rəqəmlər aşağıdakı kimi hesablanıb və ya birbaşa olaraq müşahidə edilib: Kəlbəcər rayonunda təxminən 1500 nəfər; Ağdam rayonunda 800-1000 nəfər; Füzuli rayonunda 10 nəfər; Cəbrayıl rayonunda 100 nəfər; Zəngilan rayonunda 700-1000 nəfər; Qubadlı rayonunda 1000-1500 nəfər.*[210] Eyni zamanda, Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsinin Cənubi Qafqaz üzrə Miqrasiya Nümayəndəliyinin 2004-cü il oktyabr ayının 25-də apardığı hesablamalarına görə, hər ay orta hesabla Dağlıq Qarabağ ərazisinə 15-ə yaxın erməni mənşəli ailə köçürülmüş və 2004-cü ildə belə ailələrin sayı 200-ə çatmışdı. Bununla yanaşı,

[208] Aliyev A.I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, "Nurlar", 2018, p. 59-60
[209] https://mail.mia.az/w1000496/1000496; https://xalqqazeti.com/az/news/61046; http://yap.org.az/az/view/news/46545/sedaqet-veliyeva-ermenistanin-fashist-rejimi-herbi-emeliyyatlara-ushaqlari-celb-etmesine-gore-sert-cezalandirilmalidir
[210] www.legal-tools.org/doc/b08893/pdf/

açıq qaynaqlara istinadən, 2004-cü ilin ilk altı ayı ərzində işğal olunmuş ərazilərə 120 erməni ailəsi köçürülmüşdü.[211] Azərbaycanın Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyasının 2015-ci il məlumatlarına görə, Azərbaycanın işğal olunmuş Dağlıq Qarabağ bölgəsinə 8500, Laçına 13000, Kəlbəcərə 700, Zəngilana 520, Cəbrayıla 280 nəfər olmaqla, cəmi 23000 nəfər şəxs qeyri-qanuni olaraq məskunlaşma üçün köçürülmüşdü[212]).

5. 10 noyabr 2020-ci il tarixli Rusiya, Azərbaycan və Ermənistan arasında imzalanmış üçtərəfli Bəyanatdan sonrakı dövrdə Azərbaycan ərazisində ermənilər tərəfindən yenə də müharibə cinayətlərinin törədilməsi, qanunsuz silahlı qruplaşmaların yaradılması, terror, ekoloji cinayətlər və eyni zamanda, Azərbaycanın cinayət qanunvericiliyi ilə cəzalandırılmalı olan digər cinayətlərin törədilməsi baş vermişdir.

Nəticə: *Yuxarıda qeyd edilənlər onu təsdiq edir ki, Ermənistan tərəfindən Azərbaycan məcburi köçkünlərinin hüquqlarının pozulması həmin dövlət tərəfindən törədilən ağır beynəlxalq cinayətlərin baş verməsi ilə həyata keçirilmişdir.*

[211] Aliyev A.I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, “Nurlar”, 2018, p. 123-130
[212] www.human.gov.az/imagemanager/images/xerite_big.jpg

7. İşğalla əlaqədar vurulmuş ziyanların təxmini əhatə dairəsi

Ermənistan tərəfindən vurulmuş ziyanların əhatə dairəsi olduqca genişdir. Burada on minlərlə qətlə yetirilmiş insanlar, illərdir köçkün həyatı yaşayan ailələr, bütün əmlakını itirmiş şəxslər, dağıdılmış infrastruktur və evlər, bərpa edilməsi mümkün olmayan tarixi-mədəni-dini abidələr, ətraf mühit və təbiətə dəymiş ağır və bərpaedilməz ziyanlar və s. xüsusi qeyd edilməlidir. Mənəvi zərərlər artıq hesablana bilməyən və əvəzi ödənilə bilməyən səviyyədədir.

Bu ərazilərin bərpası üçün uzun illər çalışmaq və xeyli səviyyədə vəsait sərf etmək lazımdır. Bir daha vurğulamaq lazımdır ki, işğal edilmiş ərazilərdə ermənilər tərəfindən uzun müddət "yandırılmış torpaq" siyasəti həyata keçirilmiş, demək olar ki həmin ərazilər istifadəyə tam yarasız hala salınmışdır. Bu ərazilərdə həyat dayanmış və əmlaklar isə talan edilmişdir.

Bütövlükdə, dəymiş ziyanın hesablanması və əhatə etdiyi dairənin müəyyən edilməsi çox zəruridir. Bu sahədə beynəlxalq maliyyə qurumlarının təcrübəsindən faydalanaraq qiymətləndirilmədə bir sıra mühüm istiqamətlər əsas götürülə bilər: əmlaka, o cümlədən infrastruktura vurulan ziyan; insanların həyatını itirməsi və məcburi köçkün vəziyyətinə düşməsi nəticəsində vurulan ziyan; iqtisadi nəticələrdən irəli gələn ziyan; insan inkişafına vurulan ziyan.

Beləliklə, Ermənistan tərəfindən vurulmuş maddi ziyanların əhatə dairəsi təxmini olaraq aşağıdakı istiqamətlərdə müəyyən edilə bilər:

Birbaşa vurulmuş ziyanlara daxidir:

- həmin dövrdə mövcud olan dövlət və şəxsi (o cümlədən, kollektiv) mülkiyyətdə olan tikililərin sökülməsi və onlara aid mal-mülkün (avadanlıqlar, nəqliyyat vasitələri, ev əşyaları və s.) talan edilməsi;
- kənd təsərrüfatı məhsullarının və diri ev heyvanlarının qəsb edilməsi;
- infrastrukturun məhv edilməsi (yollar; su, kanalizasiya, qaz, işıq və rabitə xətləri; elektrik stansiyaları və s.);
- süni yolla yaranmış və təbii çoxillik əkmələrin məhv edilməsi;
- dini və tarixi abidələrin sökülməsi, əmlaklarının talan edilməsi və ya satılması nəticəsində külli miqdarda ziyan vurulması;
- mədəni irsin mənimsənilməsi;
- arxivlərin məhv edilməsi;
- torpaqların korlanması, yandırılması, eroziyaya məruz qalması, biomüxtəlifliyin pozulması və ətraf mühitin çirklənməsi;
- müxtəlif ağır silahlarla ərazilərin tam və ya qismən dağıdılması, eyni zamanda ərazilərin minalardan və digər partlayıcı silahlardan təmizlənməsi ilə əlaqədar uzun müddət tələb edilən böyük xərclərin mövcudluğu;

- uzun müddət həmin ərazilərin becərilməsinin və onlardan istifadənin mümkün olmaması, onların normal hala gətirilməsi üçün böyük vəsaitin tələb edilməsi;

-faydalı qazıntı yataqlarının, mineral ehtiyatların və s. geniş miqyaslı talan edilməsi; və s.

Qeyd: məhv edilmiş əmlaklarla yanaşı, birbaşa ziyan dedikdə həmin əmlakların yaradılmasına yönəldilmiş xərclər də nəzərə alınmalıdır.

Əldən çıxmış faydalara daxildir:

- məhv edilmiş istehsalat sahələrinin (zavod, fabrik, kənd təsərrüfatı emalı müəssisələri və s.) əldə edə biləcək gəliri;
- yerin təkindən (qızıl, daş, su və s.) istifadədən əldə edilən gəlirlər;
- daxili və xarici turizm imkanlarından gəlirlər;
- əkin (örüş) sahələrindən (kənd təsərrüfatı və heyvandarlıq) əldə olunacaq gəlirlər;
- dövlət və yerli büdcələrin vergilər və digər formada yığımlardan məhrum olması;
- əvvəl suvarılan ərazilərin susuz qalması nəticəsində torpaqların istifadəsiz qalması; və s.

Vurulmuş digər ziyanlara daxildir:

- əhalinin məşğulluq sisteminin məhv edilməsi və bununla bağlı Azərbaycan dövləti üzərində sosial təminatla bağlı maliyyə yükünün artması;
- ümumi daxili məhsulun azalması;
- dövlətin məcburi köçkünlərlə bağlı çəkdiyi xərclər (ümumi yerləşdirmə və ya yaşayış üçün şəraitin yaradılması, müavinətlər, sosial ödənişlər, imtiyazlar və s.);
- işğal altında qalmış inzibati idarəetməyə aid dövlət qurumlarının işinin bərpası xərcləri;
- uzun müddət keçdikdən sonra həyatın öz əvvəlki vəziyyətinə düşməsinə qədər xərclənən vəsait və əldə ediləcək gəlir; və s.

8. Mövcud beynəlxalq mexanizmlər

Məcburi köçkünlərin pozulmuş hüquqlarının bərpası üçün müxtəlif beynəlxalq sənədlər qəbul edilmiş və bir sıra beynəlxalq təşkilati mexanizmlər yaradılmışdır. Bu bölmədə həmin beynəlxalq sənədlər və təşkilati mexanizmlər təhlil edilir.

8.1. Beynəlxalq sənədlər

Bu Hesabatla əhatə edilən beynəlxalq sənədləri şərti olaraq aşağıdakı qruplara bölmək olar:

A. Hərbi əməliyyatlar dövründə insan hüquqlarının müdafiəsini və törədilən beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyəti nəzərdə tutan beynəlxalq sənədlər: Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiya (1948); Müharibə cinayətlərinə və insanlıq əleyhinə cinayətlərə görə təqib müddəti məhdudiyyətlərinin tətbiq olunmazlığı haqqında Konvensiya (1968); Mübahisələrin dinc həlli üzrə Avropa Konvensiyası (1957); Silahlı münaqişələr dövründə mədəni sərvətlərin qorunması haqqında Konvensiya (1954); Dünya mədəni və təbii irsinin qorunması üzrə Konvensiya (1972); Müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair Cenevrə Konvensiyaları (1949) və ona Əlavə Protokollar (1977); Beynəlxalq kasetli silahlar üzrə Konvensiya (2008); Qeyri-maddi mədəni irsin mühafizəsi üzrə Konvensiya (2003); BCM-nin Roma Statutu (1998); və s.

B. İnsan hüquqlarını ümumi qaydada tənzimləyən beynəlxalq sənədlər: ÜİHB (1948); MSHBP (1966); İSMHBP (1966); AİHK (1950) və ona Əlavə Protokollar; UHK (1989); Əsas hüquqlar haqqında Aİ-nin Xartiyası; Qaçqınların statusu haqqında Konvensiya (1951) və ona Əlavə Protokol (1967); İşgəncə və digər qəddar, qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan davranış və cəza növləri əleyhinə Konvensiya (1984); və s.

C. Siyasi yükü olan, lakin hüquqi öhdəlik yaratmayan beynəlxalq sənədlər: Cəmiyyətlərin sülh şəraitində həyata hazırlanmasına dair Bəyannamə (1978); Sülh mədəniyyəti üzrə Fəaliyyət Proqramı və Bəyannamə (1999); Qaçqınlar və miqrantlar haqqında Nyu-York Bəyannaməsi (2016); Cinayət və Ədalət üzrə Vyana Bəyannaməsi (2000); Beynəlxalq insan hüquqları hüququnun kobud pozuntularının və Beynəlxalq humanitar hüququn ciddi pozuntularının qurbanlarının hüquqi müdafiəsi və təzminatı hüququ üzrə Əsas Prinsiplər və Təlimatlar (2005); BMT-nin Qaçqınlar və məcburi köçkünlər üçün ev və əmlak restitusiyası Prinsipləri (*Pinheiro prinsipləri, 2005*); Ölkədaxili yerdəyişmə üzrə Təməl Prinsiplər[213] (1998); və s.

[213] Ölkədaxili yerdəyişmə üzrə Təməl Prinsiplər məcburi köçkünlərin hüquqlarını təmin edən 30 prinsipdən ibarətdir. Bu prinsiplər bir neçə il ərzində məcburi köçkünlərin problemlərinin həllinə yönələrək beynəlxalq hüququn araşdırılmasının nəticəsidir. Prinsiplər beş blok üzrə qurulmuşdur: ümumi prinsiplər, məcburi yerdəyişmədən müdafiəyə dair prinsiplər, yerdəyişmə zamanı müdafiə ilə əlaqədar prinsiplər, humanitar yardım ilə əlaqədar prinsiplər, geri dönmə, başqa yerə yerləşmə və yenidən inteqrasiya ilə əlaqədar prinsiplər (Simon Bagshaw. Internally displaced persons at the fifty-fourth session of the United Nations Commission on human rights, 1998, p. 549).

Qeyd edilənlərlə yanaşı, BMT, AŞ, Aİ, ATƏT və digər beynəlxalq təşkilatların qəbul etdiyi sənədlər də bu Hesabatın predmetinə toxunur və onlar 5-ci bölmədə ətraflı təhlil edilmişdir.

Yuxarıda qeyd edilən bütün beynəlxalq sənədlər ümumi insan hüquqları nöqteyi-nəzərindən məcburi köçkünlərin də hüquqlarının müdafiəsində mühüm rola malikdir. Lakin əhali kateqoriyasına daxil olan hər bir qrup şəxslərin hüquqlarının müdafiəsində spesifik beynəlxalq sənədlərin də əhəmiyyəti çox böyükdür.

Bu nöqteyi-nəzərdən məcburi köçkünlərlə əlaqədar spesifik sənəd kimi BMT-nin Qaçqınlar və məcburi köçkünlər üçün ev və əmlak restitusiyası Prinsipləri (*Pinheiro prinsipləri, 2005*) xüsusi qeyd edilməlidir. Bu prinsiplər Bosniya və Herseqovina, Burundi, Kamboca, Kipr, Qvatemala, Kosovo, Cənubi Afrika və Ruanda üçün yaradılmış milli restitusiya proqramlarının mütərəqqi müddəaları nəzərə alınmaqla tərtib edilmişdir. Pinheiro prinsipləri özünün Preambulasında bütün qaçqın və məcburi köçkünlərin *"şərəfli və təhlükəsiz qayıdış hüququ"*nu əks etdirmişdir. Eyni zamanda, həmin sənədin preambulasında qeyd edilir ki, restitusiya hüququ münaqişənin həlli və münaqişədən sonra sülh quruculuğunda vacibdir. Bütövlükdə, Pinheiro prinsipləri əmlak restitusiyasının hüquqi və texniki məsələlərinin həllində milli və beynəlxalq tərəfdaşlara yardım etmək məqsədi daşımaqla aşağıdakı əsas prinsipləri özündə ehtiva edir:

- Bütün qaçqınlar və məcburi köçkünlər özbaşına və ya qanunsuz olaraq məhrum edildikləri hər hansı daşınar və daşınmaz əmlakın onlara qaytarılması hüququna, yaxud həmin əmlakın onlara qaytarılması faktiki olaraq mümkün deyilsə, müstəqil, qərəzsiz məhkəmə tərəfindən müəyyən edilən kompensasiya almaq hüququna malikdirlər;
- Dövlətlər beynəlxalq insan hüquqlarına və humanitar hüquqa və əlaqədar standartlara uyğun olaraq didərginlikdən müdafiə barədə müddəaları daxili qanunvericiliyə daxil etməli və həmin qoruyucu müddəaları hüquqi yurisdiksiyaları və ya faktiki nəzarətləri daxilində olan hər kəsə şamil etməlidirlər;
- Dövlətlər cəza tədbiri və yaxud müharibə üsulu və ya metodu qismində zorla evdən çıxarılmanı, evlərin uçurulmasını və kənd təsərrüfatı sahələrinin məhv edilməsini, habelə torpaqların müsadirəsini və ya ekspropriasiyasını qadağan edirlər;
- Dövlətlər lazım olduqda məcburi köçkünlərin qayıdışı üçün digər dövlətlərdən və ya beynəlxalq təşkilatlardan maliyyə və (və ya) texniki yardım istəyirlər;
- Dövlətlər restitusiya tələblərini qiymətləndirmək üçün prosedur, təsisatlar və mexanizmlər yaratmalıdırlar. Dövlətlər bu prosedurlar və mexanizmləri icra edə bilməsə, səmərəli restitusiya tədbirlərini təmin etmək üçün müvafiq beynəlxalq təşkilatlardan müvəqqəti rejim yaratmağı xahiş edə bilərlər;
- Restitusiya tələbi əmlakından məhrum olmuş istənilən şəxsə aiddir və dövlətlər bu tələb üçün hər hansı şərt irəli sürə bilməzlər. Dövlətlər restitusiya tələbləri üçün müvafiq mərkəzlər yaratmalıdır. Bu tələblər üçün aydın müddətlər müəyyən edilməlidir;
- Məcburi köçkünlərin öz əmlakına dair sənədləri olmasa, inzibati və məhkəmə orqanları müstəqil olaraq bu tələblərə dair faktları təsdiq edə bilərlər;
- Mülkiyyətin restitusiyası hüququ "beynəlxalq ictimaiyyət" tərəfindən təşviq edilməli və müdafiə edilməlidir.

Prinsiplər həmçinin tələb edir ki, dövlətlər əmlakın dağıdılması və ya talan edilməsinə qarşı konkret tədbirlər görməlidir. Bütövlükdə isə, restitusiya prosesinin tərkib hissəsi olaraq məcburi köçkünlərin tam və səmərəli kompensasiya almaq hüququ vardır.

Nəticə: *Azərbaycan yuxarıda qeyd edilən müddəaları və bütövlükdə insan hüquqları sahəsində qəbul edilmiş mühüm beynəlxalq sənədləri əsas tutaraq beynəlxalq ictimaiyyət qarşısında məcburi köçkünlərinin pozulmuş hüquqlarının bərpa edilməsi tələbi ilə çıxış etməyə tam haqlıdır. BMT-nin Qaçqınlar və məcburi köçkünlər üçün ev və əmlak restitusiyası Prinsiplərində* (*Pinheiro prinsipləri, 2005*) *və digər beynəlxalq sənədlərdə müəyyən edilmiş mühüm normalarla beynəlxalq təşkilatlar, o cümlədən BMT Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə əlaqədar gələcəkdə imzalanacaq sülh sazişlərində də əmlakın restitusiyasına dair müddəaların daxil edilməsinə çalışmalıdırlar. Hazırda Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi üzrə imzalanmış beynəlxalq müqavilələrin heç birində bu müddəalar ehtiva edilməsə də, dövlətimiz bu məsələni BMT və digər beynəlxalq təşkilatların gündəminə gətirmək hüququnu tam şəkildə özündə saxlayır. Bu hüquq Ermənistanın məsuliyyətini tam şəkildə müəyyən edir və vurulan ziyanlar mühüm beynəlxalq cinayətlərin törədilməsi ilə müşayiət olunduğundan müddət tətbiq edilmədən daim iddia hüququ ilə xarakterizə olunur.*

8.2. Beynəlxalq təşkilati mexanizmlər

Məcburi köçkünlərin hüquqlarının müdafiəsi sahəsində beynəlxalq təşkilatı mexanizmlərə BMT nəzdindəki müxtəlif mexanizmlər, ATƏT, AŞ, Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatı və digər beynəlxalq təşkilatların yaratdığı mexanizmlər aiddir. Münaqişə sonrası mexanizmlərə daha çox BMT-nin iştirakı ilə rast gəlinir.

İlk növbədə, insan hüquqları sahəsində BMT komitələri xüsusi qeyd edilməlidir. İnsan hüquqları sahəsində komitələrdə dövlətin dövlətə qarşı şikayət mexanizmi və şəxsin dövlətə qarşı (fərdi) şikayət mexanizmi mövcuddur. İnsan hüquqları sahəsində bəzi universal beynəlxalq sənədlər, məsələn, MSHBP, İşgəncə və digər qəddar, qeyri-insani və ləyaqəti alçaldan rəftar və cəza növləri əleyhinə 1984-cü il tarixli Konvensiya və Bütün əməkçi miqrantların və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi haqqında 1990-cı il tarixli Konvensiya və s. beynəlxalq sənədlər bir dövlətin digər dövlətə qarşı şikayət təqdim etmək mexanizmini nəzərdə tutur. Lakin bu mexanizmlər heç bir dövlət tərəfindən indiyədək tətbiq edilməmişdir.[214] Belə ki, bu mexanizmin işləməsi üçün üzv-dövlət xüsusi bəyanat qəbul etməlidir, lakin dövlətlər bunu etmirlər.

Yeganə istisna İrqi ayri-seçkiliyin bütün formalarının ləğvinə dair 1965-ci il tarixli Konvensiya hesab edilə bilər. Bu Konvensiyada "irqi ayrı-seçkilik" ifadəsi məqsədi, yaxud nəticəsi siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni və ictimai həyatın hər hansı digər sahəsində insanın hüquq və azadlıqlarının bərabər əsasda tanınmasını, istifadə olunmasını, yaxud həyata keçirilməsini ləğv etmək və ya pisləşdirmək olan, irqi, dərisinin rəngi, nəsil, milli, yaxud etnik mənşə əlamətlərinə əsaslanan hər hansı fərqləndirməni, istisnanı, məhdudiyyəti, yaxud üstün tutulmanı bildirir (maddə 1). Belə ki, 2018-ci ildə Fələstin İsrailə qarşı bu Konvensiyanın 11-13-cü maddələrində təsbit edilən məcburi xarakterə əsaslanaraq belə bir şikayət təqdim

[214] https://www.ag.gov.au/rights-and-protections/human-rights-and-anti-discrimination/human-rights-scrutiny/public-sector-guidance-sheets/complaints-mechanisms-under-human-rights-treaties#complaints-by-states

etmişdir.[215] Bunun ardınca Qətər Səudiyyə Ərəbistan Krallığına qarşı və Qətər Birləşmiş Ərəb Əmirliyinə qarşı şikayətlər də təqdim edilmişdir. Bu sözügedən Komitəyə təqdim edilən ilk üç şikayət olmuşdur. 2019-cu ildə Komitə bu şikayətlərin qəbul edilməsinə dair müsbət qərar çıxarmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, sözügedən Konvensiyanın 22-ci maddəsi ilə dövlətlərarası şikayətin təqdim edilməsi BMT BM vasitəsilə də mümkündür. Bu mexanizm vasitəsilə Ukrayna Rusiyaya qarşı şikayət təqdim etmişdir (hazırda baxılmaqdadır).

İnsan hüquqları sahəsində aşağıdakı BMT komitələri mövcuddur:

1. İHK MSHBP-yə əsasən yaradılmışdır.

2. İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar üzrə Komitə bu istiqamətdə yeganə komitədir ki, beynəlxalq müqavilə əsasında, yəni İSMHBP-nin konkret müddəalarına əsaslanaraq yaradılmamışdır. Bu Komitə BMT İqtisadi və Sosial Şurasının 1984-cü il tarixli qətnaməsi əsasında yaradılmışdır.

3. İşgəncələr əleyhinə Komitə İşgəncə və digər qəddar, qeyri-insani və ləyaqəti alçaldan rəftar və cəza növləri əleyhinə 1984-cü il tarixli Konvensiyaya əsasən yaradılmışdır.

4. İrqi ayrı-seçkiliyin ləğvi üzrə Komitə İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğvinə dair 1965-ci il tarixli Konvensiya əsasında yaradılmışdır.

5. Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin ləğvi üzrə Komitə Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında 1979-cu il tarixli Konvensiya əsasında yaradılmışdır.

6. Uşaq hüquqları Komitəsi UHK-yə əsasən yaradılmışdır.

7. Bütün əməkçi-miqrantlar və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi üzrə Komitə Bütün əməkçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi haqqında 1990-cı il tarixli Konvensiya əsasında yaradılmışdır.

8. Əlillərin hüquqları üzrə Komitə Əlillərin hüquqları haqqında 2006-cı il tarixli Konvensiya əsasında yaradılmışdır.

9. Zorakı yoxa çıxarmalardan müdafiə üzrə Komitə Bütün şəxslərin zorakı yoxa çıxarmalardan müdafiəsi üzrə 2006-cı il tarixli Konvensiya əsasında yaradılmışdır.[216]

BMT daxil olmaqla, bütün beynəlxalq təşkilatlar məcburi köçkünlərin problemlərinin həllində "davamlı həll" prinsipini təşviq edirlər. Bu prinsipə əsasən: "davamlı həll o zaman təmin edilir ki, məcburi köçkünlərin yerdəyişmə ilə əlaqədar daha hər hansı konkret yardıma və müdafiəyə ehtiyacı olmasın və onların insan hüquqları yerdəyişmə səbəbi ilə hər hansı ayrı-seçkiliyə məruz qalmadan təmin edilsin".[217]

BMT-nin davamlı həll çərçivəsi məcburi köçkünlərin davamlı həllə hansı dərəcədə nail olduqlarını müəyyən etmək üçün bir sıra meyarlardan istifadə edir:

- Uzun müddətli təhlükəsizlik, şəxsi təhlükəsizlik və hərəkət etmə azadlığı;
- Adekvat qida, su, mənzil, səhiyyə xidməti və baza təhsilinə minimal çıxış təmin edən müvafiq yaşam standartı;
- İş yerlərinin olması və dolanışıq;

[215] https://www.ejiltalk.org/icerd-and-palestines-inter-state-complaint/
[216] Əliyev Ə.İ.İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı, "Nurlar", 2019, s. 223-230
[217] "Framework on Durable Solutions for Internally Displaced Persons", United Nations, A/HRC/13/21/Add.4, Report of the Representative of the Secretary-General on the human rights of internally displaced persons. Human Rights Council, Thirteenth session, 2009.

- Mənzillərinin, torpaqlarının və mülkiyyətlərinin bərpası və ya təzminatın ödənilməsi üçün səmərəli mexanizmlərə çıxış; və s.

Müxtəlif kontekstlərdə aşağıdakı meyarların təmin edilməsi isə davamlı həllə nail olmaq üçün vacibdir:

- Şəxsi və digər sənədlərə çıxış və onların dublikatının təmin edilməsi;
- Yerdəyişmə ilə əlaqədar ayrı düşmüş ailə üzvləri ilə könüllü birləşmək;
- Bütün səviyyələrdə yerli əhali ilə bərabər şəraitdə qərarların qəbulunda iştirak etmək;
- Yerdəyişmə ilə əlaqədar pozulmuş hüquqlara görə, o cümlədən məhkəməyə çıxış, təzminatın ödənilməsi və pozuntunun səbəblərinə dair məlumatlara çıxış, səmərəli mexanizmlərin olması.[218]

Tədqiqatlarda haqlı olaraq qeyd edilir ki, "məcburi köçkünlərin və qaçqınların müharibədən əvvəlki mülkiyyət hüquqlarının bərpası sülhün bərpası üçün çox önəmlidir".[219] İnsanların geri qaytarılmasını davamlı etmək üçün insanlar öz mənzillərini, torpaqlarını və əşyalarını bərpa etmək iqtidarında olmalıdırlar.[220]

Səmərəli mexanizmlər sırasında 2000-ci ildə yaradılmış və Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatına həvalə edilmiş Xolokost qurbanları aktivlərinə dair Proqramı qeyd etmək olar. Bu təşkilata həmçinin Səddam Hüseyn dövründə əmlakın restitusiyası məsələləri ilə məşğul olan İraq Əmlak Tələbi Komissiyası (İPCC) da həvalə edilmişdir.

Yaxın keçmişdə Avropa Komissiyası beynəlxalq tələb tribunalı kimi Çoxtərəfli İnvestisiya Məhkəməsinin yaradılmasını təklif etmişdir.[221] Bu məhkəmə keçmişdəki təzminat tələblərinə dair deyil, gələcəkdə yaranacaq tələbləri hədəf tutmuşdur. Xarici investorlar beynəlxalq hüquq əsasında məcburi qərara malik olan məhkəmədə öz iddialarını təqdim edə biləcəklər. Aİ-nin üzvü olmadığı üçün Azərbaycan bu mexanizmdən yararlana bilməsə də, lakin bu mexanizmin təcrübəsindən gələcəkdə Azərbaycanın Ermənistana qarşı təzminatla bağlı iddialarının hüquqi həlli mexanizmi yaradılarkən istifadə edilə bilər.

Beynəlxalq təşkilati mexanizmlərdən danışarkən Azərbaycan məcburi köçkünləri ilə əlaqədar bəzi beynəlxalq təşkilatların hesabatları da xüsusi qeyd edilməlidir. Məsələn, ermənilərin azərbaycanlılara aid şəhərləri, kəndləri və mülkləri dağıtmaları ATƏT-in 2011-ci ildəki hesabatında qeyd edilmişdir.[222] Bundan başqa, göstərilmişdir ki, Azərbaycanın işğal edilmiş əraziləri dağıdılıb talan edilərkən Ermənistan hökuməti bunun qarşısını almaq üçün heç bir tədbir görməmişdir, halbuki talama 1949-cu il tarixli Müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair IV Cenevrə Konvensiyası ilə qadağan edilmişdir.[223]

Ermənistanın işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərində uzun müddət apardığı qanunsuz məskunlaşma siyasəti də Azərbaycan məcburi köçkünlərinin hüquqlarının birbaşa pozulmasının sübutudur (bu barədə 6.11-də (səh. 88-89) ətraflı qeyd edilmişdir). Bütün bu hərəkətlər

[218] The World Bank Annual Report 2011 : Year in Review// file:///C:/Users/User/Downloads/644400REPLACEM0t0201109780821388280.pdf
[219] Hans van Houtte, Mass Property Claim Resolution in a Post-War Society: The Commission for real property claims in Bosnia and Herzegovina, The International and Comparative Law Quarterly, 1999, Vol.48, No.3, p.625
[220] Preparing for the future: protecting Iraqi refugees and Internally Displaced Persons, Summary Report, 2008, p. 9-10.
[221] Jeremy K. Sharpe. The future of International Claims Commission: conceptualizing the EU's proposed multilateral investment court as an International Claims Tribunal, 2017
[222] Crisis Group Policy Briefing, №67, 2012, p.11
[223] Nagorno-Karabakh: Vıewıng The Conflıct From The Ground Europe Report N°166 – 14 September 2005// https://www.files.ethz.ch/isn/13594/166_nagorno-karabakh.pdf

isə beynəlxalq hüquq normalarının, xüsusilə beynəlxalq humanitar hüququn ciddi pozuntusu sayılır. Belə ki, 1949-cu il tarixli Müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair IV Cenevrə Konvensiyasının 49-cu maddəsində birbaşa olaraq göstərilmişdir ki, işğalçı dövlət öz mülki əhalisinin bir hissəsini işğal etdiyi əraziyə deportasiya edə və ya köçürə bilməz. 1949-cu il tarixli Müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair Cenevrə Konvensiyalarına 1977-ci il tarixli I Əlavə Protokolun 85.4-cü maddəsinin (a) bəndinə uyğun olaraq, işğalçı dövlətin öz mülki əhalisinin bir hissəsini işğal etdiyi əraziyə köçürməsi və ya işğal edilmiş ərazinin əhalisinin hamısını və ya bir hissəsini deportasiya etməsi və ya bu ərazinin hüdudları daxilində və ya hüdudlarından kənara köçürməsi sözügedən beynəlxalq-hüquqi sənədin ciddi pozuntusu kimi nəzərdə tutulmuşdur. BCM-nin Roma Statutunun 8.2-ci maddəsinin (b) (VIII) bəndinə əsasən, işğal etmiş dövlət tərəfindən düzünə və dolayısı surətdə öz mülki əhalisinin bir hissəsinin işğal edilmiş əraziyə köçürülməsi beynəlxalq silahlı münaqişələrdə tətbiq olunan qanun və adətlərin ciddi pozuntusu hesab olunmaqla, müharibə cinayəti hesab edilir. Bundan əlavə, BMT Beynəlxalq Hüquq Komissiyasının işləyib hazırladığı 1991-ci il tarixli Sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə Cinayətlər Məcəlləsi Layihəsində işğal olunmuş ərazidə sakinlərin yerləşdirilməsi və demoqrafik tərkibin dəyişdirilməsi "müstəsna ağır müharibə cinayəti" (maddə 22.2), 1996-cı ildə hazırladığı eyniadlı sənəddə isə işğalçı dövlət tərəfindən öz mülki əhali hissələrini zəbt etdiyi əraziyə köçürməsi isə "müharibə cinayəti" (maddə 20) kimi müəyyən olunmuşdur.

Nəticə: *Dünyada məcburi köçkünlərin pozulmuş hüquqlarının bərpasına dair mövcud beynəlxalq təşkilati mexanizmlər həmin təcrübədən istifadə edilməklə* və *beynəlxalq sənədlərin müddəaları əsas tutulmaqla Azərbaycan məcburi köçkünlərinin hüquqlarının da bərpasına dair spesifik beynəlxalq təşkilati mexanizmin yaradılmasını tam şəkildə şərtləndirir.*

9. Digər dövlətlərin təcrübəsi

Bu Hesabat çərçivəsində çoxsaylı əmlak və təzminat iddialarının həll olunması nəzərdə tutulan dövlətlər təcrübəsinin öyrənilməsi əhəmiyyətlidir:

1. Bosniya və Herseqovina Tribunalı;
2. İran - ABŞ Tələblər Tribunalı;
3. İraq - Küveyt münaqişəsi üzrə BMT Təzminat Komissiyası;
4. Eritreya-Efiopiya Tələb Komissiyası;
5. ABŞ təcrübəsi;
6. Xolokost qurbanları aktivlərinə dair Proqram;
7. İraq təcrübəsi;
8. ABŞ - Böyük Britaniya təcrübəsi.

Bosniya və Herseqovina Tribunalı (Deyton Komissiyası). Bosniya və Herseqovinada 1992-1995-ci illərdə gedən müharibə nəticəsində 2 milyondan çox insan öz evlərindən didərgin düşmüş və onlardan 1 milyona yaxın şəxs məcburi köçkün olmuşdur. Bu müharibəyə son qoyan Deyton Sazişinə 7-ci Əlavədə həmin şəxslərin mülkiyyət hüquqlarına dair mühüm müddəa daxil edilmişdir: "Bütün qaçqınların və məcburi köçkünlərin öz evlərinə sərbəst qayıtmaq hüququ vardır. Onların 1991-ci ildən məhrum olduqları əmlakın bərpa edilməsi və bərpa edilə bilməyən əmlaka görə təzminat almaq hüququ təmin edilməlidir".[224]

Qeyd edilən məqsədlə Deyton Sülh Sazişi ayrıca qurum kimi Məcburi köçkünlərin və qaçqınların daşınmaz əmlak tələbləri üzrə Komissiya yaratmışdır (Deyton Komissiyası). Deyton Komissiyasına 3 beynəlxalq üzv və 6 yerli üzv daxil edilmişdir. Beynəlxalq üzvlərini AİHM-nin Prezidenti təyin etmiş (BMT QAK-ın sabiq Baş Komissarı və iki universitet professoru), yerli üzvlərini isə münaqişə tərəfi olan 3 ölkə təyin etmişdir (bu şəxslər adətən qaçqın məsələləri üzrə nazir müavini və daşınmaz əmlak reyestrinin rəhbərindən ibarət olmuşdur). Bununla yanaşı Komissiyanın 250 yerli işçiləri olmaqla qərarlar plenar iclasda qəbul edilmişdir.[225]

Deyton Komissiyası xüsusi növ beynəlxalq orqan hesab edilir.[226] Belə ki, Deyton Sazişini şahidlər qismində Aİ-nin Xüsusi Vasitəçisi, Fransa, Almaniya, Rusiya, Böyük Britaniya və ABŞ imzalamışlar; eyni zamanda Komissiyanın maliyyələşməsi Aİ, ABŞ, İtaliya, Niderland, Kanada, İsveçrə, İsveç və digər ölkələr tərəfindən həyata keçirilmişdir.

Bu quruma Bosniya və Herseqovina ilə əlaqədar daşınmaz əmlak iddialarını qəbul etmək və onlar üzərində qərar qəbul etmək səlahiyyəti verilmişdir. Beləliklə, daşınmaz əmlaka dair Deyton Komissiyasına aşağıdakı tələblər təqdim edilə bilərdi:

[224] Dayton Sülh Sazişi, 1995// https://www.osce.org/bih/126173
[225] Hans van Houtte, Mass Property Claim Resolution in a Post-War Society: The Commission for real property claims in Bosnia and Herzegovina, The International and Comparative Law Quarterly, 1999, Vol.48, No.3, p.627
[226] Hans van Houtte, Mass Property Claim Resolution in a Post-War Society: The Commission for real property claims in Bosnia and Herzegovina, The International and Comparative Law Quarterly, 1999, Vol.48, No.3, p.628

1. Əmlaka geri dönmək (təxminən tələblərin 50 faizi bunu seçmişdir);
2. Dağıdılmış əmlaka görə təzminat almaq;
3. Mülkiyyət hüququnu təsdiq etmək.[227]

Deyton Komissiyasının qərarları son qərar olmuş və onlardan şikayət etmək mexanizmi mövcud deyildir. 2003-cü ildə səlahiyyətini başa vuran Komissiya daşınmaz əmlaka dair kifayət qədər yekun qərarlar qəbul etmişdir.[228]

Deyton Komissiyasının rastlaşdığı çətinliklərin müəyyən hissəsi daşınmaz əmlaka dair müvafiq sənədlərin itirilməsi və məhv edilməsi (təxminən 30 faiz), tam mülkiyyət hüququnun təsdiq edilməməsi və ya silah gücü ilə mülkiyyət hüququndan zorla imtina halları ilə əlaqəli idi (sonuncu etibarsız hesab edilmişdir). Oxşar olaraq, təzminat məsələsində əmlakın müharibədən əvvəlki dəyərinin müəyyən edilməsi, devalvasiyalar nəticəsində bazar qiymətinin müəyyən edilməsi ilə əlaqədar məsələlər də mövcud idi. Deyton Sazişi dağıdılmış əmlaka görə təkcə pul formasında təzminat deyil, gələcəkdən əmlak almaq hüququ verən istiqrazlar formasını da nəzərdə tutsa da, bu mexanizmin praktiki işləməsində ciddi çətinliklər olmuşdur.

İran - ABŞ Tələblər Tribunalı. 1981-ci ildə ABŞ - İran böhranının həlli elementlərinin biri kimi yaradılan Tribunal 500-dən çox tələbi araşdırmış və müvafiq qərarlar qəbul etmişdir.

Tribunal 9 üzvdən və 3 arbitrdən ibarət Palatalarda iclaslar keçirmişdir. Tələbləri araşdırarkən Tribunal qarışıq yurisdiksiyalardan istifadə etmişdir. Bəzən yerli qanunvericilik, bəzən cavabdehin ölkə qanunvericiliyi, bəzən də müxtəlif ölkələrin tətbiq etdiyi hüquq prinsiplərinə istinad edilmişdir.[229] Tələbləri araşdırarkən əsas sənəd kimi müqavilənin olması iddianın təmin edilməsi şansını artırmışdır. Bəzi hallarda isə, Tribunal kənar ekspertlər cəlb edərək ziyanın hesablanmasını tələb etmişdir. Məsələn, "*Richard D. Harza v. İran"* işində Tribunal mühəndis-ekspertlər cəlb edərək iddia edilən işlərin keyfiyyətlə yerinə yetirilməsini araşdırmış və bunun əsasında qərar qəbul etmişdir.[230] Tribunal "öhdəlik yaradan invoys" ("account stated") prinsipindən istifadə edərək, təqdim olunan invoysa müəyyən vaxt çərçivəsində etiraz bildirilmədikdə alan tərəfinin onu icra etməsi öhdəliyinin yarandığını qeyd etmişdir.[231]

Beləliklə, Tribunal həm beynəlxalq xüsusi hüquq, həm də beynəlxalq ümumi hüququn müddəalarına istinad etmişdir. Bütövlükdə isə, beynəlxalq praktikada iddiaların uğurlu olması üçün, iddiaçılardan ölkə qanunvericiliyinə daha az istinad edilməsi, müqavilə müddəalarına, beynəlxalq xüsusi hüququn müddəalarına və ya müxtəlif hüquq sistemlərinin qəbul etdiyi hüququn ümumi prinsiplərinə istinad etmələri tövsiyə edilir.[232]

Hər hansı yeni tribunalın uğurlu fəaliyyəti üçün əsas amillərdən biri onun maliyyə

[227] Hans van Houtte, Mass Property Claim Resolution in a Post-War Society: The Commission for real property claims in Bosnia and Herzegovina, The International and Comparative Law Quarterly, 1999, Vol.48, No.3, p.633
[228] http://www.nuhanovicfoundation.org/en/legal-instruments/commission-for-real-property-claims-of-refugees-and-displaced-persons-in-bosnia herzegovina/#:~:text=1995%20%7C%20Commission%20for%20Real%20property,Displaced%20Persons%20in%20Bosnia%20Herzegovina&text=Its%20mandate%20was%20to%20guarantee,gain%20compensation%20for%20their%20loss
[229] Crook, John, Applicable law in international commercial arbitration: the Iran-US-Claims Tribunal Experience, 83 AJIL 1989, p. 293
[230] Crook, John, Applicable law in international commercial arbitration: the Iran-US-Claims Tribunal Experience, 83 AJIL 1989, p. 289
[231] 4 İran-US C.T.R. 212, 221 (1983 III). Accord Houston Contracting Co. v. National Iranian Oil Co., para 73, I.A.L.R., Aug. 1988 at 16, 176, 16, 185
[232] Crook, John, Applicable law in international commercial arbitration: the Iran-US-Claims Tribunal Experience, 83 AJIL 1989, p. 311

təminatıdır. 1981-ci ildə yaradılan Tribunal tərəfindən İrana qarşı təzminat ödənişinə dair qərarların icrasını təmin etmək üçün İrandan 1 milyard ABŞ dollarını depozit kimi qoymağı tələb etmişdi. Eyni zamanda bu məbləğ 500 milyon ABŞ dolları səviyyəsinə endikdə, İran ona əlavə vəsaitlər köçürməyə dair öhdəlik götürmüşdü. [233]

İraq - Küveyt münaqişəsi üzrə BMT Təzminat Komissiyası. İraqın Küveyti işğal etməsi nəticəsində yaranan tələbləri araşdırmaq məqsədi ilə 1991-ci ildə BMT TŞ nəzdində BMT Təzminat Komissiyası yaradılmışdır. Bunun üçün xüsusi "Təzminat fondu" da təsis edilmişdir (Bu Komissiyanın maliyyə təminatını gücləndirmək üçün İraq neftinin satışından əldə olunan gəlirin Təzminat fonduna yönləndirilməsi mexanizmi tətbiq edilmişdir[234]).

Bu Təzminat Komissiyası BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1991-ci il tarixli 687 saylı qətnaməsi əsasında yaradılmışdır. Bu Komissiyaya fakt araşdırma mandatı verilmişdir, o, zərərin birbaşa Küveytin işğalı nəticəsində dəyməsini təsdiq etməyə səlahiyyətli idi.

Eritreya - Efiopiya Tələb Komissiyası. Bu orqan iki dövlət arasında olan qərar əsasında arbitraj kimi yaradılmışdır. Komissiya hər iki tərəf üçün təzminatın məbləğini müəyyən etmişdir. Eyni zamanda, 2009-cu ildə Komissiya Efiopiya qoşunlarının qədim Eritreya abidəsinə qəsdən ziyan vurmasına görə Efiopiyanın Eritreyaya 50 min ABŞ dolları ödəməsi barədə qərar qəbul etmişdir.[235]

ABŞ təcrübəsi. ABŞ-ın Xarici tələblərin həlli Komissiyası kvazi-məhkəmə orqanı kimi ABŞ Ədliyyə Departamenti nəzdində fəaliyyət göstərir və Konqres tərəfindən verilmiş xüsusi yurisdiksiya, beynəlxalq tələblərin həllinə dair sazişlər və ya Dövlət Katibinin xahişi əsasında ABŞ vətəndaşlarının xarici dövlətlərə qarşı iddialarını araşdırır. Komissiya 1954-cü ildə yaradılmış və Müharibə Tələbləri Komissiyası və Beynəlxalq Tələblər Komissiyasını əvəz etmişdir. Bu qurumların fəaliyyəti dövründə ümumilikdə 43 proqram həyata keçirilmiş və Almaniya Federativ Respublikası, İran, Yuqoslaviya, Bolqarıstan, Rumıniya, Macarıstan, SSRİ, Çexoslovakiya, Polşa, İtaliya, Kuba, Çin, Almaniya Demokratik Respublikası, Vyetnam, Efiopiya, Misir, Panama və Albaniyaya qarşı tələblərə baxmışdır. Nəticədə dəyəri milyardlarla ABŞ dolları olan tələblər üzrə xeyli qərarlar çıxarılmışdır.[236]

Xolokost qurbanları aktivlərinə dair Proqram. Nasistlərin təqibi nəticəsində səhhətinə ziyan dəymiş şəxslərə təzminatın ödənilməsi üçün Çətinlik Fondu (Hardship Fund) yaradılmışdır və Almaniya hökuməti tərəfindən vəsait ayrılmışdır. Vəsaitlərin idarə olunması "Tələblər konfransı" tərəfindən həyata keçirilmişdir. 2011-ci ildən Fonda Xolokost qurbanlarına birdəfəlik təzminat ödənilməsi mexanizmi daxil edilmişdir. Bu imkan 22 iyun 1941-ci il tarixindən 27 yanvar 1944-cü il tarixinə qədər alman ordusunun hücum xəttindən 100 km məsafədə olan və qaçmağa məcbur olmuş yəhudilərə verilmişdir.

İraq təcrübəsi. Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatının İraq Əmlak Tələbi Komissiyası (İPCC) Səddam Hüseyn dövründə əmlakın restitusiyası məsələləri ilə məşğul olurdu.

ABŞ - Böyük Britaniya təcrübəsi. ABŞ *və* Böyük Britaniya arasında 1794-cü ildə bağlanılmış Dostluq, Ticarət və Naviqasiya Sazişi (Jey Sazişi) demək olar ki, kütləvi tələblərə dair ilkin

[233] Chiara Giagretti, Crafting a successful İnternational mass claims commission, 2017.
[234] Chiara Giagretti, Crafting a successful İnternational mass claims commission, 2017.
[235] Mədəni mülkiyyətin mühafizəsi: Hərbi bələdçi, O'Keefe, Roger, Péron, Camille, 2019, s.2; Roger O'Keefe, Camille Péron, Tofig Musayev, Gianluca Ferrari Protection of Cultural Property. Military Manual. UNESCO, 2016, p.2// http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/pdf/MilitaryManuel-En.pdf
[236] https://www.justice.gov/fcsc/about-commission

mexanizmlərdən biridir və tərəflərin bir-birinə qarşı olan iddialarını araşdırmaq üçün yaradılmışdır.

Nəticə: *Bu bölmədə aparılmış qısa təhlillər də göstərir ki, qaçqınların və məcburi köçkünlərin pozulmuş hüquqları çərçivəsində dəymiş ziyanın ödənilməsi ilə bağlı ciddi beynəlxalq təcrübə mövcuddur. Bu nöqteyi-nəzərdən BMT TŞ-nin Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə əlaqədar qəbul etdiyi 822, 853, 874 və 884 saylı qətnamələrində qeyd edilmiş Azərbaycan məcburi köçkünlərinin "şərəfli və təhlükəsiz qayıdış hüququ" çərçivəsində mövcud problemlərin hüquqi həlli mexanizmləri də müəyyən edilməli və özünün real həllini tapmalıdır.*

10. Beynəlxalq məhkəmə mexanizmləri

Hesabatla əlaqədar aşağıdakı beynəlxalq məhkəmə mexanizmləri nəzərdən keçirilmişdir:

- BMT BM;
- BCM;
- AİHM;
- Afrika İnsan Hüquqları Məhkəməsi;
- Amerikaarası İnsan Hüquqları Məhkəməsi;
- Ad hoc beynəlxalq tribunallar.

BMT BM. BMT BM 1945-ci ildə BMT Nizamnaməsi ilə yaradılan və Haaqada yerləşən BMT-nin əsas altı daimi orqanından biridir. Onun əsas vəzifələri dövlətlər tərəfindən təqdim edilmiş hüquqi mübahisələrin həlli və səlahiyyətli beynəlxalq orqanlar və qurumlar tərəfindən ona təqdim edilmiş hüquqi məsələlər üzrə məsləhətçi rəy verməkdir.

BMT BM fiziki şəxslərlə dövlət arasındakı və fiziki şəxslər arasındakı mübahisələrə baxa bilməz. Dövlətlər arasındakı mübahisələrə də bütün tərəflərin razılığı ilə baxıla bilər. Beləliklə, məhkəmənin səlahiyyəti dövlət üçün məcburi yox, ancaq fakultativdir. Lakin hər hansı bir dövlət heç bir hüquqi əsas olmadan BMT BM-nin çıxardığı qərarı yerinə yetirmirsə, bu zaman BMT TŞ adekvat tədbirlər həyata keçirə bilər.

Eyni zamanda, BMT BM-nin Statutunda onun məcburi yurisdiksiyasının tanınması üçün bir neçə variant təsbit edilmişdir: a) dövlət məcburi yurisdiksiya barədə maddələr olan müvafiq bəyanatla çıxış edə bilər; b) ikitərəfli beynəlxalq sazişin iştirakçısı olaraq BMT BM-nin məcburi yurisdiksiyasını seçə bilər (sülhməramlı sazişlər, sülh və əməkdaşlıq haqqında və s. sazişlər).

BMT BM-nin yurisdiksiyasına beynəlxalq hüquqla əlaqədar hər bir məsələ və beynəlxalq öhdəliyə zidd bir hərəkətin gətirdiyi hər növ zərər ilə əlaqədar məsələlər daxildir. Beləliklə, BMT-yə üzv olan dövlətə qarşı BMT BM-də iş qaldırmaq üçün: qarşı dövlətin buna razılığı olmalıdır; BMT BM-nin qərarının məcburi olması üçün həmin dövlətlər arasında müvafiq saziş imzalamalıdır (məsələn, münaqişə nəticəsində zərər çəkmiş şəxslərin mülkiyyət iddialarının araşdırılmasına dair Saziş və s.). Belə ki, tələblərə riayət etmədiyi üçün Gürcüstanın Rusiyaya qarşı təqdim etdiyi şikayətə BMT BM imtina vermişdir.[237]

BCM. 1998-ci ilin iyul ayında Romada BMT-nin 120 üzv-dövləti tarixdə ilk dəfə daimi yurisdiksiyalı beynəlxalq cinayət məhkəmə orqanının yaradılması haqqında müqavilə imzaladı. Bu müqavilə 1 iyul 2002-ci il tarixində 60 dövlət tərəfindən ratifikasiya edilərək qüvvəyə minmişdir. 2017-cı ilin məlumatına görə, 124 dövlət BCM-nin Roma Statutunun iştirakçısıdır. BCM-nin fəaliyyətinin əsas məqsədləri insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi,

[237] https://www.amerikaninsesi.org/a/beynlxalq-dalt-mhkmsi-gurcustann-rusiya-il-bal-ikaytin-xitam-verib-119072724/721411.html

sülhə və bəşəriyyətə qarşı cinayətlərin törədilməsində təqsirli şəxslərin məsuliyyətə cəlb edilməsi və cəzalandırılmasının təmin edilməsi və gələcəkdə belə cinayətlərin qarşısının alınmasıdır. BCM-nin Roma Statutunun 4-cü maddəsinə görə, BCM beynəlxalq hüquq subyektliliyinə malikdir.

BCM-nin Roma Statutunda insan hüquqlarının qorunması ilə bağlı müxtəlif müddəalar təsbit edilmişdir. Həmin normalara istintaq gedişində şəxsin hüquqları (maddə 55), təqsirsizlik prezumpsiyası (maddə 66), təqsirləndirilən şəxslərin hüquqları (maddə 67), zərər çəkmiş şəxslərin və şahidlərin müdafiəsi, həmçinin onların məhkəmə baxışında iştirakının təmin olunması (maddə 68), zərər çəkmiş şəxslərə dəymiş ziyanın ödənilməsi (maddə 75), bəraət haqqında və ya təqsirli tanınma haqqında qərardan və hökmdən şikayət verilməsi (maddə 81), həbs olunmuş və ya təqsirli hesab edilən şəxsə kompensasiyanın ödənilməsi (maddə 85) və s. aid edilə bilər. [238]

BCM-nin spesifik xüsusiyyətlərindən biri odur ki, onun yurisdiksiya səlahiyyəti (ratione temporis) yalnız Roma Statutunun qüvvəyə minməsindən sonra törədilən cinayətlərə şamil edilir. BCM pozulmuş insan hüquqlarının bərpası istiqamətində də mühüm fəaliyyət həyata keçirir. BCM-nin Roma Statutu Keçmiş Yuqoslaviya və Ruanda üzrə beynəlxalq cinayət tribunallarının nizamnamələrindən fərqli olaraq, zərər çəkmiş şəxslərə zərərin əvəzinin ödənilməsinə aid prinsipləri təsbit edir: restitusiya, kompensasiya və reabilitasiya (maddə 75.1). Qurbanların müdafiəsi BCM-nin Roma Statutunun 79-cu maddəsində də nəzərdə tutulmuşdur. Həmin maddədə qeyd edilir ki, BCM-in yurisdiksiyası altına düşən cinayətlərdən zərər çəkmiş şəxslərin və onların ailələrinin maraqları naminə İştirakçı-dövlətlərin Assambleyasının qərarı ilə Məqsədli fond yaradılması nəzərdə tutulur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, BCM yalnız fərdləri mühakimə edə bilər. Bundan başqa, Azərbaycan və Ermənistan hələlik BCM-nin Roma Statutunu ratifikasiya etməmişdir.

AİHM. AİHM AİHK-ə qoşulduqları üçün Ermənistan və Azərbaycandan daxil olan fərdi və dövlətlərarası şikayətlərə baxmaqda səlahiyyətlidir. AİHM-nin yurisdiksiyasının hər iki dövlət üçün 2002-ci ildən sonrakı pozuntulara şamil olunmasına baxmayaraq, "davam edən" pozuntu olduqda, hadisələrin bu tarixdən öncə də başlaması mümkündür. Bu əsasla AİHM Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş Azərbaycan ərazisi olan Laçın rayonundan olan məcburi köçkünlərin "*Chiragov and others v. Armenia"* işinə baxmış və müvafiq qərar çıxarmışdır.

Davam edən hüquq pozuntusu kimi AİHM, o cümlədən aşağıdakı bir sıra işlərə baxmışdır:

1. *Çeçenistan vətəndaşlarının Rusiyaya qarşı ərizələri.* AİHM qətlə yetirilmiş, itkin düşmüş və s. çeçen əsilli şəxslərlə bağlı yaşamaq hüququ, effektiv araşdırılmanın aparılmaması, mülkiyyət hüququ və s. pozuntuların tanındığı 250 iş üzrə qərar çıxarmışdır. Onların arasında: "*Esmuxambetov v. Russia"*[239]; "*İnderbiyeva v. Russia"*[240]; "*Aslakhanova and Others v. Russia"*[241]; "*Turluyeva v. Russia"*[242] işlər olmuşdur;

[238] Əliyev Ə.İ.İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı, "Nurlar", 2019, s. 243-244
[239] http://hudoc.echr.coe.int/eng-press?i=003-3487263-3928922
[240] http://hudoc.echr.coe.int/eng-press?i=003-3891816-4485929
[241] http://hudoc.echr.coe.int/eng-press?i=003-4202621-4984849
[242] http://hudoc.echr.coe.int/eng-press?i=003-4407151-5294415

2. "*Al-Skeini v. United Kingdom*"[243]. Bi iş İraqın Bəsrə şəhərinin Britaniya tərəfindən işğal olunduğu dövrdə öldürülən mülki şəxslərlə bağlı effektiv araşdırmanın aparılmaması pozuntusu üzrədir;

3. "*Georgia v. Russia*"[244]. Bu iş 2008-ci ildə Gürcüstan – Rusiya münaqişəsi zamanı pozulmuş insan hüquqlarından və onun nəticəsində 300 min insanın Abxaziya və Cənubi Osetiyadan məcburi köçkün olmasını əhatə edir. Bu zaman ayrı-ayrı hüquqların pozulması AİHM tərəfindən təsdiq edilsə də, mülkiyyət hüququnun pozulması faktı təsdiq edilmə-mişdir.[245]; və s.

"Chiragov and others v. Armenia" iş üzrə ərizə AİHM-ə 2005-ci ildə təqdim edilsə də, qərar yalnız 10 il sonra, yəni 2015-ci ildə çıxarılmışdır. Azərbaycan dövləti bu işdə üçüncü tərəf qismində çıxış etmişdir. Ərizəçilər bildirmişlər ki, onlar Laçın rayonunda yaşa-mış Azərbaycan kürdləridir və əcdadları orada yüz illər boyu yaşamışlar. 17 may 1992-ci il tarixində onlar yaşadıqları Laçın rayonundan Bakıya məcburi köçmüşlər. Həmin vaxtdan erməni işğalına görə öz evlərinə və mülklərinə qayıda bilməmişlər. Ərizəçilər qeyd etmişlər ki, öz əmlakları üzərində bütün nəzarətin, habelə ondan istifadə etmək, onu satmaq, vəsiyyət etmək, girov qoymaq, inkişaf etdirmək və ona malik olmaq imkanlarının itirilməsi AİHK-ə I Əlavə Protokolun 1-ci maddəsinin davam edən pozuntusunu təşkil etmişdir.

AİHM "*Chiragov and others v. Armenia*" işi ilə bağlı qərarında AİHK-ə I Əlavə Protokolun 1-ci maddəsinin, eyni zamanda AİHK-in 8-ci və 13-cü maddələrinin davam edən pozuntusunun baş verdiyini qət etmişdir. Bundan başqa, AİHM bu qərarında Ermənistanın işğal edilmiş Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlarda "effektiv nəzarətə" malik olduğunu vurğulamışdır. Bundan başqa, həmin qərarın 206-cı bəndində ifadə olunmuş *"Ərizəçilər könüllü olaraq başqa yerdə məskunlaşmamış, ehtiyac üzündən Bakıda və başqa yerlərdə məcburi köçkün kimi yaşayırlar. ..... onların Laçın rayonundan məcburi köçürülməsi və iradələrindən asılı olmadan orada olmaması nəticəsində ....."* ifadəsi qeyd edilmişdir. Bu isə öz-özlüyündə BCM-nin Roma Statutunun 8.2-ci maddəsinin b (VIII) bəndində təsbit olunmuş "işğal olunmuş ərazinin əhalisinin bir hissəsini bu ərazinin sərhədləri daxilində və ya onun sərhədlərindən kənara deportasiya etmək, yaxud köçürmək" müharibə cinayəti ilə tam üst-üstə düşür. Yenidən AİHM-nin *"Chiragov and others v. Armenia"* işi üzrə qərarına müraciət etsək, görə bilərik ki, AİHM-nin qənaətinə (bənd 206) əsasən, ərizəçilərin Laçın rayonundan məcburi köçürülməsi və iradələrindən asılı olmadan orada olmamasının, habelə onların məcburi köçməsindən uzun müddət keçməsinin həmin şəxslərin rayonla əlaqələrinin qırılması anlamına gələ bilməz. Bununla bağlı AİHM mövqeyini onunla əsaslandırmışdır ki, *"ərizəçilərin hamısı Laçın rayonunda anadan olmuşdur. 1992-ci ilin may ayında məcburi köçənədək onlar həyatın böyük hissəsini orada yaşamış və işləmişlər. Həmin rayonda onların, demək olar ki, hamısının nikahı bağlanmış və uşaqları anadan olmuşdur. Bundan əlavə, burada onlar yaşayış üçün qazanc əldə etmiş, onların əcdadları yaşamışlar. Həmçinin, onlar yaşadığı evləri tikmiş, onlara sahib olmuşlar. Buna görə də, aydındır ki, ərizəçilərin həmin rayonda kök salmış həyatı və evləri olmuşdur"*.[246]

[243] http://hudoc.echr.coe.int/eng-press?i=003-3601054-4079088
[244] http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-108097
[245] http://supremecourt.gov.az/uploads/files/avropa-mehkemesi/gurcustan_rusiyaya_qarshi.pdf
[246] Aliyev A.I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, "Nurlar", 2018, p. 131-132

Həmçinin, AİHM-nin *"Chiragov and others v. Armenia"* işi üzrə çıxartdığı qərarın 213-cü bəndində göstərilmişdir ki, ərizəçilərin əmlakdan və evlərindən istifadə etmək imkanının davamlı surətdə rədd edilməsi ilə əlaqədar AİHK-ə I Əlavə Protokolun 1-ci maddəsinin (mülkiyyətin müdafiəsi) və AİHK-in 8-ci maddəsinin (şəxsi həyata və ailə həyatına hörmət hüququ) pozulması AİHM tərəfindən artıq müəyyən edilmişdir. Buna görə, onların şikayətləri AİHK-in 13-cü maddəsinin (səmərəli hüquqi müdafiə vasitələri hüququ) məqsədləri üçün "əsassız" deyildir. Həmin qərarın 214-cü bəndinə əsasən, AİHM bir daha təsdiq etmişdir ki, cavabdeh dövlət *(yəni Ermənistan)* ərizəçilər üçün onların AİHK-ə əsasən şikayətləri ilə bağlı əvəzi ödəmək qabiliyyətində olan və ağlabatan perspektivləri olan hüquqi müdafiə vasitəsinin mümkün olmasını sübut etmək vəzifəsini yerinə yetirə bilməmişdir. Eyni səbəblərə görə, AİHM müəyyən etmişdir ki, ərizəçilərin Laçın rayonunda əmlakları və evlərindən istifadə etmək imkanının rədd edilməsi ilə əlaqədar səmərəli hüquqi müdafiə vasitələri mövcud olmamışdır. Beləliklə, AİHM qənaətə gəlmişdir ki (bənd 215), ərizəçilərin AİHK-in 13-cü maddəsinə əsasən hüquqlarının pozulması baş vermiş və baş verməkdə davam edir, buna isə Ermənistan cavabdehdir. Bununla yanaşı, qərarın 207-ci bəndində AİHM müəyyən etmişdir ki, AİHK-ə I Əlavə Protokolun 1-ci maddəsi üçün təqdim edilmiş səbəblərlə eyni olan səbəblərə görə, ərizəçilərin öz evlərindən istifadə etmək imkanının rədd edilməsi onların şəxsi və ailə həyatına, habelə evlərinə hörmət hüququ ilə əsassız müdaxiləni təşkil edir. Nəticə etibarilə (bənd 208), AİHM hesab etmişdir ki, ərizəçilərin AİHK-in 8-ci maddəsinə əsasən hüquqlarının pozulması baş vermiş və baş verməkdə davam edir, məhz buna görə də Ermənistan cavabdehlik daşıyır.[247]

Bundan başqa, Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü nəticəsində zərər çəkmiş Azərbaycan məcburi köçkünlərinin hüquq və azadlıqlarının pozulmasına dair dövlətlərarası ərizə 15 yanvar 2021-ci il tarixdə AİHM-ə təqdim edilmişdir. Ərizədə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsinin və 7 ətraf rayonunun Ermənistan tərəfindən 30 ilə yaxın davam etmiş işğalı nəticəsində Azərbaycan vətəndaşlarının yaşamaq hüququnun, şəxsi və ailə həyatına hörmət və dini etiqad azadlıqlarının, işgəncəyə və pis rəftara məruz qalmamaq, mülkiyyət və sərbəst hərəkət hüquqlarının pozulması məsələləri qaldırılır, həmçinin Azərbaycanın 3890 vətəndaşının itkin düşməsi və Ermənistanın bu şəxslərin taleyinin araşdırılması üçün hər hansı tədbir görməməsi barədə dəlillər irəli sürülür. Ərizədə, həmçinin Ermənistanın işğal etdiyi ərazilərdə külli miqdarda mina basdırması, şəhər və kəndləri yerlə yeksan etməsi, habelə işğaldan azad edilmiş ərazilərə 10 noyabr 2020-ci il tarixli üçtərəfli Bəyanatdan sonra qanunsuz silahlı birləşmələr göndərməsi səbəbindən Azərbaycan vətəndaşlarının öz evlərinə qayıtmaq hüququndan məhrum edildiyi vurğulanır.[248]

Afrika İnsan Hüquqları Məhkəməsi. Afrika regionunda insan hüquqları sahəsində qəbul edilmiş əsas sənəd İnsan və xalqların hüquqlarına dair 1981-ci il tarixli Afrika Xartiyası hesab olunur. Xartiya ilə nəzarət orqanı olan Afrika İnsan Hüquqları Komissiyasına fərdi şikayətlərin təqdim edilməsi mexanizmi müəyyən edilmişdir. Xartiya kütləvi insan hüquqlarının pozuntusuna dair müdafiə mexanizmini nəzərdə tutmuşdur. Buna baxmayaraq, qurbanların təzminat almaq hüququ Xartiya ilə birbaşa tanınmamışdır. Təcrübədə isə 2011-ci ildə ilk dəfə Misirə qarşı qərarında Afrika İnsan Hüquqları Komissiyası təzminat ödəməyi qeyd etmişdir.

[247] Aliyev A.I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, "Nurlar", 2018, p. 174
[248] https://apa.az/az/dagliq_qarabag/Azrbaycanin-Ermnistana-qarsi-dovltlrarasi-rizsi-Avropa-Mhkmsin-gondrilib-624734

Afrikada digər bir mexanizm Afrika İnsan Hüquqları Məhkəməsidir. Afrika Komissiyası kütləvi insan hüquqlarının pozuntusu olduqda və ya cavabdeh dövlət Komissiyanın qərarını icra etmədikdə işi Afrika İnsan Hüquqları Məhkəməsinə göndərə bilər. "*The Endorois*" işində Afrika İnsan Hüquqları Komissiyası Endorois xalqının Keniya tərəfindən öz torpaqlarından məcburi çıxarılması məsələsini araşdırmış və nəticədə "Endorois xalqının mülkiyyət hüquqlarını tanımaq və əcdadlarının torpaqlarını restitusiya etmək" çağırışını Keniyaya ünvanlamışdır. Əmlakın və talanmış mülkün restitusiya edilməsi Afrika İnsan Hüquqları Komissiyasının baxdığı digər işlərdə də tələb edilmişdir.[249]

"*Darfur*" işində Afrika İnsan Hüquqları Komissiyası Sudan hökumətinə məcburi köçkünlərin və qaçqınların şərəfli və təhlükəsiz qayıdışı üçün şərait yaratmaq məqsədi ilə Darfur vilayətlərində iqtisadi və sosial infrastruktur, o cümlədən təhsil, səhiyyə, su və kənd təsərrüfatı xidmətlərinin bərpasını tövsiyə etmişdir.[250]

Amerikaarası İnsan Hüquqları Məhkəməsi. İnsan hüquqlarının müdafiəsinin Amerikaarası sistemində 1969-cu il tarixli İnsan hüquqları üzrə Amerikaarası Konvensiya xüsusi yer tutur. Konvensiyaya uyğun olaraq, iştirakçı-dövlətlərin üzərinə götürdükləri öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə nəzarət səlahiyyətləri Amerikaarası Komissiya və Amerikaarası İnsan Hüquqları Məhkəməsinə həvalə olunmuşdur. Amerikaarası İnsan Hüquqları Məhkəməsinə dövlətlər yalnız o zaman müraciət edə bilərlər ki, Amerikaarası Komissiyada mübahisənin nəzərdən keçirilmə proseduru tükənmiş olsun. İşin Amerikaarası İnsan Hüquqları Məhkəməsi tərəfindən baxılmasına təqdim olunması zamanı Məhkəmə Amerikaarası Komissiya tərəfindən nəzərdən keçirilmiş hüquq ilə bağlı məsələlər və faktların nəzərdən keçirilməsi səlahiyyətinə də malikdir. Amerikaarası İnsan Hüquqları Məhkəməsi dəyən zərərin pul ilə kompensasiya olunmasına dair qərarlar qəbul etmək və eləcə də, nəinki pozulmuş hüquqların, həm də dövlətlərin qanun pozuntuları ilə əlaqədar olaraq qəbul edəcəkləri tədbirləri həyata keçirmək hüququna da malikdir. Amerikaarası İnsan Hüquqları Məhkəməsinin qərarları qətidir.

Amerikaarası İnsan Hüquqları Məhkəməsinin əmlakın itirilməsi, o cümlədən şirkətin itirilməsinə görə, həmçinin itkin düşmüş şəxslərin yerinin və vəfat etmiş şəxslərin qalıqlarının müəyyən edilməsinə çəkilən xərclərə görə, o cümlədən dəfn xərclərinə görə təzminat ödəmək üzrə qərarların qəbul edilməsində qabaqcıl təcrübəsi vardır.[251]

Eyni zamanda, Amerikaarası İnsan Hüquqları Məhkəməsi qeyd etmişdir ki, cavabdeh dövlət qurbanın əldən çıxmış qazancını təzminat məbləğinə daxil etməli və onun hesablanmasında qurbanın alacağı maaşı nəzərə almalıdır.[252]

Digər bir işdə, Amerikaarası İnsan Hüquqları Məhkəməsi qurbanın əldən çıxan təhsil imkanlarının da nəzərə alınmasını tövsiyə etmişdir. "*Aloeboetoe*" işində fiziki qüsuru olan

[249] African Commission, Centre for Minority Rights Development (Kenya) and Minority Rights Group (on behalf of Endorois Welfare Council) v Kenya, Communication 276/03 , dispositif, point (a) ; African Commission, Bah Ould Rabah v Mauritania, Communication 197/97, dispositif; Malawi African Association and others v Mauritania, dispositif point (1) ; 'Darfur Case', dispositif

[250] African Commission, Sudan Human Rights Organisation & Centre on Housing Rights and Evictions (COHRE) v Sudan, Communications 279/03-296/05, dispositif.

[251] IACHR, Chaparro Álvarez and Lapo Íñiguez v. Ecuador, Judgment of 21 November 2007 (Preliminary Objections, Merits, Reparations, and Costs) paras.228-234. IACtHR, Caracazo v. Venezuela, Judgment of 29 August 2002 (Reparations and Costs), paras.84-85.// https://summa.cejil.org/api/files/3863.pdf

[252] IACtHR, Caracazo v. Venezuela, Judgment of 29 August 2002 (Reparations and Costs), para.82. IACtHR, Loayza Tamayo v Peru, Judgment (Reparations), 27 November 1998, para. 129.// http://www.worldcourts.com/iacthr/eng/decisions/2002.08.29_Caracazo_v_Venezuela.pdf

şəxsə evdə kömək etmək üçün bir şəxsə görə ödənişin, eyni zamanda fiziki və psixoloji müalicə üçün ödənişin edilməsini qərara almışdır.[253]

Amerikaarası İnsan Hüquqları Məhkəməsi, eyni zamanda, "həyat planı" konsepsiyasını qəbul etmişdir. "*Cantoral Benavides"* (2001) işində şəxsin həbsi onun təhsilinə maneə olmuşdur. Məhkəmə "həyat planına" istinad edərək cavabdeh dövlətin qurbanın universitet təhsili üçün bütün xərclərinin ödənilməsini nəzərdə tutan qərar qəbul etmişdir.[254]

Digər bir neçə işdə Amerikaarası İnsan Hüquqları Məhkəməsi rəsmi üzr istəmək barədə cavabdeh dövlətə qarşı tələb irəli sürmüşdür.[255]

Ad hoc beynəlxalq tribunallar. Ad hoc beynəlxalq tribunallar BMT TŞ-nin qətnaməsi və ya beynəlxalq saziş əsasında yaradılır və müəyyən edilmiş yurisdiksiya çərçivəsində fəaliyyət göstərir. Məsələn, Keçmiş Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalı, Ruanda üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalı, Sierra-Lione üzrə Xüsusi Məhkəmə və s.

Nürnberq Beynəlxalq Hərbi Tribunalı nasist Almaniyası və onun müttəfiqlərinin törətdikləri cinayətlərə görə təqsirli şəxslərin məsuliyyətə cəlb edilməsi və cəzalandırılmasını nəzərdə tuturdu. Analoji hədəflər üçün Yaponiyada yeni komandanlıq tərəfindən Uzaq Şərq (Tokio) Beynəlxalq Hərbi Tribunalı təsis edilmişdi. Beynəlxalq hüquq alimlərinin qənaətincə, Nürnberq və Tokio beynəlxalq hərbi tribunallarının Nizamnamələrinin qəbulu beynəlxalq humanitar hüququn məcəllələşdirilməsinə güclü təkan verdi: "İlk dəfə olaraq müqavilə norması ilə fərdi qaydada məsuliyyətə cəlb edilməsini nəzərdə tutan cinayətkar əməllərin dairəsi müəyyən edildi və eyni zamanda, bir sıra təcrübi qərarlar qəbul edən, ümumtanınmış prinsiplər işləyib hazırlayan məhkəmələr təsis edildi".[256]

XX əsrin sonunda beynəlxalq humanitar hüququn ciddi pozuntuları, dünyada baş verən hadisələrlə bağlı siyasi və faktiki zərurət nəticəsində beynəlxalq ictimaiyyət beynəlxalq cinayət mühakiməsinin həyata keçirilməsi üzrə iki orqanın təsis edilməsi qərarına gəldi:

- Yuqoslaviya Beynəlxalq Cinayət Tribunalı – keçmiş Yuqoslaviya ərazisində beynəlxalq humanitar hüququn ciddi pozuntularının törədilməsi üçün məsuliyyət daşıyan şəxslərin məhkəmə təqibi üzrə beynəlxalq cinayət tribunalı;

- Ruanda Beynəlxalq Cinayət Tribunalı – 1994-cü il 1 yanvardan 31 dekabr tarixədək olan dövrdə Ruanda ərazisində törədilmiş soyqırımı və beynəlxalq humanitar hüququn başqa ciddi pozuntuları və qonşu dövlətlərin ərazisində Ruanda vətəndaşları tərəfindən törədilən soyqırımı və başqa belə pozuntular üçün məsuliyyətli şəxslərin məhkəmə təqibi üçün beynəlxalq cinayət tribunalı.

Keçmiş Yuqoslaviyada və Ruandada törədilən cinayətlər üzrə tribunalların fəaliyyətindən sonra Syerra-Leonedə, Burundidə, Konqoda, Kambocada və Şərqi Timorda xüsusi məhkəmə orqanlarının yaradılması təşəbbüsləri aktivləşməyə başladı. İndiyədək növbəti hibrid məhkəmələr yaradılmışdır: Syerra-Leone xüsusi Məhkəməsi (2000); Şərqi Timorda törədilmiş

[253] IACtHR, Aloeboetoe v Suriname, Judgment (Reparations and Costs), 10 September 1993, para.96// http://www.worldcourts.com/iacthr/eng/decisions/1991.12.04_Aloeboetoe_v_Suriname.pdf
[254] IACtHR, Cantoral Benavides Case, Judgment of 3 December 2001, para.80; see also Barrios Altos v Peru, Judgment of 30 November 2001, para.43.// http://www.worldcourts.com/iacthr/eng/decisions/2010.11.14_Cantoral_Benavides_v_Peru.pdf
[255] IACtHR, Cantoral Benavides v Peru, Judgment Judgment, 3 December 2001, para.81; IACtHR, Moiwana Community v Suriname, Judgment (Reparations) 15 June 2005, para.216
[256] George A. Finch. The Nuremberg Trial and International Law. American Journal of International Law, Vol. 41, 1947, p. 20

ağır cinayətlər üzrə xüsusi məhkəmə palataları (2000-2006); Kosovoda qarışıq məhkəmə kollegiyaları (2000); Bosniya və Hersoqovinada beynəlxalq cinayətlərin araşdırılması üzrə məhkəmə palatası (2005); Kambocada fövqəladə məhkəmə palatalar (2006); Livan üzrə xüsusi Tribunal (2009); Afrika üzrə Xüsusi Tribunal (2013). Hibrid məhkəmələrin spesifik xüsusiyyəti ondadır ki, onlar sülhün saxlanılması üzrə missiyalar tərəfindən təsis edilirlər və bu missiyalara BMT-nin inzibati mandatı verilmişdir. Hibrid məhkəmələrin fəaliyyəti və yurisdiksiyası həm beynəlxalq, həm də milli hüquq normaları əsasında müəyyən edilir.[257]

Beləliklə, beynəlxalq tribunalların fəaliyyətinin təhlili əminliklə qeyd etməyə əsas verir ki, belə təsisatlar həm insan hüquqlarının qorunmasında, pozulmuş ədalətin bərpasında, həmçinin beynəlxalq hüquq normalarına riayət edilməsində mühüm işlər görmüşlər. Xüsusilə də bu orqanların fəaliyyəti nəticəsində məsuliyyətə cəlb edilən cinayətkarların arasında soyqırımı, müharibə cinayətləri, insanlıq əleyhinə və s. beynəlxalq cinayətləri törədən şəxslərin olması insan hüquqlarını kütləvi şəkildə pozanların cəzasız qalmadığını göstərir və gələcəkdə belə dəhşətli halların baş verməməsində əhəmiyyətli amil kimi qəbul olunur.

Nəticə: *Dünyada mövcud beynəlxalq məhkəmə mexanizmlərinin təcrübəsinin də ətraflı təhlili Azərbaycan məcburi köçkünlərinin hüquqlarının bərpasının tam şəkildə mümkünlüyünü müvafiq beynəlxalq məhkəmə mexanizmləri (məsələn, AİHM və yaradılacaq yeni ad hoc beynəlxalq tribunal) çərçivəsində də qəti şəkildə ifadə edir.*

[257] Əliyev Ə.İ.İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı, “Nurlar”, 2019, s. 242

11. Ermənistanın beynəlxalq-hüquqi məsuliyyəti

Azərbaycan ərazilərinin işğal edilməsi və BMT TŞ-nin qətnamələrini yerinə yetirməməklə işğal vəziyyətinin 30 ilə yaxın müddətdə saxlanılması Ermənistan tərəfindən beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinin pozulmasını təsdiq etməklə beynəlxalq məsuliyyətə cəlb edilməsini gündəmə gətirir. Ermənistanın beynəlxalq hüquqi məsuliyyətini yaradan əsaslardan biri də işğal nəticəsində bütövlükdə Azərbaycana, o cümlədən onun hüquqi və fiziki şəxslərinə vurulmuş ziyandır. Bəlli olduğu kimi, Ermənistanın hüquqa zidd hərəkətləri işğal edilmiş ərazilərdən mülki əhalinin (qeyri-ermənilərin) qovulması, dövlət qurumlarının fəaliyyətinin dayandırılması, mövcud infrastrukturun (tikililər, kommunikasiya xətləri, yollar və s.) tam dağıdılması, ətraf mühitə (biomüxtəlifliyin pozulması, torpaqların eroziyası, meşələrin məhv edilməsi, yerin təkindən qanunsuz istifadə və s.) ciddi və bərpaedilməz ziyanın vurulması ilə və s. müşahidə olunmuşdur. Bütövlükdə, Ermənistan tərəfindən işğalla əlaqədar vurulmuş ziyanların təxmini dairəsi Hesabatın 7-ci bölməsində ərtaflı qeyd edilmişdir (səh. 90-91) Bundan başqa, Ermənistan tərəfindən beynəlxalq hüququn əsas prinsip və normalarının kobud və sistematik şəkildə pozulması, nəhayət törədilmiş beynəlxalq cinayətlər məcburi köçkünlərin *"şərəfli və təhlükəsiz qayıdış hüququnu"* tam əngəlləmiş və bu gün də müvafiq problemlər yaratmaqdadır.

Dövlətin digər dövlətlər və ümumiyyətlə dünya birliyi qarşısında məsuliyyətinin əsaslarına 12 dekabr 2001-ci il tarixli Dövlətlərin beynəlxalq hüquqa zidd əməllərinə görə məsuliyyəti adlı Maddələr Layihəsi nöqteyi-nəzərdən baxılması zəruridir. Həmin sənədin 1-ci maddəsinə əsasən "dövlətin hər bir beynəlxalq hüquqa zidd əməli həmin dövlətin beynəlxalq məsuliyyətinə gətirib çıxarır", bu isə öz- özlüyündə müvafiq hüquqi nəticələri qaçılmaz edir.

Beynəlxalq məsuliyyət hüquqa zidd hərəkət və ya hərəkətsizlikdən ibarət olan davranış beynəlxalq hüquqa görə dövlətə aid edildikdə və bu dövlətin beynəlxalq öhdəliyini pozduqda meydana gəlir. Bu elementlər (birincisi, dövlətə aid edilən hərəkət və ya hərəkətsizlik, ikincisi beynəlxalq hüquqi öhdəliyin pozulması) əvvəllər BMT BM tərəfindən baxılan *Phosphates in Morocco*[258], *Diplomatic and Consular Staff*[259] işlərində öz əksini tapmışdır.

Dövlətlərin beynəlxalq hüquqa zidd əməllərinə görə məsuliyyəti adlı Maddələr Layihəsinin 4-cü maddəsində deyilir ki, bir dövlətin hər hansı bir orqanının davranışı, bu orqanın dövlət sistemində tutduğu mövqedən, o cümlədən, qanunverici, icraedici, məhkəmə və ya digər hər hansı bir funksiyanı həyata keçirməsindən asılı olmayaraq, beynəlxalq hüquqa görə bu dövlətin hərəkəti kimi qəbul edilir.[260] Məsuliyyət həm bu qurumların hərəkətlərinə, həm də hərəkətsizliyinə görə yaranır. Həmin maddədə qanunvericilik, icra və ya məhkəmə funksiyalarına əlavə olaraq orqanların digər funksiyalarından da bəhs edilir.

[258] http://www.worldcourts.com/pcij/eng/decisions/1938.06.14_phosphates.htm
[259] https://www.icj-cij.org/en/case/64/judgments
[260] http://docs.cntd.ru/document/901941379

Beynəlxalq hüquqi öhdəliyin pozulması məsələsinə gəldikdə, 12 dekabr 2001-ci il tarixli Dövlətlərin beynəlxalq hüquqa zidd əməllərinə görə məsuliyyəti adlı Maddələr Layihəsi bu halda hansı öhdəliyin nəzərdə tutulduğunu (müqavilə və ya müqavilədən kənar) açıqlamır. Ermənistanla bağlı bu pozuntu onun dövlət olaraq üzərinə götürdüyü beynəlxalq öhdəliklərin, həmçinin BMT TŞ-nin icrası məcburi olan qərarlarının (qətnamələrinin) icra edilməməsidir. Burada xüsusi olaraq həmin sənədin 42-ci maddəsinin müddəalarını qeyd etmək lazımdır. Həmin maddə ilə ziyan çəkmiş dövlət digər dövlətin məsuliyyətə cəlb edilməsinin şərtlərini müəyyən edir.[261]

Ziyan çəkmiş dövlət cavabdeh dövlətdən qanunazidd hərəkətlərini dayandırmaqla yanaşı, vurulmuş ziyanın ödənilməsini də tələb edə bilər. Cavabdeh dövlət özünün beynəlxalq hüquqa zidd əmelləri nəticəsində vurulmuş maddi və mənəvi ziyana görə tam məsuliyyət daşıyır. 12 dekabr 2001-ci il tarixli Dövlətlərin beynəlxalq hüquqa zidd əməllərinə görə məsuliyyəti adlı Maddələr Layihəsinin 34-cü maddəsi ziyanın ödənilməsinin restitusiya, kompensasiya və satisfaksiya formasını qeyd edir və hər birini fərqləndirir. Qeyd etmək lazımdır ki, insan hüquqlarının pozulmasına görə ədalətli kompensasiyanın məsuliyyətin növü olaraq beynəlxalq təsisatlarda (məsələn, AİHM) təcrübəsi də formalaşmışdır. Bir qayda olaraq ayrılıqda müraciət olunan bu məsuliyyət növlərinin qarşılıqlı istifadə olunması mümkünlüyü də beynəlxalq təcrübədə öz əksini tapmışdır (AİHM-nin "*Golder"* (1975) işi üzrə təcrübəsi və s.).

Ermənistanın beynəlxalq hüquqi məsuliyyətini yaradan beynəlxalq hüquqa zidd əməllərinin üç mərhələdə baş verdiyini vurğulamaq lazımdır:

- *işğal zamanı;*
- *işğal dövrü;*
- *işğaldan azad olunan zaman*.

Hər bir dövr özünə xas olan beynəlxalq hüquqa zidd əməllərin törədilməsi ilə müşahidə olunmuşdur. Bütövlükdə isə, hər bir dövrdə baş verən beynəlxalq hüquqa zidd əməllər işğal edilmiş ərazilərdən məcburi köçkün düşmüş şəxslərin *"şərəfli və təhlükəsiz qayıdış hüququ*"na ciddi problem yaratmışdır.

Bu dövrlərin hər birində Ermənistan tərəfindən beynəlxalq humanitar hüquq normaları da ciddi şəkildə pozulmuşdur. Məsələn, işğal edilmiş ərazilərdən yerli qeyri-erməni olan əhalinin qovulması və Ermənistan tərəfindən həmin ərazilərdə qanunsuz məskunlaşmanın aparılması mövcud statistik göstəricilərlə də təsdiq edilir. Məsələn, bir necə inzibati vahid üzrə əhalinin statistik göstəricilərini təqdim edirik:

İnzibati vahid	İşğala qədər (əhalinin ümumittifaq siyahıya alınması - 1979-cu il [262])	İşğal zamanı (üç rayon əsasında qanunsuz olaraq Kaşataq rayonu yaradılmışdır[263])
Laçın rayonu	44665 – azərbaycanlılar; 34 – ermənilər	

[261] James Crawford. The International Law Commissions Articles on State Responsibility. Introduction. Text and Commentaries. Cambridge, 2002; Джеймс Кроуфорд. Статьи об ответственности государств за международнопротивоправные деяния.UN, 2013// https://legal.un.org/avl/pdf/ha/rsiwa/rsiwa_r.pdf

[262] https://www.prlib.ru/item/350966

[263] https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D1%88%D0%B0%D1%82%D0%B0%D0%B3%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BE%D0%BD

Qubadlı rayonu	26537 – azərbaycanlılar; 26 – ermənilər	0 – azərbaycanlılar 9724 – ermənilər (2005)
Zəngilan rayonu	28635 - azərbaycanlılar; 35 – ermənilər	

Bundan başqa, məcburi köçkünlərin *"şərəfli və təhlükəsiz qayıdış hüququ"*na ciddi xələl gətirən hərəkətlər kimi işğal edilmiş ərazilərdə ətraf mühitə uzunmüddətli pozulması və bəzi hallarda bərpası mümkün olmayan ziyanların vurulmasıdır. Ermənistanın bu əməlinin ekosid kimi müəyyənləşdirilməsi zəruridir. İlk olaraq, bu məsuliyyət 1949-cu il tarixli Müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair Cenevrə Konvensiyalarına 1977-ci il tarixli I Əlavə Protokolda öz əksini tapmışdır (35-ci maddənin 3-cü hissəsi). Həmin sənədin 55-ci maddəsinə əsasən, hərbi əməliyyatlar zamanı ətraf mühitin geniş, uzunmüddətli və təsirli ziyandan qaçılması üçün müəyyən qayğı göstərilməlidir. Ətraf mühitə vurulmuş ziyana görə dövlətlərin beynəlxalq hüquqi məsuliyyət prinsipi də bu sahənin qorunmasına öz töhfəsini verən prinsiplərdəndir. Həmin prinsipə əsasən dövlətlər həm beynəlxalq hüquqla qadağan edilən (*responsibility*), həmçinin qadağan edilməmiş (*liability*) öhdəliklərinin icrası zamanı dəymiş ziyanı ödəməlidirlər. Burada yenə də 2001-ci il tarixli Dövlətlərin beynəlxalq hüquqa zidd əməllərinə görə məsuliyyəti adlı Maddələr Layihəsinin 31-ci maddəsinə müraciət etmək yerinə düşərdi. Həmin maddəyə əsasən beynəlxalq hüquqa zidd əməlinə görə təqsirkar dövlət vurduğu ziyanı tam qarşılamalıdır. Burada ziyan həm maddi, həm də mənəvi ziyanı əhatə edir. Ən mühüm məsələ isə həmin maddədə vurulmuş ziyanın ifadə edilməsindən gedir, dövlətin hərəkəti ilə ziyan arasındakı hüquqi əlaqəliliyin araşdırılması o qədər də əhəmiyyət kəsb etmir.[264]

Ümumiyyətlə, Ermənistanın beynəlxalq hüquqa zidd əməllərinin məsuliyyəti kimi bu əməllər pozuntuda təqsiri olan fiziki (hüquqi) şəxslərin cinayət məsuliyyətini və dövlətin maddi məsuliyyətini özündə ehtiva edir. Təqsirli fiziki şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi Ermənistanı maddi məsuliyyətdən azad etmir. 1949-cu il tarixli Müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair Cenevrə Konvensiyalarına 1977-ci il tarixli I Əlavə Protokolun 91-ci maddəsinə müvafiq olaraq Ermənistan öz silahlı qüvvələrinin tərkibinə daxil olan şəxslərin törətdikləri bütün əməllərə görə məsuliyyət daşıyır. Qeyd olunan əməllər nəticəsində Azərbaycana, o cümlədən Ermənistanın təcavüzü nəticəsində Azərbaycan məcburi köçkünlərinə vurulmuş ziyana görə Ermənistan kompensasiya ödəməyə tam şəkildə borcludur.

Nəticə: *Hər bir halda Ermənistanın beynəlxalq məsuliyyətə cəlb edilməsi üçün məsələnin beynəlxalq müqavilə əsasında yurisdiksiyası tanınmış təsisatlar (AİHM) və ya beynəlxalq təhlükəsizliyə və sülhə cavabdeh olan BMT TŞ-nin ad hoc təsisatları və ya yaradacağı digər qurumları çərçivəsində həyata keçirilməsi mümkündür. Eyni zamanda, bununla bağlı məsələlərin həllinin BMT BA-nın da müvafiq qərarı əsasında həyata keçirilməsi imkanları mövcuddur. Belə ki, BMT BA bütün dövlətləri təmsil edir, BMT Nizamnaməsi ilə BMT səlahiyyətinə aid istənilən məsələyə baxa bilər.*

Bundan əlavə, törədilən cinayətlərə görə məsuliyyətin müəyyən edilməsindən və təqsirkarların məsuliyyətə cəlb edilməsindən asılı olmayaraq məcburi köçkünlərin "şərəfli və

[264] Гусейнов Т.И. Международные и национально-правовые аспекты экологической безопасности. Баку, 2017, с. 31-38

təhlükəsiz qayıdış hüququ"nun realizəsində Ermənistanın məsuliyyəti tam şəkildə müəyyən edilməlidir. Belə ki, insanlar hələ uzun müddət həmin ərazilər minalardan və digər təhlükəli vasitələrdən və ya silahlardan tam təmizlənməyənə qədər, o cümlədən orada yaşamaq üçün normal həyat qurulmayana qədər həmin əraziyə qayıtmaq hüququndan məhrumdurlar. Normal həyat qurulması isə müəyyən müddət və kifayət qədər böyük vəsait tələb edir.

12. 2020-ci ilin sonlarına qədər işğal altında olmuş və hazırda işğaldan azad edilmiş Azərbaycan ərazilər üçün zəruri olan ilkin humanitar yardım

İşğaldan azad edilən Azərbaycan ərazilər üçün zərurət duyulan ilkin humanitar yardım aşağıdakılardan ibarətdir:

- ərazilərin minalardan və digər silahlardan təmizlənməsi;
- məcburi köçkünlərin dağıdılmış yaşayış yerlərinin bərpası və ya bərpası mümkün olmayan hallarda isə yenilərinin tikilməsi;
- məcburi köçkünlərin şərəfli qayıdışı üçün infrastrukturun qurulması (yollar, işıq, su, qaz təminatı, məktəbəqədər və digər məktəblər, kitabxana, xəstəxana binaları, hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyəti üçün binalar və s.);
- azad edilmiş ərazilərə könüllü qayıtmaq üçün məcburi köçkünlərin siyahıya alınması;
- məşğulluq proqramları da daxil olmaqla, iş yerlərinin yaradılması;
- məcburi köçkünlərə psixoloji yardımın təşkili;
- gələcəkdə azərbaycanlı əhali ilə bir ərazidə yaşamaq üçün erməni əhaliyə xüsusi inteqrasiya proqramlarının təşkili;
- Azərbaycan ərazisində uzun müddət yaşayan və qanuni əsaslarla məskunlaşan erməni əhalisinə isə aşağıdakı mövzularda məlumat sessiyalarının təşkili zəruridir: Azərbaycan Konstitusiyası və qanunvericiliyi ilə tanışlıq; Azərbaycan vətəndaşlarının pozulmuş hüquqlarının bərpasına dair mövcud mexanizmlər; insan hüquqları sahəsində beynəlxalq təsisatlar; insan hüquqları sahəsində milli təsisatlar; Azərbaycanda vətəndaş iştirakı mexanizmləri; Azərbaycanda etnik və milli azlıqların hüquqları; Azərbaycanda vətəndaşların sosial təminat hüquqları; Azərbaycanda biznesə və sahibkarlığa dəstək; və s.

13. Nəticə

Hesabat üzrə nəticələri iki istiqamətdə müəyyən etmək olar:

I. Azərbaycan məcburi köçkünlərinin pozulmuş hüquqları üzrə aşağıdakıların qeyd edilməsi zəruridir:

- İnsan hüquqları sahəsində qəbul edilmiş beynəlxalq sənədlər və mövcud beynəlxalq təcrübə Azərbaycan məcburi köçkünlərinin pozulmuş hüquqlarına dair cavabdeh dövlət olan Ermənistanın məsuliyyətini beynəlxalq səviyyədə müəyyənləşdirməyə tam imkan verir. Azərbaycan isə insan hüquqları sahəsində qəbul edilmiş beynəlxalq sənədləri əsas tutaraq beynəlxalq ictimaiyyət qarşısında məcburi köçkünlərinin pozulmuş hüquqlarının bərpa edilməsi tələbi ilə çıxış etməyə tam haqlıdır. Bu hüquq Ermənistanın məsuliyyətini tam şəkildə müəyyən edir və vurulan ziyanlar mühüm beynəlxalq cinayətlərin törədilməsi ilə müşayiət olunduğundan müddət tətbiq edilmədən daim iddia hüququ ilə xarakterizə olunur. Ermənistan tərəfindən törədilən cinayətlərə görə beynəlxalq məsuliyyətin müəyyən edilməsindən və təqsirkarların məsuliyyətə cəlb edilməsindən asılı olmayaraq Azərbaycan məcburi köçkünlərinin *"şərəfli və təhlükəsiz qayıdış hüququ"*nun realizəsində Ermənistanın məsuliyyəti tam şəkildə müəyyən edilməlidir. "*Şərəfli və təhlükəsüz qayıdış hüququ"*nun birinci istiqaməti olan şərəfli qayıdış hüququ əvvəlki vəziyyətin bərpası ilə qayıdışın təmin edilməsini, ikinci istiqamət olan təhlükəsiz qayıdış hüququ isə məcburi köçkünlərin öz yurdlarına qayıdarkən heç bir təhlükə ilə rastlaşmayacağını əhatə edir.

- BMT TŞ-nin 822, 853, 874 və 884 saylı qətnamələri Azərbaycana qarşı təcavüzün baş verdiyini və ərazisinin işğal edildiyini təsdiq edir. Həmin qətnamələrlə və mühüm beynəlxalq sənədlərlə Azərbaycan məcburi köçkünlərinin tanınan *"şərəfli və təhlükəsüz qayıdış hüququ"* isə Ermənistan tərəfindən bu gün də pozulmaqda davam etməkdədir. Belə ki, ərazilər işğaldan azad edilsə də, Azərbaycan məcburi köçkünlərinin *"şərəfli və təhlükəsüz qayıdış hüququ"* müəyyən müddət həyata keçirilə bilməyəcəkdir: 30 ilə yaxın müddətdə işğal edilmiş ərazilər tam dağıdılmış, yaşayış üçün yararsız vəziyyətə salınmış, kütləvi şəkildə minalanmışdır. Vurulmuş ziyanların əhatə dairəsi isə təxmini olaraq belə istiqamətlərdə müəyyən edilə bilər: birbaşa vurulmuş ziyanlar; əldən çıxmış faydalar; vurulmuş digər ziyanlar. Ermənistan isə dəymiş ziyanları ödəməkdən imtina edir. Bu isə məcburi köçkünlərinin hüquqlarının Ermənistan tərəfindən pozulmasının bu gün də davam etdiyini göstərir. Belə ki, məcburi köçkünlər orada yaşamaq üçün normal həyat qurulmayana qədər həmin əraziyə qayıtmaq hüququndan məhrumdurlar. Normal həyat qurulması isə müəyyən müddət və kifayət qədər çox böyük vəsait tələb edir. Bu isə Azərbaycan tərəfindən ancaq mərhələli şəkildə edilə bilər.

- Azərbaycan məcburi köçkünlərinin bir sıra mühüm hüquq və azadlıqlarının ərtaflı təhlili göstərir ki, bu hüquq və azadlıqlar Ermənistan tərəfindən kütləvi, sistematik və kobud şəkildə pozulmuşdur. Dünyada məcburi köçkünlərin pozulmuş hüquqlarının bərpasına dair mövcud olmuş beynəlxalq təşkilati mexanizmlər həmin təcrübədən istifadə edilməklə və beynəlxalq

sənədlərin müddəaları əsas tutulmaqla Azərbaycan məcburi köçkünlərinin hüquqlarının da bərpasına dair spesifik beynəlxalq təşkilati mexanizmin yaradılmasını tam şəkildə şərtləndirir. Hər bir halda Ermənistanın beynəlxalq məsuliyyətə cəlb edilməsi üçün məsələnin beynəlxalq müqavilə əsasında yurisdiksiyası tanınmış təsisatlar və ya beynəlxalq təhlükəsizliyə və sülhə cavabdeh olan BMT TŞ-nin ad hoc təsisatları və ya BMT tərəfindən yaradılacaq digər qurumları çərçivəsində həyata keçirilməsi tam mümkündür.

II. Dünyada qlobal problemə çevrilən məcburi köçkünlər probleminin tənzimlənməsi, həmin şəxslərin hüquqlarının daha səmərəli müdafiəsi üzrə aşağıdakı təkliflərin irəli sürülməsi zəruridir:

- Dünyada mövcud regional təcrübədən (Afrika) çıxış edərək BMT və AŞ çərçivəsində məcburi köçkünlərin pozulmuş hüquqlarının müdafiəsi məqsədilə özündə dövlətlər üçün mühüm hüquqi öhdəliklər müəyyən edən yeni beynəlxalq konvensiyanın qəbul edilməsi zəruridir. Bu beynəlxalq konvensiyada BMT və regional çərçivədə qəbul edilmiş bir sıra beynəlxalq sənədlərin daha da təkmilləşdirilmiş xüsusiyyətləri əks etdirilməlidir.

- Qəbul ediləcək beynəlxalq konvensiya ilə müvafiq beynəlxalq nəzarət mexanizminin yaradılması da zəruridir. Həmin beynəlxalq mexanizmə dövlətlərdən müvafiq hesabatların alınması, o cümlədən dövlətlərarası və fərdi şikayətlərin verilməsi imkanlarının nəzərdə tutulması ilə bərabər, eyni zamanda, məcburi köçkünlərə dəymiş ziyanın müəyyən edilməsi, onun müvafiq təqsirkar dövlət tərəfindən ödənilməsi şərtlərini müəyyən etmək səlahiyyəti də verilməlidir.

14. Əlavələr
(14. Annexes)

14.1. Uzun müddət ərzində Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərində mövcud olmuş, hazırda isə tam və ya qismən dağıdılmış tarix və mədəniyyət abidələrinin (Dünya əhəmiyyətli tarixə malik daşınmaz tarixi və mədəniyyət abidələrinin; Respublika əhəmiyyətli daşınmaz tarixi və mədəniyyət abidələrinin; Yerli əhəmiyyətli daşınmaz tarixi və mədəniyyət abidələrinin) Siyahısı (Azərbaycan Nazirlər Kabinetinin 2 avqust 2001-ci il tarixli 132 saylı qərari ilə təsdiq edilmişdir)

14.1. The list of historical and cultural monuments (immovable historical and cultural monuments of world importance; immovable historical and cultural monuments of Republican importance; immovable historical and cultural monuments of local importance) that existed in the territories of Azerbaijan occupied by Armenia for a long time and now completely or partially destroyed (Approved by the Resolution 132 of the Cabinet of Ministers of Azerbaijan dated August 2, 2001)

Ağdam rayonu üzrə
(For Aghdam region)

Adı ***(Name)***	**İnşa tarixi** ***(Date of construction)***	**Yerləşdiyi məkan** ***(Location)***
Çıraqtəpə yaşayış yeri *(Chiragtepe residence)*	tunc dövrü *(The Bronze Age)*	Ağdam şəhəri *(Aghdam city)*
Qarahacı yaşayış yeri *(Garahaji residence)*	ilk tunc dövrü *(early Bronze Age)*	Ağdam-Xankəndi yolunun sağ tərəfində, Ağdam şəhəri müasir müsəlman qəbiristanlığının qərbində *(On the right side of Aghdam-Khankandi Road, west of Aghdam City modern Muslim cemetery)*
Qarahacılı nekropolu *(Qarahajili necropolis)*	tunc dövrü *(The Bronze Age)*	Ağdam şəhəri *(Aghdam city)*

Vəlixantəpə yaşayış yeri *(Valikhantepe residence)*	Eneolit *(The Eneolith Age)*	Ağdam-Ağcabədi şosesinin 1,5 kilometrliyində *(1.5 km from Aghdam-Aghjabadi Highway)*
Kurqan *(The mound)*	tunc dövrü *(The Bronze Age)*	Üzümçülük sovxozu *(Vineyard collective farm)*
İlanlıtəpə yaşayış yeri *(Ilanlitepe settlement)*	eneolit—dəmir dövrü *(The Eneolithic-Iron Age)*	Baş Qərvənd kəndi *(Prime Garvand village)*
Dəyirmantəpə kurqanı *(Deyirmantepe mound)*	tunc və dəmir dövrü *(The Bronze and Iron Age)*	Orta Qərvənd və Mirəşəlli kəndlərinin arasında *(Between the villages of Middle Garvand and Mirashalli)*
Yaşayış yeri *(The residence)*	antik dövrü *(antique period)*	Qərvənd kəndi *(Garvand village)*
Şomullutəpə yaşayış yeri *(Shomullutepe residence)*	Eneolit *(The Eneolith)*	Mirəşəlli kəndindən 1 km şimal-şərqdə *(1 km north-east of Mirashalli village)*
Bənövşələr təpəsi yaşayış yeri *(Violet Hill residence)*	Eneolit *(The Eneolith)*	Mirəşəlli və Armudlu kəndlərinin arasında *(Between the villages of Mirashalli and Armudlu)*
Gültəpə yaşayış yeri *(Gultepe residence)*	Eneolit *(The Eneolith)*	Mirəşəlli kəndindən 300 km şimal-şərqdə *(300 km north-east of Mirashalli village)*
Yaşayış yeri *(The residence)*	e.ə. II—I minilliklər *(II-I millennia B.C.)*	Armudlu kəndi *(Armudlu village)*
Rəsultəpə yaşayış yeri *(Rasultepe residence)*	orta tunc dövrü, orta əsrlər *(Middle Bronze Age, Middle Ages)*	Armudlu kəndinin şimal-qərbində *(north-west of Armudlu village)*
Rəsultəpə yaşayış yeri *(Rasultepe residence)*	tunc dövrü *(The Bronze Age)*	Armudlu kəndi, Rəsultəpə yaşayış yerinin 30—40 m şimalında *(In the north-west of Armudlu village)*
İsmayılbəy təpəsi yaşayış yeri *(Ismailbek Hill residence)*	Eneolit *(The Eneolith)*	Armudlu kəndi *(Armudlu village)*
Kəbləhüseyn yaşayış yeri *(Kablahuseyn residence)*	Eneolit *(The Eneolith Age)*	Kəbləhüseyn kəndi *(Kablahuseyn village)*

Namazəli təpəsi yaşayış yeri *(Namazali Hill residence)*	Eneolit *(The Eneolith)*	Kəbləhüseyn kəndindən 500 m şərqdə *(500 m east of Geblehuseyn village)*
Kurqan çölü *(Mound deserts)*	e.ə. II—I minilliklər *(II-I millennia B.C.)*	Boyəhmədli kəndi *(Boyahmadli village)*
Boyəhmədli kurqanları (80-a qədər) *(Boyahmadli mounds (Up to 80))*	ilk tunc dövrü *(early Bronze Age)*	Boyəhmədli, Qızıllı Gəngərli və Salahlı Gəngərli kəndlərinin arasında *(Among the villages of Boyahmadli, Gizilli Kangarli and Salahli Kangarli)*
Gavurqala yaşayış yeri *(Gavurgala residence)*	ilk orta əsrlər *(early Middle Ages)*	Boyəhmədli kəndinin cənubunda *(In the south of Boyahmadli village)*
Daş qutusu nekropolu *(The Stone boxes necropolis)*	ilk orta əsrlər *(early Middle Ages)*	Boyəhmədli kəndinin cənub tərəfində *(On the south side of Boyahmadli village)*
Paprəvənd-Boyəhmədli kurqanları (Möhürlü təpələri, Əli kişi təpəsi, Molla Mustafa oğlu təpəsi, Həmşəri təpəsi və s.) *(Papravand-Boyahmadli mounds(Mohurli hills, Ali kishi hill, Molla Mustafa oghlu hill, Hamshari hill, etc.))*	tunc və dəmir dövrü *(The Bronze and Iron Age)*	Boyəhmədli kəndinin şimalında və şimal-şərqində *(In the North and north-east of Boyahmadli village)*
Qarapirim təpələri *(Garapirim hills)*	tunc və ilk dəmir dövrü *(The Bronze and early Iron Age)*	Qarapirim kəndinin qərbində *(In the west of the village of Garapirim)*
Güllütəpə-I yaşayış yeri *(Kullutepe-I place of residence)*	III—XIII əsrlər *(III-XIII centuries)*	Papravənd kəndi *(Papravand village)*
Güllütəpə-II yaşayış yeri *(Kullutepe-II place of residence)*	son tunc dövrü, ilk orta əsrlər *(late Bronze Age, early Middle Ages)*	Papravənd kəndinin cənub-şərqində *(In the south-east of Papravand village)*
Misir qışlağı yaşayış yeri *(Misir winter quarter residence)*	son tunc, ilk dəmir dövrü *(late Bronze, early Iron Age)*	Papravənd kəndindən 250 m şərqdə *(From Papravand village 250 m to the East)*

Kurqanlar *(The mounds)*	son tunc, ilk dəmir dövrü *(late Bronze, early Iron Age)*	Papravənd kəndindən 1 km şərqdə *(1 km east of Papravand village)*
Qala qalıqları *(The remains of the castle)*	orta əsrlər *(Middle Ages)*	Tarpaut kəndi *(Tarpaut village)*
Nekropol *(The Necropolis)*	orta əsrlər *(Middle Ages)*	Kənçərli kəndi *(Kancherli village)*
Şomultəpə yaşayış yeri *(Shumultepe residence)*	e.ə. V—II minilliklər *(V-II millennia B.C.)*	Quzanlı qəsəbəsi *(Guzanli settlement)*
Gülməmməd təpəsi yaşayış yeri *(Gulmammad hill residence)*	Eneolit *(The Eneolith)*	Quzanlı qəsəbəsindən 2 km cənub-şərqdə *(2 km south-east of Guzanli settlement)*
Çaqqallı təpə yaşayış yeri *(Chaggalli hill residence)*	Eneolit *(The Eneolith)*	Quzanlı qəsəbəsindən şimal-şərqdə *(In the north-east of Guzanli settlement)*
Əjdaha təpə yaşayış yeri *(Dragon Hill residence)*	Eneolit *(The Eneolith)*	Quzanlı qəsəbəsindən 2,5 km şimalda *(2.5 km north of Guzanli settlement)*
Yaşayış yeri *(The residence)*	e.ə. V—II minilliklər *(V-II millennia B.C)*	Zəngişalı kəndi *(Zangishali village)*
Yaşayış yeri *(The residence)*	e.ə. V—II minilliklər *(V-II millennia B.C.)*	Mərzili kəndi *(Marzili village)*
Nekropol *(The Necropolis)*	antik dövrü *(antique period)*	Seyidli kəndi *(Seyidli village)*
Yaşayış yeri *(The residence)*	antik dövrü *(antique period)*	Əlimədətli kəndi *(Elimedetli village)*
Yaşayış yeri *(The residence)*	antik dövrü *(antique period)*	Göytəpə kəndi *(Goytepe village)*
Göytəpə yaşayış yeri *(Goytepe residence)*	tunc dövrü *(The Bronze Age)*	Göytəpə kəndinin qərbində, Qarabağ atçılıq zavodu qəsəbəsinin şərqində *(In the west of Goytepe village, in the east of Garabagh horse-breeding plant settlement)*

Göytəpə kurqanları *(Goytepe mounds)*	tunc dövrü *(The Bronze Age)*	Göytəpə kəndinin qərbində, Qarabağ atçılıq zavodu qəsəbəsinin şərqində *(In the west of Goytepe village, in the east of Garabagh horse-breeding plant settlement)*
Şümürlütəpə kurqanı *(Shumurlutepe mound)*	tunc dövrü *(The Bronze Age)*	Əfətli kəndi *(Efetli village)*
Balatəpə kurqanı *(Balatepe mound)*	tunc dövrü *(The Bronze Age)*	Əfətli kəndi *(Efetli village)*
Yaşayış yeri *(The residence)*	antik dövrü *(antique period)*	Sarıcalı kəndi *(Sarijali village)*
Çinartəpə yaşayış yeri *(Chinartepe residence)*	e.ə. II—I minilliklər *(II-I millennia B.C.)*	Sarıcalı kəndindən 3 km cənub-şərqdə *(3 km south-east of Sarijali village)*
Sarıcalı yaşayış yeri və nekropol *(Sarijali residence and necropolis)*	eneolit, tunc dövrü *(The Eneolith, The Bronze Age)*	Sarıcalı kəndindən 2 km cənub-şərqdə *(2 km south-east of Sarijali village)*
Sarıcalı tayı yaşayış yeri *(Sarijali Thayi residence)*	tunc dövrü *(The Bronze Age)*	Sarıhacılı kəndindən 2,5—3 km şərqdə *(2.5-3 km east of Sarıhajili village)*
Ağtəpə yaşayış yeri *(Agtepe residence)*	tunc dövrü *(The Bronze Age)*	Çəmənli kəndindən 3 km şərqdə *(3 km east of Chamanli village)*
Çəmənli təpə kurqanı *(Chemenli hill mound)*	eneolit, tunc dövrü *(The Eneolith, The Bronze Age)*	Çəmənli kəndindən 3 km cənub-şərqdə *(3 km south-east of Chamanli village)*
Seyid Mustafa yaşayış yeri *(Seyid Mustafa residence)*	Eneolit *(The Eneolith)*	Bala Baharlı kəndindən 2 km qərbdə *(2 km west of Bala Baharli village)*
Yaşayış yeri *(The residence)*	e.ə. V—I minilliklər *(V-I millennia B.C.)*	Gül Baharlı kəndi *(Gul Bakharli Village)*
Yaşayış yeri *(The residence)*	antik dövrü *(antique period)*	Natavan adına sovxozun ərazisində *(On the territory of the state farm named after Natavan*
Yaşayış yeri *(The residence)*	antik dövrü *(antique period)*	Əhmədavar kənd *(Ehmedevar village)*

Qəhrəmanbəyli kurqanı *(Gahramanbayli mound)*	tunc dövrü *(The Bronze Age)*	Qəhrəmanbəyli kəndi *(Gahramanbayli village)*
I və II Qoşatəpə yaşayış yeri *(I and II Qoshatepe residence)*	Eneolit *(The Eneolith)*	Əhmədağalı kəndinin cənub-qərbində *(In the south-west of Ahmadagali village)*
Əhmədoğlu yaşayış yeri *(Ahmadoglu residence)*	Eneolit *(The Eneolith)*	Əhmədağalı kəndinin cənubunda *(In the south of Ahmadagali village)*
Məscidtəpə yaşayış yeri *(Maschidtepe residence)*	Eneolit *(The Eneolith)*	Əhmədağalı kəndi *(Ahmadagali village)*
Əzgənlitəpə yaşayış yeri *(Azgenlitepe residence)*	Eneolit *(The Eneolith)*	Əhmədağalı kəndindən 300 m şərqdə *(From Ahmadagali village to 300 m east)*
Vəlibəy təpələri (4 ədəd) *(Velibey hills (4 pieces))*	eneolit, tunc dövrü və orta əsrlər *(The Eneolith, The Bronze Age and Middle Ages)*	Əhmədağalı kəndindən 2 km şərqdə *(2 km east of Ahmedagali village)*
Yaşayış yeri *(Place of residence)*	antik dövrü *(antique period)*	Poladlı kəndi *(Poladli village)*
Qasımtəpə yaşayış yeri *(Gasimtepe residence)*	ilk tunc dövrü *(early Bronze Age)*	Qiyaslı kəndi *(Giyasli village)*
Çinartəpə yaşayış yeri *(Chinartepe residence)*	tunc dövrü *(The Bronze Age)*	Qarqarçayın sol sahilində *(On the left bank of the Karkarchay River)*
Yaşayış yeri *(Place of residence)*	e.ə. V—I minilliklər *(V-I millennia B.C.)*	Evoğlu kəndi *(Evoglu village)*
Qaradağlı kurqanları *(Garadaghli mounds)*	tunc dövrü *(The Bronze Age)*	Qaradağlı kəndinin şərqində *(In the east of Garadagli village)*
Bəyliktəpə kurqanı *(Beyliktepe mounds)*	tunc dövrü *(The Bronze Age)*	Qaradağlı kəndinin şimal-şərqində *(In the north-east of Garadagli village)*
Xırmantəpə kurqanı *(Khirmantepe mound)*	ilk tunc dövrü *(early Bronze Age)*	Çuxurməhlə kəndi *(Chukhurmehle village)*

Hüseyntəpə kurqanları *(Huseyntepe mounds)*	ilk tunc dövrü *(early Bronze Age)*	Çuxurməhlə kəndinin qərbində *(In the west of Chukhurmehle village)*
Çuxurməhlə kurqanı *(Chukhurmehle mound)*	ilk tunc dövrü *(early Bronze Age)*	Çuxurməhlə kəndi *(Chukhurmehle village)*
Qaratəpə yaşayış yeri *(Garatepe residence)*	son tunc, ilk dəmir dövrü *(late Bronze, early Iron Age)*	Şıxbabalı kəndinin cənubunda *(In the south of Shikhbabali village)*
Gülablı kurqanları *(Gulabli mounds)*	son tunc, ilk dəmir dövrü *(late Bronze, early Iron Age)*	Gülablı kəndinin şimal-şərqində *(In the north-east of Gulabli village)*
Maqsudlu kurqanları *(Magsudlu mounds)*	tunc dövrü *(The Bronze Age)*	Maqsudlu kəndindən 2,5—3 km şərqdə *(2.5-3 km east of Maksudlu village)*
Töyrətəpə kurqanları *(Teyratapa mounds)*	tunc və dəmir dövrü *(The Bronze and Iron Age)*	Güllücə kəndinin şimalında *(In the north Gulluja village)*
Karvansara təpə və Çaparyeri yaşayış yeri *(Karvansara Hill and Chaparyeri residence)*	ilk orta əsrlər *(early Middle Ages)*	Güllücə kəndinin cənub-qərbində *(In the south-west of Gulluja village)*
Yüzbaşlı təpəsi yaşayış yeri *(Yuzbaşlı hill residence)*	Eneolit *(The Eneolith)*	Yuxarı Yüzbaşlı kəndindən 250—300 m cənubda *(250-300 m south of Yukhari Yuzbashli village)*
Ağabəy təpəsi yaşayış yeri *(Agabey hill residence)*	eneolit, ilk orta əsrlər *(The Eneolith, early Middle Ages)*	Yuxarı Yüzbaşlı kəndinin şimalında *(In the north of Yukhari Yuzbashli village)*
Abdüləzim təpəsi yaşayış yeri *(Abdulazim hill residence)*	Eneolit *(The Eneolith)*	Aşağı Yüzbaşlı kəndindən 1,3 km şərqdə *(1.3 km east of Ashagi Yuzbashli village)*
Şükürbəyli təpəsi yaşayış yeri *(Shukurbeyli hill residence)*	Eneolit *(The Eneolith)*	Aşağı Yüzbaşlı kəndindən 2,3 km şimal-şərqdə *(2.3 km north-east of Ashagi Yuzbashli village)*
Sarıçoban kurqanları *(Sarichoban mounds)*	tunc dövrü *(The Bronze Age)*	Sarıçoban kəndinin qərbində *(To the west of Sarichoban village)*
Bəşirtəpə yaşayış yeri *(Bashirtepe residence)*	eneolit, son tunc dövrü, ilk orta əsrlər *(The Eneolith, late Bronze Age, early Middle Ages)*	Üçoğlan kəndi, Kiçikli məhəlləsinin cənubunda *(Uchoghlan village, south of the living quarter)*

Böyüktəpə kurqanı və yaşayış yeri *(Buyuktepemound and place of residence)*	tunc dövrü *(The Bronze Age)*	Üçoğlan kəndi, Kiçikli məhəlləsindən 2 km şərqdə *(Uchoghlan village, 2 km east of the living quarter)*
Kərimtəpə və yaşayış yeri *(Karimtepe and place of residence)*	eneolit, orta əsrlər *(The Eneolith, Middle Ages)*	Üçoğlan kəndinin şimal-şərqində *(In the north-east of Uchoghlan village)*
Qəbiristan təpəsi *(Qabiristan hill)*	tunc dövrü *(The Bronze Age)*	Üçoğlan kəndinin şimal-şərqində *(In the north-east of Uchoglan village)*
I və II Üçoğlan yaşayış yerləri və kurqanlar *(I and II Uchoglan places of residence and mounds)*	tunc dövrü *(The Bronze Age)*	Üçoğlan kəndindən 3 km şimal-qərbdə, Sarıçoban kəndinin yanında *(3 km north-west of the village of Uchoghlan, next to the village of Sarichoban)*
Qaçaytəpə yaşayış yeri və nekropol *(Gachaytepe residence and necropolis)*	tunc dövrü *(The Bronze Age)*	Üçoğlan kəndi, Orta qışlaq məhəlləsindən şimalda *(Uchoghlan village, in the north of the Middle winter quarter)*
Güllütəpə yaşayış yeri *(Gullutepe residence)*	Eneolit *(The Eneolith)*	Alıbəyli kəndindən 1 km cənub-şərqdə *(1 km south-east of Alibayli village)*
Kazımtəpə yaşayış yeri *(Kazimtepe residence)*	Eneolit *(The Eneolith)*	Alıbəyli kəndinin qərbində *(In the west of Alibayli village)*
Sayadtəpə kurqanı *(Sayadtepe mound)*	tunc dövrü *(The Bronze Age)*	Səfərli kəndinin qərbində *(In the west of Safarli village)*
Səfərli təpələri yaşayış yeri *(Safarli hills residence)*	Eneolit *(The Eneolith)*	Səfərli kəndi *(Safarli village)*
Leyla təpəsi II yaşayış yeri *(Leyla hill the II residence)*	Eneolit *(The Eneolith)*	Eyvazlı kəndindən 300 m şimalda *(300 m north of Eyvazli village)*
Nəsirbəy təpəsi yaşayış yeri *(Nasirbey hill residence)*	Eneolit *(The Eneolith)*	Eyvazlı kəndindən cənub-qərbdə *(In the south-west of Eyvazli village)*
Kərimtəpə yaşayış yeri *(Karimtepe residence)*	Eneolit *(The Eneolith)*	Eyvazlı kəndinin şərqində *(East of Eyvazli village)*
Əhəd təpəsi yaşayış yeri *(Ahad hill residence)*	Eneolit *(The Eneolith)*	Eyvazlı kəndinin şərqində *(East of Eyvazli village)*

Düyü təpəsi yaşayış yeri *(Duyu hill residence)*	eneolit, orta tunc dövrü *(The Eneolith, Middle Bronze Age)*	Eyvazlı kəndindən 500 m cənub-şərqdə *(500 m south-east of Eyvazli village)*
Nazdıxan təpəsi yaşayış yeri *(Nazdikhan hill residence)*	Eneolit *(The Eneolith)*	Eyvazlı kəndindən 1,5 km cənub-şərqdə *(1.5 km south-east of Eyvazli village)*
Çullutəpə kurqanı *(Chullutepe mound)*	tunc dövrü *(The Bronze Age)*	Quzanlı qəsəbəsinin, Çullu və İmamqulubəyli kəndlərinin arasında *(Among the villages of Guzanli settlement, Chullu and Imamgulubayli villages)*
Həsəntəpə kurqanı *(Hasantepe mound)*	tunc dövrü *(The Bronze Age)*	Çullu kəndindən qərbdə *(In the west from Chullu village)*
Sultanbud kurqanı *(Sultanbud mound)*	tunc dövrü *(The Bronze Age)*	İmamqulubəyli kəndinin şimal-qərbində, Xıçınçayın sahilində *(In the north-west of Imamgulubayli village, on the Bank of Khichinchay)*
Qulu Musa oğlu türbəsi *(The tomb of Gulu Musa oghlu)*	1314-cü il *(1314 year)*	Xaçın Türbətli kəndi *(Khachin Turbatli village)*
Çalağantəpə yaşayış yeri *(Chalaghantepe residence)*	eneolit dövrü *(The period of the Eneolith)*	Əfətli kəndi *(Efetli village)*
Leylantəpə yaşayış yeri *(Leylantepe residence)*	eneolit dövrü *(The period of the Eneolith)*	Quzanlı qəsəbəsi *(Guzanli settlement)*
Üzərliktəpə yaşayış yeri *(Uzerliktepe residence)*	tunc dövrü *(The Bronze Age)*	Ağdam şəhəri *(Aghdam city)*
Pənah xanın imarəti *(Panah Khan palace)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Ağdam şəhəri *(Aghdam city)*
Pənah xanın türbəsi *(The tomb of Panah Khan)*	XIX əsr *(XIX century)*	Ağdam şəhəri *(Aghdam city)*
Xanoğlu türbəsi *(The tomb of Khanoghlu)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Ağdam şəhəri *(Aghdam city)*

Türbə *(The tomb)*	XIX əsr *(XIX century)*	Ağdam şəhəri *(Aghdam city)*
Sərdabə *(The grave)*		Ağdam şəhəri *(Aghdam city)*
Qalanın xarabalıqları *(Ruins of the castle)*		Gülüstan kəndinin cənub-şərq tərəfində *(On the south-east side of Gulustan village)*
Qala qalıqları *(Remains of the castle)*	XII—XIII əsrlər *(XII -XIII century)*	Maqavuz kəndinin 8 kilometrliyində *(8 km from Magavuz village)*
Hatəm Məlik Qalası *(Hatam Malik Castle)*		Qasapet kəndinin 5 kilometrliyində *(5 km from the village of Gasapet)*
Ureq məbədi *(Ureq temple)*	XII əsr *(XII century)*	Talış kəndinin qərbində *(To the west of Talish village)*
Körpü *(The bridge)*		Tərtər çayının üzərində *(On Tartar River)*
Məbəd *(The temple)*	XIII əsr *(XVIII century)*	Tərtər çayının Yuxarı axarında *(In the upper reaches of the Tartar River)*
Məbəd *(The temple)*	XIII əsr *(XVIII century)*	Tərtər çayının Yuxarı axarında *(In the upper reaches of the Tartar River)*
Kilsə *(The church)*		Cerabert kəndi *(Jerabert village)*
Qala *(The castle)*		Cerabert kəndi *(Jerabert village)*
Cermud qalası *(Jermude castle)*		Cerabert kəndi *(Jerabert village)*
Türbə *(The tomb)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Papravənd kəndi *(Papravend village)*
Türbə *(The tomb)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Papravənd kəndi *(Papravend village)*

Məscid *(The mosque)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Papravənd kəndi *(Papravend village)*
Məscid *(The mosque)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Papravənd kəndi *(Papravend village)*
İqamətgah *(The residence)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Şahbulaq kəndi *(Shahbulag village)*
Karvansaray *(The Caravanserai)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Şahbulaq kəndi *(Shahbulag village)*
Bürc *(The bastion)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Şahbulaq kəndi *(Shahbulag village)*
Məbəd *(The temple)*	XV əsr *(XV century)*	Maqsudlu kəndi *(Magsudlu village)*
Türbə *(The tomb)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Maqsudlu kəndi *(Magsudlu village)*
Məscid *(The mosque)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Qiyaslı kəndi *(Giyasli village)*
Məbəd *(The temple)*	XVI əsr *(XVI century)*	Salahlı Kənkərli kəndi *(Salahlı Kenkerli village)*
Məscid *(The mosque)*	XIX—XX əsrlər *(XIX -XX century)*	Boyəhmədli kəndi *(Boyukahmedli village)*
Türbə *(The tomb)*	XIV əsr *(XIV century)*	Kənkərli kəndi *(Gengerli village)*
Türbə *(The tomb)*	XIX əsr *(XIX century)*	Ağdam şəhərinin 5 kilometrliyində, Qaraağac qəbiristanlığında *(5 km of the city of Aghdam, at the Garaaghaj cemetery)*
Türbə *(The tomb)*	XIX əsr *(XIX century)*	Ağdam şəhərinin 5 kilometrliyində, Qaraağac qəbiristanlığında *(5 km of the city of Aghdam, at the Garaaghaj cemetery)*

Uğurlu bəyin türbəsi *(The tomb of Ughurlu Bei)*	XIX əsr *(XIX century)*	Ağdam şəhərinin 5 kilometrliyində, Qaraağac qəbiristanlığında *(5 km of the city of Aghdam, at the Garaaghaj cemetery)*
Türbə *(The tomb)*	XIX əsr *(XIXth century)*	Ağdam şəhərinin 5 kilometrliyində, Qaraağac qəbiristanlığında *(5 km of the city of Aghdam, at the Garaaghaj cemetery)*
Gavur qala şəhərgahı *(Kavur castle town hall)*	orta əsrlər *(Middle Ages)*	Ağdam rayonu *(Aghdam region)*
Qəbiristanlıq *(The cemetery)*	orta əsrlər *(Middle Ages)*	Papravənd kəndi *(Papravand village)*
Köhnə qəbiristanlıq *(Old cemetery)*	orta əsrlər *(Middle Ages)*	Qızılı Kəngərli kəndi *(Gizili Kangarli village)*
Abıştəpə yaşayış yeri *(Abishtepe residence)*	orta əsrlər *(Middle Ages)*	Üçoğlan kəndi, Orta Qışlaq məhəlləsinin cənubunda *(Uchoghlan village, in the south of Mid-Winter quarter)*

Cəbrayıl rayonu üzrə
(For Jabrayil region)

Adı ***(Name)***	**İnşa tarixi** ***(Date of construction)***	**Yerləşdiyi məkan** ***(Location)***
11 tağlı Xudafərin körpüsü *(11 Arch Khudafarin Bridge)*	XI—XII əsrlər *(XI -XII century)*	Cəbrayıl rayonu *(Jabrayil region)*
15 tağlı Xudafərin körpüsü *(15 Arch Khudafarin Bridge)*	XIII əsr *(XIII century)*	Cəbrayıl rayonu *(Jabrayil region)*
Niftalı kurqanları *(Niftali Mounds)*	tunc dövrü *(The Bronze Age)*	Cəbrayıl rayonu, Xubyarlı kəndi *(Jabrayil region, Khubyarli village)*
Ağoğlan nekropolu *(Agoglan necropolis)*	ilk orta əsrlər *(Early Middle Ages)*	Cəbrayıl şəhəri *(Jabrayil city)*

Karxulu kurqanları və yaşayış yeri *(Karkhulu mounds and the residence)*	tunc dövrü *(The Bronze Age)*	Karxulu kəndi *(Karkhulu village)*
Canqulu kurqanı *(Jangulu mound)*	tunc dövrü *(The Bronze Age)*	Mahmudlu kəndinin şimal-qərb tərəfində *(On the north-west side of Mahmudlu village)*
Quştəpə kurqanı *(Gushtepe mound)*	tunc dövrü *(The Bronze Age)*	Mahmudlu kəndinin şimal-qərb tərəfində *(On the north-west side of Mahmudlu village)*
İmanqazan təpələri *(Imanaqazan hills)*	tunc dövrü *(The Bronze Age)*	Şıxlar kəndi *(Shixlar village)*
Şıxlar mağarası *(Shikhlar cave)*	daş dövrü *(The Stone Age)*	Şıxlar kəndi *(Shikhlar village)*
Şıxlı kurqanları *(Shikhli mounds)*	son tunc dövrü *(late Bronze Age)*	Şıxlı kəndi *(Shikhli village)*
İmanqazantəpə kurqanı *(Imanqazantepe mound)*	son tunc dövrü *(late Bronze Age)*	Şıxlı kəndi *(Shikhli village)*
Qaladağ qalaçası və yaşayış yeri *(Galadagh Castle and residence)*	ilk orta əsrlər *(early Middle Ages)*	Qalacıq kəndi *(Galajik village)*
Məscidtəpə kurqanı *(Meschidtepe mound)*	tunc dövrü *(The Bronze Age)*	Qalacıq kəndi *(Galajik village)*
Naftalı kurqanları *(Naftali mound)*	son tunc və ilk dəmir dövrü *(late Bronze Age and early Iron Age)*	Naftalılar kəndi *(Naftaliler village)*
Qışlaq kurqanları və yaşayış yeri *(Gishlag mounds and the residence)*	son tunc və ilk dəmir dövrü *(late Bronze Age and early Iron Age)*	Qışlaq kəndi *(Gishlag village)*
Novruzlu kurqanları *(Novruzlu mound)*	son tunc və ilk dəmir dövrü *(late Bronze Age and early Iron Age)*	Hovuslu kəndi *(Hovuslu village)*
Cinlitəpə yaşayış yeri *(Jinlitepe residence)*	ilk dəmir dövrü *(early Iron Age)*	Horovlu kəndi *(Horovlu village)*

Torağaytəpə yaşayış yeri *(Toraghantepe residence)*	ilk tunc dövrü *(early Bronze Age)*	Şükürbəyli kəndi *(Shukurlu village)*
Divlər sarayı *(Divlar Palace)*	daş dövrü *(The Stone Age)*	Çələbilər kəndi *(Chelebiler village)*
Sultan Allahverdi hamamı *(Sultan Allahverdi bath)*	XIX əsr *(XIX century)*	Cəbrayıl şəhəri *(Jabrayil city)*
Dairəvi türbə *(The Circular Tomb)*	XVII əsr *(XVII century)*	Xubyarlı kəndi *(Khubyarli village)*
Səkkizguşəli türbə *(The Octagonal Tomb)*	XVII əsr *(XVII century)*	Xubyarlı kəndi *(Khubyarli village)*
Dairəvi türbə *(The Circular Tomb)*	XIV əsr *(XIV century)*	Şıxlar kəndi *(Shikhlar village)*
Qala qülləsi *(The tower castle)*		Sirik kəndi *(Sirik village)*
Qız qalası *(The Maiden tower)*	XII əsr *(XII century)*	Diridağ dağında *(Diridag Mountain)*
Sərdabə *(The grave)*	XIII—XIV əsrlər *(XIII -XIV century)*	Dağtumas kəndi *(Daghtumas village)*
Məscid *(The mosque)*	XIX əsr *(XIX century)*	Çələbilər kəndi *(Chelebiler village)*
Məscid *(The mosque)*	XIX əsr *(XIX century)*	Papi kəndi *(Papi village)*
Məscid *(The mosque)*		Daşkəsən kəndi *(Dashkesen village)*
Məscid *(The mosque)*	XIX əsr *(XIX century)*	Məzrə kəndi *(Mezre village)*
Məscid *(The mosque)*	XIX əsr *(XIX century)*	Süleymanlı kəndi *(Suleymanli village)*

Qubadlı rayonu üzrə
(For Gubadli region)

Adı ***(Name)***	**İnşa tarixi** ***(Date of construction)***	**Yerləşdiyi məkan** ***(Location)***
Göy qala *(Sky Tower)*	V əsr *(V century)*	Əliquluuşağı kəndi *(Aliquluushagi village)*
Laləzar körpüsü *(Lalazar bridge)*	1867-ci il 1867 year	Əliquluuşağı kəndi *(Aliquluushagi village)*
Türbə *(The Tube)*	XVII əsr *(XVII century)*	Gürcülü kəndi *(Gurjulu village)*
1 nömrəli türbə *(No. 1 Tomb)*	XIV əsr *(XIV century)*	Dəmirçilər kəndi *(Damirchiler village)*
2 nömrəli türbə *(No. 2 Tomb)*	XIV əsr *(XIV century)*	Dəmirçilər kəndi *(Damirchiler village)*
Xırman yeri yaşayış yeri *(Khirman residence)*	son tunc, ilk dəmir dövrü *(late Bronze, early Iron Age)*	Qubadlı qəsəbəsi *(Gubadli settlement)*
Koroğlu qalaçası *(Koroghlu Castle)*	son tunc, ilk dəmir dövrü *(late Bronze, early Iron Age)*	Əliquluuşağı kəndi *(Aliquluushagi village)*
Qalaça *(The Castle)*	son tunc, ilk dəmir dövrü *(late Bronze, early Iron Age)*	Əliquluuşağı kəndi *(Aliquluushagi village)*
Sığınacaq *(The shelter)*	IV əsr *(IV century)*	Əliquluuşağı kəndi *(Aliquluushagi village)*
Mal təpəsi *(Mal hill)*	son tunc, ilk dəmir dövrü *(late Bronze, early Iron Age)*	Muradxanlı kəndi *(Muradkhanli village)*
Sığınacaq *(The shelter)*	IV əsr *(IV century)*	Balahəsənli kəndi *(Balahesenli village)*

Sığınacaq *(The shelter)*	IV əsr *(IV century)*	Zor kəndi *(Zor village)*
Qaraqaya sığınacağı *(Garagaya shelter)*		Mahmudlu kəndi *(Mahmudlu village)*
Qəbiristanlıq *(The cemetery)*	XIV əsr *(XIV century)*	Qayalı kəndi, Yazı-Düzü ərazisində *(Gayali village, in the territory of Yazi-Duzu)*
Mağara məbədi *(The cave temple)*		Əliquluuşağı kəndi *(Aliquluushagi village)*
Mağara məbədi *(The cave temple)*	IV əsr *(IV century)*	Gaur dərəsi *(Gaur gorge)*

Kəlbəcər rayonu üzrə
(For Kalbajar region)

Adı ***(Name)***	**İnşa tarixi** ***(Date of construction)***	**Yerləşdiyi məkan** ***(Location)***
Gəncəsər monastırı *(Ganjasar monastery)*	1238-ci il *(1238 year)*	Kəlbəcər rayonu, Vəngli kəndi *(Vankli village, Kalbajar region)*
Xudavəng monastırı *(Khudavend monastery)*	XIII—XVII əsrlər *(XIII -XVII century)*	Kəlbəcər rayonu, tərtər çayının sahilində *(Kalbajar region, on the bank of Tartar River)*
Lex qalası *(Lekh Tower)*	XIII—XIV əsrlər *(XIII -XIV century)*	Qanlıkənd kəndi, meşədə *(Ganlikand village, in the forest)*
Xanabert qalası *(Khanabert tower)*		Vənkli kəndi *(Vankli village)*

Müqəddəs Yaqub kilsəsi *(Church of Saint Jacob)*	635-ci il *(635 year)*	Kolataq kəndi *(Kolatag village)*
Alban məbədi *(Albanian temple)*	614-cü il *(614 year)*	Kolataq kəndi *(Kolatag village)*
Qala *(The castle)*		Şaplar kəndi *(Shaplar village)*
Alban məbədi *(Albanian temple)*	XII əsr *(XII century)*	Çıldıran kəndi *(Childiran village)*
Qırmızı məbəd *(Red temple)*	XIII əsr *(XIII century)*	Çıldıran kəndi *(Childiran village)*
Alban məbədi *(Albanian temple)*	X əsr *(X century)*	Qarnakar kəndi *(Garnakar village)*
Alban kilsəsi *(Albanian church)*	XI əsr *(XI century)*	Qarnakar kəndi *(Garnakar village)*
"Xatırvank" məbədi *("Khatırvank" temple)*	1204-cü il *(1204 year)*	Qozlu kəndi *(Gozlu village)*
Alban məbədi *(Albanian temple)*	698-ci il *(698 year)*	Qocaqot kəndi *(Gojagot village)*
Alban məbədi *(Albanian temple)*	672-ci il *(672 year)*	Qocaqot kəndi *(Gojagot village)*
Məbəd *(The temple)*	1283-cü il *(1283 year)*	Həsənriz kəndi *(Hesenriz village)*
Alban məbədi *(Albanian temple)*		
Qayaüstü təsvirlər *(Rock drawings)*	ilk və orta tunc dövrü *(early and Middle Bronze Age)*	Dəlidağ dağı *(Dalidag mountain)*
Yaşayış yeri *(The residence)*	ilk və orta tunc dövrü *(early and Middle Bronze Age)*	İstisu qəsəbəsi *(Istisu settlement)*

Dovşanlı nekropolu *(Dovshanli necropolis)*	son tunc—ilk dəmir dövrü *(late Bronze—early Iron Age)*	Araçadzor kəndi *(Arachadzor village)*
Balıqaya nekropolu *(Baligaya necropolis)*	son tunc—ilk dəmir dövrü *(late Bronze—early Iron Age)*	Sırxavənd kəndinin şərqində *(In the east of Sirkhavand village)*
Zar mağara düşərgəsi *(Zar cave camp)*	Paleolit *(The Paleolith)*	Zar kəndinin qərb tərəfində *(On the west side of Zar village)*
Daş qoç fiquru-ərəb yazısı ilə *(Figure of stone Aries - with Arabic script)*	XIX əsr *(XIX century)*	Zar kəndi *(Zar village)*
Daş qoç fiquru-ərəb yazısı ilə *(Figure of stone Aries - with Arabic script)*	XIX əsr *(XIX century)*	Zar kəndi *(Zar village)*
Daş qoç fiquru-ərəb yazısı ilə *(Figure of stone Aries - with Arabic script)*	XIX əsr *(XIX century)*	Zar kəndi *(Zar village)*
Daş qoç fiquru-ərəb yazısı ilə *(Figure of stone Aries - with Arabic script)*	XIX əsr *(XIX century)*	Zar kəndi *(Zar village)*
Daş at fiquru *(Stone Horse figure)*		Zəylik kəndi *(Zeylik village)*
Qala *(The castle)*	1284-cü il *(1284 year)*	Vənli kəndi *(Vanli village)*
Məbəd *(The temple)*	XIII əsr *(XIII century)*	Vənli kəndi *(Vanli village)*
Məbəd *(The temple)*		Şaplar kəndi *(Shaplar village)*
Məbəd *(The temple)*		Kiçan kəndi *(Kichan village)*

Məbəd *(The temple)*	1251-ci il *(1251 year)*	Smakaok kəndi *(Smakaok village)*
Kilsə *(The church)*	1668-ci il *(1668 year)*	Dovşanlı kəndi *(Dovshanli village)*
Kilsə *(The church)*	XVII əsr *(XVII century)*	Poqosoqomer kəndi *(Pogosogomer village)*
Qırmızı məbəd *(Red temple)*	XVII əsr *(XVII century)*	Qozlu kəndi *(Gozlu village)*
Alban məbədi *(Albanian temple)*	718-ci il *(718 year)*	Qazapet kəndi *(Gazapet village)*
Kilsə *(The church)*	1894-cü il *(1894 year)*	Qazapet kəndi *(Gazapet village)*
Cerabert qalası *(Jerabert tower)*		Qazapet kəndi *(Gazapet village)*
Urek məbədi *(Heart temple)*	1279-cu il *(1279 year)*	Talış kəndi *(Talish village)*
Kilsə *(The church)*	1883-cü il *(1883 year)*	Maxrataq kəndi *(Makhtarag village)*
Məbəd *(The temple)*	1881-ci il *(1881 year)*	Maxrataq kəndi *(Makhtarag village)*
Məbəd *(The temple)*		Maxrataq kəndi *(Makhtarag village)*
Məbəd *(The temple)*		Şaplar kəndi *(Shaplar village)*
Comərd qalası *(Jomerd tower)*		Pirilər kəndi *(Piriler village)*
Qalaboyun qalası *(Galaboyun tower)*		Qalaboyun kəndi *(Galaboyun village)*

Körpü *(The bridge)*		Zəylik kəndi *(Zaylik village)*
Uluxan qalası *(Ulukhan tower)*	XVII əsr *(XVII century)*	Qaraxançallı kəndi *(Garakhanchalli village)*
Alban məbədi *(Albanian temple)*	713-cü il *(713 year)*	Dastaqir kəndi *(Dastagir village)*

Xocavənd rayonu üzrə
(For Khojavand region)

Adı ***(Name)***	**İnşa tarixi** ***(Date of construction)***	**Yerləşdiyi məkan** ***(Location)***
Alban məbədi *(Albanian temple)*	1170-ci il *(1170 year)*	Hadrut qəsəbəsi *(Hadrut settlement)*
Alban məbədi *(Albanian temple)*	1147-ci il *(1147 year)*	Məmmədzar kəndi *(Mammadzar village)*
Alban məbədi *(Albanian temple)*	1197-ci il *(1197 year)*	Tuğ kəndi *(Tugh village)*
Qırmızı məbəd *(Red temple)*	1000-ci il *(1000 year)*	Tuğ kəndi *(Tugh village)*
Alban məbədi *(Albanian temple)*	1094-cü il *(1094 year)*	Traxtik kəndi *(Trakhtik village)*
Alban məbədi *(Albanian temple)*	900-cü il *(900 year)*	Vəng kəndi *(Vang village)*
Alban məbədi *(Albanian temple)*	1131-ci il *(1131 year)*	Sakuri kəndi *(Sakuri village)*

Alban məbədi *(Albanian temple)*	IV—VI əsrlər *(IV -VI century)*	Süsənlik kəndi *(Susenlik village)*
Alban məbədi *(Albanian temple)*		Süsənlik kəndi *(Susenlik village)*
Qala *(The castle)*		Xsaberd kəndi *(Khsaberd village)*
Məbəd *(The temple)*	1635-ci il *(1635 year)*	Tağaser kəndi *(Taghaser village)*
Dini kompleks *(Religious complex)*	XIII əsr *(XIII century)*	Sur kəndi *(Sur village)*
Qala *(The castle)*		Sur kəndi *(Sur village)*
Məbəd *(The temple)*	1241-ci il *(1241 year)*	Mestağlar kəndi *(Mestaghlar village)*
Alban məbədi *(Albanian temple)*	1236-cı il *(1236 year)*	Güneyçartar kəndi *(Guneychartar village)*
Alban məbədi *(Albanian temple)*	995-ci il *(995 year)*	Qavaxan kəndi *(Qovakhan village)*
Alban məbədi *(Albanian temple)*	IV əsr *(IV century)*	Sos kəndi *(Sos village)*
İki alban məbədi *(Two Albanian temples)*	701-ci il *(701 year)*	Qatsi kəndi *(Gatsi village)*
Alban məbədi *(Albanian temple)*	VIII əsr *(VIII century)*	Qatsi kəndi *(Gatsi village)*
Alban məbədi *(Albanian temple)*	V əsr *(V century)*	Qatsi kəndi *(Gatsi village)*
Kilsə *(The church)*	1270-ci il *(1270 year)*	Qatsi kəndi *(Gatsi village)*

Kilsə *(The church)*	XII əsr *(XII century)*	Qatsi kəndi *(Gatsi village)*
Amaras monastırı *(Amaras monastery)*	IV əsr *(IV century)*	Maçqalaşen kəndi *(Machgalashen village)*
Məbəd *(The temple)*	XII əsr *(XII century)*	Sitoraşen kəndi *(Sitorashen village)*
Alban məbədi *(Albanian temple)*	675-ci il *(675 year)*	Tağavard kəndi *(Taghavard village)*
Qala *(The castle)*	III əsr *(III century)*	Tağavard kəndi *(Taghavard village)*
Bağır xan məbədi *(Baghir Khan temple)*	XII əsr *(XII century)*	Niki kəndi *(Niki village)*
Məbəd *(The temple)*	XIV əsr *(XIV century)*	Dolanlar kəndi *(Dolanlar village)*
Məbəd *(The temple)*		Ataqud kəndi *(Ataqud village)*
Türbə *(The tomb)*	XVII əsr *(XVII century)*	Xocavənd qəsəbəsi *(Khojavand settlement)*
Kilsə *(The church)*	XVII əsr *(XVII century)*	Tağavard kəndi *(Taghavard village)*
Məbəd *(The temple)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Hadrut qəsəbəsi *(Hadrut settlement)*
Məbəd *(The temple)*	XIII əsr *(XIIIth century)*	Tuğ kəndi *(Tugh village)*
Məbəd *(The temple)*	1747-ci il *(1747 year)*	Tuğ kəndi *(Tugh village)*
Körpü *(The bridge)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Tuğ kəndinin yaxınlığında *(Near Tugh village)*

Ağ kilsə *(White church)*	XVII əsr *(XVII century)*	Vəng kəndi *(Vang village)*
Məbəd *(The temple)*	1664-cü il *(1664 year)*	Gərgər kəndi *(Gargar village)*
Məbəd *(The temple)*	XVII əsr *(XVII century)*	Sakuri kəndi *(Sakuri village)*
Məbəd *(The temple)*	XVII əsr *(XVII century)*	Sur kəndi *(Sur village)*
Qala *(The castle)*		Çanaxçı kəndi *(Chanakhchi village)*
Məbəd *(The temple)*		Xzaberd kəndi *(Khzaberd village)*
Məbəd *(The temple)*		Tağaser kəndi *(Taghaser village)*
Kilsə *(The church)*	XX əsr *(XX century)*	Arakül kəndi *(Arakul village)*
Məbəd *(The temple)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Domi kəndi *(Domi village)*
Məbəd *(The temple)*	XIX əsr *(XIX century)*	Şaqah kəndi *(Shagah village)*
Məbəd *(The temple)*	1896-cı il *(1896 year)*	Noraşen kəndi *(Norashen village)*
Məbəd *(The temple)*		Banazur kəndi *(Banazur village)*
Məbəd *(The temple)*	XIX əsr *(XIX century)*	Kemraçuk kəndi *(Kemrachuk village)*
Məbəd *(The temple)*	XIX əsr *(XIX century)*	Qoçbəy kəndi *(Gochbey village)*

Məbəd *(The temple)*		Çıraquz kəndi *(Chiraquz village)*
Məbəd *(The temple)*		Xırmançıq kəndi *(Khirmanjik village)*
Məbəd *(The temple)*		Anaku kəndi *(Anaku village)*
Məbəd *(The temple)*	1698-ci il *(1698 year)*	Ağcakənd kəndi *(Aghjakend village)*
Məbəd *(The temple)*	XVII əsr *(XVII century)*	Zamzur kəndi *(Zamzur village)*
Məbəd *(The temple)*		Məlikcanlı kəndi *(Melikjanli village)*
Məbəd *(The temple)*		Bulutan kəndi *(Bulutan village)*
Məbəd *(The temple)*		Edilli kəndi *(Edilli village)*
Məbəd *(The temple)*		Düdükçü kəndi *(Dudukchu village)*
Məbəd *(The temple)*		Ağbulaq kəndi *(Aghbulag village)*
Məbəd *(The temple)*		Tək kəndi *(Tek village)*
Məbəd *(The temple)*	XVII əsr *(XVII century)*	Azıx kəndi *(Azikh village)*
Məbəd *(The temple)*	XIX əsr *(XIX century)*	Bünyadlı kəndi *(Bunyadli village)*
Məbəd *(The temple)*		Daşbaşı kəndi *(Dashbashi village)*

Məbəd *(The temple)*	XIII əsr *(XIII century)*	Dolanlar kəndi *(Dolanlar village)*
Türbənin sərdabə hissəsi *(The vault part of the tomb)*	XII—XIV əsrlər *(XII -XIV century)*	Dolanlar kəndi *(Dolanlar village)*
Albanberd kilsəsi *(Albanberd church)*		Qarakənd kəndi *(Garakend village)*
Türbə *(The tomb)*		Xatek kəndi *(Khatek village)*

Xocalı rayonu üzrə
(For Khojaly region)

Adı ***(Name)***	**İnşa tarixi** ***(Date of construction)***	**Yerləşdiyi məkan** ***(Location)***
Xocalı kurqanları *(Khojaly mounds)*	tunc-ilk dəmir dövrü *(The Bronze-early Iron Age)*	Xocalı rayonu *(Khojaly region)*
Dairəvi məbəd *(The circular temple)*	1356—1357-ci illər *(1356-1357 years)*	Xocalı şəhəri *(Khojaly city)*
Türbə *(The Tomb)*	XIV əsr *(XIVth century)*	Xocalı şəhəri *(Khojaly city)*
Alban məbədi *(Albanian temple)*	1100-cü il *(1100 year)*	Çanaxçı kəndi *(Chanakhchi village)*
Alban məbədi *(Albanian temple)*	1065-ci il *(1065 year)*	Çanaxçı kəndi *(Chanakhchi village)*
Alban məbədi *(Albanian temple)*	905-ci il *(905 year)*	Şuşa kəndi *(Shusha village)*
Alban məbədi *(Albanian temple)*	1122-ci il *(1122 year)*	Xansıx kəndi *(Khansikh village)*

Alban məbədi *(Albanian temple)*	1100-ci il *(1100 year)*	Xaçmaz kəndi *(Khachmaz village)*
Alban məbədi *(Albanian temple)*	1202-ci il *(1202 year)*	Armudlu kəndi *(Amudlu village)*
Qala *(The castle)*	X əsr *(X century)*	Maşxmaat kəndi *(Mashkhmaat village)*
Qırxlar qalası *(Girkhlar castle)*	orta əsrlər *(Middle Ages)*	Badara kəndi *(Badara village)*
Məbəd kompleksi *(The complex of temples)*	VII əsr *(VII century)*	Badara kəndi *(Badara village)*
Qala *(The castle)*		Daşbaşı kəndi *(Dashbashi village)*
Əsgəran qalası *(Asgeran castle)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Əsgəran qəsəbəsi *(Asgaran settlement)*
Aslan qalası *(Aslan castle)*	IX əsr *(IX century)*	Anabert kəndi *(Anabert village)*
Kilsə *(The church)*	XIII əsr *(XIII century)*	Xanabad kəndi *(Khanabad village)*
Daş qutu nekropolu *(The Necropolis of Dash Gutu)*	tunc dövrü *(The Bronze Age)*	Xocalı şəhəri, Əskəran dağında *(Khojaly city, Asgaran mountain)*
Nekropol *(The Necropolis)*	ilk və orta tunc dövrü *(early and Middle Bronze Age)*	Xankəndindən cənubda *(In the south from Khankandi)*
Küp qəbirləri nekropolu *(The Necropolis of pitcher graves)*	ilk orta əsrlər *(early Middle Ages)*	Xankəndinin kərpic zavodunun ərazisində *(On the territory of Khankandi brick factory)*
Kurqan *(The mounds)*	dəmir dövrü *(Iron Age)*	Xankəndinin yaxınlığında *(Near Khankandi)*
Xankəndi kurqanları *(Khankendi mounds)*	tunc dövrü *(The Bronze Age)*	Xankəndinin şimalında *(In the north of Khankandi)*

Xaçınçay nekropolu *(Khachinchay necropolis)*	ilk və orta tunc dövrü *(early and Middle Bronze Age)*	Seyidşən kəndindən şimal-şərqdə *(In the north-east of Seyidshan village)*
Küp qəbirləri nekropolu *(The Necropolis of pitcher graves)*	tunc dövrü *(The Bronze Age)*	Armudlu kəndindən 2 km İlis kəndinə tərəf *(2 km from Armudlu village towards the village of Ilis)*
Kurqan *(The mound)*	tunc dövrü *(The Bronze Age)*	Armudlu kəndindən 15 km aralı, İlis çayının sahilində *(15 km from the village of Armudlu, on the banks of the river Ilis)*
Daş qutu nekropolu *(The Necropolis of Dash Gutu)*	dəmir dövrü *(The Iron Age)*	Armudlu kəndi, qəbiristanlığın yanında *(Armudlu village, next to the cemetery)*
Köhnə qəbiristanlıq *(Old cemetery)*	tunc dövrü *(The Bronze Age)*	Çanaqçı kəndi *(Chanagchi village)*
Daş qutu nekropolu *(The Necropolis of Dash Gutu)*	dəmir dövrü *(The Iron Age)*	Saruşen kəndi *(Sarushen village)*
Daş qutu nekropolu *(The Necropolis of Dash Gutu)*	dəmir dövrü *(Iron Age)k*	Saruşen kəndi, dağın ətəyində *(Sarushen village, at the foot of the mountain)*
M.Qorki adına Xankəndi Dövlət Dram Teatrının binası *(Khankendi State Drama Theatre named after M. Gorky)*		Xankəndi şəhəri *(Khankandi city)*
M.P.Vaqifin heykəli *(Statue of M.P.Vagif)*		Xankəndi şəhəri *(Khankandi city)*
Böyük Vətən Müharibəsində həlak olmuş həmvətənlərimizin xatirə abidəsi *(A memorial to our compatriots in the Great Patriotic War)*		Xankəndi şəhəri *(Khankandi city)*

Laçın rayonu üzrə
(For Lachin region)

Adı ***(Name)***	**İnşa tarixi** ***(Date of construction)***	**Yerləşdiyi məkan** ***(Location)***
Bulaq *(The spring)*		Quşçu kəndi *(Gushchu village)*
Bulaq *(The spring)*	XV əsr *(XV century)*	Quşçu kəndi *(Gushchu village)*
Behbudlu bulağı *(Behbudlu spring)*	XV əsr *(XV century)*	Yaylaq göybulaq kəndi *(Yaylag Goybulag village)*
Daşbulaq bulağı *(Dashbulag spring)*	XVII əsr *(XVII century)*	Pircahan kəndi *(Pirjahan village)*
Daşbulaq bulağı *(Dashbulag spring)*	XVII əsr *(XVII century)*	Sus kəndi *(Sus village)*
Daşbulaq bulağı *(Dashbulag spring)*	XVII əsr *(XVII century)*	Seyidlər kəndi *(Seyidler village)*
Məbəd *(The temple)*	XVII əsr *(XVII century)*	Hoçaz kəndi *(Hojaz village)*
Körpü *(The bridge)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Böyqala kəndi, Həkəri çayının üzərində *(Boygala village, on the Hakari River)*
Türbə *(The Tomb)*		Güləbird kəndi *(Gulabird village)*
Həmzə Soltan sarayı *(Hamza Sultan Palace)*	1761-ci il *(1761 year)*	Hüsulu kəndi *(Husulu village)*
Soltan Əhməd sarayı *(Sultan Ahmed Palace)*		Soltanlar kəndi *(Solatanlar village)*

Soltan Baba türbəsi *(The Tomb of Sultan Baba)*	XIX əsr *(XIX century)*	Zeyvə kəndi *(Zeyve village)*
Şeyx Əhməd türbəsi *(The Tomb of Sheikh Ahmed)*	XIX əsr *(XIX century)*	Zeyvə kəndi *(Zeyve village)*
Türbə *(The Tomb)*	XIX əsr *(XIX century)*	Zeyvə kəndi *(Zeyve village)*
Kafır-Qala *(Kafir Castle)*	XVII əsr *(XVII century)*	Zeyvə kəndi *(Zeyve village)*
Məscid *(The Mosque)*	1718-ci il *(1718 year)*	Qarıqışlaq kəndi *(Garishlag village)*
Qala *(Castle)*		Qarıqışlaq kəndi *(Garishlag village)*
Dəmirovlu Pir məbədi *(Damirovlu Pir temple)*		Qarıqışlaq kəndi *(Garishlag village)*
Məscid *(The Mosque)*		Piçəniz kəndi *(Picheniz village)*
Məbəd *(The temple)*	XVII əsr *(XVII century)*	Piçəniz kəndi *(Picheniz village)*
Məbəd *(The temple)*		Piçəniz kəndi *(Picheniz village)*
Məbəd *(The temple)*	XII əsr *(XII century)*	Qorçu kəndi *(Gorchu village)*
Məbəd *(The temple)*	X əsr *(X century)*	Aşağı Fərəcan kəndi *(Lower Faracan village)*
Məbəd *(The temple)*	XV əsr *(XV century)*	Şalva kəndi *(Shalva village)*
Məbəd *(The temple)*	XVI əsr *(XVI century)*	Əhmədli kəndi *(Ahmedli village)*

“Ağbaxt xeyir” türbəsi *(“Aghbakht kheir”tomb)*		Əhmədli kəndi *(Ahmedli village)*
Körpü *(The bridge)*	XIX əsr *(XIX century)*	Əhmədli kəndi *(Ahmedli village)*
Məbəd *(The temple)*	XV əsr *(XV century)*	Minkənd kəndi *(Minkend village)*
Məbəd *(The temple)*	XV əsr *(XV century)*	Minkənd kəndi *(Minkend village)*
İki tağlı körpü *(Two-arch bridge)*	XIX əsr *(XIX century)*	Minkənd kəndi *(Minkend village)*
Bir tağlı körpü *(Single-arch bridge)*	XIX əsr *(XIX century)*	Minkənd kəndi *(Minkend village)*
Mağara qalası *(Cave Tower)*	XV əsr *(XV century)*	Güləbird kəndi *(Gulebird village)*
Sınıq körpü *(Broken bridge)*		Ağdərə kəndi *(Agdere village)*
Qala *(The Casstle)*	XIX əsr *(XIX century)*	Quşçu kəndi *(Gushchu village)*
Sadınlar qalaçığı *(Tower of Sadin)*		Quşçu kəndi *(Gushchu village)*
Körpü *(The bridge)*	XIX əsr *(XIX century)*	Qaraqaş yaylağı *(Garagash quarter)*
Sınıq körpü *(Siniq bridge)*	XIX əsr *(XIX century)*	Zabux kəndi *(Zabukh village)*
Körpü *(The bridge)*	XIX əsr *(XIX century)*	Zabux kəndi *(Zabukh village)*
Sınıq körpü *(Siniq bridge)*	XIX əsr *(XIX century)*	Malxələf kəndi *(Malkhelef village)*

Məbəd *(The temple)*		Mirik kəndi *(Mirik village)*
Körpü *(The bridge)*	XV əsr *(XV century)*	Mirik kəndi *(Mirik village)*
Körpü *(The bridge)*	XIX əsr *(XIX century)*	Pircahan kəndi *(Pirjahan village)*
Körpü *(The bridge)*		Pircahan kəndi *(Pirjahan village)*
Körpü *(The bridge)*	XIX əsr *(XIX century)*	Seyidlər kəndi *(Seyidler village)*
Məbəd *(The temple)*	XIX əsr *(XIX century)*	Sonasar kəndi *(Sonasar village)*
Körpü *(The bridge)*	XIX əsr *(XIX century)*	Şeytanlı kəndi *(Sheytanli village)*
Məbəd *(The temple)*	XVII əsr *(XVII century)*	Sadınlar kəndi *(Sadinlar village)*
Aşıq qəbiristanlığı *(Ashig cemetery)*	orta əsrlər *(The Middle Ages)*	Mezmazik kəndi *(Mezmazik village)*
Qəbiristanlıq *(The cemetery)*	orta əsrlər *(The Middle Ages)*	Abdallar kəndi *(Abdallar village)*
Çoban daş *(Shepherd's stone*)	orta əsrlər *(The Middle Ages)*	Cicimli kəndindən 500 m aralıda *(500 m from the village of Jijimli)*
Daş at fiquru-ərəb yazısı ilə *(Stone Horse figure-with Arabic script)*	XVI əsr *(XVI century)*	Malıbəy kəndi *(Malibey village)*
Daş at fiquru-ərəb yazısı ilə *(Stone Horse figure-with Arabic script)*		Malıbəy kəndi *(Malibey village)*
Daş at fiquru *(Stone Horse)*		Malıbəy kəndi *(Malibey village)*

Daş at fiquru-ərəb yazısı ilə *(Stone Horse figure-with Arabic script)*	XVII əsr *(XVII century)*	Güləbird kəndi *(Gulebird village)*
Daş at fiquru *(Stone Horse figure)*		Güləbird kəndi *(Gulebird village)*
Daş at fiquru-ərəb yazısı ilə *(Stone Horse figure-with Arabic script)*		Güləbird kəndi *(Gulebird village)*
Daş qoyun fiquru *(The Figure of stone sheep)*		Küsülü kəndi *(Kusulu village)*
Daş qoyun fiquru *(The Figure of stone sheep)*	XVII əsr *(XVII century)*	keçmiş Xallanlı kəndinin ərazisi *(The territory of the former village of Khallanli)*
Daş at fiquru *(Stone Horse figure)*	XVII əsr *(XVII century)*	keçmiş Xallanlı kəndinin ərazisi *(The territory of the former village of Khallanli)*
Məbəd *(The temple)*	XIX əsr *(XIX century)*	Ağoğlan çayının sahilində *(On the banks of the Agoglan River)*
Məlikəjdər türbəsi *(Malikajdar tomb)*	XIV əsr *(XIV century)*	Cicimli kəndi *(Jijimli village)*
Türbə *(The Tomb)*	XVII—XVIII əsrlər *(XVII –XVIII century)*	Cicimli kəndi *(Jijimli village)*
Daş qutusu *Stone Box*	dəmir dövrü *(The Iron Age)*	Abdallar kəndi (kəndin və qəbiristanlığın arasında) *(Abdallar village (between the village and the cemetery)*
Kurqan *(The mound)*	dəmir dövrü *(The Iron Age)*	Cicimli kəndi "Qızqəbri" kurqanından 200-280 m.aralı *(Jijimli village,"Gizgebri" mound 200-280 m.island*
"Qızqəbri" kurqanı *"Gizgabri" mound*	dəmir dövrü *(The Iron Age)*	Cicimli kəndi *(Jijimli village)*
Kurqan *(The mound)*	dəmir dövrü *(The Iron Age)*	Cicimli kəndi *(Jijimli village)*

Kurqan *(The mound)*	tunc dövrü *(The Bronze Age)*	Ziyrik kəndindən 800-900 m.aralıda *(800-900 m from the village of Ziyrik village)*
Kurqan *(The mound)*	dəmir dövrü *(The Iron Age)*	Qoçaz kəndi *(Gochaz village)*
Kurqan *(The mound)*	dəmir dövrü *(The Iron Age)*	Qüləbird kəndi *(Gulebird village)*
Mağara məbədi *(Cave temple)*	V əsr *(V century)*	Qoçaz kəndi *(Gochaz village)*

Şuşa rayonu üzrə
(For Shusha region)

Adı ***(Name)***	**İnşa tarixi** ***(Date of construction)***	**Yerləşdiyi məkan** ***(Location)***
Kurqan *(The mound)*	tunc dövrü *(The Bronze Age)*	Şuşa şəhərinin şimal-qərbində *(In the north-west of the city of Shusha)*
Şuşa və Şuşakənd daş qutusu qəbirləri *(Shusha and Shushakand stone box graves)*	son tunc və ilk dəmir dövrü *(late Bronze Age and early Iron Age)*	Şuşa şəhəri, Şuşa kəndinin yaxınlığında *(Shusha city, near the village of Shusha)*
Şuşa mağara düşərgəsi *(Shusha cave camp)*	daş dövrü *(The Stone Age)*	Şuşa şəhərinin cənubunda, Daşaltı çayının sol sahilində *(In the south of the city of Shusha, on the left bank of the Dashalti River)*
Daş qutusu nekropolu *(The stone box necropolis)*	dəmir dövrü *(The Iron Age)*	Qarabulaq kəndi *(Karabulak village)*
Nekropol *(The Necropolis)*	son tunc və ilk dəmir dövrü *(late Bronze Age and early Iron Age)*	Dolanlar kəndi *(Dolanlar village)*

Qala divarları *(Castle walls)*	1754-cü il *(1754 year)*	Şuşa şəhəri *(Shusha city)*
Pənah xanın sarayı *(The Palace of Panah Khan)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Şuşa şəhəri *(Shusha city)*
Qara Böyük Xanım bürcü *(The bastion of Gara Boyuk Khanim)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Şuşa şəhəri *(Shusha city)*
Heydər türbəsi *(The Tomb of Heydar)*		Şuşa şəhəri *(Shusha city)*
Hacıqulların malikanəsi *(The Mansion of Hajigullar)*	XVIII əsr *(XVIII century*	Şuşa şəhəri *(Shusha city)*
Natəvanın evi *(The house of Natavan)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	keçmiş Lenin küçəsi *(former Lenin Street)*
Əsəd bəyin evi *(The house of Asad Bey)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	keçmiş Voroşilov küçəsi *(former Voroshilov Street)*
Gövhər ağa məscidi *(The Mosque of Govhar Aga)*	1768—1769-cu illər *(1768-1769 years)*	Şuşa şəhəri *(Shusha city)*
Aşağı Gövhər ağa məscidi *(The Mosque of Ashagi Govhar Aga)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Şuşa şəhəri *(Shusha city)*
İkimərtəbəli karvansaray *(Two-storey caravanserai)*	XIX əsr *(XIX century)*	Mərkəzi meydan *(Central square)*
Mehmandarovların malikanə kompleksi: məscid, kiçik yaşayış evi, böyük yaşayış evi *(Mehmandarov's manor house: the mosque, small residence, big residence)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Şuşa şəhəri *(Shusha city)*
İbrahim xanın bürcü *(The Bastion of Ibrahim Khan)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Daşaltı kəndi *(Dashalti village)*

İsa bulağı *(İsa spring)*	XIX əsr *(XIX century)*	Şuşa şəhərinin yaxınlığında *(near Shusha city)*
İbrahim xanın qəsri *(The castle of Ibrahim Khan)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Daşaltı kəndi *(Dashalti village)*
Şuşa Dövlət Tarix-memarlıq Qoruğu *(Shusha state historical-architectural Reserve)*		
Kurqan *(The mound)*	tunc dövrü *(The Bronze Age)*	Şuşa şəhərinin şimal-qərbində *(In the north-west of the city of Shusha)*
Şuşa və Şuşakənd daş qutusu qəbirləri *(Shusha and Shushakand stone box graves)*	son tunc və ilk dəmir dövrü *(late Bronze Age and early Iron Age)*	Şuşa şəhəri, Şuşa kəndinin yaxınlığında *(Shusha city, near the village of Shusha)*
Şuşa mağara düşərgəsi *(Shusha cave camp)*	daş dövrü *(The Stone Age)*	Şuşa şəhərinin cənubunda, Daşaltı çayının sol sahilində *(In the south of the city of Shusha, on the left bank of the Dashalti River)*
Daş qutusu nekropolu *(The Necropolis of stone box)*	dəmir dövrü *(The Iron Age)*	Qarabulaq kəndi *(Karabulak village)*
Nekropol *(The Necropolis)*	son tunc və ilk dəmir dövrü *(late Bronze Age and early Iron Age)*	Dolanlar kəndi *(Dolanlar village)*
Realnı məktəbinin binası *(Realny school building)*	XX əsr *(XX century)*	Şuşa şəhəri, keçmiş 1 May küç., 1 *(Shusha city, Former 1 May str., 1)*
Xəstəxana binası *(Hospital building)*	XIX əsr *(XIX century)*	Şuşa şəhəri, keçmiş 1 May küç., 2 *(Shusha city, Former 1 May str., 2)*
Yaşayış evi *(The residence)*	XIX əsr *(XIX century)*	Şuşa şəhəri, keçmiş 1 May küç., 2 A *(Shusha city, Former 1 May str., 2A)*
Qız məktəbi *(The school for girls)*	XIX əsr *(XIX century)*	Şuşa şəhəri, keçmiş 1 May küç., 5 *(Shusha city, Former 1 May str., 5)*

Aslan Qaraşərovun yaşayış evi *(The residence of Aslan Garasharov)*	XIX əsr *(XIX century)*	Şuşa şəhəri, Q.Əsgərov küç., 6 *(Shusha city, G. Asgerov str., 6)*
Yaşayış evi *(The residence)*	XIX əsr *(XIX century)*	Şuşa şəhəri, Q.Əsgərov küç., 7 *(Shusha city, G.Asgerov str., 7)*
Yaşayış evi *(The residence)*	XIX əsr *(XIX century)*	Şuşa şəhəri, Q.Əsgərov küç., 13 *(Shusha city, G.Asgerov str., 13)*
Yaşayış evi *(The residence)*	XIX əsr *(XIX century)*	Şuşa şəhəri, Q.Əsgərov küç., 19 *(Shusha city, G.Asgerov str., 19)*
Yaşayış evi *(The residence)*	XIX əsr *(XIX century)*	Şuşa şəhəri, Q.Əsgərov küç., 21 *(Shusha city, G.Asgerov str., 21)*
Yaşayış evi *(The residence)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Şuşa şəhəri, keçmiş Qorki küç., 1 *(Shusha city, Former Gorki str., 1)*
Yaşayış evi *(The residence)*	XIX əsr *(XIX century)*	Şuşa şəhəri, keçmiş Qorki küç., 2 *(Shusha city, Former Gorki str., 2)*
Məşədi İbrahimin yaşayış evi *(The residence of Meshedi İbrahim)*	XIX əsr *(XIX century)*	Şuşa şəhəri, keçmiş Qorki küç., 5 *(Shusha city, Former Gorki str., 5)*
Məşədi Novruzun yaşayış evi *(The residence of Meshedi Novruz)*	XIX əsr *(XIX century)*	Şuşa şəhəri, keçmiş Qorki küç., 11 *(Shusha city, Former Gorki str., 11)*
Yaşayış evi *(The residence)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Şuşa şəhəri, Q.B.Zakir küç., 1 *(Shusha city, G.B. Zakir str., 1)*
Yaşayış evi *(The residence)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Şuşa şəhəri, Q.B.Zakir küç., 6 *(Shusha city, G.B. Zakir str., 6)*
Həsən Ağanın yaşayış evi *(The residence of Hasan Aga)*	XIX əsr *(XIX century)*	Şuşa şəhəri, Haqverdiyev küç., 17 *(Shusha city, Hagverdiyev str., 17)*
Yaşayış evi *(The residence)*	XIX əsr *(XIX century)*	Şuşa şəhəri, keçmiş Engels küç., 7 *(Shusha city, Former Engels str., 7)*

Yaşayış evi *(The residence)*	XIX əsr *(XIX century)*	Şuşa şəhəri, keçmiş Engels küç., 14 *(Shusha city, Former Engels str., 14)*
Şükür bəyin yaşayış evi *(The residence of Shukur Bek)*	XIX əsr *(XIX century)*	Şuşa şəhəri, keçmiş Engels küç., 17 *(Shusha city, Former Engels str., 17)*
Yaşayış evi *(The residence)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Şuşa şəhəri, H.Hacıyev küç., 2 A *(Shusha city, H.Hajiyev str., 2A)*
Yaşayış evi *(The residence)*	XIX əsr *(XIX century)*	Şuşa şəhəri, H.Hacıyev küç., 5 *(Shusha city, H.Hajiyev str., 5)*
Yaşayış evi *(The residence)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Şuşa şəhəri, Azərbaycan küçəsi, 7 *(Shusha city, Azerbaijan Street, 7)*
Cəfərqulu ağanın yaşayış evi *(The residence of Jafar Gulu)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Şuşa şəhəri, Azərbaycan küçəsi, 10 *(Shusha city, Azerbaijan Street, 10)*
Yaşayış evi *(The residence)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Şuşa şəhəri, Bülbül küçəsi, 6 *(Shusha city, Bulbul Street, 6)*
Yaşayış evi *(The residence)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Şuşa şəhəri, Bülbül küçəsi, 8 *(Shusha city, Bulbul Street, 8)*
Kilsə qalıqları *(Church remains)*		Şuşa şəhəri, Q.Pirimov küçəsi *(Shusha city, G.Pirimov Street)*
Türbə *(The tomb)*		Şuşa şəhəri *(Shusha city)*
Bulaq *(The spring)*		Şuşa şəhəri *(Shusha city)*
Bulaq *(The spring)*		Şuşa şəhəri *(Shusha city)*
Bulaq *(The spring)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Şuşa şəhəri *(Shusha city)*

Bulaq *(The spring)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Şuşa şəhəri, keçmiş 1 May küç. *(Shusha city, Former 1 May str.)*
Qız monastrı *(The monastery for girls)*	XVIII—XIX əsrlər *(XVIII-XIXcentury)*	Şuşa şəhəri, keçmiş Qorki küç., *(Shusha city, Former Gorki str.,)*
Bulaq *(The spring)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Şuşa şəhəri, Köçərli məhəlləsi *(Shusha city, Kocharli region)*
Bulaq *(The spring)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Şuşa şəhəri, Köçərli məhəlləsi *(Shusha city, Kocharli region)*
Bulaq *(The spring)*	XIX əsr *(XIX century)*	Şuşa şəhəri, Ağadədəli məhəlləsi *(Shusha city, Aghadedeli region)*
"Laçın" su anbarı *("Lachin" water reservoir)*	XIX əsr *(XIX century)*	Şuşa şəhəri, Q.Pirimov küçəsi *(Shusha city, G.Pirimov street)*
Süleyman Vəzirovun evi *(The house of Suleyman Vezirov)*	XIX əsr *(XIX century)*	Şuşa şəhəri, keçmiş Marks küçəsi, 3 *(Shusha city, Former Markus str.,3)*
Bulaq *(The spring)*		Şuşa şəhəri *(Shusha city)*
Hamam *(The bath)*	XIX əsr *(XIX century)*	Malıbəyli kəndi *(Malibeyli village)*
Novlu bulaq *(Novlu spring)*	XIX əsr *(XIX century)*	Malıbəyli kəndi *(Malibeyli village)*
Məscid *(The Mosque)*	XIX əsr *(XIX century)*	Malıbəyli kəndi *(Malibeyli village)*
Kilsə *(The church)*	XIX əsr *(XIX century)*	Daşaltı kəndi *(Dashalti village)*
İnzibati bina *(Administrative building)*	XIX əsr *(XIX century)*	Malıbəyli kəndi *(Malibeyli village)*

Kilsə *(The church)*	XIX əsr *(XIX century)*	Qeybalı kəndi *(Geybali village)*
Şuşa Tarix Memarlıq Qoruğu *(Shusha Historical Architectural Reserve)*		
Yaşayış evi *(The residence)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	M.F.Axundov küçəsi, 1 *(M.F.Akhundov Street, 1)*
Yaşayış evi *(The residence)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	M.F.Axundov küçəsi, 2 *(M.F.Akhundov Street, 2)*
Mamay bəyin yaşayış evi *(The residence of Mamai Bey)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	M.F.Axundov küçəsi, 3 *(M.F.Akhundov Street, 3)*
Məşədi Teymurun yaşayış evi *(The residence of Meshedi Teymur)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	M.F.Axundov küçəsi, 4 *(M.F.Akhundov Street, 4)*
Şor bulaq *(Shor spring)*	XIX əsr *(XIX century)*	M.F.Axundov küçəsi *(M.F.Akhundov Street)*
Xəlil Məmmədovun yaşayış evi *(The residence of Khalil Memmedov)*	XIX əsr *(XIX century)*	keçmiş 26-lar küçəsi *(former 26-ies Street)*
Ələkbər bəyin evi *(The house of Alekber Bey)*	XIX əsr *(XIX century)*	keçmiş Əmiryan küçəsi, 4 *(former Amiryan Street, 4)*
Bulaq *(The spring)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	keçmiş Əmiryan küçəsi, Çuxur məhəlləsi *(former Amiryan Street, Chukhur region)*
Məscid *(The Mosque)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	keçmiş Əmiryan küçəsi, Çuxur məhəlləsi *(former Amiryan Street, Chukhur region)*
Yaşayış evi *(The residence)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	keçmiş Boqdatov küçəsi, 2 *(former Bogdatov Street, 2)*
Lətif İmanovun yaşayış evi *(The residence of Latif Imanov)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	keçmiş Boqdatov küçəsi, 9 *(former Bogdatov Street, 9)*

Yaşayış evi *(The residence)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	keçmiş Boqdatov küçəsi, 11 *(former Bogdatov Street, 11)*
Yaşayış evi *(The residence)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	keçmiş Boqdatov küçəsi, 17 *(former Bogdatov Street, 17)*
Hacı Abbas məscidi və karvansarayı *(Haji Abbas mosque and caravanserai)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	N.Vəzirov küçəsi, 1 *(N.Y.Vezirov Street, 1)*
Yaşayış evi *(The residence)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	N.Vəzirov küçəsi, 5 *(N.Y.Vezirov Street, 5)*
Yaşayış evi *(The residence)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	N.Vəzirov küçəsi, 9 *(N.Y.Vezirov Street, 9)*
Yaşayış evi *(The residence)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	N.Vəzirov küçəsi, 11 *(N.Y.Vezirov Street, 11)*
Mərdinli məscidi *(Mardinli Mosque)*	XIX əsr *(XIX century)*	A.Qaraşərov küçəsi *(A. Garasherov Street)*
Yaşayış evi *(The residence)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	A.Qaraşərov küçəsi, 5 *(A. Garasherov Street, 5)*
Cahangir bəyin yaşayış evi *(The residence of Jahangir bey)*	XIX əsr *(XIX century)*	A.Qaraşərov küçəsi, 9 *(A. Garasherov Street, 9)*
Yaşayış evi *(The residence)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	A.Qaraşərov küçəsi, 13 *(A. Garasherov Street, 13)*
Yaşayış evi *(The residence)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	A.Qaraşərov küçəsi, 15 *(A. Garasherov Street, 15)*
Yaşayış evi *(The residence)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	A.Qaraşərov küçəsi, 18 *(A. Garasherov Street, 18)*
Hacı Məmmədin yaşayış evi *(The residence of Haji Memmed)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	A.Qaraşərov küçəsi, 22 *(A. Garasherov Street, 22)*

Yaşayış evi *(The residence)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	A.Qaraşərov küçəsi, 24 *(A. Garasherov Street, 24)*
Yaşayış evi *(The residence)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	A.Qaraşərov küçəsi, 35 *(A. Garasherov Street, 35)*
Yaşayış evi *(The residence)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	A.Qaraşərov küçəsi, 38 *(A. Garasherov Street, 38)*
Yaşayış evi *(The residence)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	A.Qaraşərov küçəsi, 48 *(A. Garasherov Street, 48)*
Yaşayış evi *(The residence)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Quliyev küçəsi, 21 *(Guliyev Street, 21)*
Hacı Yusifli məscidi *(Haji Yusifli Mosque)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Q.İsmayılov küçəsi *(G.Ismayilov Street)*
Yaşayış evi *(The residence)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Q.İsmayılov küçəsi, 6 *(G.Ismayilov Street, 6)*
Məşədi Salmanın evi *(The residence of Meshedi Salman)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Q.İsmayılov küçəsi, 7 *(G.Ismayilov Street, 7)*
Culfalar məscidi *(Julfalar Mosque)*	XIX əsr *(XIX century)*	Ü.Hacıbəyov küçəsi *(U.Hajibeyov Street)*
Yaşayış evi *(The residence)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	keçmiş Krupskaya küçəsi, 1 *(former Krupskaya Street, 1)*
Yaşayış evi *(The residence)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	keçmiş Krupskaya küçəsi, 2 *(former Krupskaya Street, 2)*
Bulaq *(The spring)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	keçmiş Krupskaya küçəsi, Hacı Yusifli məhəlləsi *(former Krupskaya Street, Haji Yusifli region)*
Dəyirman *(The Mill)*	XX əsr *(XX century)*	keçmiş Kommunist küçəsi, 6 *(former Communist Street, 6)*

Hacı Əlibalanın yaşayış evi *(The residence of Haji Alibala)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	keçmiş Kommunist küçəsi, 8 *(former Communist Street, 8)*
Kəblə Azadın yaşayış evi *(The residence of Kabla Azad)*	XIX əsr *(XIX century)*	keçmiş Kommunist küçəsi *(former Communist Street)*
Bulaq *(The spring)*	XIX əsr *(XIX century)*	keçmiş Kommunist küçəsi *(former Communist Street)*
Hacı Sadığın yaşayış evi *(The residence of Haji Sadig)*		keçmiş Kommunist küçəsi, 17 *(former Communist Street, 17)*
"Çöl Qala" bulağı *(Chol Gala spring)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	keçmiş Kuybışev küçəsi *(former Kuybyshev Street)*
Hacı İbadın evi *(The residence of Haji Ibad)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	keçmiş Kuybışev küçəsi, 1 *(former Kuybyshev Street, 1)*
"Çöl Qala" məscidi *(Chol Gala Mosque)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	keçmiş Kuybışev küçəsi, 11 *(former Kuybyshev Street, 11)*
Yaşayış evi *(The residence)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	keçmiş Kalinin küçəsi, 1 *(former Kalinin Street, 1)*
Məşədi Suleymanın evi *(The residence of Meshedi Suleyman)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	keçmiş Kalinin küçəsi, 2 *(former Kalinin Street, 2)*
Yaşayış evi *(The residence)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	keçmiş Kalinin küçəsi, 5 *(former Kalinin Street, 5)*
Yaşayış evi *(The residence)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	keçmiş Kalinin küçəsi, 9 *(former Kalinin Street, 9)*
Yaşayış evi *(The residence)*	XIX əsr *(XIX century)*	keçmiş Kalinin küçəsi, 10 *(former Kalinin Street, 10)*
Yaşayış evi *(The residence)*	XIX əsr *(XIX century)*	keçmiş Kalinin küçəsi, 13 *(former Kalinin Street, 13)*

Yaşayış evi *(The residence)*	XIX əsr *(XIX century)*	keçmiş Kalinin küçəsi, 14 *(former Kalinin Street, 14)*
Yaşayış evi *(The residence)*	XIX əsr *(XIX century)*	keçmiş Kalinin küçəsi, 17 *(former Kalinin Street, 17)*
Musəvinin evi *(The residence of Musevi)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	keçmiş Kalinin küçəsi, 18 *(former Kalinin Street, 18)*
Yaşayış evi *(The residence)*	XIX əsr *(XIX century)*	keçmiş Kalinin küçəsi, 19 *(former Kalinin Street, 19)*
Hacı Məmməd Bağırın yaşayış evi *(The residence of Haji Memmed Baghir)*	XIX əsr *(XIX century)*	keçmiş Komsomol küçəsi, 3 *(former Komsomol Street, 3)*
Yaşayış evi *(The residence)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	keçmiş Komsomol küçəsi, 11 *(former Komsomol Street, 11)*
Yaşayış evi *(The residence)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	keçmiş Komsomol küçəsi, 22 *(former Komsomol Street, 22)*
Hüsü Hacıyevin yaşayış evi *(The residence of Husu Hajiyev)*	XIX əsr *(XIX century)*	keçmiş Komsomol küçəsi, 23 *(former Komsomol Street, 23)*
Yaşayış evi *(The residence)*	XIX əsr *(XIX century)*	keçmiş Komsomol küçəsi, 25 *(former Komsomol Street, 25)*
Məşədi Zeynal Hətəmovun evi *(The residence of Meshedi Zeynal Hatamov)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Köçərli küçəsi, 5 *(Kocherli street, 5)*
Yaşayış evi *(The residence)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Köçərli küçəsi, 7 *(Kocherli street, 7)*
Məşədi Əlinin evi *(The residence of Meshedi Ali)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Köçərli küçəsi, 8 *(Kocherli street, 8)*
Məşədi Şəhliyarın evi *(The residence of Meshedi Shahliyar)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Köçərli küçəsi, 9 *(Kocherli street, 9)*

Yaşayış evi *(The residence)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Köçərli küçəsi, 14 *(Kocherli street, 14)*
Yaşayış evi *(The residence)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Köçərli küçəsi, 16 *(Kocherli street, 16)*
Hacı Dadaşın evi *(The residence of Haji Dadash)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Köçərli küçəsi, 22 *(Kocherli street, 22)*
A.Əzimovun evi *(The residence of A.Azimov)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Köçərli küçəsi, 27 *(Kocherli street, 27)*
Yaşayış evi *(The residence)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	keçmiş Konstandyan küçəsi *(former Konstandyan Street)*
Məşədi İbrahimin evi *(The residence of Meshedi Ibrahim)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	keçmiş Konstandyan küçəsi, 11 *(former Konstandyan Stree, 11)*
Məşədi Cəlalın evi *(The residence of Meshedi Jalal)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	keçmiş Konstandyan küçəsi, 15 *(former Konstandyan Street,15)*
Meydan bulağı *(Meidan spring)*		keçmiş Lenin küçəsi *(former Lenin Street)*
Hacı Bəşirin yaşayış evi *(The residence of Haji Beshir)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	keçmiş Lenin küçəsi, 8 *(former Lenin Street. 8)*
Dərzi Bəhramın yaşayış evi *(The residence of Darzi Bahram)*		Nizami küçəsi, 2 *(Nizami Street, 2)*
Məşədi Hüsünün yaşayış evi *(The residence of Meshedi Husu)*		Nizami küçəsi, 9 *(Nizami Street, 9)*
Yaşayış evi *(The residence)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Nəvvab küçəsi *(Nizami Street, 2)*
Məmməd Həsən oğlunun evi *(The residence of Memmed Hasan)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	keçmiş Orcokinidze küçəsi, 4 *(former Orjokinidze Street, 4)*

Kəlbə Məhəmmədin yaşayış evi *(The residence of Keble Muhammed)*	XIX əsr *(XIX century)*	keçmiş Orcokinidze küçəsi, 14 *(former Orjokinidze Street, 14)*
Xoca Mərcanlı məscidi *(Khoja Marjanli Mosque)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Sabir küçəsi *(Sabir Street)*
Xoca Mərcanlı bulağı *(Khoja Marjanli spring)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Sabir küçəsi *(Sabir Street)*
Yaşayış evi *(The residence)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Sabir küçəsi, 5 *(Sabir Street, 5)*
Yaşayış evi *(The residence)*	XIX əsr *(XIX century)*	keçmiş Sovet küçəsi, 1 *(former Soviet Street, 1)*
Bəhmən Mirzənin yaşayış evi *(The residence of Bahman Mirza)*	XIX əsr *(XIX century)*	keçmiş Sovet küçəsi *(former Soviet Street)*
Bəhmən Mirzənin ərzaq anbarı *(Food storage of Bahman Mirza)*		keçmiş Sovet küçəsi *(former Soviet Street)*
Qulam şahın yaşayış evi *(The residence of Gulam shah)*	XIX əsr *(XIX century)*	keçmiş Sovet küçəsi *(former Soviet Street)*
N.B.Vəzirovun yaşayış evi *(The residence of N.B.Vezirov)*	XIX əsr *(XIX century)*	keçmiş Sovet küçəsi *(former Soviet Street)*
Köçərli məscidi *(Kocharli Mosque)*	XIX əsr *(XIX century)*	keçmiş Sovet küçəsi *(former Soviet Street)*
Quyuluq məscidi *(Guyuluq Mosque)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	keçmiş Şaumyan küçəsi *(former Shaumian Street)*
Seyid Məcidin evi *(The residence of Sayid Mejid)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	keçmiş Şaumyan küçəsi, 3 *(former Shaumian Street, 3)*
Yaşayış evi *(The residence)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	keçmiş Şaumyan küçəsi, 11 *(former Shaumian Street, 11)*

Yaşayış evi *(The residence)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	keçmiş Şaumyan küçəsi, 12 *(former Shaumian Street, 12)*
Bulaq *(The spring)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	keçmiş Telman küçəsi, Seyidli məhəlləsi *(former Telman Street, Seyidli quarter)*
Seyidli məscidi *(Sayidli Mosque)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	keçmiş Telman küçəsi, 16 *(former Telman Street, 16)*
Məşədi Qaranın evi *(The residence of Meshedi Gara)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	keçmiş Telman küçəsi, 18 *(former Telman Street, 18)*
Yaşayış evi *(The residence)*	XIX əsr *(XIX century)*	keçmiş Kirov küçəsi, 5 *(former Kirov Street, 5)*
Yaşayış evi *(The residence)*	XIX əsr *(XIX century)*	keçmiş Kirov küçəsi, 19 *(former Kirov Street,19)*
Kəblə Yusifin yaşayış evi *(The residence of Kabla Yusif)*		keçmiş Kirov küçəsi, 30 *(former Kirov Street, 30)*
Zöhrabbəyovun yaşayış evi *(The residence of Zokhrabbeyov)*		Ocaqqulu küçəsi *(Ojaggulu street)*
Yaşayış evi *(The residence)*	XIX əsr *(XIX century)*	Ocaqqulu küçəsi, 4 *(Ojaggulu street, 4)*
Yaşayış evi *(The residence)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Ocaqqulu küçəsi, 7 *(Ojaggulu street, 7)*
Məşədi İbişin evi *(The residence of Meshedi Ibish)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Çəmənzəminli küçəsi, 2 *(Chamanzaminli Street, 2)*
Məşədi Zülfüqarın evi *(The residence of Meshedi Zulfugar)*	XIX əsr *(XIX century)*	Çəmənzəminli küçəsi, 4 *(Chamanzaminli Street, 4)*
Hacı Aslanın evi *(The residence of Haji Aslan)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Çəmənzəminli küçəsi, 6 *(Chamanzaminli Street, 6)*

Yaşayış evi *(The residence)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Çəmənzəminli küçəsi, 7 *(Chamanzaminli Street, 7)*
Hacı Məlik oğlunun evi *(The residence of Haji Melik)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Çəmənzəminli küçəsi, 11 *(Chamanzaminli Street, 11)*
Mir Həsən Vəzirovun yaşayış evi *(The residence of Mir Hasan Vezirov)*	XIX əsr *(XIX century)*	keçmiş Caparidze küçəsi, 6 *(former Caparidze Street, 6)*
Bulaq *(The spring)*	XX əsr *(XIX century)*	Q.Əsgərov küçəsi *(Q.Asgarov Street)*
Mamay məscidi *(Mamai Mosque)*	XIX əsr *(XIX century)*	Q.Əsgərov küçəsi *(Q.Asgarov Street)*
Yaşayış evi *(The residence)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Füzuli küçəsi, 13 *(Fuzuli street, 13)*
Yaşayış evi *(The residence)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Füzuli küçəsi, 14 *(Fuzuli street, 14)*
Fərəməzovların yaşayış evi *(The residence of Faramazovs)*		keçmiş Frunze küçəsi, 24 *(former Frunze street, 24)*
Yaşayış evi *(The residence)*	XX əsr *(XX century)*	keçmiş Frunze küçəsi, 25 *(former Frunze street, 25)*

Zəngilan rayonu üzrə
(For Zangilan region)

Adı ***(Name)***	**İnşa tarixi** ***(Date of construction)***	**Yerləşdiyi məkan** ***(Location)***
Şərəfan türbəsi *(The Tomb of Sharafan)*	XIV əsr *(XIV century)*	Şərəfan kəndi *(Sharafan village)*
Hacalı qülləsi *(Hajali Tower)*	XIV əsr *(XIV century)*	Məmmədbəyli kəndi *(Memmedbeili village)*
Nekropol *(The Necropolis)*	e.ə. VI—IV əsrlər *(VI-IV millennia bc.)*	Quyudərə Xaştab kəndi *(Guyudere Khashtab village)*
Dairəvi qüllə *(Circular tower)*		Hacıalılar kəndi *(Hajialilar village)*
Səkkizguşəli türbə *(Octagonal Tomb)*	1304—1305-ci illər *(1304-1305 years)*	Məmmədbəyli kəndi *(Memmedbeili village)*
Qız qalası *(The Maiden tower)*	XII əsr *(XII century)*	Əmirxanlı kəndi *(Amirkhanli village)*
Sərdabə *(The grave)*	XIV əsr *(XIV century)*	Yenikənd kəndi *(Yenikend village)*
Sərdabə *(The grave)*	XIII əsr *(XIII century)*	Şərəfan kəndi *(Sharafan village)*
Məscid *(The Mosque)*	XIX əsr *(XIX century)*	Zəngilan kəndi *(Zangilan village)*
Məscid *(The Mosque)*	XIX əsr *(XIX century)*	Malatkeşin kəndi *(Malatkeshin village)*
Məscid *(The Mosque)*	XIX əsr *(XIX century)*	Qırıq Muşlan kəndi *(Girig Mushlan village)*

Körpü *(The Bridge)*	XIX əsr *(XIX century)*	Hacılılar kəndi *(Hajialilar village)*
Dairəvi bürc *(Circular bastion)*		Hacılılar kəndi *(Hajialilar village)*
Məscid *(The Mosque)*	XIX əsr *(XIX century)*	Muşlan kəndi *(Mushlan village)*

Füzuli rayonu üzrə
(For Fuzuli region)

Adı ***(Name)***	**İnşa tarixi** ***(Date of construction)***	**Yerlədiyi məkanı** ***(Location)***
Azıx mağara düşərgəsi *(Azikh cave camp)*	paleolit dövrü *(Paleolith period)*	Füzuli rayonu *(Fuzuli region)*
Tağlar mağara düşərgəsi *(Taghlar cave camp)*	paleolit dövrü *(Paleolith period)*	Füzuli rayonu *(Fuzuli region)*
Türbə *(The tomb)*	XIII əsr *(XIII century)*	Əhmədallar kəndi *(Akhmedallar village)*
Şeyx Babı türbəsi *(The tomb of Shaikh Babi)*	XIII əsr *(XIII century)*	Babı kəndinin yaxınlığında *(Near the village of Babi)*
Karvansaray *(The Caravanserai)*	XVII əsr *(XVII century)*	Qarğabazar kəndi *(Garghabazar village)*
Mirəli türbəsi *(The tomb of Mirali)*	XIV əsr *(XIV century)*	Aşağı Veysəlli kəndi *(Ashaghi Veyselli village)*
İnzibati bina *(Administrative building)*		Füzuli şəhəri *(Fuzuli city)*
Müəllimlər evi *(The Teachers' house)*	XIX əsr *(XIX century)*	Füzuli şəhəri *(Fuzuli city)*

İcra Hakimiyyətinin binası *(The Building of executive power)*	XIX əsr *(XIX century)*	Füzuli şəhəri *(Fuzuli city)*
Hamam *(The Bath)*	XIX əsr *(XIX century)*	Füzuli şəhəri *(Fuzuli city)*
Bulaq *(The Spring)*	XIX əsr *(XIX century)*	Horadiz şəhəri *(Horadiz city)*
Bulaq *(The Spring)*	XIX əsr *(XIX century)*	Horadiz şəhəri *(Horadiz city)*
Bulaq *(The Spring)*	XIX əsr *(XIX century)*	Qarğabazar kəndi *(Garghabazar village)*
Məscid *(The Mosque)*	XIX əsr *(XIX century)*	Qorqan kəndi *(Gorgan village)*
Bulaq *(The Spring)*	XIX əsr *(XIX century)*	İşıqlı kəndi *(Ishigli village)*
Bulaq *(The Spring)*	XIX əsr *(XIX century)*	Xəlafşə kəndi *(Khelavshe village)*
Hacı Ələkbər məscidi *(Haji Alakbar mosque)*	XVII əsr *(XVII century)*	Füzuli şəhəri *(Fuzuli city)*
Dəyirman *(The Mill)*	XIX əsr *(XIX century)*	Füzuli şəhəri *(Fuzuli city)*
Körpü *(The Bridge)*	XIX əsr *(XIX century)*	Füzuli şəhəri *(Fuzuli city)*
Məscid *(The Mosque)*	XIX əsr *(XIX century)*	Böyük Bəhmənli kəndi *(Boyuk Bahmanli village)*
Məscid *(The Mosque)*	XVII əsr *(XVII century)*	Qarğabazar kəndi *(Garghabazar village)*
Türbə *(The tomb)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Qarğabazar kəndi *(Garghabazar village)*

Məscid *(The Mosque)*	XIX əsr *(XIX century)*	Dədəli kəndi *(Dedeli village)*
Körpü *(The Bridge)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Görəzilli kəndi *(Gorezilli village)*
Məscid *(The Mosque)*	XIX əsr *(XIX century)*	Qaçar kəndi *(Gachar village)*
Məscid *(The Mosque)*	XIX əsr *(XIX century)*	Mərdanlı kəndi *(Mardanli village)*
Körpü *(The Bridge)*	XIX əsr *(XIX century)*	İşıqlı kəndi *(Ishigli village)*
Körpü *(The Bridge)*	XIX əsr *(XIX century)*	Şıxlı kəndi *(Shikhli village)*
Məscid *(The Mosque)*	1889-cu il *(1889 year)*	Horadiz şəhəri *(Horadiz city)*
Məscid *(The Mosque)*	XX əsr *(XX century)*	Horadiz şəhəri *(Horadiz city)*
İmamzadə *(Imamzadeh)*	XIX əsr *(XIX century)*	Horadiz şəhəri *(Horadiz city)*
Məscid *(The Mosque)*	XIX əsr *(XIX century)*	Geceközlü kəndi *(Gejekozlu village)*
Körpü *(The Bridge)*	XIX əsr *(XIX century)*	Yağlavənd kəndi *(Yagalvend village)*
Məscid *(The Mosque)*	XIX əsr *(XIX century)*	Yuxarı Veysəlli kəndi *(Yukhari Veyselli village)*
Türbə *(The tomb)*	XIX əsr *(XIX century)*	Seyidəhmədli kəndi *(Seyidakhmedli village)*
Məscid *(The Mosque)*	XIX əsr *(XIX century)*	Aşağı Dilağarda kəndi *(Ashagi Dilyagarda village)*

Məscid *(The Mosque)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Qoçəhmədli kəndi *(Gochakhmedli village)*
Körpü *(The Bridge)*	XIX əsr *(XIX century)*	Qoçəhmədli kəndi *(Gochakhmedli village)*
Arış körpüsü *(Arish Bridge)*	XIX əsr *(XIX century)*	Qoçəhmədli kəndi *(Gochakhmedli village)*
Sərdərli məscidi *(Serderli Mosque)*	XIX əsr *(XIX century)*	Qoçəhmədli kəndi *(Gochakhmedli village)*
Körpü *(The Bridge)*	XVII əsr *(XVII century)*	Qoçəhmədli kəndi *(Gochakhmedli village)*
Məscid *(The Mosque)*	XIX əsr *(XIX century)*	Qoçəhmədli kəndi *(Gochakhmedli village)*
Alı körpüsü *(Ali Bridge)*	XIX əsr *(XIX century)*	Saracın kəndi *(Sarajin village)*
Körpü *(The Bridge)*	XIX əsr *(XIX century)*	Saracın kəndi *(Sarajin village)*
Kərəm körpüsü *(Kerem Bridge)*	XIX əsr *(XIX century)*	Saracın kəndi *(Sarajin village)*
Məscid *(The Mosque)*	XVIII əsr *(XVIII century)*	Qaradağlı kəndi *(Garadaghli village)*
Türbə *(The tomb)*	XIX əsr *(XIX century)*	Zuzarı Divanalılar kəndi *(Zuzari Divananilar village)*
Məscid *(The Mosque)*	XIX əsr *(XIX century)*	Bəy Pirəhmədli kəndi *(Bey Pirakhmedli village)*
Məscid *(The Mosque)*	XIX əsr *(XIX century)*	Qaraxanbəyli kəndi *(Garakhanbeyli village)*

14.2. Azərbaycan məcburi köçkünlərinin həyatına dair fotolar (1991-1993-cü illər)
(14.2. Photos on the life of Azerbaijani IDPs (1991-1993))

14.3. Azərbaycan xalqına qarşı törədilən Xocalı soyqırımını əks etdirən fotolar (1992-ci il)
(14.3. Photos reflecting the Khojaly genocide committed against the Azerbaijani people (1992))

14.4. 2020-ci ildə münaqişə zonasından xeyli kənarda yerləşən Azərbaycanın Gəncə şəhərinə atılmış silahlar (raket və s.) nəticəsində mülki şəxslərin öldürülməsi və yaralanmasını əks etdirən fotolar
(14.4. Photos reflecting the murder and injury of civilians as a result of weapons fired at the Azerbaijani city of Ganja in 2020, which is located outside the conflict zone)

SPUTNIK

14.5. Azərbaycanın Ağdam rayonunun işğaldan öncə və işğaldan azad ediləndən sonrakı fotoları
(14.5. Photos of Aghdam region of Azerbaijan before occupation and after liberation)

Aghdam before Armenian occupation.

Aghdam after Armenian occupation.

Aghdam before Armenian occupation.

Aghdam after Armenian occupation.

Aghdam before Armenian occupation.

Aghdam before Armenian occupation.

Aghdam after Armenian occupation.

Aghdam after Armenian occupation.

Aghdam before Armenian occupation.

Aghdam before Armenian occupation.

Aghdam after Armenian occupation.

Aghdam after Armenian occupation.

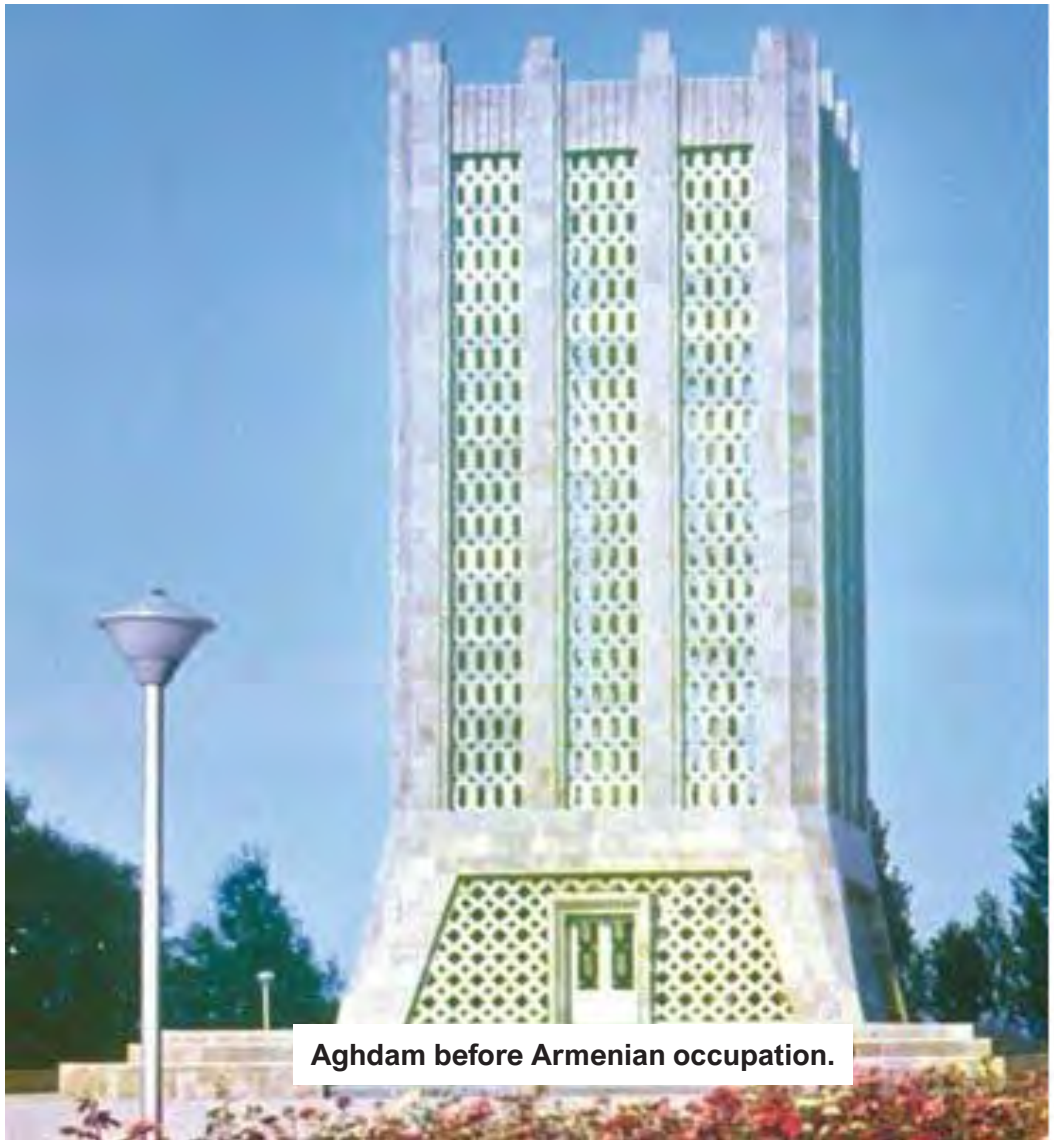

Aghdam before Armenian occupation.

Aghdam after Armenian occupation.

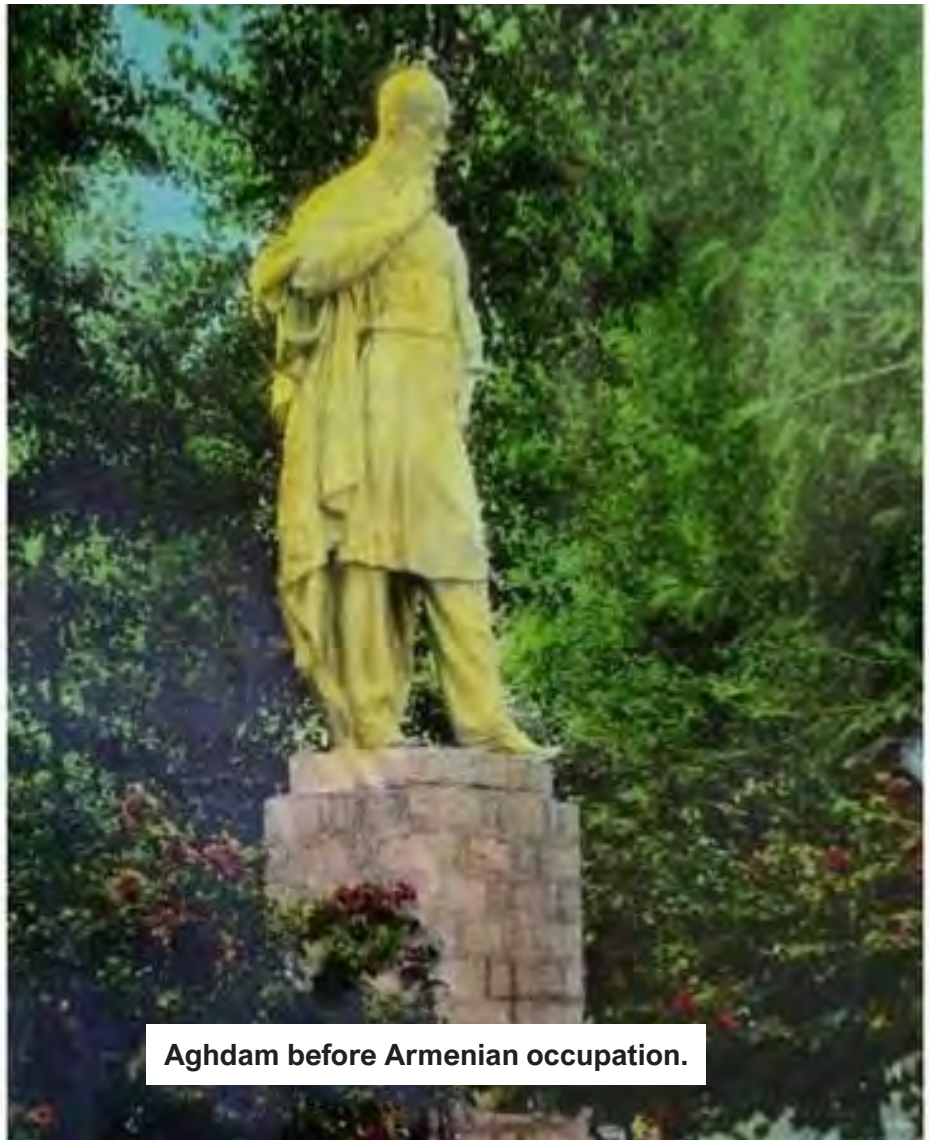

Aghdam before Armenian occupation.

Aghdam after Armenian occupation.

Aghdam before Armenian occupation.

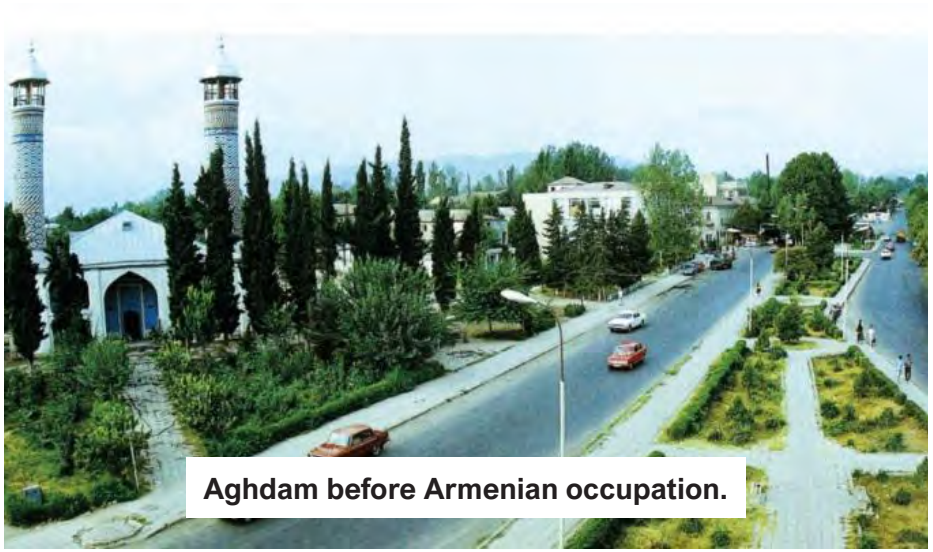

Aghdam before Armenian occupation.

Aghdam after Armenian occupation.

Aghdam after Armenian occupation.

14. 6. İşğaldan azad edilmiş Azərbaycan ərazilərində vəziyyəti əks etdirən video materiallar
(14.6. Video materials reflecting the situation in the liberated territories of Azerbaijan)

1) Ağdam rayonunun Əlimədətli kəndindən videogörüntülər
(video footage from Alimadatli village of Aghdam region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/
2) Zəngilan rayonunun İkinci Alıbəyli kəndindən videogörüntülər
(video footage from the Ikinji Alibayli village of Zangilan region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34958
3) Ağdam rayonunun Qalayçılar kəndindən videogörüntülər
(video footage from Galaychilar village of Aghdam region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34954
4) Qubadlı rayonunun Həmzəli kəndindən videogörüntülər
(video footage from Hamzali village of Gubadli region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34954
5) Zəngilan rayonunun Birinci Alıbəyli kəndindən videogörüntülər
(video footage from Birinji Alibayli village of Zangilan region
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34934
6) Xocavənd rayonunun Hünərli kəndindən videogörüntülər
(video footage from Hunarli village of Khojavand region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34901
7) Ağdam rayonunun Cinli kəndindən videogörüntülər
(video footage from Jinli village of Aghdam region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34907
8) Zəngilan rayonunun Babaylı kəndindən videogörüntülər
(video footage from Babayli village of Zangilan region)

https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34892
9) Ağdam rayonunun Əliağalı kəndindən videogörüntülər
(video footage from Aliagali village of Aghdam region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34927
10) Füzuli rayonunun Govşatlı kəndindən videogörüntülər
(video footage from Kuvshatli village of Fuzuli region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34921
11) Xocavənd rayonunun Binə kəndindən videogörüntülər
(video footage from Bina village of Khojavand region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34874
12) Ağdam rayonunun Xaçındərbətli kəndindən videogörüntülər
(video footage from Khachindarbatli village of Aghdam region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34862
13) Ağdam rayonunun Çullu kəndindən videogörüntülər
(video footage from Chullu village of Aghdam region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34858
14) Qubadlı rayonunun Qaralar kəndindən videogörüntülər
(video footage from Garalar village of Gubadli region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34848
15) Ağdam rayonunun Qurdlar kəndindən videogörüntülər
(video footage from the village of Gurdlar of Aghdam region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34822
16) Qubadlı rayonunun Zilanlı kəndindən videogörüntülər
(video footage from zilanli village of Gubadli region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34819
17) Zəngilan rayonunun Vənədli kəndindən videogörüntülər
(video footage from Vanadli village of Zangilan region)

https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34797
18) Qubadlı rayonunun Qəzyan kəndindən videogörüntülər
(video footage from Gazyan village of Gubadli region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34794
19) Ağdam rayonunun Mollalar kəndindən videogörüntülər
(video footage from Mollalar village of Aghdam region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34784
20) Qubadlı rayonunun Diləli Müskənli kəndindən videogörüntülər
(video footage from Dilali Muskanli village of Gubadli region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34779
21) Cəbrayıl rayonunun Niyazqulular kəndindən videogörüntülər
(video footage from Niyazgulular village of Jabrayil region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34770
22) Qubadlı rayonunun Muğanlı kəndindən videogörüntülər
(video footage from Muganli village of Gubadli region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34766
23) Cəbrayıl rayonunun Soltanlı kəndindən videogörüntülər
(video footage from Sultanli village of Jabrayil region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34748
24) Ağdam rayonunun Qarazeynallı kəndindən videogörüntülər
(video footage from Garazeynalli village of Aghdam region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34718
25) Qubadlı rayonunun Alaqurşaq kəndindən videogörüntülər
(video footage from the village of Alagurshag in Gubadli region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34701
26) Qubadlı rayonunun Mirlər kəndindən videogörüntülər
(video footage from Mirlar village of Gubadli region)

https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34683
27) Kəlbəcər rayonunun Qaraxançallı kəndindən videogörüntülər
(video footage from Garakhanchalli village of Kalbajar region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34686
28) Ağdam rayonunun Qullar kəndindən videogörüntülər
(video footage from Gullar village of Aghdam region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34680
29) Füzuli rayonunun Yal Pirəhmədli kəndindən videogörüntülər
(video footage from Yal Pirahmedli village of Fuzuli region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34662
30) Zəngilan rayonunun Məmmədbəyli kəndindən videogörüntülər
(video footage from Mammadbayli village of Zangilan region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34649
31) Füzuli rayonunun Cuvarlı kəndindən videogörüntülər
(video footage from Covarli village of Fuzuli region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34646
32) Füzuli rayonunun Zərgər kəndindən videogörüntülər
(video footage from Zargar village of Fuzuli region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34643
33) Kəlbəcər rayonunun Alıbəyli kəndindən videogörüntülər
(video footage from Alibayli village of Kalbajar region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34637
34) Füzuli rayonunun Xələfşə kəndindən videogörüntülər
(video footage from Khalafsha village of Fuzuli region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34634
35) Cəbrayıl rayonunun Göyərçinveysəlli kəndindən videogörüntülər
(video footage from Goyarchinveysalli village of Jabrayil region)

https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34620
36) Qubadlı rayonunun Dəmirçilər kəndindən videogörüntülər
(video footage from Demirchilar village of Gubadli region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34617
37) Cəbrayıl rayonunun Karxulu kəndindən videogörüntülər
(video footage from Karxulu village of Jabrayil region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34614
38) Füzuli rayonunun Dövlətyarlı kəndindən videogörüntülər
(video footage from Davlatyarli village of Fuzuli region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34610
39) Füzuli rayonunun Kürdlər kəndindən videogörüntülər
(video footage from Kurdlar village of Fuzuli region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34607
40) Füzuli rayonunun Aşağı Aybasanlı kəndindən videogörüntülər
(video footage from Ashagi Aybosanli village of Fuzuli region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34604
41) Kəlbəcər rayonunun Comərd kəndindən videogörüntülər
(video footage from Jomerd village of Kalbajar region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34599
42) Füzuli rayonunun Aşağı Veysəlli kəndindən videogörüntülər
(video footage from Ashagi Veysalli village of Fuzuli region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34596
43) Kəlbəcər rayonunun Qamışlı kəndindən videogörüntülər
(video footage from Gamishli village of Kalbajar region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34592
44) Cəbrayıl rayonunun Aşağı Maralyan kəndindən videogörüntülər
(video footage from Ashagi Maralyan village of Jabrayil region)

https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34587
45) Füzuli rayonunun Yuxarı Əbdürrəhmanlı kəndindən videogörüntülər
(video footage from Yukhari Abdurrahmanli village of Fuzuli region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34575
46) Füzuli rayonunun Qarğabazar kəndindən videogörüntülər
(video footage from Gargabazar village of Fuzuli region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34568
47) Kəlbəcər rayonunun Kəndyeri kəndindən videogörüntülər
(video footage from Kandyeri village of Kalbajar region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34565
48) Füzuli rayonunun Dördçinar kəndindən videogörüntülər
(video footage from Dardchinar village of Fuzuli region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34562
49) Kəlbəcər rayonunun Nadirxanlı kəndindən videogörüntülər
(video footage from Nadirkhanli village of Kalbajar region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34559
50) Kəlbəcər rayonunun Çopurlu kəndindən videogörüntülər
(video footage from Chopurlu village of Kalbajar region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34535
51) Füzuli rayonunun Şəkərcik kəndindən videogörüntülər
(video footage from Shekerjik village of Fuzuli region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34529
52) Kəlbəcər rayonunun Alolar kəndindən videogörüntülər
(video footage from Alolar village of Kalbajar region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34524
53) Füzuli rayonunun Merdinli kəndindən videogörüntülər
(video footage from Merdinli village of Fuzuli region)

https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34517
54) Ağdam rayonunun Xıdırlı kəndindən videogörüntülər
(video footage from Khidirli village of Aghdam region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34514
55) Ağdam rayonunun Şelli kəndindən videogörüntülər
(video footage from Shelli village of Aghdam region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34504
56) Füzuli rayonunun Mirzəcamallı kəndindən videogörüntülər
(video footage from Mirzajamalli village of Fuzuli region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34499
57) Kəlbəcər rayonunun Hacıkənd kəndindən videogörüntülər
(video footage from Hajikand village of Kalbajar region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34493
58) Ağdam rayonunun Qasımlı kəndindən videogörüntülər
(video footage from Gasimli village of Aghdam region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34489
59) Cəbrayıl rayonunun Böyük Mərcanlı kəndindən videogörüntülər
(video footage from Boyuk Marjanli village of Jabrayil region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34478
60) Füzuli rayonunun Qərvənd kəndindən videogörüntülər
(video footage from Garvand village of Fuzuli region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34462
61) Füzuli rayonunun Ələsgərli kəndindən videogörüntülər
(video footage from Alasgarli village of Fuzuli region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34459
62) Kəlbəcər rayonunun Aşağı Şurtan kəndindən videogörüntülər
(video footage from Ashagi Shurtan village of Kalbajar region)

https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34450
63) Kəlbəcər rayonunun Şaplar kəndindən videogörüntülər
(video footage from Shablar village of Kalbajar region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34444
64) Qubadlı rayonundan videogörüntülər
(video footage from Gubadli region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34438
65) Kəlbəcər rayonunun Keşdək kəndindən videogörüntülər
(video footage from Keshdak village of Kalbajar region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34420
66) Kəlbəcər rayonunun Daşbulaq kəndindən videogörüntülər
(video footage from Dashbulag village of Kalbajar region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34415
67) Qubadlı rayonunun Muradxanlı kəndindən videogörüntülər
(video footage from Muradkhanli village of Gubadli region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34411
68) Kəlbəcər rayonunun Aşağı Ayrım kəndindən videogörüntülər
(video footage from Ashagi Ayrim village of Kalbajar region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34404
69) Kəlbəcər rayonunun Yuxarı Ayrım kəndindən videogörüntülər
(video footage from Yukhari Ayrim village of Kalbajar region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34400
70) Kəlbəcər rayonunun Otaqlı kəndindən videogörüntülər
(video footage from Otagli village of Kalbajar region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34393
71) Cəbrayıl rayonunun Çaxırlı kəndindən videogörüntülər
(video footage from Chakhirli village of Jabrayil region)

https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=32693
72) Cəbrayıl rayonunun Şükürbəyli kəndindən videogörüntülər
(video footage from Shukurbeyli village of Jabrayil region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=32715
73) Talış kəndinin videogörüntülər
(video footage of Talish village)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=32668
74) Cəbrayıl rayonunun Şəybəy kəndindən videgörüntülər
(video footage from Sheybey village of Jabrayil region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=32727
75) Tərtər rayonunun Suqovuşan kəndindən videgörüntülər
(video footage from Sokovushan village of Tartar region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=32813
76) Tərtər rayonunun Talış kəndindən videgörüntülər
(video footage from Talish village of Tartar region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=32819
77) Cəbrayıl rayonunun Daşkəsən kəndindən videogörüntülər
(video footage from Dashkasan village of Jabrayil region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=32903
78) Füzuli rayonunun Horadiz kəndindən videgörüntülər
(Video footage from Horadiz village of Fuzuli region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=32909
79) Cəbrayıl ravonunun Süleymanlı kəndindən videogörüntülər
(video footage from Suleyman village of Jabrayil region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=32933
80) Hadrut qəsəbəsindən videogörüntülər
(video footage from Hadrut settlement)

https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=32951
81) Cəbrayıl şəhərindən videogörüntülər
(video footage from the city of Jabrayil)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=32976
82) Cəbrayıl rayonu Çərkəran kəndindən videogörüntülər
(video footage from Charkaran village of Jabrayil region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=33154
83) Cəbrayıl Rayonunun Minbaşı kəndindən videogörüntülər
(video footage from Minbashi village of Jabrayil region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=33229
84) Qubadlı rayonunun Padar kəndindən videogörüntülər
(video footage from Padar village of Gubadli region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=33370
85) Qubadlı rayonun Xanlıq kəndindən videogörüntülər
(video footage from Khanlig village of Gubadli region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=33373
86) Qubadlı şəhərindən videogörüntülər
(video footage from Gubadli city)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=33376
87) Qubadlı rayonunun Qiyaslı və Sarıyataq kəndlərindən videogörüntülər
(video footage from Giyasli and Sariyatag villages of Gubadli region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=33444
88) Cəbrayıl rayonu Xudafərin kəndindən videogörüntülər
(video footage from Khudafarin village of Jabrayil region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=33493
89) Qubadlı rayounun Balasoltanlı kəndi videogörüntülər
(video footage of Balasultanli village of Gubadli region)

https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=33734
90) Xocavənd rayonun Tsakuri kəndindən videogörüntülər
(video footage from Tsakuri village of Khojavand region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=33746
91) Qubadlı rayonunun Xocik və Cəbrayıl rayonunun Hovuslu kəndlərindən videogörüntülər
(video footage from Hovuslu villages of Khojik and Jabrayil region of Gubadli region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=33810
92) Xocavənd rayonunun Azıx Akaku və Ağbulaq kəndlərindən videogörüntülər
(video footage from Azikh Akaku and Agbulag villages of Khojavand region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=33807
93) Xocavənd rayonunun Tuğ kəndindən videogörüntülər
(video footage from Tug village of Khojavand region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=33813
94) Qubadlı rayonunun Xəndək və Muradxanlı kəndlərindən videogörüntülər
(video footage from Khandak and Muradkhanli villages of Gubadli region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=33820
95) Laçın rayonunun Güləbürd kəndindən videogörüntülər
(video footage from Gulaburd village of Lachin region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=33826
96) Xocavənd rayonunun Domni kəndindən videogörüntülər
(video footage from Domni village of Khojavand region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=33844
97) Xocavənd rayonunun Daşbaşı kəndindən videogörüntülər
(video footage from Dashbashi village of Khojavand region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=33841
98) Ağdam rayonunun Abdal və Gülablı kəndlərindən videogörüntülər
(video footage from Abdal and Gulabli villages of Aghdam region)

https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=33871
99) Kəlbəcər rayonundan videogörüntülər
(video footage from Kalbajar region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=33880
100) Zəngilan rayonundan videogörüntülər
(video footage from Zangilan region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34389
101) Zəngilan rayonunun Tiri kəndindən videogörüntülər
(video footage from Tiri village of Zangilan region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34382
102) Qubadlı rayonunun Mahmudlu kəndindən videogörüntülər
(video footage from Mahmudlu village of Gubadli region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34379
103) Kəlbəcər rayonunun Allıkənd kəndindən videogörüntülər
(video footage from Allikand village of Kalbajar region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34372
104) Zəngilan rayonunun Cahangirbəyli kəndindən videogörüntülər
(video footage from Jahangirbeyli village of Zangilan region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34366
105) Zəngilan rayonunun Genlik kəndindən videogörüntülər
(video footage from Kenlik village of Zangilan region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34355
106) Zəngilan rayonunun Rəbənd kəndindən videogörüntülər
(video footage from Raband village of Zangilan region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34351
107) Zəngilan rayonunun Yenikənd kəndindən videogörüntülər
(video footage from Yenikend village of Zangilan region)

https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34348
108) Zəngilan rayonunun Malatkeşin kəndindən videogörüntülər
(video footage from Malatkeshin village of Zangilan region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34345
109) Qubadlı rayonunun Xocahan kəndindən videogörüntülər
(video footage from Khojahan village of Gubadli region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34342
110) Kəlbəcər rayonunun Bağlıpəyə kəndindən videogörüntülər
(video footage from Baglipeya village of Kalbajar region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34337
111) Cəbrayıl rayonunun Niftalılar kəndindən videogörüntülər
(video footage from Niftalilar village of Jabrayil region)
https://mod.gov.az/az/video-arxiv-047/?vid=34325

14.7. Hesabatın göndəriləcəyi beynəlxalq təşkilatların siyahısı
(14.7. List of international organizations to receive the report)

№	***Qurumun adı (Name of the institution)***
1.	BMT BA *(The United Nations General Assembly)*
2.	BMT TŞ *(The United Nations Security Council)*
3.	BMT İqtisadi və Sosial Şurası *(The United Nations Economic and Social Council)*
4.	BMT Qəyyumluq Şurası *(The United Nations Trusteeship Council)*
5.	BMT BM *(The International Court of Justice)*
6.	BMT İnkişaf Proqramı *(The United Nations Development Programme)*
7.	BMT Yaşayış yerləri üzrə Proqramı *(Thke United Nations Human Settlements Programme)*
8.	BMT Uşaq Fondu *(The United Nations International Children's Emergency Fund)*
9.	UNESCO *(The United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization)*

10.	BMT QAK *(The United Nations High Commissioner for Refugees)*
11.	İnsan Hüquqları üzrə BMT Ali Komissarının Ofisi *(The Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights)*
12.	BMT İHŞ *(The United Nations Human Rights Counci)*
13.	BMT İHK *(The United Nations Human Rights Committee)*
14.	BMT-nin İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar üzrə komitəsi *(The Committee on Economic, Social and Cultural Rights)*
15.	BMT-nin İşgəncələr əleyhinə komitəsi *(The Committee Against Torture)*
16.	BMT-nin İrqi ayrı-seçkiliyin ləğvi üzrə komitəsi *(The Committee on the Elimination of Racial Discrimination)*
17.	BMT-nin Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin ləğvi üzrə komitəsi *(The Committee on the Elimination of Discrimination against Women)*
18.	BMT-nin Uşaq hüquqları üzrə komitəsi *(The Committee on the Rights of the Child)*
19.	BMT-nin Bütün əməkçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi üzrə komitəsi *(The Committee on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of their Families)*
20.	BMT-nin Əlillərin hüquqları üzrə komitəsi *(The Committee on the Rights of Persons with Disabilities)*

21.	BMT İHŞ-nin Xüsusi Prosedurları *(Special Procedures of the Human Rights Council)*
22.	Soyqırımın qarşısının alınması və müdafiə etmək məsuliyyəti üzrə xüsusi məşvərətçilər *(The United Nations Special Advisers on the Prevention of Genocide and the Responsibility to Protect)*
23.	Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatı *(The International Organization for Migration)*
24.	Beynəlxalq Qırmızı Xaç Cəmiyyəti *(The International Committee of the Red Cross)*
25.	BMT Katibliyi *(The United Nations Secretariat)*
26.	Siyasi və sülh yaratma işləri üzrə Departament (BMT) *(The Department of Political and Peacebuilding Affairs (UN))*
27.	Humanitar Məsələlər üzrə Koordinatorun Ofisi *(The Office for the Coordination of Humanitarian Affairs)*
28.	İqtisadi və sosial məsələlər üzrə Departament *(Department of Economic and Social Affairs)*
29.	a) Dayanıqlı İnkişaf üzrə hökumətlərarası dəstək və koordinasiya Ofisi *(Office of Intergovernmental Support and Coordination for Sustainable Development)*
30.	b) Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri üzrə Şöbə *(The Division for Sustainable Development Goals)*
31.	c) Əhali üzrə Şöbə *(The Population Division of the Department of Economic and Social Affairs)*

32.	d) Dövlət institutları və rəqəmsal hökumət üzrə Şöbə *(The Division for Public Institutions and Digital Government)*
33.	e) İnkluziv sosial inkişaf üzrə Şöbə *(Division for Inclusive Social Development)*
34.	Miqrasiya və Daxili işlər üzrə Avropa Komissiyası *(The Directorate-General of the European Commission for Migration and Home Affairs)*
35.	BƏT *(International Labour Organization)*
36.	Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı *(The World Health Organization)*
37.	Aİ *(The European Union)*
38.	Aİ Ədalət Məhkəməsi *(The Court of Justice of the European Union)*
39.	ATƏT *(The Organization for Security and Co-operation in Europe)*
40.	AŞ *(The Council of Europe)*
41.	AİHM *(The European Court of Human Rights)*
42.	İşgəncənin və qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınması üzrə Avropa Komitəsi *(European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment)*

43.	İƏT *(The Organisation of Islamic Cooperation)*
44.	İSESCO *(Islamic World Educational, Scientific and Cultural Organization)*
45.	GUAM *(GUAM Organization for Democracy and Economic Development)*
46.	Müstəqil Dövlətlər Birliyi *(The Commonwealth of Independent States)*
47.	Amerika Dövlətləri Təşkilatı *(Organization of American States)*
48.	İnsan Hüquqları üzrə Amerikaarası Məhkəmə *(Inter-American Court of Human Rights)*
49.	İnsan Hüquqları üzrə Afrika Məhkəməsi *(African Court on Human and Peoples' Rights)*
50.	İnsan və xalqların hüquqları üzrə Afrika Komissiyası *(The African Commission on Human and Peoples' Rights)*
51.	Ərəb Dövlətləri Liqası *(The Arab League)*
52.	Cənubi-Şərqi Asiya Dövlətlərinin Assosiasiyası *(The Association of Southeast Asian Nations)*
53.	BCM *(The International Criminal Court)*

54.	İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı *(The Organisation for Economic Co-operation and Development)*
55.	Refugees International Təşkilatı *(Refugees International)*
56.	Human Rights Watch Təşkilatı *(Human Rights Watch)*
57.	Amnesty International Təşkilatı *(Amnesty International)*
58.	Minority Rights Group Təşkilatı *(Minority Rights Group)*
59.	Qaçqınların və sürgün olunmuş şəxslərin məsələlərinə dair Avropa Şurası *(European Council on Refugees and Exiles)*
60.	International Crisis Group Təşkilatı *(International Crisis)*

THE MINISTRY OF EDUCATION
OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN
BAKU STATE UNIVERSITY

COMPREHENSIVE INTERNATIONAL

REPORT

ON VIOLATED RIGHTS OF AZERBAIJANI IDPs

THE MINISTRY OF EDUCATION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

BAKU STATE UNIVERSITY

COMPREHENSIVE INTERNATIONAL REPORT

ON VIOLATED RIGHTS OF AZERBAIJANI IDPs

BAKU – 2021

ABBREVIATIONS

USA - United States of America
EU - European Union
ECHR - European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950
ECtHR - European Court of Human Rights
CoE - Council of Europe
PACE - Parliamentary Assembly of the Council of Europe
CSCE - Commission on Security and Cooperation in Europe
OSCE - Organization for Security and Cooperation in Europe
ILO - International Labour Organization
UN - United Nations
UNGA - United Nations General Assembly
UN ICJ - United Nations International Court of Justice
UNSC - United Nations Security Council
UNHRC - United Nations Human Rights Council
UNHRCom - United Nations Human Rights Committee
UNHCR - United Nations High Commissioner for Refugees
BSU - Baku State University
ICC - International Criminal Court
OIC - Organization of Islamic Cooperation
ICESCR – 1966 International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights
UNESCO - United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization
CRC - 1989 Convention on the Rights of the Child
UDHR - 1948 Universal Declaration of Human Rights
ICCPR - International Covenant on Civil and Political Rights of 1966
USSR - Union of Soviet Socialist Republics
SSR - Soviet Socialist Republic

The report was prepared at the UNESCO Chair of Human Rights and Information Law of the Law Faculty of Baku State University within the framework of the project "Comprehensive international report on violated rights of Azerbaijani IDPs" implemented at Baku State University.

Project and idea leader: **Elchin Babayev –** the Rector of BSU.

Co-chairs and scientific editors of the Working Group:
Amir Aliyev - Dean of the BSU Law Faculty, head of the UNESCO Chair on Human Rights and Information Law, Doctor of Laws, Professor;
Turgay Huseynov - Head of the Law Clinic at the BSU Law Faculty, member of the Presidium of the Azerbaijani Bar Association, Doctor of Laws;
Mahammad Guluzade - Lecturer at the UNESCO Chair on Human Rights and Information Law of the BSU Law Faculty, head of MG Consulting Company, Ph.D. in Law.

Members of the Working Group:
Leonard Hammer (Arizona Center for Judaic Studies of USA, professor);
Revol Valeev (Professor of the Department of International and European Law of Kazan Federal University of Russian Federation, Doctor of Laws);
Leonid Timchenko *(*Professor of the *National University* of the *State Tax Service of Ukraine, Doctor of Laws)*;
Aron Salimgerey (Director of the Institute of State and Law of Al-Farabi Kazakh National University of the Republic of Kazakhstan, Doctor of Laws, Professor);
Javid Abdullazadeh (Professor of the Department of International Law of Ankara University of the Republic of Turkey, Doctor of Laws);
Hijran Huseynova (Head of the Department of Diplomacy and Modern Integration Processes of BSU, Doctor of Political Sciences, Professor);
Bahruz Maharramov (Lecturer of UNESCO Chair on Human Rights and Information Law of the BSU Law Faculty, Ph.D. in Law, Associate Professor);
Rustam Mammadov (Head of the Department of Public International Law of BSU, Doctor of Laws);
Alizada Mammadov (Head of the Department of Private International Law and European law of BSU, Ph.D. in Law);
Aytakin İbrahimova (Associate Dean of the BSU Law Faculty, Ph.D. in Law, Associate Professor);
Samira Eyvazova (Lecturer of the Department of Private International Law and European law of the BSU Law Faculty, Ph.D. in Law, Associate Professor);
Gulnaz Rzayeva (Lecturer of the UNESCO Chair on Human Rights and Information Law of the BSU Law Faculty, Ph.D. in Law);
Alovsat Allahverdiyev (Lecturer of the UNESCO Chair on Human Rights and Information Law of the BSU Law Faculty, Ph.D. in Law, Associate Professor);
Azar Safarov (Lecturer of the Department of Intellectual Property Law of the BSU Law Faculty, Ph.D. in Law);
Gunel Valiyeva (Lecturer of the Department of Intellectual Property Law of the BSU Law Faculty, Ph.D. in Law);
Shahin Mammadrzalı (Lecturer of the UNESCO Chair on Human Rights and Information Law of the BSU Law Faculty);
Gunay Hajıyeva (Lecturer of the UNESCO Chair on Human Rights and Information Law of the BSU Law Faculty);
Aytaj Giblalieva (Lecturer of the UNESCO Chair on Human Rights and Information Law of the BSU Law Faculty);
Aytaj Gasimova (Lecturer of the UNESCO Chair on Human Rights and Information Law of the BSU Law Faculty);
Elnur Aslanov (Lecturer of the Department of Private International Law and European Law of the BSU Law Faculty);
Aydan Mammadova (Lecturer of the Department of Intellectual Property Law of the BSU Law Faculty);
Leyla Asgarzadeh (Lecturer of the Department of Intellectual Property Law of the BSU Law Faculty);
Akbar Aliyev (Ph.D student of the UNESCO Chair on Human Rights and Information Law of the BSU Law Faculty);
Samira Mardanlı (member of the BSU Law Faculty);
Firavan Alizadeh (master student of the BSU Law Faculty);
Nazrin Aliyeva (master student of the BSU Law Faculty).

Comprehensive international report on violated rights of Azerbaijani IDPs.– Baku: BSU, 2021. – 328 p.

ISBN: 978-9952-546-01-9

© BSU, 2021

Table of Content

1. Introduction **6**

2. General approach and methodology **8**

3. General information about the territories of Azerbaijan occupied by Armenia for a long time **14**

4. Analysis of international documents adopted in connection with the Armenian-Azerbaijani conflict **22**

4.1. Legal position on the UNSC Resolutions 822, 853, 874 and 884 22
4.2. General characteristics of other international documents adopted in connection with the conflict 25

5. Violated basic rights and freedoms of IDPs **27**

5.1. The right to life 27
5.2. The right to liberty and security 33
5.3. The right not to be discriminated 35
5.4. The right not to be subjected to torture 38
5.5. The right to property 41
5.6. The right to respect for private and family life 46
5.7. The freedom of conscience 47
5.8. The freedom from slavery and forced labor 49
5.9. The right to social security 50
5.10. The right to live in a healthy environment 52
5.11. The right to health 56
5.12. The right to rest 59
5.13. Cultural rights 60
5.14. The right to effective remedy 67
5.15. The right to freedom of entrepreneurship 69
5.16. The right to peace 71
5.17. The right to development 74
5.18. Other rights 76

6. Violation of the fundamental principles of international law and international crimes committed by Armenia **78**

6.1. The principle of refraining from the threat or use of force 79
6.2. The principle of settlement of international disputes by peaceful means 80
6.3. The principle of sovereign equality of states 81
6.4. The principle of non-intervention in internal affairs 82
6.5. The principle of cooperation among the states 83
6.6. The principle of fulfillment in good faith of obligations under international law 84
6.7. The principle of equal rights and self-determination of peoples 84
6.8. The principle of territorial integrity of states 86
6.9. The principle of inviolability of borders 87
6.10. The principle of respect to human rights and fundamental principles 87
6.11. Committed international crimes 88

7. Approximate scope of damage caused by the occupation **91**

8. Existing international mechanisms **93**

8.1. International documents 93
8.2. International organizational mechanisms 95

9. The experience of other countries **99**

10. International judicial mechanisms **103**

11. International legal responsibility of Armenia **109**

12. Preliminary humanitarian aid necessary for the territories of Azerbaijan which had been under occupation until the end of 2020 and currently liberated **112**

13. Conclusion **113**

14. Annexes ..... **I**

14.1. The list of historical and cultural monuments (immovable historical and cultural monuments of world importance; immovable historical and cultural monuments of Republican importance; immovable historical and cultural monuments of local importance) that existed in the territories of Azerbaijan occupied by Armenia for a long time and now completely or partially destroyed (Approved by the Resolution 132 of the Cabinet of Ministers of Azerbaijan dated August 2, 2001) I

14.2. Photos on the life of Azerbaijani IDPs (1991-1993) LIII

14.3. Photos reflecting the Khojaly genocide committed against the Azerbaijani people (1992) LVIII

14.4. Photos reflecting the murder and injury of civilians as a result of weapons fired at the Azerbaijani city of Ganja in 2020, which is located outside the conflict zone LXIV

14.5. Photos of Aghdam region of Azerbaijan before occupation and after liberation LXXI

14.6. Video materials reflecting the situation in the liberated territories of Azerbaijan LXXVIII

14.7. List of international organizations to receive the report XCI

1. Introduction

The purpose of the Comprehensive International Report “On the Violated Rights of IDPs in Azerbaijan” (hereinafter - the Report) is to determine rights of internally displaced persons (IDPs) from territories of the Republic of Azerbaijan (Azerbaijan) occupied by the Republic of Armenia (Armenia) during some 30 years, to determine the scope and directions of the damage, to restore the violated rights by studying international experience, and finally to analyze the international legal mechanisms for the compensation of the damage by Armenia. The basic rights and freedoms of IDPs from Azerbaijani territories, which have been subjected to Armenian aggression and have been occupied for a long time, are recognized by international documents before, during and after the occupation. In particular, UN Security Council Resolutions 822, 853, 874 and 884 unequivocally affirmed the "right of Azerbaijani IDPs to return to their homelands in dignity and security."

It is often difficult and psychologically heavy for IDPs, who have been separated from their place of residence and life-style for a long time, to adapt to the area to which they return. This situation is even more difficult for Azerbaijani IDPs. Thus, the fear of landmines and more dangerous explosives, the destruction of the graves of close relatives, the complete destruction of historical and cultural monuments, the destruction of everything reminiscent of childhood and youth, and finally, the idea that it is very difficult to create the initial conditions for a new life and other factors further aggravate the situation. Therefore, ensuring that these cases will not repeated in the future necessitates that Armenia, the perpetrator, fully compensates all the damage caused to Azerbaijani IDPs, and international law has already resolved such cases.

In modern international law, international obligations are determined not only by the basic principles of international law and by the norms of international treaties, but also by the decisions of international organizations of which states are members. In this context, the implementation of the resolutions of the Security Council, the most important body of the United Nations in ensuring international security, must be respected. For almost 30 years, Armenia not only failed to implement these resolutions, but on September 27, 2020, violated the ceasefire and tried to occupy new territories of Azerbaijan. Exercising the right to individual self-defense enshrined in Article 51 of the UN Charter, Azerbaijan liberated the territories which Armenia should have emptied by the above-mentioned UN Security Council resolutions. Subsequently, in accordance with the Tripartite Declaration signed between Russia, Azerbaijan and Armenia on November 10, 2020, other three occupied regions of Azerbaijan were handed over by Armenia too, suspending military operations. The remainder of other territory of Azerbaijan is currently under the temporary control of Russian peacekeeping forces, according to the Declaration. For comparison, it should be noted that the situation is exactly the same in the territories liberated by the Azerbaijani army (Shusha, Fuzuli, Jabrayil, Gubadli, Zangilan, etc.) and in the territories handed over by Armenia (Aghdam, Kalbajar and Lachin): for about 30 years the

occupied territories, including cultural heritage, have been completely destroyed and looted, rendered uninhabitable, and heavily mined.

In this regard, international legal resolution of important issues such as bringing Armenia to international legal responsibility, ensuring the *"right of return in dignity and security"* of Azerbaijani IDPs, compensation for damages, necessary humanitarian assistance for the occupied territories of Azerbaijan, etc. are reflected in this Report.

The report will be of practical importance to universal and regional intergovernmental and other organizations, relevant domestic governmental and non-governmental organizations of foreign countries, as well as human rights research institutions and researchers, and relevant government agencies in Azerbaijan.

The report is prepared in Azerbaijani and English and will be sent to relevant international organizations (the approximate list of international organizations to which the report will be sent - Annex 14.7).

The electronic version of the report can be accessed at: **bsu.edu.az**.

2. General approach and methodology

The protection of the rights of IDPs remains a serious problem in the world. Thus, if in 1982 the number of IDPs exceeded 1.2 million in 11 countries, in 1996 this figure reached 20-25 million in 40 countries. The statistics here only apply to IDPs of the period of military conflicts. In the 21st century, these figures have increased even more. In 2019, the number of IDPs exceeded 41 million.[1] This figure is 7.8 million in Colombia, 6.2 million in Syria, 2 million in Yemen, 2 million in Sudan, 1.8 million in Afghanistan, 1.8 million in Ukraine, about 1 million in Azerbaijan and so on.[2]

The New York Declaration on Refugees and Migrants, 2016, sets out the obligation of states to protect the human rights of all refugees and migrants, regardless of their status.[3] In this regard, human rights, especially international human rights law in times of armed conflict, should also be considered a legal basis for the protection of IDPs. Researchers in this field rightly point out that IDPs are also expelled from their permanent places of residence for certain reasons similar to refugees, but they cannot enjoy the international protection provided for refugees by the 1951 International Convention relating to the Status of Refugees and other international acts for refugees, because they remain under the jurisdiction of their own countries.[4] However, they are also subjected to maximum physical, psychological and moral violence; they lose family members and relatives; the process of realization of human rights almost stops; property rights are seriously violated, etc. Therefore, the international community is already taking a positive approach to addressing these issues. For example, Annex 7 to the Dayton Peace Agreement of December 4, 1995 for Bosnia and Herzegovina established the "right to free return home" for more than two million refugees and IDPs. According to this agreement, IDPs have the right to return their property confiscated during hostilities after 1991 and to receive compensation for property that cannot be returned to them.

In addition, the UN GA Declaration on the Situation of Internally Displaced Persons and Refugees from Georgia, A/RES/72/280, dated June 18, 2018, called for the restoration of the rights of IDPs from Georgia, including their safe, dignified and unhindered return.[5]

Armenia and Azerbaijan are neighbors in the South Caucasus, both are former USSR countries that currently border with Turkey, Iran, Georgia and (for Azerbaijan) with Russian Federation (Russia). A few years prior to the collapse of the Soviet Union, with support of the then

[1] Global Report on Internal Displacement 2018, published by the Center on monitoring of internal displacement and Norwegian Refugee Council, 15 May 2018, p.1.
[2] Annual report «Global trends», published in 2019, UNHCR https://www.unhcr.org/globaltrends2018/
[3] https://undocs.org/ru/A/RES/70/302
[4] Brun C. (2003). Local Citizens or Internally Displaced Persons? Dilemmas of Long term Displacement in Sri Lanka. Journal of Refugees Studies, Vol (16); Cohen. R. and Deng, F. (1998a) Masses in Flight, the Global Crisis of Internal Displacement, Washington DC: Brooking Institution Press, p.7-10
[5] A/RES/72/280 - R - A/RES/72/280 -Desktop (undocs.org)

leadership of Soviet Union, Armenia SSR decided that the Armenian population of Nagorno Karabakh Autonomous Region, which was part of the territory of Azerbaijan SSR according to Constitution of Azerbaijan SSR and SSSR, should assert their alleged 'right of self-determination' and thus decided to apply violence and commenced an aggressive war against Azerbaijan which continued from 1989 to 1994. In 1994 a cease-fire was signed in order to continue the dispute by means of negotiations. However, during 1994-2020, no steps were taken by Armenia to resolve the conflict peacefully, Armenia did not implement UN Security Council Resolutions 822, 853, 874 and 884, and was not even forced to do so. On the contrary, Armenia created the so-called "Nagorno-Karabakh Republic" on territories which are considered Azerbaijani territories by the UN and other international organizations and finally recognized as occupied territories by UN Security Council resolutions (they changed the names of Shusha, Kalbajar, Lachin, Gubadli, Zangilan, Jabrayil, Fuzuli, Aghdam, etc.), and began to govern it. The Armenian-Azerbaijani conflict has created a problem of about 1 million IDPs for Azerbaijan.

Although the UN Guidelines on IDPs of 1998 do not set strict international legal obligations, they are the main international instrument governing IDPs. A number of key provisions in this document have already been incorporated into the legal systems of states. Article 21 of the Principles states that no IDP may be arbitrarily deprived of property or property rights. The property and belongings of IDPs must be protected in all circumstances, in particular from looting, direct or indirect attacks or other acts of violence, use for the protection of military operations or facilities, and acts of repression or killing as a form of collective punishment.

The Pinheiro Principles on Housing and Property Restitution for Refugees and Internally Displaced Persons (Pinheiro Principles[6]), adopted by the UN Economic and Social Council in 2005, envisage the restitution of their place of residence, land and property without exception in the event of the unlawful deprivation of all persons of their place of residence, land or property in course of relocation. With regard to the restoration of violated rights, this document applies equally to all refugees, IDPs and other persons in the same situation.

In addition, in 2018, the UN adopted a "Plan for the prevention, protection and resolution of the problems of internally displaced persons (2018-2021)".[7] Even a UN special rapporteur has even been set up in this regard.

This problem is taken seriously within all regional mechanisms. Thus, the Council of Europe Recommendation of 2006 also defines the obligation of states to respect the human rights of IDPs, to encourage their immediate implementation in accordance with the ECHR and other international acts, and to respond in a timely manner to their humanitarian and social needs. PACE Resolution 1708 (2010) on the settlement of property issues of refugees and internally displaced persons clearly states that the loss of settlement, land and property is one of the main obstacles to the long-term solution of IDP problems.[8]

The looting of property is prohibited by Articles 33 (2) of the IV Geneva Convention for the Protection of Victims of War of 1949 and Article 54 of Additional Protocol I to those

[6] http://hrlibrary.umn.edu/russian/instree/Rhousingprinciples2006.html
[7] https://data2.unhcr.org/en/documents/details/64693
[8] https://www.coe.int/T/r/Parliamentary_Assembly/[Russian_documents]/[2010]/[Jan2010]/Res1708_rus.asp

Conventions and Articles 4 (2) (g) and 17 of Additional Protocol II. The International Committee of the Red Cross (ICRC) states in Article 33 (2) of the Convention that the prohibition of looting in paragraph 2 of the article is of "general meaning". This includes not only individual looting without the consent of the military authorities, but also organized looting. Article 33, paragraph 2, of the 1949 Geneva Convention for the Protection of Victims of War is extremely clear and concise. It is noted that the High Contracting Parties prohibit both the organization and permitting of looting. States undertake to prevent and stop individual looting in the event of its occurrence. Therefore, states must take necessary legislative measures in this area. The ban on looting should be applied both in the territories of the parties to the conflict and in the occupied territories. The ban must be enforced on all types of property, such as private property, municipal or state property. According to Article 8 of the Rome Statute of the ICC, the Court's jurisdiction included the crime of looting, along with other war crimes.

In 2009, the Organization of African Union adopted the Convention for the Protection of the Rights of Internally Displaced Persons. Article 4 of the Convention stipulates liability for crimes against IDPs, and Article 12 stipulates that compensation for damage to IDPs shall be provided by international standards at the expense of the State which created the situation.

As can be seen, the formation of a certain system for compensating IDPs has already been fully adopted on a universal and regional basis. Therefore, this system should be applied by the international community to Armenia through ad hoc mechanisms. Thus, Article 29 of the UN Guidelines for Internally Displaced Persons of 1998[9] states that the competent authorities have the duty and responsibility to assist returned and/or resettled internally displaced persons to recover, to the extent possible, their property and possessions which they left behind or were dispossessed of upon displacement. When recovery of such property and possessions is not possible, competent authorities shall provide or assist these persons in obtaining appropriate compensation or another form of just reparation. This task should be fulfilled by raising the issue of protection of the violated rights of IDPs by Azerbaijan in international organizations and achieving this. The international community must restore these violated rights and determine the responsibility of Armenia.

The Commentary on the UN Guidelines for Internally Displaced Persons of 1998 states that IDPs typically lose much of their property as a result of resettlement. All international human rights instruments and modern international law have made it possible to protect rights of people when they return to their former place of residence or move to a new place due to the impossibility of returning, even if they may see their property being used by other persons (UDHR (Article 8) and numerous other international documents). In addition, both European and other regional human rights courts have ruled in favor of continued compensation for victims of human rights abuses.

The rules of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia provide for the return of property, even if it is captured by a third party (Article 105 of the Rules of Procedure and Evidence, adopted by the Tribunal on 11 February 1994). The U.S. Commission on Human Rights' Resolution on the Friendly Settlement Procedure regarding the Human Rights Situation

[9] https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/internal_displacement_principles.shtml

of a Segment of the Nicaraguan Population of Miskito Origin recommends that IDPs should receive fair compensation for lost property, including homes, crops, livestock, and possessions.[10] The World Bank's Mandatory Resettlement Directive also provides for the reimbursement of all losses caused by involuntary resettlement in connection with development projects that exacerbate economic, social and environmental problems.

With regard to specific military conflicts, according to Article 3 of the Hague Convention on the Laws and Customs of War of 1907, Article 148 of the IV Geneva Convention for the Protection of Victims of War of 1949 and Article 91 of Protocol I to that Convention, states are obliged to pay compensation in case of violation of their obligations.

Annex 7 to the Dayton Peace Agreement for Bosnia and Herzegovina provides for the establishment of a Commission to review the property claims of refugees and internally displaced persons. The Commission was given direct authority to make final and binding decisions on claims involving real estate that had been sold or otherwise transferred to other persons during the 1991-1995 war. The claims included the return of property or fair compensation in case of non-return of the property. As of May 21, 1999, the Commission had collected 143,000 claims on more than 183,000 objects and made more than 3,500 decisions. In addition, the Bosnia and Herzegovina Chamber of Human Rights, the country's highest human rights tribunal, established under Annex 6 to the Dayton Agreement, has issued a number of legislative and administrative decisions on the property issues. The decisions defined that some domestic legislation adopted in this area and aimed at preventing the return of houses to refugees and internally displaced persons contradicted the ECHR and other international agreements. Defendants (Bosnia and Herzegovina or the Republic of Serbia) were obliged to take appropriate legislative and administrative measures to resolve the situation or compensate the victims.[11]

As for the restoration of the violated rights of Azerbaijani IDPs, the main task ahead is to return them to their native lands. For this, the territories destroyed by Armenia must be restored for habitation. However, Armenia completely refuses to pay for the damage. As a respondent state, the international community has not yet imposed any sanctions on it. Armenia does not even provide a map of mines in the occupied territories of Azerbaijan. Finally, it does not give up its intention to commit new international crimes. Thus, the statement of the Ministry of Foreign Affairs of Armenia on February 20, 2021 in support of the illegal decision of February 20, 1988, which laid the foundation for the aggressive separatism of radical Armenians in the Nagorno-Karabakh Autonomous Region of the Azerbaijani SSR, is an indication that it is far from behaving responsively and building a relationship based on international law. In this regard, the Azerbaijani Foreign Ministry stated that Armenia's support for aggressive Armenian separatists and the latter's open territorial claims and aggressive policies against Azerbaijan have led to decades of military occupation, bloody ethnic cleansing, violation of the fundamental rights of one million people and great destruction. This situation has seriously hampered the region's sustainable development, peace, security and progress for many years. The statement

[10] http://www.cidh.oas.org/countryrep/Miskitoeng/annex.htm
[11] Walter Kälin. Guiding Priciples on Internal Displacement. Commentary by the American Society of International Law and the Brookings Institution. Translation in Russian. HRO “Memorial”. // http://hrlibrary.umn.edu/russian/Ridprinciplescommentary.html [in Russian]

strongly condemns Armenian side's adherence to its commitments and the promotion of hostility instead of taking practical steps to normalize relations between the two countries and ensure peaceful coexistence in the region.[12] Later, the Azerbaijani Foreign Ministry released information on the deployment of Armenian armed forces in Azerbaijan. According to the information, after signing of the Tripartite Declaration between Russia, Azerbaijan and Armenia on November 10, 2020, the Armenian armed forces were sent to serve in the internationally recognized territories of Azerbaijan in violation of the norms and principles of international law and the basic principles of international human rights. According to international media agencies operating in Armenia, the personnel of the Armenian armed forces were deceived or forcibly involved in military operations in the regions of Azerbaijan temporarily under the control of Russian peacekeeping forces, which provoked protests from both the military and their families. The information also states that the parents of the servicemen openly protested against the enlistment of their children in Azerbaijan, that their lives were endangered, they were tortured and ill-treated by the Armenian servicemen by secretly crossing the Lachin Corridor and forcibly relocating them to Azerbaijani territories. The statement added that the deployment of Armenian forces in the internationally recognized territories of Azerbaijan without the consent of Azerbaijan is a clear violation of the norms and principles of international law, in particular the sovereignty, territorial integrity and inviolability of international borders, as well as other international documents to which Armenia is a party.[13]

As a party to a number of international human rights treaties, Azerbaijan remains committed to this policy and, as in previous years, stands with IDPs to restore their rights. For almost 30 years, the Azerbaijani government has implemented serious programs on IDPs at a high level. At the same time, the issue of compensation against Armenia will be raised. Speaking at a video conference on the results of 2020 on January 6, 2021, the President of Azerbaijan Ilham Aliyev noted that “another important issue must be resolved before the restoration work. This is an estimate of the damage ... Video and photo recordings of all cities, all villages must be taken, approved and documented. At the same time, all destroyed and liberated lands must be surveyed by satellite. Every city and every village should be documented and, if possible, certified including with use of drones ...”.[14]

The UNHCR Europe Bureau's November 2020 document "Key Considerations for Return to Nagorno-Karabakh and the Regions" states that the Azerbaijani government has developed a concept for the return of IDPs since 2005. The document was prepared to implement this concept in accordance with international documents and reference to the UNHCR in the tripartite Declaration signed between Russia, Azerbaijan and Armenia on November 10, 2020. The document sets out the following principles for the return of IDPs: the right to return; return in safety and dignity; national responsibility and ownership; safe, rapid and unimpeded access; rights-based approach; participatory and community-based approach; all-encompassing and

[12] https://www.mfa.gov.az/az/news/7211/view
[13] https://www.mfa.gov.az/az/news/7226/view
[14] https://president.az/articles/49933

inclusive approach; effective monitoring mechanism; non-discrimination; early planning and situation analysis; recovery programs and funding; peace, justice and reconciliation.[15]

General and special scientific research: historical-legal, comparative-legal, formal-logical, system, concrete-sociological, statistical, etc. methods were used in writing the report.

The following sources were used for the purposes of the Report:

- international documents in the field of human rights;
- decisions and reports of international organizations;
- international court precedents;
- experience of foreign countries in this field;
- published scientific-practical researches, works, etc. on the Armenian-Azerbaijani conflict and the rights of IDPs;[16]
- international statistics and official data;
- photo and video materials; and so on.

Conclusion: *Sufficient international documents and existing international experience lead to fully define the responsibility of Armenia, the state responsible for the violated rights of IDPs in Azerbaijan, at the international level. The implementation of appropriate measures of responsibility against Armenia at the international level will serve both to restore the violated rights of Azerbaijani IDPs and to prevent future actions of Armenia in violation of international law. Otherwise, in an environment of impunity, Armenia will continue its intentions and actions to commit new international crimes.*

[15] https://www.refworld.org/docid/5fc0e1e24.html

[16] Kruger H. The Nagorno-Karabakh Conflict. A Legal Analysis. Springer-Verlag Berlin Heidelberg, 2010, 168 p; Merejko A. A. The problem of Nagorno-Karabakh and international law. Kyiv, Dmitriy Burago Publishing, 2014, p.156 [in Russian]; Tsertsvadze F. E. Forgotten genocide. New York, 2005, 132 p. [in Russian]; Kuznetsov O. The history of transnational Armenian terrorism in the twentieth century: A historico-criminological study. Berlin, Verlag Dr. Köster, 2016, 332 p.; Feigl E. A myth of terror. Armenian extremism: its causes and its historical context. Salzburg, Edition Zeitgeschichte, 1986, 144 p.; Gunter M.M. Armenian terrorism: a reappraisal // The Journal of Conflict Studies, 2007, Vol. 27, No 2, pp. 109-128; Heß M.R. Panzer im Paradies: Der Berg-Karabach-Konflikt zwischen Armenien und Aserbaidschan. Berlin, Verlag Dr. Köster, 2016, 171 s.; Kipke R. Konfliktherd Südkaukasus: Aserbaidschan im Fokus (sowjet-) russischer und armenischer Interessen. Wiesbaden, Springer VS, 2015, 128 s.; Aliyev A.I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, “Nurlar” Publishing, 2018, 176 p; etc.

3. General information about the territories of Azerbaijan occupied by Armenia for a long time

In this section general information is provided about the territories of Azerbaijan occupied by Armenia for a long time.

Shusha region. The date of establishment of Shusha as a region is considered to be August 8, 1930. The center is Shusha city. Its area is 0.31 thousand sq.km., the population is 34.7 thousand people (as of January 1, 2020). Shusha was occupied by Armenia on May 8, 1992. Before the occupation, there was 1 city, 1 township, and 37 villages in the area. Cattle breeding played a key role in the region's economy. According to 1986 statistics, 20.9 thousand hectares of land were suitable for agriculture. Poultry and fruit growing were also widely developed in the region.

Shusha State Drama Theater, Shusha television, Museums of State Karabakh History and of Shusha History, Memorial Museums of Uzeyir Hajibeyli, Bulbul, Mir Mohsun Navvab, Branch of Azerbaijan Carpet State Museum, State Art College, four technical schools (colleges), 2 institute branches, a technical vocational school, 25 secondary schools, secondary and medium specialized music schools, 7 kindergartens, 8 culture houses, 17 clubs, 31 libraries, 40 medical institutions, 2 sanatoriums, children's sanatorium, children's health school, 70 local tourist bases, hotels, 5 culture and recreation parks, 4 cinemas, public catering facilities, etc. operated in Shuha city that was the center of the region. The abundance of national monuments in Shusha, which has 17 streets and is called the city of monuments, and their diversity, rightly gave the city the title of the richest cradle of Azerbaijani culture. Most of these monuments date back to the XVIII-XIX centuries. Every house, street, magnificent castle walls, mosques, shape minarets, the remains of magnificent castles in Shusha tell about the past.[17]

There are various types of construction material deposits and mineral springs in the region: facing stone deposit; Kechaldag clay deposit suitable for brick-tile production; underground freshwater bed; Shirlan and Turshsu mineral water deposits; and so on. The Dashalti State Nature Reserve, established in 1988 to protect rare natural complexes in the area, covered an area of 450 hectares.

During the invasion of Shusha and during its occupation, historical, cultural and religious monuments were savagely destroyed by the Armenian occupiers. Valuable treasures of Shusha museums - paintings and sculptures, carpets and carpet weaving products, examples of applied folk art, archeological finds, ancient historical documents, memorabilia of prominent personalities of Azerbaijan, other valuable materials were taken to Armenia, later these itels were sold in auctions or were presented as examples of Armenia cultures in different exhibitions and museums.[18]

The city of Shusha was liberated from Armenian occupation on November 8, 2020. Some areas and villages in the region are currently temporarily under the control of Russian

[17] http://www.shusha-ih.gov.az/page/10.html
[18] https://www.armenianvandalism.az/az_shusha.html

peacekeeping forces, according to the trilateral declaration signed between Russia, Azerbaijan and Armenia on November 10, 2020.

Aghdam region. The date of establishment of Aghdam as a region is considered to be August 8, 1930. The area is 1.15 thousand sq.km., and the population is 204 thousand people (as of January 1, 2020). Before the occupation, there were 1 city, 2 townships and 123 villages in Aghdam region.[19]

Before the Armenian occupation, Aghdam was a region with heavy, food and light industry and developed agriculture. There were plants of machine tools, aerospace and communication equipment, semi-fittings, tractor and car repair, asphalt, canning, butter-cheese, cocoon seeds, cotton, wine and mechanized bakery, and grain products, construction materials and meat processing plants, two railway stations and an airport, car service stations, consumer services complex, an electricity network, stations of agriculture, agricultural mechanization and electrification, the music technical school (college) named after Uzeyir Hajibeyli, and the Aghdam State Drama Theater named after Abdurrahman bey Hagverdiyev in Aghdam. Also, there were 38 collective and state farms, 24 construction and installation departments, 12 industrial enterprises, 74 schools, 105 health facilities, 271 culture houses, 67 departments, 99 clubs, etc.

The region consisted of 1,700 hectares of forests lands, and 28,000 hectares of lands suitable for agriculture. The main agricultural activities were cotton growing, viticulture and cattle-breeding.[20] At the end of 1988, tens of thousands of Azerbaijanis expelled from Armenia - from their historical settlements, and then from their native lands in Nagorno-Karabakh - were settled in the Aghdam region. Armenia invaded 846.7 sq.km. of the Aghdam region what makes 77.4 percent of its total area. The occupied city of Aghdam and 89 villages of the region were savagely destroyed and looted.[21]

On November 20, 2020, Aghdam region was completely liberated from Armenian occupation.

Kalbajar region. The date of establishment of Kalbajar as a region is considered to be August 8, 1930. Being 3.05 thousand sq.km of territory, the region had 1 city, 1 city-type township, more than 150 villages. The center is Kalbajar city. The population of Kalbajar region is 94.1 thousand people (as of January 1, 2020).

The total area of forests is 38,000 hectares. The region was rich in rare species of animals and plants before the Armenian occupation. More than 4,000 species of plants grow in the region, of which 200 are healing plants. There are hundreds of mineral springs in Kalbajar, a land of rich forests. There are also mineral water deposits with great medical-balneological effect, such as Yukhari Istisu, Ashagi Istisu, Keshdak, Garasu, Mozchay, Bagirsag, Gotursu, which brought Kalbajar world fame. Istisu sanatoriums No. 1 and 2 of Union-wide importance in the former USSR functioned in Istisu settlement of the region.[22] The rich gold deposits in the territory of Kalbajar were completely and illegally exploited by Armenia with the involvement of

[19] http://www.Aghdam-ih.gov.az/page/10.html
[20] https://avciya.az/Aghdam-rayonu-haqqinda-umumi-m%C9%99lumat/
[21] http://www.dqdk.gov.az/az/view/objects/4
[22] http://www.anl.az/kelbecer.htm

foreign companies, all raw materials were transported to Armenia and abroad, processed there and billions of dollars of illegal income were obtained every year.

Kalbajar region was occupied by Armenia on April 2, 1993. During the occupation of Kalbajar, 97 schools, 9 kindergartens, 116 libraries, 43 clubs, 42 culture houses, a local history museum, 9 hospitals, 75 medical centers, 23 dispensaries, 9 pharmacies, hundreds of administrative buildings, thousands of cars, equipment, etc. were looted and billions of manats of the region's wealth were transported to Armenia.[23] About 13,000 private houses and 38,000 hectares of forest in the Kalbajar region were seriusly looted and destroyed by Armenia.

On November 25, 2020, Kalbajar region was completely liberated from Armenian occupation.

Khojaly region. Khojaly region was established on November 26, 1991 on the basis of Asgaran region. The territory of the region was occupied by Armenia in 1991-1992. The area is 1.00 thousand sq.km., the population is 28.8 thousand people (as of January 1, 2020). There were 1 city, 1 township, 50 villages in the region. The center is Khojaly city. The first category of highways with the lenght of 32 km and the Baku-Khankandi railway passed the region territory.[24] About 40 percent of the area was rich with beech, linden, maple, elm, etc. trees.[25]

On the night of February 25-26, 1992, a grave international crime - genocide - was committed by Armenia in Khojaly and the territory was completely occupied (this is described in detail in paragraph 5.1 (pp. 25-26)). Before the occupation, there were operating 56 cultural institutions, museums, technical schools (colleges), secondary schools, health care facilities, agricultural and industrial enterprises, airports, etc. in the region. The population was mainly engaged in viticulture, cattle-breeding, beekeeping and agriculture. 54 Mahsati-Turkic families who fled Uzbekistan, as well as Azerbaijanis expelled from Armenia and Khankandi, settled in Khojaly at that time.[26] Very ancient monuments, historical and cultural samples located in the territory of Khojaly region were also victims of Armenian vandalism (this is mentioned in detail in paragraph 5.12 (pp.49-50).[27]

During the period of the Armenian-Azerbaijani conflict covering the period from September 27 to November 10, 2020, 9 villages of Khojaly region were liberated from Armenian occupation. Other areas of the region are temporarily under the control of Russian peacekeeping forces, according to the trilateral declaration signed between Russia, Azerbaijan and Armenia on November 10, 2020.

Khankandi city. According to the administrative division, the city of Khankandi is the part of the Khojaly region. Administratively, Khankandi city coverage includes Khankandi city and Karkijahan settlement. Having the population 55.9 thousand people (as of January 1, 2020), the area of 8.8 sq.km., the city of Khankandi was the center of the former Nagorno-Karabakh

[23] http://www.dqdk.gov.az/az/view/objects/8
[24] http://xocali-ih.gov.az/page/10.html
[25] https://www.justiceforkhojaly.org/az/content/xocali-rayonu-bar%C9%99d%C9%99
[26] http://anl.az/down/meqale/azerbaycan/azerbaycan_mart2009/70876.htm
[27] http://www.dqdk.gov.az/az/view/objects/12

Autonomous Region within the Azerbaijan SSR. The city of Khankandi was occupied by Armenia on December 28, 1991.

The city of Khankandi was built in the late 18th century as a place of rest for the Karabakh khans.[28] In the XX century, the city of Khankandi began to develop as a new industrial and cultural center of Azerbaijan. In Khankandi there was operating silk factory, shoes, carpets, sewing factories, a dairy plant, a winery, etc., which were known all over the South Caucasus. The products of the electro-technical plant, furniture factory and construction materials plant took a worthy place in the domestic market of Azerbaijan.[29]

According to the Decree of the Soviets of the Central Executive Committee of the Azerbaijan SSR dated July 7, 1923, when the Nagorno-Karabakh Autonomous Region was established, the center of that region became the city of Khankandi. On September 18, 1923, with the support of the USSR leadership and the decision of the Karabakh Regional Party Committee, the city of Khankandi was renamed to Stepanakert. According to the Law of November 26, 1991, the historical name of the city was returned and it was renamed to Khankandi again.[30]

Despite the fact that a large number of Azerbaijanis lived in Khankandi for a long time, today not a single Azerbaijani lives there. According to the trilateral statement signed between Russia, Azerbaijan and Armenia on November 10, 2020, the area is currently temporarily under the control of Russian peacekeeping forces.

Lachin region. The date of establishment of Lachin as a region is considered to be August 8, 1930. There were red iron forests, which are considered to be the rarest species of trees in the world, many mineral waters, cobalt, uranium, mercury, gold, iron, marble deposits of different colors, plenty of healing plants, etc. in the region territory.[31]

Lachin region has very high quality water sources. More than 20 of them are of medical importance. According to the miracle of the effects, these waters were named - head water, eye water, tooth water, wind water, stomach water, etc.[32] The area is 1.84 thousand sq.km., and the population is 78.6 thousand (as of January 1, 2020). There were 1 city, 1 township and 125 villages in Lachin region.[33]

Lachin region was a territory with large number of historical - cultural, architectural and tombstone monuments, dozens of mound, monuments of castle-type archeology importance, stelae, horses, ram figures, plot stones, etc.[34]

Lachin region was occupied by Armenia on May 18, 1992. Before the occupation, 217 cultural institutions, 142 healthcare facilities, 133 departments and institutions, more than 100 secondary schools, preschools, music schools, boarding schools, secondary technical vocational schools, etc. existed in the region.[35]

[28] http://anl.az/down/meqale/525/2010/fevral/107143.htm
[29] https://www.stat.gov.az/map/az/09_8/
[30] https://www.gomap.az/info/Cities/Khankandi.aspx
[31] https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-54941977
[32] https://report.az/qarabag/lacin-rayonu/
[33] https://www.stat.gov.az/map/az/10_2/
[34] http://www.anl.az/lachin.html
[35] http://www.lachin-ih.gov.az/page/10.html

On December 1, 2020, Lachin region was liberated from Armenian occupation. According to the trilateral statement signed between Russia, Azerbaijan and Armenia on November 10, 2020, a part of the territory of Lachin region is temporarily under the control of Russian peacekeeping forces.

Khojavand region. Khojavand region was established on November 26, 1991 on the basis of Martuni and Hadrut regions. The area of the region is 1.46 thousand sq.km., the population is 44.1 thousand people (as of 01.01.2020). Khojavand region consists of 1 city, 2 townships and 81 villages. Khojavand region was occupied by Armenia on October 2, 1992.

Khojavand region was mainly an agricultural region, where viticulture, grain growing and cattle-breeding took an important role. The mountain rivers flowing in the region, along with their charming beauty, created favorable conditions for gardening and horticulture.[36]

Oriental plane trees, for example 1 tree of 600 cm in diameter, 25 m. in height and aged 1000 years, and 1 tree of 600 cm diameter, 25 m. in height and aged 2,000 years were protected as natural monuments in the Khojavand region.[37] Azat trees with an average diameter of 24 cm., height of 12 m. and 100 years of age were also protected in the 0.5 hectare area included in the "Red Book" of Azerbaijan in Garakand village of Khojavand region.

Azikh cave aged 1.5 million years, near Salaketin village (in Guruchay valley), as well as Taglar cave with ancient history, "Ritish" fortress of V-VIII centuries located in Tug village, "Argunash" fortress located on steep rocks on the slope of Mount Argunash, 13th century "Rzagulu Bay" tomb of XIII century around Dudukchu village, "Ashigli Gosha" dome near Khojavand village, "Alban" temple in Boyuk Taglar village, "Red" temple of X century in Tug village historical architectural and art monuments, etc. existed in the territory of Khojavand but most of them were destroyed by Armenians.[38]

During the phase of the Armenian-Azerbaijani conflict covering the period from September 27 to November 10, 2020, 35 villages and the Hadrut township in the Khojavand region were liberated from Armenian occupation. Other areas of the region are temporarily under the control of Russian peacekeeping forces, according to the trilateral declaration signed between Russia, Azerbaijan and Armenia on November 10, 2020.

Gubadli region. Gubadli region was established on March 14, 1933. There were 1 city and 93 villages in the region. The area is 0.80 thousand sq.km., the population is 41.6 thousand people (as of January 1, 2020).[39]

A state reserve was established in Gubadli region in 1969. There are 13.2 thousand hectares of forest in the region. Two large mountain rivers pass through the region: Hakari and Bargushad.[40] Mountainous areas are rich in forest cover. The population of the region was mainly engaged in cattle-breeding, tobacco growing and grain growing. There was also a large agate deposit and a large marble quarry in Gubadli.[41]

[36] http://www.xocavend-ih.gov.az/page/10.html
[37] https://nmdk.gov.az/page/region_info/149
[38] http://www.dqdk.gov.az/az/view/objects/13
[39] http://www.qubadli-ih.gov.az/page/10.html
[40] http://www.dqdk.gov.az/az/view/objects/10
[41] http://www.qubadli-ih.gov.az/page/11.html

There were 62 departments and enterprises in Gubadli city, the center of the region. There was also an asphalt plant, an incubator-poultry factory, a stone quarry, logistics-facilities department, a sewing factory, Azerbaijan "Neftgazavtomat" experimental plant and other production enterprises in Gubadli.[42]

There were 22 secondary, 26 eight-year and 15 primary schools in Gubadli region. There were 4 hospitals for 300 beds and 33 medical institutions in the region. There were operating 111 cultural and educational institutions, including 60 libraries, 10 culture houses, 28 clubs, 6 car clubs, 23 cinemas. The population was employed in 125 trade, 96 public catering, 25 household services and 21 communication enterprises. After the occupation of the region by Armenia on August 31, 1993, it was completely destroyed, all historical, cultural and religious monuments, including industrial resources were destroyed and looted.[43]

During the period of the Armenian-Azerbaijani conflict covering the period from September 27 to November 10, 2020, Gubadli region was completely liberated from Armenian occupation.

Zangilan region. The date of establishment of Zangilan as a region is considered to be August 8, 1930. The area is 0.73 thousand sq.km., the population is 45.2 thousand (as of January 1, 2020).[44]

Zangilan region, consisting of 1 city, 5 townships and 79 villages, was occupied by Armenia on October 29, 1993. Prior to the occupation of the rich natural Zangilan region, it was mainly engaged in tobacco growing and viticulture. Cattle-breeding, silkworm breeding and grain growing were also developed.[45]

Before the occupation, there were 10,453 apartments, 28,200 auxiliary buildings, 195 administrative buildings, 870 auxiliary buildings of farms, 128 cultural institutions, 123 educational institutions, technical vocational school, 64 medical institutions, 80 communication enterprises, 7 mobile car clubs, 21 cinemas, 2 museums of local lore, 142 commercial objects, 49 public catering facilities, 2 wineries, cannery, weaving workshop, brick factory, bakery, gravel factory, 2 asphalt plants, water pumping station complexes, 8 railway stations and depots, poultry factory, cattle fattening complex, 3,400 hectares of vineyards, and 6 artificial reservoirs. After the occupation of these territories by Armenia, all the resources of the region were destroyed.[46]

The rich Vajnali gold deposits in the Zangilan region have been completely and illegally exploited by Armenia with the involvement of foreign companies, and billions of dollars of illegal revenues have been annually generated.

During the period of the Armenian-Azerbaijani conflict covering the period from September 27 to November 10, 2020, Zangilan region was completely liberated from Armenian occupation.

[42] http://supremecourt.gov.az/static/view/298
[43] http://btpm.edu.az/component/k2/item/400-zhubadli-rayonunun-iszhali
[44] http://www.zengilan-ih.gov.az/page/10.html
[45] https://nmdk.gov.az/page/region_info/269
[46] http://www.dqdk.gov.az/az/view/objects/14

Jabrayil region. The date of establishment of Jabrayil as a region is considered to be August 8, 1930. The area is 1.05 thousand sq.km., the population is 81.7 thousand (as of January 1, 2020).

The Jabrayil region, occupied by Armenia on August 23, 1993, consisted of 1 city, 4 townships and 92 villages. There were 92 doctors, 432 mid-level medical workers operating in 510-bed hospitals, more than 1660 teachers in 72 schools, 3 music schools, 12 culture houses, 32 clubs, 10 cultural tents and car clubs, 78 libraries and 508 cultural workers working in 1 museum in the region. There were more than 20,000 exhibits in the local history museum. There were 8 industrial enterprises, 42 collective farms, a fattening entity, a poultry factory, etc. operating in the region.[47]

The system of underground water-supply (*kahriz*), established in Azerbaijan in the 1st century A.D., was more widely used in Jabrayil. Jabrayil accounts for 118 out of 813 kahriz in the country.[48] There were 4,000 hectares of forest, 60,000 hectares of arable land and 1,100 hectares of gardens in the region with more than 360 natural mineral springs. Carpet weaving (Jabrayil carpet school) was widely developed as a historical profession in Jabrayil. Also, the territory of the region was rich in material and cultural monuments. There were many ancient Turkish written monuments in the region.[49]

During the period of the Armenian-Azerbaijani conflict covering the period from September 27 to November 10, 2020, the Jabrayil region was completely liberated from Armenian occupation.

Füzuli region. Fuzuli, originally called Garabulag, is considered to be established on August 8, 1930. In April 1959, it was renamed Fuzuli region in honor of the great Azerbaijani poet Mahammad Fuzuli. Fuzuli region is also known for its historical, cultural, religious and architectural monuments dating back thousands of years.[50]

The territory of Fuzuli region is 1.39 thousand sq.km., and the population is 133.8 thousand (as of January 1, 2020). There were 2 cities, 11 townships and 82 villages in the region. Prior to the occupation, grain growing, cattle breeding, viticulture, sheep breeding, poultry and cocoon growing had been widely developed in the region. There were 65 collective and state farms, 12 farms, 11 grape processing enterprises, etc. in the region.[51] The area of land suitable for agriculture was 85,000 hectares. There were 50.9 thousand hectares of pastures. The Kondalan reservoir was built and irrigation canals were built in the region where construction trusts, 6 transport organizations, 13 industrial enterprises, etc. used to operate.[52]

Before the occupation, 90 libraries, 20 culture houses, 79 clubs, 20 cinemas, 2 museums, folk and state drama theaters, and recreation parks functioned in Fuzuli region. Besides, there were 13 hospitals with 685 beds, 17 medical stations, 30 paramedic-midwives' stations, dispensary of tuberculosis, skin and venereal diseases, technical school (college), 86 secondary schools, 2 technical vocational schools, 65 preschool institutions, stadium, etc.

[47] https://www.stat.gov.az/map/az/09_6/
[48] https://www.cahid.info/archives/1007
[49] https://nmdk.gov.az/page/region_info/101
[50] https://heydaraliyev-centers.az/fuzuli/about-region
[51] https://myfuzuli.wordpress.com/2010/08/18/tarixi-haqqinda-qisa-m%C9%99lumat/
[52] http://www.fuzuli-ih.gov.az/page/10.html

Fuzuli region was occupied by Armenia on August 23, 1993, and, like other occupied territories, was completely savagely destroyed.[53] As a result of successful military operations carried out by Azerbaijan in 1994, 23 out of 82 settlements in the region were liberated from Armenian occupation.[54]

During the period of the Armenian-Azerbaijani conflict covering the period from September 27 to November 10, 2020, Fuzuli region was completely liberated from Armenian occupation.

Conclusion: *The pre-occupation situation on the Azerbaijani territories occupied by Armenia for a long time can be expressed as follows:*

- As a result of the occupation, a large number of people living in those areas were killed, disappeared and became disabled (this is described in detail in § 5.1 (p. 25)). Subsequently, the families there were forced to live the life of an internally displaced person outside their homeland;

- all living conditions (transport, infrastructure, etc.) in those areas were in place;

- with long-term residence, people in those areas were fully settled;

- there were agriculture, industry and other established industries in those areas;

- those areas had a rich ecological and natural environment and natural resources;

- those areas used to attract attention with the richness of historical, cultural and religious monuments; and so on.

The current situation in the territories of Azerbaijan, which have been occupied by Armenia for a long time and are now liberated from occupation, is observed in the following matters:

- those territories were completely destroyed;

- those areas are mined and there is a serious danger of existence of other explosives and dangerous weapons;

- living conditions (transport, infrastructure, etc.) in these areas are almost non-existent;

- agriculture, industry and other established production areas were destroyed in those areas;

- the rich ecological and natural environment of these areas has been seriously damaged and natural resources have been illegally exploited;

- the rich historical, cultural and religious monuments of those areas were completely and savagely destroyed and looted; and so on.

Note: *The list of historical and cultural monuments existed in the Azerbaijani territories occupied by Armenia for a long time, that is currently completely or partially destroyed, is presented in the Annex.*

[53] https://www.armenianvandalism.az/az_Fuzuli.html

[54] http://www.inter-infor.com/load/i_sgal_olunmus_razil_r/fuzuli/fuzuli_rayonu_23_08_1993/12-1-0-36

4. Analysis of international documents adopted in connection with the Armenian-Azerbaijani conflict

4.1. Legal position on the UNSC Resolutions 822, 853, 874 and 884

As it is known, the UN Security Council adopted four resolutions, aiming to prevent the Armenian-Azerbaijani conflict and ensure security in the region, confirming the basic principles in this direction and, finally, inadmissibility of the use of force in order to gain territory:

- Resolution No. 822 of April 30 1993 demanding immediate withdrawal of all occupying forces from the Kalbajar region;
- Resolution No. 853 of July 29, 1993 condemning the occupation of Aghdam and other occupied regions;
- Resolution No. 874 of 14 October 1993 on the withdrawal of the occupying forces from the occupied territories and the settlement of the conflict through peaceful negotiation;
- Resolution No. 884 of 12 November 1993 condemning the violation of the ceasefire reached between the parties resulting in the resumption of hostilities, in particular the occupation of the Zangilan region and the city of Horadiz, attacks on civilians and the bombing of the territory of the Republic of Azerbaijan.

It should be noted that *ratione materiae* the UNSC has the authority to make binding decisions to prevent threats to international peace and security. Considering that the situations which could threaten international peace and security are not limited, then the UNSC has ample opportunities in this direction. Decisions of the UNSC are binding for all member states, including non-member states of the Council. Therefore, unlike treaty obligations, the UNSC resolutions are more comprehensive and have broader legal force. This position is confirmed by the UNSC's opinion on Legal Consequences for the States of the Continued Presence of South Africa in Namibia (South West Africa).[55] Therefore, the decisions of the UN Security Council, adopted on the basis of the power to make binding decisions based on the UN Charter, have an important normative value, and include the fact that such decisions are already made on behalf of all member states.

The UNSC resolutions relate to the international obligations of States. The Commentary to the Draft Articles on the Responsibility of States for International Offenses states that due to their membership in the international community, each state has a legitimate interest in the protection of certain fundamental rights and the fulfillment of certain fundamental obligations. The decision of the UN General Assembly in the case of *Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited (Belgium v. Spain)* played an important role in ensuring the recognition of this principle. It defined the existence of a special category of obligations, that is, obligations to the international community as a whole. According to the UN General Assembly, by its very nature, the obligations of the state to the international community are of concern to all states.

[55] https://www.icj-cij.org/en/case/53

Considering the importance of relevant rights, all states may be interested in protecting them: they are *erga omnes* obligations. Accordingly, a serious breach of an obligation arising from the imperative norms of general international law may have additional consequences not only for the responsible State but also for all other States. If all states have a legitimate interest, then each state has the right to refer to the responsibility of the state, which has violated its *erga omnes* obligations. In addition, states must work together to stop such violations.[56]

The main parts of UN Security Council resolutions No. 822, 853, 874 and 884 can be defined as follows:

- First of all, all the resolutions confirmed that the conflict took place between Armenia and Azerbaijan and that Azerbaijani territories were occupied. Further evidence of the fact of occupation was the participation of Armenian servicemen, i.e. regular units of the Armenian armed forces, in combat operations in Azerbaijan in early 1994. Subsequently, during the liberation of the occupied territories of Azerbaijan from the end of September 2020, the Armenian armed forces opposed this process with all their strength and mobilization. For almost thirty years, negotiations on the settlement of the conflict within the framework of international organizations and with the mediation of individual states have been held between Armenia and Azerbaijan, and this format continues today.

- All resolutions recognize the territorial integrity of Azerbaijan, confirm the inviolability of international borders and consider the acquisition of territories by force unacceptable.

- All resolutions demand the immediate cessation of all military operations in the region and the withdrawal of the occupying forces from the territory of Azerbaijan in order to ensure lasting peace. It should be noted that the resolutions give different legal force to the withdrawal of the occupying forces from the territory of Azerbaijan. Thus, in addition to the immediate withdrawal of the occupying forces, Resolution 853 (b.3) also requires the full and unconditional withdrawal of those forces, and Resolution 884 (b.4) requires a unilateral withdrawal. It should be noted that each subsequent resolution calls for the withdrawal of the occupying forces from all previously occupied territories. This in itself includes the complete liberation of other territories of Azerbaijan which were not individually covered by UN Security Council resolutions, but were recognized when it became a façade of the UN.[57]

- All resolutions attach great importance to the peaceful settlement of the dispute and call on the parties to start the process of negotiations within the OSCE Minsk Group or directly, including the restoration of economic, transport and energy ties in the region (853 – p.5; 874 – b.5).

- All resolutions call for the protection of civilians, alleviate the suffering of civilians and ensure the norms and principles of international humanitarian law, and condemn attacks on civilians and civilian objects. In addition, international institutions are called upon to provide humanitarian assistance to the affected civilian population (822 – p.3; 853 – p.11; 874 – p.11; 884 – p.7).

[56] https://www.icj-cij.org/en/case/50

[57] Aliyev A.I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, "Nurlar" Publishing, 2018, p. 51-52

- All resolutions, in addition to supporting the civilian population by the UN Secretary-General and relevant international institutions, recognize the *"right of IDPs to return to their former homelands with dignity and security"* (853 – p.12; 874 – p.11; 884 – p.7). The right to *return in dignity* is one of the fundamental rights of every IDP, including the restoration of the status quo and the recognition of important human rights. *The right to a safe return* means that IDPs will not face any danger when returning to their homeland (although today there are plenty of mines and other dangerous explosives in the territories of Azerbaijan, which have been occupied by Armenia for a long time and are currently liberated from the occupation. Every day, the number of Azerbaijani civilians and military personnel who become victims of mines increases). One of the key points in all the resolutions is the obligation of Armenia (853 – p.9; 884 – p.2) to ensure the implementation of these resolutions by influencing the Armenians living in the Nagorno-Karabakh region of Azerbaijan. This once again confirms that the party to the conflict is Armenia, which must ensure the implementation of these resolutions, both by itself and by the Armenians living in the territory of Azerbaijan.

- Finally, the provisions set out in these resolutions have been reaffirmed by the relevant decisions of the UNGA. Thus, the UNGA Resolution on the Situation in the Occupied Territories of the Republic of Azerbaijan of March 14, 2008 expresses serious concern and states that the military conflict in and around the Nagorno-Karabakh region of Azerbaijan continues to threaten international peace and security. It has a negative impact on the humanitarian situation in the Caucasus. The UNSC calls on member states to respect the sovereignty and territorial integrity of Azerbaijan within its internationally recognized borders. In the adopted document, the UNGA reiterates that no state should consider the situation created as a result of the occupation of Azerbaijani territory lawful and should not encourage this situation to remain. Finally, the document states the importance of returning the IDPs from the occupied territories of Azerbaijan back to their homeland.[58]

Conclusion: *the UN Security Council Resolutions 822, 853, 874 and 884 confirm the aggression against Azerbaijan and the occupation of its territory. The non-peaceful settlement of the conflict and further provocations by Armenia have resulted in the realization of Azerbaijan's right to self-defense, guided by Article 51 of the UN Charter, to ensure the implementation of UNSC resolutions.*

Self-defense measures aimed at the liberation of Azerbaijani lands resulted in the Declaration signed on November 10, 2020 by President of Azerbaijan Ilham Aliyev, President of Russia Vladimir Putin and Prime Minister of Armenia Nikol Pashinyan. According to the statement, although Armenia has officially returned the territories occupied for about 30 years, the territories have been completely destroyed, rendered uninhabitable and mined massively. This is a serious violation of the IDPs' "right to return in dignity and security." The right to return in dignity, which is the first aspect of this right, is one of the fundamental rights of every IDP, which includes the restoration of the previous situation and the recognition of important human rights. The second aspect of this right, the right to a safe return, means that IDPs will not face any danger when

[58] https://undocs.org/ru/A/RES/62/243

returning to their homes. Finally, ensuring this right of IDPs in both directions is the main obligation of the Armenian state, which will lead to appropriate international responsibility.

4.2. General characteristics of other international documents adopted in connection with the conflict

1. *The UN Security Council Resolution No. 62/243 of 14 March 2008 on the "Situation in the Occupied Territories of Azerbaijan"* reaffirmed its continued respect and support for Azerbaijan's sovereignty and territorial integrity within its internationally recognized borders, demanded immediate, complete and unconditional withdrawal of Armenian forces and noted that no state can provide assistance to protect the occupation of Azerbaijani territories.[59]

2. *The Recommendation 1690 (2005) "On the Nagorno-Karabakh conflict, in which the OSCE Minsk Group is involved", adopted by the PACE on 25 January 2005,* specifically calls to refrain from military operations and to withdraw troops from all occupied territories of Azerbaijan. The parties were called upon to comply with UN Security Council Resolutions 822, 853, 874 and 884. At the same time, paragraph 1 of *PACE Resolution 1416 (2005) "On the Nagorno-Karabakh conflict, in which the OSCE Minsk Group is involved'*, states that significant parts of Azerbaijan's territory are still occupied by Armenian forces. Separatist forces still control the Nagorno-Karabakh region. At the same time, in paragraph 3 of the resolution, the PACE recalls UN Security Council Resolutions 822, 853, 874 and 884 and urges the parties concerned to comply with them, in particular by refraining from armed operations and withdrawing forces from any occupied territories.

3. Paragraph 4 *of the PACE Resolution 2085 "On Deliberate Deprivation of Water to Residents of Border Regions of the Republic of Azerbaijan" of 2016* states that the occupation of Nagorno-Karabakh and other surrounding territories of Azerbaijan by Armenia has similar humanitarian and environmental consequences for the population living in other regions of Azerbaijan. To this end, it is necessary to immediately withdraw the Armenian armed forces from the region and to stop the use of water resources by the Armenian government as a mean of political influence or pressure.

4. The EU Parliament *Resolution 2009/2216 of 20 May 2010 on the "EU Strategy for the South Caucasus"* provides for serious concerns about the violated rights including rights to return, ownership rights, personal security rights of hundreds of thousands of internally displaced persons during and after the Nagorno-Karabakh war. In addition, the document calls for the withdrawal of the Armenian armed forces from all occupied territories of Azerbaijan.[60]

5. *Documents on the outcome of the OSCE meetings (such as the Lisbon Summit*) clearly state the territorial integrity of Azerbaijan and the fact that Nagorno-Karabakh is Azerbaijani territory.

6. Paragraph 5 *of Resolutions 11 / 22P of 1994 and 11 / 23P of 1995 of the Council of Foreign Ministers of the Organization of the Islamic Conference (now OIC) "On the conflict between Armenia and Azerbaijan"*, as well as other documents *(Resolution No. 12/24P of 1996 on the Armenian aggression against Azerbaijan; Resolution No. 13/25P of 1998 on the Armenian aggression*

[59] https://undocs.org/pdf?symbol=ru/A/RES/62/243
[60] https://oeil.secure.europarl.europa.eu/oeil/popups/printficheglobal.pdf?id=583055&l=en

against Azerbaijan; Resolution No. 14/26P of 1999 on the Armenian aggression against Azerbaijan; Resolution No. 17/27P of 2000 on Armenian aggression against Azerbaijan, etc.) contains important provisions on the acquisition, i.e. occupation of Azerbaijani territories by Armenia by force. In general, Armenia's aggression against Azerbaijan as a prohibited form of force is unequivocally condemned in all relevant international documents adopted by the OIC, and they strongly demanded the restoration of territorial integrity and inviolability of borders.

7. The main points of the *Declaration signed by the President of Azerbaijan Ilham Aliyev, the Prime Minister of Armenia Nikol Pashinyan and the President of Russia Vladimir Putin on November 10, 2020* are the followings:

- Firing and all military operations in the Nagorno-Karabakh conflict zone are completely stopped. In parallel with the withdrawal of the Armenian armed forces from the area, a Russian peacekeeping contingent is stationed in Nagorno-Karabakh for 5 years along the line of contact and the Lachin corridor. A peacekeeping center for ceasefire control will be established to increase the effectiveness of monitoring the compliance of the conflicting parties with the agreements;

- Internal IDPs and refugees return to the territory of Nagorno-Karabakh and surrounding areas under the supervision of the UNHCR. Prisoners of war, hostages and other detainees, as well as bodies, are exchanged;

- Armenia is returning the Azerbaijani territories Aghdam, Kalbajar and Lachin, which it has occupied for a long time.

8. *The Declaration signed by the President of Azerbaijan Ilham Aliyev, the Prime Minister of Armenia Nikol Pashinyan and the President of Russia Vladimir Putin on January 11, 2021,* established working groups headed by the Deputy Prime Ministers of the three countries to establish economic and trade relations, including experts groups. The issues of creation of groups, implementation of railway and road transport, construction of new transport infrastructure and ensuring their safety are also reflected.

Conclusion: *The above-mentioned international documents also directly confirmed the long-term occupation of Azerbaijani territories by Armenia. In the trilateral statement signed by Armenia on November 10, 2020, it undertook to return the territories it had occupied for a long time and fully expressed its responsibility for all actions taken in these territories for almost 30 years.*

5. Violated basic rights and freedoms of IDPs

The provision of individual human rights and freedoms stems from the normative content of the principle of respect for human rights and fundamental freedoms, one of the fundamental principles of international law. The provision of these rights is already *jus cogens.* And the commitment to uphold human rights is one of the most vital tasks that states and whole international community face. In general, the content of the principle of respect for human rights and fundamental freedoms is expressed in the following order: *all states have a duty to respect the fundamental rights and freedoms of all individuals in their territory; all states have a duty to refrain from discrimination because of racial, sexual, linguistic, religious, and so on; and all states have a duty to cooperate with one another in respecting human rights and fundamental freedoms and achieving these goals.*[61]

5.1. The right to life

The right to life is expressed as a natural right of a human in international documents. In accordance with Article 3 of the UDHR, everyone has the right to life. Article 6 of the ICCPR states that every person has the inseparable right to life. At the same time, the standard for protecting this right by law and for the protection of a person's self-determination has been reflected. A key feature of the ICCPR (particularly Article 6) is that the right to life has been directly linked to the crime of genocide. Therefore, according to Article 6.3 of ICCPR, if the deprivation of life constitutes the crime of genocide, this article (Article 6) does not grant governments the right to derogate from any obligations it has undertaken in accordance with the terms of the 1948 Convention. Furthermore, in the Article 2 of General Comment No.6 ("the interpretation of Article 6 of ICCPR") of UNHRCom dated 30 April 1982 it is expressed that war and other acts of mass violence continue to be a scourge of humanity and take the lives of thousands of innocent human beings every year. UNHRCom believes that governments have a high obligation to prevent war, genocide, and other acts of violence that lead to arbitrary human losses. The UNHRCom concludes that there is a particularly interconnected relationship between Article 6 and Article 20, which prohibits any war propaganda or incitement to violence.[62]

In this regard, the crimes committed by the Armenian armed forces in Khojaly and other parts of Azerbaijan should also be viewed as a violation of the right to life. Here Armenia may argue that it joined the ICCPR or the 1948 Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide on June 23, 1993, after the events took place, and attempt to throw responsibility off its shoulders. However, it is also important to note that Armenia was already an independent state when it committed genocide against Azerbaijan in the 1990's. Hence, on September 21, 1991, Armenia held a referendum on the separation from the former Soviet Union

[61] Aliyev A. I. Human rights. Coursebook. Baku, "Nurlar" Publishing, 2019, p. 27 [in Azerbaijani]
[62] Aliyev A. I. Human rights. Coursebook. Baku, "Nurlar" Publishing, 2019, pp. 109-110 [in Azerbaijani]

and to gain national independence, and on September 23, 1991, the results of referendum was approved by Supreme Soviet of Armenia. As a result, on September 25, 1991, Armenia's Constitutional Law on "the Basics of Independent Government" was adopted. All these facts prove fully the fact that Armenia committed genocide as an independent state at that time. On the other hand, Armenia's failure to join the 1948 Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide does not exempt it from the responsibility because the obligations listed in this Convention are part of international law and are recognized by all nations of the world as an international-legal custom. Even in UN ICJ Advisory opinion on "Reservations to the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide" (1951) and "Application of Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide to Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro case" (*Bosnian genocide*) (2007) it stated that the fundamental provisions of the said international-legal document were universally recognized as international customary law.[63]

Here, the UNHRCom's practice should also be taken into consideration. In the 1924/2010 (*Boudehane v. Algeria)*[64] *case,* UNHRCom noted that the participating government should not only comprehensively investigate alleged human rights violations, especially those responsible for forced disappearances or violations of their rights to life, but also open a criminal case, prosecute, and punish those responsible for these violations. UNHRCom accepted similar decisions on 1931/2010 (*Louddi v. Algeria),*[65] 1964/2010 *(Fedsi v. Algeria),*[66] 1974/2010 (*Bousseloub v. Algeria),*[67] 2083/2011 (*Kroumi v. Algeria),*[68] 2086/2011 (*Dehimi v. Algeria)*[69] and 2132/2012 (Allioua *v. Algeria).*[70]

In the 2054/2011 case *(Ernazarov v. Kyrgyzstan),*[71] the UNHRCom believes that the participating government is obliged to provide protection from any life threats for each prisoner. The UNHRCom has concluded that Kyrgyz authorities are responsible for failing to take appropriate protective measures and protect the victim's life, which is contrary to part 1 of Article 6 of the Covenant.

In the 2018/2010 case (*Chaulagein v. Nepal*),[72] the UNHRCom considered the deprivation of life by military, and generally by governmental authorities to be illegal at any time and noted that in accordance with the ICCPR, the government must comply with its obligations to punish offenders by taking urgent, objective, and appropriate action.

When considering internally displaced persons (IDPs), 2134/2012 *(Serna and others v. Colombia)*[73] by the UNHRCom should be emphasized. In this case, the Colombian state has failed to prove that it has no connection with those groups. Although the phrase "forced

[63] Aliyev A.I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, "Nurlar" Publishing, 2018, p. 25
[64] http://www.worldcourts.com/hrc/eng/decisions/2014.07.24_Boudehane_v_Algeria.pdf
[65] http://www.worldcourts.com/hrc/eng/decisions/2014.10.30_Louddi_v_Algeria.pdf
[66] http://www.worldcourts.com/hrc/eng/decisions/2014.07.23_Fedsi_v_Algeria.pdf
[67] http://www.worldcourts.com/hrc/eng/decisions/2014.07.23_Bousseloub_v_Algeria.pdf
[68] http://www.worldcourts.com/hrc/eng/decisions/2014.10.30_Kroumi_v_Algeria.pdf
[69] http://www.worldcourts.com/hrc/eng/decisions/2014.10.30_Dehimi_v_Algeria.pdf
[70] http://www.worldcourts.com/hrc/eng/decisions/2014.10.30_Allioua_v_Algeria.pdf
[71] https://juris.ohchr.org/Search/Details/1961
[72] https://archive.crin.org/en/library/legal-database/kedar-chaulagain-v-nepal.html
[73] http://ccprcentre.org/decision/16130

disappearance (forced missing)" is not publicly used in any ICCPR clause, for UNHRCom purposes in this case, forced disappearance should be understood as a unique and complex series of actions that constitute a continuing violation of various rights recognized in the ICCPR. The UNHRCom accepted the case 21 years later after the disappearance occurred and concluded that there were quite objective reasons for such a delay. The UNHRCom concluded that the rights of the missing person and relatives had been violated under Articles 6, 7, 9 of the ICCPR.

In accordance with the case-law shaped by the ECtHR's cases, the killing of people during armed conflict, especially the killing of civilians, is seen as a violation of Article 2 of the ECHR (right to life). Even Article 15.2 of the ECHR stipulates that derogation from obligations in emergencies, except in cases of death as a result of legitimate military action, does not warrant measures that do not meet the terms of Article 2. In other words, acts that resulted in death during the war and violated international humanitarian law are *ipso facto* violation of Article 2 of the ECHR. In conjunction, it is completely prohibited from creating conditions with international documents that could lead to the murder or death of civilians. In this respect, without any military necessity during armed conflict and aggression by Armenia the killing of civilians and as a result the violation of their right to life is a confirmation of the provision of "disregard and contempt to human rights have resulted in barbaric acts which have outraged the conscience of mankind," which was established directly in the UDHR's preamble, furthermore, is the denial of " recognition of the inherent dignity and of the equal and inalienable rights of all members of the human family is the foundation of freedom, justice and peace in the world" stipulated in the preamble of ICCPR and "the foundation of justice and peace in the world … are best maintained by a common understanding and observance of the Human Rights upon which they depend " as indicated in the preamble of ECHR. The ECtHR notes that the right to life enshrined in Article 2 of the ECHR should be interpreted and applied not only within the framework of the ECHR but also in accordance with the general principles of international law, including international humanitarian law. The ECHR considers the agreed side to be guilty not only of the casualties of civilians in random fires during the war, the conflict, but also of cases where wartime methods of combat can be dangerous to human life. In general, during the war, the government should use methods and means aimed at minimum losses among civilians.[74]

In the case of "Ergi v. Turkey", the ECtHR has established that the military has not taken enough measures to ensure the lives and safety of civilians.[75]

Even when there is a need for a response to self-defense, measures must first be taken to ensure the safety of civilians, and their lives should not be put at risk.[76]

The ECtHR finds the state guilty even if there is insufficient sensitivity to civilian safety while military operations are planned, and when proper planning is not carried out.[77]

[74] https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-61696%22]}
[75] https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-58200%22]}
[76] https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-61696%22]}
[77] https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-68379%22]};
https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-101936%22]}; Case of Benzer and others v. Turkey
https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-128036%22]};

The ECtHR also considers the state responsible for the reckless death of a single civilian in a shootout by the government's security forces.[78] The ECtHR believes that the parties to the Agreement are obliged to protect and not to threaten the lives of people who are not involved in military operations in the conflict zone.[79] Thus, the ECHR's provisions should not be applied only in peacetime but should be applied in conjunction with international humanitarian law during conflicts.[80] During the period between September 27 and November 10, 2020, the Armenian – Azerbaijani conflict recorded the facts of Armenia's disposal of white phosphorus and the use of cluster bombs in areas where Azerbaijan's civilians lived. The use of cassette weapons, a form of prohibited weaponry, in densely populated areas was banned in the 2008 International Convention on Cluster Munitions. The usage of these weapons by the Armenians against civilians in Ganja, Barda, Tartar, Aghdam, and other settlements in Azerbaijan in October/November 2020 caused mass losses. These facts have also been confirmed by international organizations and mass media.[81]

Recently, Amnesty International released a new report on the use of notoriously inaccurate and indiscriminate weapons, and artillery to attack civilians in the Azerbaijani region during the period from September 27 to November 10, 2020. The report first notes that the use of inaccurate weapons near residential areas constitutes a violation of laws of war. Later, representatives of Amnesty International visited areas in Azerbaijan where missile strikes were launched after the signing of a tripartite declaration dated 10 November 2020, between Azerbaijan, Armenia, and Russia. The organization documented 8 missile strikes that were launched by Armenian troops to peaceful cities and villages and that 72 civilians were killed as a result. As a result of launching of SCUD-B ballistic missile to Ganja on 17 October 2020, 21 civilians were killed, and more than 50 people were injured. As a result of launch of a cluster bomb to Karayusifli village of Barda on 27 October 2020, 5 civilians were killed, and 14 civilians were injured. The report also states that on 28 October 2020, Armenian troops launched several large-caliber missiles into the city of Barda which is located more than 20 miles [20 km] away from the battlefield. One of the missiles, a "Smerch" missile with 72 cassette bombs, crashed into a crowded area, and killed 21 people. Additionally, on 27 September 2020, five members of a family were killed in an artillery attack on the village of Gashalti, near Naftalan.[82]

According to the information of Azerbaijani Chief Prosecutor's Office, from September 27, 2020 to November 10, 2020, up to 30,000 shells and 227 missiles were fired into the densely populated cities and villages of Azerbaijan. At the same time, as a result of launching fire at civilians, 93 civilians including 12 minors and 27 women were killed, 407 civilians including 50

[78] https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-61963%22]}
file:///C:/Users/User/Downloads/CASE%20OF%20ZENGIN%20v.%20TURKEY%20-%20[Turkish%20Translation]%20by%20the%20Turkish%20Ministry%20of%20Foreign%20Affairs.pdf
[79] https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-94162%22]}
[80] https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-146501%22]}
[81] https://www.amnesty.org/en/latest/news/2020/10/armenia-azerbaijan-first-confirmed-use-of-cluster-munitions-by-armenia-cruel-and-reckless/; https://www.pakistanpoint.com/en/story/1069681/azeri-prosecutors-say-14-people-killed-in-armenian-atta.html; https://www.aljazeera.com/news/2020/10/17/13-killed-in-gan; https://www.dw.com/en/nagorno-karabakh-conflict-azerbaijan-says-armenia-targets-second-city-of-ganja/a-55151955
[82] www.qafqazinfo.az/news/detail/amnesty-internationaldan-daha-bir-hesabat-311462

minors and 101 women got various degrees of bodily injuries.[83] Video clips about international crimes committed by Armenia have also been made in the Azerbaijani, Russian and English languages by the Azerbaijani Chief Prosecutor's Office.[84]

Sufficient other facts may also be indicative of violations of the right to life by Armenia. It should be noted that during the first period of the Armenian-Azerbaijan conflict, more than 20,000 Azerbaijani citizens (more than 1/3 of them were civilians) were killed, and in the last period, up to 3,000 Azerbaijani citizens (of whom 93 civilians) were killed. During the conflict, more than 6,000 Azerbaijani citizens disappeared, were captured, and more than 50,000 Azerbaijani citizens became disabled.[85]

In the genocide committed in Khojaly, which happened on 26 February 1992, 613 civilians including 63 kids, 106 women, 70 elders were killed, 8 family were completely destroyed.[86] 56 Khojaly residents were killed with special brutality. Levon Ter-Petrossian, who was the president of Armenia at that time, addressed to the Armenian army: "You, should not be soft-hearted when Armenians kill the enemy. You should not feel sorry for the enemy until so-called Azerbaijanis in Nagorno Karabakh are done and we established our own civilization there." Additionally, Serzh Sargsyan, who became president of Armenia, opened the true face of the Armenians and said in an interview with a foreign journalist: "Until Khojaly, the Azerbaijani people thought they can joke with us, that the Armenians would not raise their hands on the civilians. We destroyed this stereotype. That is what happened."[87] Additionally, in his first book, Markar Melkonian, the brother of Monte Melkonian, who was a prominent Armenian terrorist and a personal attacker on the city of Khojaly, specifically emphasized that the city was a strategic goal but also a place of revenge. Markar Melkonian, who recalled the involvement of two Armenian military units called "Arabo" and "Aramo" in the killing of civilians in Khojaly, described the atrocities committed against those people.[88] In a book entitled "The Resurrection of Our Spirit", published in 1996 by Zori Balayan, an "ideologue" of Armenians, the Armenians' criminal intentions against Azerbaijan during the Khojaly genocide are clearly stated: "When we entered the house we had seized in Khojaly with Khachatur, our soldiers nailed a 13-year-old Turk to the window. Khachatur put the cut breast of the child's mother in his mouth so that the Turkish child would not make too much noise. Later, I stripped the skin from the head, chest and abdomen of that 13-year-old Turk. I looked at the clock, the Turkish child died seven minutes later with blood loss. My spirit was proud of the joy. Khachatur later partially cut off the body of a dead Turkish child and threw it at dogs which are of the same root as the Turks. In the

[83] https://genprosecutor.gov.az/az/post/3427
[84] https://qafqazinfo.az/news/detail/bas-prokurorluqdan-ermenistanin-cinayetleri-barede-videocarx-315297
[85] http://www.human.gov.az/az/view-page/65/ERM%C6%8FN%C4%B0STAN+RESPUBLIKASININ+H%C6%8FRB%C4%B0+T%C6%8FCAV%C3%9CZ%C3%9CN%C3%9CN+N%C6%8FT%C4%B0C%C6%8FL%C6%8FR%C4%B0+%28R%C6%8FSM%C4%B0+XRON%C4%B0KA%29#.YESRxFUzYdU
[86] Aliyev A.I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, "Nurlar" Publishing, 2018, pp. 84-85
[87] www.anl.az/xocali/soyqirim.htm; Waal T. Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War. New York, 2004, p. 172
88 Melkonian M. My Brother's Road: An American's Fateful Journey to Armenia. New York, I. B. Tauris, 2008, pp. 213-214

evening, we did the same thing to three more Turkish children. I fulfilled my duty as an Armenian. I knew that every Armenian would be proud of our actions."[89]

In Khojaly people were killed with special brutality, which was confirmed by the world's press. As for that, "Memorial" Legal Defense Center of Russia noted that the scalp of alive man had been stripped off his head. "Le Monde" newspaper's issue of 14 March 1992 published in Paris reported that: "Foreign journalists in Aghdam have seen among children and women killed in Khojaly, three persons whose scalp was stripped off and nails were ripped out. This is not Azerbaijani propaganda, but reality." The Moscow newspaper "Izvestia", the Paris magazines "Krua L", "Evonemon", and "Valer Actuel", as well as the "Times", the "Sunday Times", and the "Financial Times" describe brutal murders committed by the Armenians in Khojaly. "The New York Times" of the United States reported that during the Armenian-Azerbaijan conflict, they witnessed that human rights were violated, heads were cut off, and one person's scalp was stripped off alive.[90]

Hundreds of other facts of gross violation of the right to life by Armenia can be shown. For instance, on 17 February 1992, one in 10 villagers witnessed the genocide in the village of Karadaghli in Khojaly. In this genocide, 104 villagers and 15 members of a special defense unit were captured, 80 of whom were killed by the Armenians. Of those killed, 10 were women and 8 were children.

The next target of Armenia, which continued its policy of genocide after Khojaly, was the village of Aghdaban in Kalbajar. On the night of April 7 to 8, 1992, Armenia's armed forces, with the help of Armenian soldiers in the Nagorno Karabakh, attacked the village of Aghdaban in Kalbajar, completely burned a village of 130 homes, inflicted reprisals to 779 civilians, and committed a genocide with brutally killing 67 people. Overnight, 8 people aged 90 to 100, 2 minors, 7 women were burned alive in a fire, 2 went missing, and 12 were seriously injured.[91]

On April 1, 1993, during an attack on the Kalbajar region of Azerbaijan by Armenia's armed forces, an emergency order was issued from military headquarters located in Vardenis, Armenia to the unit ("Uragan") in the war zone with wireless communications ("QSM-7"). The order emphasized the urgent need to kill and get rid of prisoners of war and hostages, especially the elderly, women and children. The reason was that international organizations wanted to visit the area. The text of this communication was recorded and stored in archives by Azerbaijani security services. On August 25, 1993, in Qajar village of Fuzuli, more than 25 civilians were killed by Armenian soldiers under siege. On October 23, 1993, 30 civilians were shot and killed by Armenian armed forces in the village of Goran in Fuzuli.

Thus, Armenia, which has been a member of the CoE since 2001 and has ratified ECHR, has actually violated the requirements of Article 2 and 4 of the Convention.

[89] Aziz B. From March tragedy to Khojaly and Turkish genocide by Armenians in Azerbaijan. Translated from Turkish by Prof. Dr. Sebahattin Shimshir. Istanbul, IQ Culture and Art Publishing, 2013, pp. 191-192 [in Turkish]
[90] https://www.kaspi.az/az/esrin-faciesi-rusiya-mediasinda
[91] Aliyev A.I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, "Nurlar" Publishing, 2018, p. 80-81

The facts are viewed as a violation of Azerbaijanis' right to life as a result of Armenia's invasion of Azerbaijan and have created a full international and legal responsibility for Armenia.

5.2. The right to liberty and security

The right to liberty and security means the right of person to determine own liberty and actions independently and to manage his/her time. This right consists of the following components: individual freedom to govern at one's own discretion; physical, mental and moral inviolability of the personality.

Unlawful deprivation of liberty is considered an act of violence in criminal law. However, there are conditions that require mandatory restrictions on liberty or security. Such actions must be based on the law. The right to liberty and security is more clearly enshrined in Article 9 § 1 of the ICCPR and Article 5 § 1 of the ECHR.

There are many facts of serious violations of this right in the Armenia-Azerbaijan conflict. Thus, we can indicate Azerbaijani citizens Shahbaz Guliyev and Hasan Hasanov as well as Dilgam Asgarov, Russian citizens of Azerbaijani origin, who were IDPs from the Kalbajar region, taken hostage by Armenians on July 11, 2014 while visiting their ancestral lands occupied by Armenia, as well as the murder of Hasan Hasanov. As it is known, Dilgam Asgarov was sentenced to life imprisonment and Shahbaz Guliyev to 22 years imprisonment by the so-called "Court of First Instance" of the so-called separatist and unrecognized "Nagorno-Karabakh Republic" in Khankandi. This case should be considered a serious and gross violation of international law in itself and in general in terms of the following criteria.

First of all, the norm considered in the article 34.2 of the Fourth Geneva Convention relating to the Protection of Civilian Persons in time of war of 1949, which prohibits the taking of hostages, as well as article 75.2 of I Additional Protocol to the Geneva Conventions of 1977, which prohibits taking hostages in any place and at any time by representatives of civil or military agencies are clearly violated.

The city of Khankandi, where the trial took place, is an Armenian-occupied territory recognized by the international community. The "so-called" state formed here was created as a result of the violation of the territorial integrity of Azerbaijan. Freedom of movement within one's own state is one of the most important rights and freedoms of every person. Guided by Article 11 of the UDHR, Article 12 of the ICCPR, and Article 2 of the Additional Protocol to the ECHR, called "Freedom of Movement", which reflects this right, it is important to emphasize that violation of one of the most important rights and freedoms such as the freedom of movement of Shahbaz Guliyev and Hasan Hasanov within their own country (Azerbaijan), (even if we exclude the Russian citizen Dilgam Askerov, who has been living in Azerbaijan on lawful grounds; the freedom of movement belongs to everyone) and bringing them before so-called court under made-up crimes by self-proclaimed state is in itself a serious and gross violation of international law norms.[92]

[92] Aliyev A.I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, "Nurlar" Publishing, 2018, pp. 112-113

Since the so-called, separatist and unrecognized "Nagorno-Karabakh Republic" is not a subject of international law, it is impossible for it to accede to any international legal documents, as well as international acts on the protection of human rights. From this point of view, the court that was "formed" in that area should be considered illegal and bias. In fact, this should be considered a violation of Article 14 of the ICCPR and Articles 5 and 6 of the ECHR, which contain the provision that everyone has the right to a fair trial by a competent, independent and impartial court established by law. Because the so-called "Nagorno-Karabakh Republic" is not considered a state under international law, it is inconceivable and absurd for it to take minimal measures to ensure this right. In addition, the court trial of the Nagorno-Karabakh Republic is in no way compatible with the basic principles established by the "separatist regime" in violation of international law, guided and based on the general jurisdiction proceedings.

It should be noted that the provision in Article 6.1 of the ECHR on the establishment of a court on the basis of law at all times reflects the principle of the rule of law inherent in the defense system defined by this international legal instrument and its protocols. This provision is enshrined in the ECtHR's case law (e.g, Jorgic v. Germany (2007), paragraph 64; Rikert v. Poland (2011), para. 41, etc.). On the other hand, the illegal trial of Shahbaz Guliyev and Dilgam Askerov also involved Armenia, which has occupied the territories of Azerbaijan since long, exercised actual and effective control over these territories, participated as a party to ECHR, and which has close ties to the so-called Nagorno-Karabakh Republic; it is a gross violation of Articles 1 and 6 of the ECHR. Thus, according to Article 1 of the ECHR, contracting parties shall secure to everyone within their jurisdiction the rights and freedoms defined in Section I of the Convention. When it comes to jurisdiction, it is a matter of factual and effective control. The fact that Armenia exercised effective control over the occupied territories of Azerbaijan was recognized by the ECtHR in its "Chiragov and others v. Armenia " case.[93] In addition, it should be noted that the subsequent deportation of Azerbaijani citizen Shahbaz Guliyev and Russian citizen Dilgam Askerov from Nagorno-Karabakh to Armenia and their return to Azerbaijan at the end of December 2020, proves that on the one hand the "illegal or so-called court" is administered by Armenia, and on the other hand, that these people were completely innocence when taken hostage, and finally that the decision of the "illegal or so-called court" because void.

Thus, Armenia bears international legal responsibility for the violation of the rights and freedoms of Shahbaz Guliyev and Dilgam Askerov under the ECHR, in particular the right to a fair trial (Article 6), in the occupied territories of Azerbaijan under its effective control. However, the failure to establish a court in the so-called Nagorno-Karabakh Republic, which "tried" the hostages, and Armenia's failure to comply with Article 1 of the ECHR by withdrawing from the issue, reconsidered the legality of the detention of Shahbaz Guliyev and Dilgam Askerov (even despite a "so-called" appellate hearing in 2015[94]) and deprived them of the right to an independent and impartial court, in particular the right to appeal to the ECtHR. Article 8 of the UDHR states that everyone has the right to an effective remedy by the competent national tribunals for acts violating the fundamental rights granted him by the constitution or by law. In addition,

[93] https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-155353%22]}
[94] www.mfa.gov.az/news/909/3100

Article 10 of the document states that everyone is entitled in full equality to a fair and public hearing by an independent and impartial tribunal, in the determination of his rights and obligations and of any criminal charge against him.[95]

The "illegal" trial of these former hostages is ultimately a war crime. Thus, in accordance with Article 147 of the IV Geneva Convention relating to the Protection of Civilian Persons in Time of War of 1949, willfully depriving a protected person (ie a hostage civilian) of the rights of fair and regular trial prescribed in the present Convention is considered a serious violation. At the same time, in Article 85.4 façade of Protocol I of 1977 to the Conventions, deprivation of the right to a fair and regular trial is a violation of this document. In addition, Article 2 (f) of the Statute of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia states that "willfully depriving a prisoner of war or a civilian of the rights of fair and regular trial" and Article 8.2 (a) of the Rome Statute of the International Criminal Court "willfully depriving a prisoner of war or other protected person of the rights of fair and regular trial" was established as a war crime.[96]

Thus, not only the above-mentioned fact, but also the non-observance of the right to freedom and security of IDPs, which is considered an important human right by expulsion from their homes as a result of nearly 30 years of occupation, is an indication of Armenia's complete violation of basic human rights standards.

5.3. The right not to be discriminated

Since its inception, the UN has sought to address the problem of discrimination in the human rights system, and as a result, the prohibition of all forms of racial discrimination has been enshrined in key human rights instruments. Article 1 of the ODIHR states that all human beings are born free and equal in dignity and rights, are endowed with reason and conscience, and are bound to each other in a spirit of brotherhood. The International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination of 1965 states that any theory of preference based on racial discrimination is scientifically incorrect, morally condemned, socially unjust and dangerous. It also notes that there is no justification for racial discrimination neither in theory, not in practice. The Convention affirms that discrimination on the basis of race, color or ethnicity is an obstacle to friendly and peaceful relations between nations and may lead to a breach of peace and security among nations. Article 1 of the Convention stipulates that the term "racial discrimination" shall mean any distinction, exclusion, restriction or preference based on race, colour, descent, or national or ethnic origin which has the purpose or effect of nullifying or impairing the recognition, enjoyment or exercise, on an equal footing, of human rights and fundamental freedoms in the political, economic, social, cultural or any other field of public life.The Committee on the Elimination of Racial Discrimination was established in 1970 on the basis of Article 8 of the Convention. States Parties shall submit to the Committee detailed reports every four years and brief reports on new information every two years. The main difference in the powers of this Committee is that the interstate complaint procedure in the Committee is mandatory.

[95] Aliyev A.I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, "Nurlar" Publishing, 2018, pp. 113-114

[96] Aliyev A.I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, "Nurlar" Publishing, 2018, pp. 115-116

That is, a State Party may file a complaint against another State Party which has committed racial discrimination in its territory without making any initial declaration recognizing the competence of the Committee.[97] It should be noted that Azerbaijan has acceded to the Convention since 1996 and is fully committed to its commitments.

One of the important principles of human rights, the principle of equality, equality of rights and non-discrimination, is important for the protection of human rights and freedoms, and forms the basis for the development of international cooperation in humanitarian matters. It is impossible to imagine the concept of human dignity without this principle. The principles of equality and non-discrimination are reflected in more detail in the provisions of the 1966 International Covenants. Articles 2, 3 and 26 of the ICCPR set out the following five interrelated principles: the principle of equal exercise of rights; the general principle of equality arising from the principle of equality between men and women; the rule of law and the principle of equality before the court; the principle of equal protection by law; the principle of non-discrimination.

Article 14 of the ECHR states that the enjoyment of the rights and freedoms set forth in this Convention shall be secured without discrimination on any ground such as sex, race, colour, language, religion, political or other opinion, national or social origin, association with a national minority, property, birth or other status. Article 1 of the ECHR Protocol No. 12 on the Prohibition of Discrimination states that the enjoyment of any right set forth by law shall be secured without discrimination on any ground such as sex, race, colour, language, religion, political or other opinion, national or social origin, association with a national minority, property, birth or other status.

Article 14 of the ECHR also recognizes the right not to be discriminated against on ethnic grounds and refers to racial discrimination (Sejdić and Finci v. Bosnia and Herzegovina [GC], 2009, § 43; Timishev v. Russia, 2005, § 55). On this basis, several intergovernmental cases are currently pending before the ECtHR (Azerbaijan v. Armenia (no. 47319/20) and Armenia v. Azerbaijan (no. 42521/20)).

In recent years, intergovernmental complaints under Article 14 of the ECHR on ethnic grounds have become more frequent. For example, in the ECtHR practice there are cases of Ukraine against Russia, Georgia against Russia, and so on. It is not excluded that future ECtHR judgments in these cases may include new principles on the jurisprudence on discrimination.

In addition, the Council of Europe has a wide range of structures and programs for prohibiting discrimination. In particular, the work of the European Commission against Racism and Intolerance, established in 1993, should be emphasized. It is this Commission that publishes scientific research on discrimination and intolerance in the Council of Europe member states, as well as conducts practical work with civil society representatives and makes recommendations to States. In particular, we can mention 2002 (as amended in 2017) General Policy Recommendation No. 7 on national legislation on combating racism and racial discrimination.

In 2001, the World Conference against Racism adopted the most effective and comprehensive Durban Declaration and Programme of Action to combat racism, racial discrimination, xenophobia and related intolerance. In April 2009, the Durban Review Conference discussed

[97] Aliyev A. I. Human rights. Coursebook. Baku, "Nurlar" Publishing, 2019, pp.226-227 [in Azerbaijani]

progress in the fight against racism and identified key areas for action. Undoubtedly, the greatest success of the Conference was the renewal of the international commitment to racism. Moreover, the list of recently adopted international documents should include the UN General Assembly Resolution of 24 December 2010 on the global efforts for the total elimination of racism, racial discrimination, xenophobia and related intolerance.

Thus, the norms reflected at the universal and regional levels impose a number of obligations on states and, most importantly, call for the elimination of discrimination at any level. However, racial and ethnic discrimination are taking place today, threatening the normal development of millions of people around the world.

One of the main reasons for the international crimes committed by Armenia against Azerbaijan is the formation in Armenians and further development of anti-Azerbaijani and anti-Turkish hatred by the state. The South Caucasus has always had Azerbaijani lands and the process of expelling Azerbaijanis on ethnic grounds from the territories now known as the Republic of Armenia began in the early twentieth century, especially with the establishment of the Armenian SSR in 1920. This fact was accompanied by a sharp decline in the number of Azerbaijanis living in the Armenian SSR during the Soviet era. If we look only at the population of the city of Irevan (currently Yerevan), we see that Azerbaijanis were threatened and expelled on ethnic grounds. Even in the sources of the Armenians, the fact that the vast majority of the population of Irevan (currently Yerevan) was Azerbaijani is proved by concrete facts. Armenian scientist Zaven Korkodyan's "Population of Soviet Armenia. 1831-1931 "states that in 1883, 15992 people out of 18766 people of Irevan city, in 1886, 23626 out of 27246 people, i.e. 85.2% were Azerbaijanis. [98] If in 1897, 42.6% (12359) of the population of the city of Yerevan were Azerbaijanis, in 1926 their number was 7.8% (5216) [99], in 1959 - 0.3% (3413), in 1979 - 0.2% (2341), and in 1989 it fell to 0%[100]. This ratio has been generally observed throughout the whole territory of the Armenian SSR. It is undeniable that these figures are clear evidence of serious ethnic aggression against Azerbaijanis. On the contrary, at the same period the number of ethnic Armenians in the territory of the Azerbaijan SSR had been on increase. Even now, about 100,000 Armenians without any discrimination live in Azerbaijan. Clear examples of the lack of discrimination against Armenians in Azerbaijan are the facts that Zoya Arutyunova, the sister of former Armenian Defense Minister Michael Arutyunyan, now lives in Kurdamir region of Azerbaijan and the existence of the largest Armenian church in the center of Baku.

At present, Armenians continue to discriminate Azerbaijanis in taking steps to establish peace in the region. Thus, the initiative of the residents (refugees) of Nuvadi village (now Nrnadzor village), the last Azerbaijani village in the Armenian SSR, whose population was deported in 1991, to return to their native lands and live with Armenians again was not accepted by the Armenian society. It should be emphasized once again that the coexistence of the

[98] Mahmudov Y. M., Shukurov K. K. Karabakh: real history, facts, documents. Baku, "Tehsil" Publishing, 2005, p. 70 [in Azerbaijani]

[99] RSL (Russian State Library, Russia-wide Population Census of 1926, v. 14, Transcaucasian SFSR, Moscow, 1929 [in Russian]

[100] http://www.ethno-kavkaz.narod.ru/rnarmenia.html

conflicting peoples can contribute to the elimination of discrimination and the establishment of human rights and freedoms. Armenia still completely refuses to comply with international law.

According to the UNHCR, the Azerbaijani population, the largest ethnic group in Armenia until 1988, was expelled from the republic "with the participation of local authorities." In total, 250,000 Azerbaijanis were expelled from the territory of the Armenian SSR, their ancestral homeland - 185 villages and other settlements, 31,000 houses and private farms, 165 collective and state farms were looted, 1,154 people were injured and hundreds were tortured, the honor of the brides was insulted. More than 15,000 Kurds and several thousand Russians were expelled from the Armenian SSR. The territory inhabited by Azerbaijanis in the Armenian SSR at that time covered twenty-five percent of the territory of the republic (29.8 thousand sq. km.), or constituted about 7.5 thousand sq. km.

It should be noted that the persecution of our compatriots on national and ethnic grounds was the basis for crimes against humanity against Azerbaijanis, including other international crimes. It was these persecutions that served as the "ideological basis" for the commission of these international crimes. The current situation in the liberated territories is a clear example of Armenia's open hatred of Azerbaijanis.

Armenia's activities to violate the right to non-discrimination have been carried out outside the region. Thus, the report of the International Working Group on the crime of hatred committed by Armenians against Azerbaijanis on July 21, 2020 in Los Angeles (USA) states that on July 21, 2020, a large number of ethnic Armenians living in Los Angeles, California, USA, organized violent attacks against a smaller number of ethnic Azerbaijanis. The attack resulted in physical abuse of about 20 ethnic Azerbaijanis, including injuries to seven ethnic Azerbaijanis (including one woman) and a police officer. On July 28, 2020, Los Angeles Mayor Eric Garcetti sent a letter to the Consulate General of Azerbaijan in Los Angeles, strongly condemning the violence against ethnic Azerbaijanis on July 21, 2020.[101]

While reflecting the serious discrimination of Azerbaijani IDPs, the above-mentioned facts and studies also serve as a ground to bring Armenia to international responsibility for violating its obligations in this direction

5.4. The right not to be subjected to torture

The moral integrity and respect for the person, which are related to human dignity, show that any person should be treated or punished in a way that does not offend human dignity under any circumstances. This right is enshrined in Article 5 of the UDHR, Article 7 of the ICCPR, Article 3 of the ECHR, and Article 7 of the Rome Statute of the ICC.

In accordance with Article 1 of the “Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment” of 1984, which is one of the key documents in this area, “torture” means any act by which severe pain or suffering, whether physical or mental, is intentionally inflicted on a person for such purposes as obtaining from him or a third person

[101] Report of the International Working Group on the hate crime of committed by Armenians against Azerbaijanis on July 21, 2020 in Los Angeles (USA). Baku, 2020, p.4 [in Azerbaijani]

information or a confession, punishing him for an act he or a third person has committed or is suspected of having committed, or intimidating or coercing him or a third person, or for any reason based on discrimination of any kind, when such pain or suffering is inflicted by or at the instigation of or with the consent or acquiescence of a public official or other person acting in an official capacity. The Convention obliges states to take effective legislative, administrative, judicial or other measures to prevent acts of torture in any territory under its jurisdiction. No exceptional circumstances whatsoever, whether a state of war or a threat of war, internal political instability or any other public emergency, may be invoked as a justification of torture. An order from a superior officer or a public authority may not be invoked as a justification of torture. (Article 2 of the Convention). The obligation of States to criminalize torture in their criminal law and to impose penalties for the gravity of the act is an integral part of Article 4 of the Convention. Article 3 of the Convention states that no state party shall expel, return ("refouler") or extradite a person to another State where there are substantial grounds for believing that he would be in danger of being subjected to torture. It is noted in article 13 of the Convention that each state party shall ensure that any individual who alleges he has been subjected to torture in any territory under its jurisdiction has the right to complain to, and to have his case promptly and impartially examined by, its competent authorities. Steps shall be taken to ensure that the complainant and witnesses are protected against all ill-treatment or intimidation as a consequence of his complaint or any evidence given. Further, Article 14 of the Convention stipulates that each state party shall ensure in its legal system that the victim of an act of torture obtains redress and has an enforceable right to fair and adequate compensation, including the means for as full rehabilitation as possible. In the event of the death of the victim as a result of an act of torture, his dependents shall be entitled to compensation.[102]

Definition of torture was established by the Trial Chamber of the Rwanda International Criminal Tribunal on 2 September 1998 in its "The Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu "(Akayesu, ICTR-96-4, §594–595)[103] and by the Trial Chamber of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, dated 12 June 2002, in its "Kunarac et al" (Foca IT-96-23 & 23/1, §142).[104] Three main elements should be noted here: the fact of torture as a result of physical or mental action or inaction, severe pain or suffering; this action or inaction must be intentional; this action must result in the acquisition of information, recognition or punishment, intimidation of the victim or a third party of torture, or exposure of the victim or third party to any discrimination.

In its case of "Kvočka et al.", dated November 2, 2001, the Trial Chamber of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia provided examples of acts that were considered elements of the crime of torture. We are talking about beatings, deprivation of sleep, deprivation of food and deprivation of the necessary means to maintain hygiene. In order to determine the moral element of torture, a victim of a crime must be deliberately subjected to such cruel torture in accordance with one of the above objectives (International Criminal Tribunal of Rwanda (The Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu case), ICTR-96-4, §142-143). The case clarifies the elements that must

[102] Aliyev A. I. Human rights. Coursebook. Baku, "Nurlar" Publishing, 2019, p.163 [in Azerbaijani]
[103] https://casebook.icrc.org/case-study/ictr-prosecutor-v-jean-paul-akayesu
[104] https://www.icty.org/en/case/kunarac

be taken into account in order to conclude that torture took place. It is, first of all, to assess the objective severity of the harm conflicted (suffering), and secondly, to take into account the more subjective criteria for the physical or mental effect upon the treatment for the particular victim. In addition, in some cases, some additional elements related to the torture need to be considered in order to assess the severity of the victim's suffering, such as the victim's age, sexual or health status (§ 142-143).[105]

The ECtHR also considers the issue of torture and ill-treatment in detention, as well as the question of the proportionality between states' investigation of such cases and the violation of state security (legitimate interests) and individual rights (the Aksoy v. Turkey case). The ECtHR acknowledged that "the investigation of terrorist offences undoubtedly presents the authorities with special problems, it cannot accept that it is necessary to hold a suspect for fourteen days without judicial intervention. This period is exceptionally long, and left the applicant vulnerable not only to arbitrary interference with his right to liberty but also to torture"(§ 78).[106]

In 2011, the ECtHR ruled extraterritorial application of ECHR in "Al Skeini and others v. United Kingdom" case. In this decision, the ECtHR reaffirmed that such extraterritorial application implies the obligation of States to conduct an independent investigation into all attempts against the life and physical integrity of persons under its control.[107]

The torture of Azerbaijanis (servicemen and civilians) captured during the Armenia-Azerbaijan conflict was confirmed by various documents and testimonies. Thus, during the occupation of Gubadli, a 65-year-old woman named Binish Mammadova and a 69-year-old woman named Sara Ismayilova were captured and taken to the Khankandi military camp. Here Sara Ismayilova was used as a slave in hard labor during the day, and was severely tortured at night and beaten by soldiers. Two women, Shahsanam and Asli, who were detained in the same place, could not bear the torture and lost their lives. The Armenians tortured a woman named Keklik Hasanova, who was taken prisoner from Aghdam, and 16 of her teeth were extracted with pliers without any painkillers. Eight gold teeth of a woman named Sharghiya Shirinova, who was captured during the occupation of Aghdam, were extracted with pliers and she was tortured for 6 months. Ali Abbasov, born in 1930, was constantly beaten during his captivity, and cigarettes were extinguished on all sides of his body. This man, who could not stand the torture, died. Armenian soldiers first beat Murvat Agayev and his son Yashar, who had been captured during the occupation of Fuzuli, then killed the son in front of the father, cut off his father's ear, hung him on a tree with his hands at the back and set him on fire. During the Armenian occupation of Shusha on May 8, 1992, Armenians captured a 15-year-old girl named Nazakat Mammadova and her father and took them first to Khankandi and then to Armenia. In front of Nazakat's eyes, his father was severely tortured, his ears were cut off, his body was stamped with a piece of heated metal, her mother became insane, and she was handed over to the relatives for 4 million Russian rubles. In August 1993, Armenian police released an Azerbaijani citizen named Zakir Velioglu in the village of Kirovka in Georgia's Marneuli Province. He was taken to a hospital in Azerbaijan's Gazakh Province, but his life could not be saved. During the

[105] https://www.icty.org/en/case/kvocka
[106] https://www.globalhealthrights.org/health-topics/health-care-and-health-services/aksoy-v-turkey/
[107] https://casebook.icrc.org/case-study/echr-al-skeini-et-al-v-uk

expertise, it was found that he had cigarette butts on his body, his right hand and left toes were removed, and most of his internal organs were destroyed as a result of the beating. The cause of death was determined as beatings and starvation. In addition, Vladimir Ivanovich Shevelyov, a Russian national of Aghdam region who was severely tortured in Armenian captivity, noticed that during the occupation of Aghdam region his 89-year-old mother Vera Davidovna and older sister Svetlana Ivanovna and 58-year-old disabled brother Anatoly Ivanovich were brutally killed and fired and he saw the bodies of countless women and children near the Aghdam canal. In addition, Vladimir Shevelyov testified that during the occupation of the Aghdam region, the Armenians took hostage seven mentally ill people, including two sick women, who were in a mental hospital there. One of them was released, another was beaten to death, and the fate of the others is still unknown.[108]

The materials of the State Commission of the Republic of Azerbaijan on Prisoners of war, Missing and Hostages prove that hundreds of Azerbaijani citizens, including children, women and the elderly, were victims of intolerable torture in Armenian captivity and hostage. Numerous facts show that prisoners of war and hostages were subjected to various horrific tortures, brutally beaten, deliberately maimed, stamped with hot "cross" marks on their chests, their nails and teeth were removed, their wounds salted, they were beaten with rubber and iron sticks until their deaths, and gasoline was injected into their veins. Most of those tortured were women. Thus, according to State Commission of Republic of Azerbaijan on Prisoners of War, Missing and Hostages, 267 out of 3,890 missing persons are women.[109]

The testimony of Mesrop Martirosyan, a former Armenian officer who sought political asylum in the United States, regarding the torture of Azerbaijani captives and hostages by Armenians, should also be noted. Thus, Mesrop Martirosyan, who later refused to serve in the Armenian army, volunteered for the Armenian army in 1991 and said he wanted to fight against Azerbaijan in Karabakh. After that, Mesrop Martirosyan, who knew that he would work as an officer in the concentration camps, changed his mind and said he did not want to join the army. When he was called up for military service, Mesrop Martirosyan refused to work in the camps, saying, "I am a soldier, not a murderer. I have heard a lot of atrocities against Azerbaijani prisoners. Now I cannot do the same myself." His actions were accepted as a refusal to serve in the army and criminal proceedings were instituted against him. After that, Mesrop Martirosyan decided to leave Armenia and, reported on the torture of Azerbaijani prisoners also citing the decisions of international organizations.[110]

The above-mentioned facts and analysis create Armenia's international legal responsibility by assessing as a complete violation of absolute human right, the freedom from torture of Azerbaijani IDPs.

5.5. The right to property

The right to property is a guarantee of the harmonious exercise of human rights and freedoms. Article 17 of the UDHR states that everyone has the right to own property alone or in association with others. No one shall be arbitrarily deprived of his property.

---

[108] http://www.human.gov.az/az/viewpage/29/%C4%B0%C5%9EG%C6%8FNC%C6%8FL%C6%8FR#.YEXNmlUzYdU

[109]http://www.human.gov.az/az/viewpage/27/%C6%8FS%C4%B0R%2C+G%C4%B0ROV+V%C6%8F+%C4%B0TK%C4%B0N+D%C3%9C%C5%9EM%C3%9C%C5%9EL%C6%8FR#.YEXLQVUzYdU

[110] http://human.gov.az/public/Mesrop.pdf

It is commendable that today the norms reflected in international documents on property rights have been implemented in the national legislation of the states and have become an imperative norm. According to Article 1 of the Additional Protocol to the ECHR, every natural and legal person has the right to unimpeded use of his property. No one may be deprived of his property except in the interests of society and in cases provided for by law and the general principles of international law.

According to Article 13 of the Constitution of Azerbaijan, property is inviolable and protected by the state. Part 4 of Article 29 of the Constitution states: "No one may be deprived of his property without a court decision. Full confiscation of property is not allowed. Expropriation of property for state needs may be allowed only on condition of fair payment of its value in advance."

Article 53 of the IV Geneva Convention for the Protection of Victims of War, 1949, states that destruction of immovable or private property owned by individuals or state, or other state bodies or public or commercial organizations, individually or collectively, in any form without military necessity is prohibited. At the same time, one of the requirements is that the property of citizens must be returned to them after the end of active hostilities between the parties. But the real truth is that, not a single apartment belonging to citizens can be found in the cities and settlements of Azerbaijan destroyed by Armenia, that would enable them to return there.

Almost all of the occupied territories have been subjected to the crime of urbicide. Urbicid[111] is a crime that concerns the destruction of the vitality of the urban environment, the sustainability of the population and urban areas during modern wars. As a result of nearly thirty years of Armenian aggression, a real urbicide was carried out in the occupied territories of Azerbaijan. All the residential settlements, architectural monuments of Aghdam city which was handed over by Armenia itself based on the tripartite declaration signed between Russia, Azerbaijan and Armenia on November 10, 2020, were completely looted, burned, destroyed, and other countless historical, religious and material monuments have been wipe off the face of the earth. In a recent report on the liberated Aghdam region, France-24 called Aghdam the "Hiroshima of the Caucasus." In a program broadcast on Russia's Dojd TV channel, Aghdam was called the "ghost city". In short, today the city of Aghdam is reminiscent of the museum of urbicides in the world.[112] Photographs and videos show that all occupied territories of Azerbaijan have been subjected to this policy (detailed photo and video materials are provided in Sections 14.5 and 14.6 of the Annexes to the present Report).

As a result of the Armenian aggression against Azerbaijan, the property rights of hundreds of thousands of people have been grossly violated. In addition, as a result of the Armenian-Azerbaijani conflict in the territories of Azerbaijan occupied in 1988-1993, a total of 900 settlements, 150,000 houses, 7,000 public buildings, 693 schools, 855 kindergartens, 808 palaces of culture, clubs and houses of culture, 85 music and art schools, 22 museums and museum branches with more than 100,000 exhibits, 695 medical institutions, 927 libraries with 4.6 million books, 44 temples, 67 mosques, 6,000 industrial and agricultural enterprises, 160 bridges

[111] https://en.wikipedia.org/wiki/Urbicide
[112] https://azertag.az/xeber/Ermeni_nasizminin_seherlerin_mehv_edilmesi_siyaseti-1666785

and other infrastructure, as well as Khudafar bridges with 11 and 15 spans in Jabrayil region, Ganjasar and Khudavang temples in Kalbajar region, mausoleum in Khachin Turbatli village of Aghdam region, Azykh cave, one of the oldest settlements in Khojavand region, Shusha State Historical-Architectural Reserve, etc. became a victim of Armenian vandalism.[113]

Industrial fields such as butter-cheese, winemaking, and partially light industrial fields which play significant role in providing food for the population, were more developed in the territories destroyed by Armenia. In terms of the composition and level of development of industrial enterprises in the former Nagorno-Karabakh Autonomous Region, it ranked fourth among the economic regions of the former Azerbaijani SSR. Istisu and Turshsu mineral water bottling plants, marble and sawn stone factories, wineries producing the famous "Aghdam" wines, butter and cheese factories, textile and shoe factories, Karabakh Silk Factory and others were operating in the occupied regions of Azerbaijan which once had high indicators for production of industrial and agricultural products. More than 50 branches of Baku enterprises remained in the occupied territories. In total, more than 300 industrial and construction enterprises were concentrated in these areas. According to estimates, 14.3 percent of grain, 31.5 percent of grapes, 14.5 percent of meat, 17.1 percent of milk, 19.3 percent of wool and 17 percent of cocoons produced in Azerbaijan fell to the share of destroyed regions.[114]

According to international law, the destruction or seizure of property in the absence of military necessity in both international and non-international armed conflicts is prohibited. At the same time, the large-scale destruction and misappropriation of property without military necessity should be seen as a direct violation of the 1949 Geneva Conventions for the Protection of Victims of War.[115] According to the Rome Statute of the ICC, destroying or seizing the enemy's property unless such destruction or seizure be imperatively demanded by the necessities of war is a war crime.[116]

The requirements of international legal documents have not only been ignored by Armenia, but have been violated more broadly and grossly. According to the plan implemented by the political and military leadership of Armenia, each of the criminal acts, such as the destruction, looting and misappropriation of property belonging to citizens in the occupied territories of Azerbaijan, must be assessed as an international crime, completely contrary to the above-mentioned international legal documents. There is enough international judicial practice to justify this. For example, the Yugoslav Tribunal's "*The Prosecutor v. Blaskic*" case.

General Tihomir Blaskic was sentenced for military attacks on Bosnian Muslim civilians by the Bosnian Croatian armed forces and related events in the Bosnian region of Lasva Valley from May 1992 to January 1994.[117] Blaskic was charged by the Tribunal with violation of the property rights of citizens along with international crimes. Except in cases where it can be

[113] https://genprosecutor.gov.az/az/page/azerbaycan/ermenistan-azerbaycan-dagliq-qarabag-munaqisesi; http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2020/oktyabr/726680.htm
[114] Socio-economic damage caused to Azerbaijan as a result of Armenian aggression. Official website of the Ministry of Foreign Affairs of Azerbaijan [in Azerbaijani] https://mfa.gov.az/az/content/112/sosial-iqtisadi-ziyan
[115] First Geneva Convention, Article 50 (*ibid.*, § 53); Second Geneva Convention, Article 51 (*ibid.*, § 53); Fourth Geneva Convention, Article 147 (*ibid.*, § 53)
[116] İCC Statute, Article 8(2)(b)(xiii) (*ibid.*, § 55)
[117] https://www.icty.org/en/case/blaskic; https://casebook.icrc.org/case-study/icty-prosecutor-v-blaskic

justified by military necessity, similar to a serious violation of Article 2 (d) of the Statute of the Yugoslav Tribunal, destruction of property is prohibited. In order to be punished, the destruction must be the expected result of the actions of those who deliberately committed or are accused. In general, the problems faced by Bosnian Muslims are very similar to those of Azerbaijani IDPs.

In this case, the ECtHR's decision on "*Chiragov and others v. Armenia*" should also be noted. Thus, with this decision, the ECtHR stated that the rights of the residents of Lachin region as envisaged in Articles 1 of the Additional Protocol I, 8 and 13 of the ECHR were permanently violated. They stated in their complaint that they could not use their property because they could not return to Lachin. Armenia has not yet paid compensation for the damage they suffered.[118] Paragraph 213 of the same decision states that ECtHR has determined violation of Article 1 (protection of property) of the I Additional Protocol of ECHR and Article 8 of the ECHR (respect for private and family life) in connection with the permanent denial of the applicants' access to property and houses. Therefore, their complaints are not "groundless" for the purposes of Article 13 of the ECHR (the right to effective remedies). Pursuant to paragraph 214 of the decision, the ECtHR reaffirms that the respondent State (i.e. Armenia) has failed to prove to the applicants that a remedy capable of compensating for their complaints under the ECHR is reasonable and has reasonable prospects. For the same reasons, the ECtHR found that there were no effective remedies for denying applicants access to their property and homes in Lachin. Thus, the ECtHR concluded (paragraph 215) that the applicants' rights had been and continue to be violated under Article 13 of the ECHR, for which Armenia was responsible. Besides, in paragraph 207 of the decision, the ECtHR found that the denial of the applicants' right to use their homes for reasons similar to those provided for in Article 1 of I Additional Protocol of the ECHR constitutes unwarranted interference with their right to respect their private and family life as well as their homes. As a result, (paragraph 208), the ECtHR considers that the violation of the applicants' rights under Article 8 of the ECHR has occurred and continues to occur, which is why Armenia is responsible.[119]

In case of "*Muradyan v. Armenia*" (2016) ECtHR based on its previous experiences (Zalyan and others v. Armenia (2016)) reiterated that Armenia is responsible for the events in Nagorno-Karabakh and the actions of the Nagorno-Karabakh authorities (paragraph 124).[120] The Court established that "*[F]rom the early days of the Nagorno Karabakh conflict, Armenia had had a significant and decisive influence over Nagorno Karabakh, that the two entities were highly integrated in virtually all important matters… In other words, Nagorno Karabakh and its administration survived by virtue of the military, political, financial and other support given to it by Armenia*

[118] http://supremecourt.gov.az/uploads/files/avropa-mehkemesi/case_of_chiragov_and_others_vs_armenia.pdf; Aliyev A.I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, "Nurlar" Publishing, 2018, pp. 29-31

[120] Paragraph 117-118, Muradyan v. Armenia, ECtHR, 2016 (№11275/07)

which, consequently, exercised effective control over Nagorno Karabakh and the surrounding territories".[121]

Along with all this, we must pay attention to what is meant by property, from both international and national legal aspects. Because this is an important issue in determining the responsibility of the Armenian state, we should not associate the concept of property only with any real estate in use or disposal. In "*Pine Valley Developments Ltd v. Ireland*" (1991) ECtHR established that the definition of "property" provided for in Article 1 (1) of the Additional Protocol 1 to the ECHR by having an independent meaning, is not limited to the possession of property and does not depend on the formal classification in national law. Like material things, some of the other rights and interests that constitute property must be recognized as "property rights" and thus be considered "property" in terms of the content of this article. The notion of "property" is not limited to "existing property" and together with claims, may include, at least in part, property which the applicant has a reasonable and "legitimate expectation" for the effective exercise of its right to property.

The inviolability of property rights also includes the inviolability of home (residence). The apartments destroyed by Armenia are part of the property owned by such citizens. The impunity for crimes committed as a result of long-term aggression against Azerbaijan has led Armenia to commit new international crimes in this direction. In 2020, the homes and other property of Azerbaijani civilians were again attacked by the Armenian armed forces. As a result of rockets and shells fired by Armenia from September 27 to October 30, 2020 alone, 93 civilians were killed, 396 were injured, 2,442 houses, 92 high-rise buildings and 423 civil facilities were destroyed.[122]

It should also be noted that the rights of those whose property rights have been violated by Armenia must be restored in accordance with international law. The standards set out in the UN Principles on Housing and Property Restitution for Refugees and Internally Displaced Persons (*Pinheiro Principles*) are also of particular importance in these matters. According to the essence of the right to residence and property restoration reflected here, all refugees and IDPs in the world have the right to restitution of illegally deprived place of residence, land and property. In cases where this is not possible, accommodation, land and property must be compensated in the form determined by an independent and impartial court. States should make restitution a priority tool for ending internal displacement and achieving a just peace. The right to restitution differs from all other rights in that it affirms and guarantees the rights of refugees and internally displaced persons to their place of residence, land and property, whether or not they return.

[121] Paragraph 126, Muradyan v. Armenia, ECtHR, 2016 (№11275/07); Ramiz Sevdimaliyev. On the issue of Azerbaijan's right to self-defense to liberate the occupied territories. Hileya, Scientific bulletin, Volume 157 (№6-9), Part 3, Political Sciences, Kyev, 2020, p.103 [in Russian]

[122]https://iqtisadiislahat.org/news/ermenistanin_azerbaycana_tecavuzu_neticesinde_dinc_ehaliye_ve_mulki_infrastruktura_deymis_ziyan-1060

5.6. The right to respect for private and family life

Article 12 of the UDHR states that no one shall be subjected to arbitrary interference with his privacy, family, home or correspondence, nor to attacks upon his honour and reputation. Everyone has the right to the protection of the law against such interference or attacks.

According to Article 17.1 of the ICCPR, no one shall be subjected to arbitrary or unlawful interference with his privacy, family, home or correspondence, nor to unlawful attacks on his honour and reputation. Everyone has the right to the protection of the law against such interference or attacks.

According to paragraph 1 of Article 8 of the ECHR, everyone has the right to respect for his or her personal and family life, his or her home and correspondence. Paragraph 2 of the same article also states that there shall be no interference by a public authority with the exercise of this right except such as is in accordance with the law and is necessary in a democratic society in the interests of national security, public safety or the economic well-being of the country, for the prevention of disorder or crime, for the protection of health or morals, or for the protection of the rights and freedoms of others. Thus, since the exceptional grounds mentioned in Article 8 of the ECHR are clearly defined, the personal inviolability rights of Azerbaijani IDPs violated as a result of the Armenia aggression, fall within the scope of Article 8 of the same international document.

The principle of respect for private life enshrined in international norms which reflects human rights and freedoms, is also supported by the national legal system. Thus, Article 32 of the Constitution of Azerbaijan declares the right to personal inviolability. This right guarantees everyone's right to confidentiality with respect to correspondence, telephone communications, post, telegraph messages and information sent by other communication means.

Based on many ECtHR decisions, it is possible to determine which illegal actions violate a person's right to respect for private and family life. Thus, in order to protect the right to "respect for private life" in the broadest sense, it is necessary to create conditions for a person to be able to develop and express themselves freely. However, Azerbaijani citizens who were expelled from their homes were completely deprived of the environment in which they were born, raised and which they enjoyed freely.

The right to respect for one's private and family life also requires respect for one's home. We witness this fact in many ECtHR decisions that assess the home as "the place where an individual continues his or her private life". It is also established that the term "home" is an independent term independent of the classification provided for in domestic law (judgement in the Chiragov and Others v. Armenia case, § 206). Therefore, home of a person depends on the actual conditions, i.e the existence of sufficient and permanent relationships in a certain place (Winterstein and Others v. France § 141[123]). Paragraph 213 of the judgment of ECtHR on "Chiragov and Others v. Armenia" stated that there is also a violation of Article 8 of the ECHR (right to respect for privacy and family life) in connection with the continued refusal of the applicants to use their property and homes by Armenia.

[123] https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-127539%22]}

It should also be noted that the violation of the requirements of Article 8 of the ECHR should not be limited to interference with private life and home. Because this article requires respect for private and family life, as well as confidentiality with respect to correspondence. Thus, the ECtHR ruled that labor and social relations (in the case of McFeeley and others v. United Kingdom[124] and in the case of Niemietz v. Germany[125]), physical and moral inviolability, i.e the physical and moral integrity of private life (Costello-Roberts v. The United Kingdom[126]), name and surname, fame, dignity, lifestyle (in the case of Stjerna v. Finland[127] and in the case of Guillot v. France[128]), etc. such points are also included in the framework of respect for personal and family life.

Therefore, the cases of violation of personal immunity as a result of the Armenian aggression should be interpreted more broadly and serious responsibility should be defined.

5.7 The freedom of conscience

The human right to freedom of religion or belief as enshrined in treaties like the International Covenant on Civil and Political Rights provides (in Article 18) for the ability to manifest one's religion or belief in "worship, observance, practice and teaching". These latter terms have been defined by the Human Rights Committee in General Comment 22 to encompass a broad range of acts. It is important to mention that the right to worship extends to ritual and ceremonial acts giving direct expression to belief, as well as various practices integral to such acts, including the building of places of worship, the use of ritual formulae, and objects, the display of symbols, and the observance of holidays and days of rest. Furthermore, the Human Rights Council in Resolution 6/37of 2007 notes at paragraph 9façade that states should ensure that their constitutional and legislative systems provide adequate and effective guarantees of freedom of thought, conscience, religion and belief to all without distinction, inter alia, by the provision of effective remedies in cases where the right to freedom of thought, conscience, religion or belief, or the right to practice freely one's religion, including the right to change one's religion or belief, is violated". Similarly, in 2005, the Commission on Human Rights passed Resolution 2005/40 that provided in Article 4(b) that states "...provide adequate and effective guarantees of freedom of thought, conscience, religion and belief to all without distinction, inter alia by the provision of effective remedies in cases where the right to freedom of thought, conscience, religion or belief, the right to practice freely one's religion, including the right to change one's religion or belief, is violated".

---

[124] McFeeley v. United Kingdom.8317/78, Council of Europe: European Court of Human Rights, 15 May 1980. https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf?library=ECHR&id=001-92713&filename=MCFEELEY%20AND%20OTHERS%20v.%20THE%20UNITED%20KINGDOM.pdf

[125] Niemietz v. Germany. 72/1991/324/396, Council of Europe: European Court of Human Rights, 16 December 1992. https://www.refworld.org/cases,ECHR,3f32560b4.html

[126] Costello-Roberts v. The United Kingdom. 89/1991/341/414 , Council of Europe: European Court of Human Rights, 23 February 1993. https://www.refworld.org/cases,ECHR,3ae6b6f08.html

[127] Stjerna v. Finland. 38/1993/433/512, Council of Europe: European Court of Human Rights, 25 November 1994. http://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-3751&filename=001-3751.pdf&TID=thkbhnilzk

[128] Guillot v. France. 52/1995/558/644, Council of Europe: European Court of Human Rights, 24 October 1996. http://www.worldcourts.com/hrc/eng/decisions/2002.07.15_Gillot_v_ France.htm

It should be mentioned that freedom of religion or conscience cannot be restricted in an emergency or be suspended for national security reasons. It is mentioned in Article 3 of the Geneva Conventions of 1949 For the Protection of Victims of War that "persons taking no active part in the hostilities, including members of armed forces who have laid down their arms and those placed hors de combat by sickness, wounds, detention, or any other cause, shall in all circumstances be treated humanely, without any adverse distinction founded on race, colour, religion or faith, sex, birth or wealth, or any other similar criteria". Article 75 of Additional Protocol I to these Conventions protects religious freedom in both a negative sense (against discrimination) and in a positive sense for all noncombatants that "Each Party shall respect the person, honor, convictions and religious practices of all such persons."

It is noted in the ICC Rome statute article 7(1)(h) that "the identification of any group or the persecution of a community on ... religious ... grounds" is a crime against humanity. It should be noted that the term "persecution" is defined in Article 7 (2) (g) as "intentional and serious deprivation of fundamental rights in violation of international law due to belonging to a group or community". Moreover, religious persecution may occur even without a connection to war or armed conflict. Finally, Articles 8 (2) (b) (ix) of the Geneva Conventions of 1949 For the Protection of Victims of War define "serious violations" as "Intentionally directing attacks against buildings dedicated to religion."

The 1954 Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict with Regulations for the Execution of the Convention was ratified by Armenia in 1953 and includes protection for cultural property that is defined in Article 1 as "movable or immovable property of great importance to the cultural heritage of every people, such as monuments of architecture, art or history, whether religious or secular…". The key term in The Hague Convention, "cultural heritage of every people," can be understood either in a so-called restrictive sense that refers to an object or place of world renown as perceived by the world or in a more inclusive sense referring to each contracting state's national cultural heritage, as defined by that state, to be the determinant factor for defining important cultural heritage. In both cases if the religious buildings or places have a high cultural value or they are monuments of art and architecture or historical monuments, the definition and protection provided for in the Agreement shall be applicable to them.

Due to the above mentioned, in the territories occupied by Armenia violations of freedom of conscience were committed as follows:

- Complete or partial destruction of mosques and holy places (in Shusha, Aghdam, Zangilan and other areas);
- Insulting mosques and holy places (for example, usage of these buildings for pigsty and animal sheds);
- Destruction of Muslim cemeteries, including the ongoing looting of abandoned graveyards to remove valuables (such as gold teeth of dead people or their jewelry);
- Replacement of symbols and signs of various Albanian churches with signs in Armenian (Khudavang, Ganjasar (Kalbajar region); Agoghlan (Lachin region), etc.);

- Taking hostage by Armenians of refugees from Kalbajar region of Azerbaijan, i.e. Shahbaz Guliyev, Azerbaijani Dilgam Asgarov, who is the citizen of Russia as well as the assassination of Hasan Hasanov. They were detained by the Armenian forces in July 2014 while visiting their ancestral lands under Armenian occupation.

5.8. The freedom from slavery and forced labor

According to Article 23.1 of the UDHR, everyone has the right to work, to free choice of employment, to just and favourable conditions of work and to protection against unemployment. The right to decent work includes the prohibition of forced labor, child labor and slave labor. At the same time, forced labor is prohibited under the ILO Forced Labor Convention**.** According to the ILO, forced labor means " all work or service which is exacted from any person under the menace of any penalty and for which the said person has not offered himself voluntarily."[129]

Article 4 of the UDHR states that no one shall be held in slavery or servitude; slavery and the slave trade shall be prohibited in all their forms. Article 8 of the ICCPR also devotes two separate paragraphs to this issue. Article 4 of the ECHR (Prohibition of Slavery and Forced Labor) states:

1. No one shall be held in slavery or servitude.

2. No one shall be required to perform forced or compulsory labour.

3. For the purpose of this Article the term "forced or compulsory labour" shall not include:

(a) any work required to be done in the ordinary course of detention imposed according to the provisions of Article 5 of this Convention or during conditional release from such detention;

(b) any service of a military character or, in case of conscientious objectors in countries where they are 49elf49pt49es, service exacted instead of compulsory military service;

façade any service exacted in case of an emergency or calamity threatening the life or well-being of the community;

(d) any work or service which forms part of normal civic obligations.[130]

According to Article 35 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan, everyone has the right to freely choose activity, profession, occupation and place of work, based on his/her abilities. Article 17 of the Labor Code of the Republic of Azerbaijan contains important provisions on the prohibition of forced labor.

According to the official data of the State Commission of the Republic of Azerbaijan on Prisoners of War, Hostages and Missing Persons dated February 1, 2018, the number of registered missing persons is 3,890, of which 3,165 are servicemen and 710 are civilians. 67 are children (23 girls, 44 boys), 267 are women, and 326 (including 166 women) are elderly. At the same time, there are reports of 871 persons being hostaged, including 602 servicemen and 269 civilians. 29 of these are children (7 girls, 22 boys), 98 are women, and 113 (including 64 women) are elderly.[131]

[129] https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/forcedlabourconvention.aspx
[130] https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_RUS.pdf
[131] http://www.human.gov.az/az/

It is necessary to note some cases identified by official documents on gross violations of Article 4 of the ECHR ("Prohibition of Slavery and Forced Labor") against Azerbaijanis held captive in Armenia and in the occupied territories under the control of the Armenian armed forces. For example, it was established that 5 Azerbaijanis captured in Heyvali village (Kalbajar region) were used by Armenians as servants in heavy physical work and those who could not stand it were murdered. Most of the hostages in the Armenian-occupied territories were employed in labor-intensive jobs and subjected to physical violence. As a result, many got incurable diseases.[132] This is in stark contrast to Articles 4.1 ("No one shall be held in slavery or servitude") and 4.2 ("No one shall be required to perform forced or compulsory labor") of the ECHR. Some of these facts are stated in the report submitted to the UN by the Ministry of Foreign Affairs of Azerbaijan.

In general, serious violations of the labor rights of IDPs expelled from their lands as a result of the occupation of Azerbaijani territories by Armenia are confirmed by the following facts: the destruction of existing workplaces in the occupied territories; subjecting hostages to forced labor; suspension of the activities of institutions aimed at the protection of labor rights in the occupied territories; difficult socio-psychological situation of IDPs due to the loss of jobs; IDPs remain unemployed for a long time and are forced to work outside of their specialty and chosen profession.

The continuation of these cases today is a serious obstacle to the IDPs' "right to return in dignity and security".

5.9. The right to social security

One of the main human rights violated by Armenia's aggression against Azerbaijan is the right to social security. The essence of social security is reflected in its functions. The main function of social security is social assistance and support, which compensates for the loss of income or increase in expenses caused by various social risks. The Philadelphia Declaration of 1944 of ILO defines social security as: "the fight against poverty in case of temporary or permanent deprivation of income due to illness, unemployment, age or death and basic system of measures to protect children and mothers."[133]

ILO Convention No. 102 on Minimum Standards of Social Security covers many risks related to social security: illness, unemployment, old age, occupational accidents, occupational diseases, motherhood, disability, death, etc. States Parties are obliged to protect persons against such risks. Lots of provisions of the ILO Convention No. 102 are reflected in parts VII and VIII of Article 35, parts III and IV of Article 38 of the Constitution of Azerbaijan; the Labor Code and other legislative acts of Azerbaijan.[134]

Article 22 of the UDHR provides the right of everyone to social security as a member of society, and Article 25 covers the scope of this right. It is stated in Article 25 of the UDHR that Everyone has the right to a standard of living adequate for the health and well-being of himself and of his family, including food, clothing, housing and medical care and necessary social services, and

[132] http://files.preslib.az/site/karabakh/gl4.pdf, p. 13.
[133] https://studwood.ru/584048/pravo/filadelfiyskaya_deklaratsiya_1944_obyazatelstva
[134] https://www.ilo.org/moscow/areas-of-work/social-security/WCMS_249300/lang--ru/index.htm

the right to security in the event of unemployment, sickness, disability, widowhood, old age or other lack of livelihood in circumstances beyond his control. Motherhood and childhood are entitled to special care and assistance. All children, whether born in or out of wedlock, shall enjoy the same social protection.

Article 12 of the European Social Charter, entitled as "The right to social security" addresses key issues and sets out important obligations for the parties to ensure the effective implementation of the right to social security. States have rights of choice in advocating the rights under Part II of the European Social Charter. However, the second part contains some obligatory articles that the ratifying state must accede to. One of them is the right to social security. Azerbaijan, which joined the European Social Charter on January 6, 2004, stated in a statement for ratification: "The Republic of Azerbaijan declares that it is unable to ensure the implementation of the Charter in the territories occupied by Armenia until the occupied territories are liberated."

Obviously, the human rights guaranteed by the ECHR are mostly civil and political rights. However, although social and economic rights are beyond its scope, these rights are regulated by the European Social Charter. Although the right to social security is not directly mentioned by ECHR, it is clear from the ECHR 's experience that social protection as payments of benefits and pensions is covered by Articles 1 or 8 of Additional Protocol I to the ECHR.

It should be noted that a number of ECtHR cases ("*D.H. and Others v. the Czech Republic" (2007),* "*Orpup and Others v. Croatia" (2010))* clarify not only the relevant, but also related issues: for example, the fact that persons whose social rights are not guaranteed are also victims of discrimination, etc.

If we classify violation of human rights during the occupation to direct and indirect violation, we understand that the indirect violation of social security rights was caused as a consequences of violated direct rights, especially the right to life, protection of honor and dignity, civil and economic rights. For instance, the loss of the head of the family, loss of parents, disability due to violation of the right to life; the right to work due to the loss of job, the right to a decent standard of living; violation of property rights, right to marriage (unable to get married due to homelessness), violation of the right to education (due to destroyed educational institutions) etc.

Violations of the right to social security are observed both during the war and during the subsequent occupation. Thus, the war has significantly increased the number of people who need a social security (loss of the head of the family, disability, loss of homes, etc.). It should be noted that as a result of the occupation, about one million IDPs joined those who need a social security. This fact created an additional financial burden on the budget of Azerbaijan, raising the issue of ensuring the social security rights of these people. Nevertheless, Azerbaijan has taken practical steps to improve the situation of IDPs with its socially oriented policy. These steps, of course, are carried out at the expense of sufficient financial resources and large allocations from the state budget each year. Thus, sufficient benefits are provided for refugees and IDPs: in line with the paragraph 2 of the Decree of the President of Azerbaijan on "On approval of the State Program on Improving Living Conditions and Increasing Employment of Refugees and Internally Displaced Persons" of July 1, 2004 No. 298 the eviction of IDPs from public buildings, apartments, land plots and other facilities where they were temporarily settled in 1992-1998, regardless of their form of ownership, shall be suspended until they return to their native lands, as well as relocate to new settlements and houses

for temporary residence. Due to paragraph 3 of the Decree, it is recommended to the heads of private enterprises, high and secondary schools directors to provide necessary assistance to refugees and IDPs in the provision of employment and tuition benefits. Also, the state pays for utilities (transportation of electricity, natural gas, water and household waste) consumed by IDPs temporarily settled in densely populated areas. According to the Decree of the President of Azerbaijan of August 4, 2003, IDPs who study on paid basis in state high and secondary education institutions are exempt from paying the tuition fees. In accordance with the Order of the President of Azerbaijan dated September 14, 2011, starting from the 2011/2012 academic year, tuition fees are paid from the state budget to IDPs newly admitted to bachelor's and master's degrees of state universities and who study on a paid basis.[135]

Moreover, the Ministry of Labor and Social Protection of Azerbaijan ensures serious permanent social support for martyrs' families and war veterans as well as works to provide realization of their social security rights.[136]

Thus, as a result of the occupation of Azerbaijani territories by Armenia, the number of people who need a social security has increased, so it has led to additional obligations on Azerbaijan to provide social security rights of these people.

Thus, public expenditures of the Republic of Azerbaijan on social security of IDPs should be assessed as part of the damage caused by Armenia to Azerbaijan.

5.10. The right to live in a healthy environment

An important role among environmental rights belongs to the right to live in a healthy environment. The realization of this right is the main basis for the implementation of other environmental rights. An important condition for ensuring the right to live in a healthy environment in the context of the universality is the level of interaction between international law and notional level enforcement.[137] The essence of this right is reflected in the Constitution of Azerbaijan (Article 39 – "The right to live in a healthy environment").

Due to its scale and intensity, armed conflicts are a more serious factor that negatively affects environmental security and consequently environmental human rights.[138] In general, the current direction of international law and the international legal documents adopted in this issues completely prohibit the use of the environment as a means of warfare. Even the relevant appendix to the Geneva Conventions for the Protection of Victims of War of 1949, the Additional Protocol I of 1977, addresses the issue in two aspects – the inadmissibility of the use of prohibited methods of warfare and the protection of civilian objects. Thus, in the first case, according to Article 35.3 of the Additional Protocol I, the use of methods of warfare aimed or causing large-scale, sustained and serious damage to the natural environment is prohibited.

[135]http://idp.gov.az/az/content/7/parent/21
[136] http://sosial.gov.az/Shehid
[137] Huseynov T. I. International and national-legal aspects of environmental security. Baku, 2017, pp. 21-24
[138] Mammadov Uzeyir; Huseynov Turgay. Protecting Environmental Human Rights in Armed Conflict Situations // Environmental Policy and Law, vol. 49, no. 2-3, pp. 101-110, 2019//https://content.iospress.com/articles/environmental-policy-and-law/epl190134

Concerning the second case, the protection of the environment is found in Article 55 of Additional Protocol I. Due to the norms of international law, it is taking great care and attention to protect the natural environment from extensive, sustainable and serious damage during military operations. Such protection includes the prohibition of the use of military means which causes or is intended to cause harm to the natural environment as well as endangers the health or life of people. It is also forbidden to damage the nature environment in a means of revenge.

In general, to strengthen environmental security it is necessary to adopt an Additional Protocol to the Geneva Conventions for the Protection of Victims of War of 1949 which would protect environmental rights during armed conflicts. Article 1 of the Convention on the Prohibition of Military or any other Hostile Use of Environmental Modification Techniques of 1949 states that States party to the Convention undertake "not to engage in military or any other hostile use of environmental modification techniques having widespread, long-lasting or severe effects as the means of destruction, damage or injury to any other State Party". Also, in accordance with the principle of environmental protection for the benefit of present and future generations, enshrined in the Declaration adopted by the UN Stockholm Conference in 1972, States must take the necessary measures to protect the environment, not to harm the environment and should cooperate in the management of natural resources on a scientific basis. Also, it is defined as an important task to prevent a usage of nuclear energy both for civil and military targets that may cause radioactive contamination of the environment.

In addition, the Declaration on environment and development adopted at the United Nations Conference held in Rio de Janeiro in 1992 recommended the states to respect the international law that protects the environment in event of armed conflict; and to cooperate for its further development when necessary.

Undoubtedly, the long-term occupation of about twenty percent of Azerbaijan's lands by Armenia negatively affected the environmental safety of this territory. Thus, the occupation led to the destruction of environmental components here, the recovery of which is almost impossible. In general, the application of the "burned land" tactics by Armenia and the commission of environmental crimes has caused very serious problems in ensuring environmental security.

As a result of Armenia's aggression in the occupied territories of Azerbaijan since the beginning of the occupation Azerbaijan's natural resources have been destroyed, fires have been set in these areas, and irreparable damage has been made to the region's flora and fauna. Thus, as a result of the Armenian military aggression, more than 70,000 hectares of specially protected natural areas of Azerbaijan have been occupied. Precious trees and other rare specimens of biodiversity in the territories of Basitchay and Garagol state nature reserves, Arazboyu, Lachin, Gubadli and Dashalti state nature reserves were looted and destroyed by Armenians. 261,000 hectares of forests in the occupied territories, including 13.2 thousand hectares of valuable forest areas, 215 natural monuments, 5 geological-paleontological objects, east plane trees of 45 meters in height, 6-8 meters in diameter, aged 120 to 2000 years were destroyed by Armenia.[139]

[139] Aliyev A.I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, "Nurlar" Publishing, 2018, pp. 102-103

In total, more than 460 species of wild trees and shrubs, 70 of which are endemic, grew in the occupied territories and most of them have been destroyed in the occupied territories. 4 species of mammals, 8 species of birds, 1 species of fish, 3 species of amphibians and reptiles, 8 species of insects and 27 species of plants included in the IUCN Red List were protected in the occupied territories. 7 relict lakes in Kalbajar and Lachin regions – Boyuk Alagol, Kichik Alagol, Zalkhagol, Garagol, Canligol, Ishigli Garagol and freshwater resources such as Garagol in Agdara region have been under great anthropogenic impact for a long time. The richest mineral deposits are also located in the occupied territories. There are 155 types of mineral deposits in these areas, including – 5 gold, 6 mercury, 2 copper, 1 lead and zinc, 19 façade stones, 10 sawn stones, 4 cement raw materials, 13 different types of building stones, 1 soda raw material, 21 pumice and volcanic ash, 10 clay, 9 sand-gravel, 5 construction sand, 9 gypsum, 1 perlite, 1 obsidian, 3 vermiculite, 14 non-ferrous and decorative stones, 11 fresh groundwater and 10 mineral water deposits.[140] Armenia's excessive use of natural resources to the point of depletion has also been one of the main factors in the ecological imbalance in the occupied territories.[141]

In Kalbajar pine trees that cover an area of 968 hectares and included in the IUCN Red List were completely cut down. This type of pine trees is rare in other forests of Azerbaijan. It grows at an altitude of 1500-2100 m above the sea in Kalbajar. Some of these trees reach a height of 25 m and 48-120 cm in a diameter. It is valuable because it is rare.

In order to prevent environmental crimes committed by Armenia, the Ministry of Ecology and Natural Resources of Azerbaijan has addressed numerous appeals to international organizations operating in the field of ecology and environmental protection.

According to "Bank-Information" of the International Center for Strategic Studies against global terrorism and corruption:

1. The reserve, located on 107 hectares in Zangilan has been almost destroyed and numerous plane trees have been sold to Iranian furniture factories and industrial complexes.

2. As a result of the deployment of Armenian military units in the 42-hectare territory of the reserve of Azerbaijan, trees were completely cut off…[142]

The world's most valuable species of red oak (golden oak) trees grow in the Hajishamli forest in Lachin. The materials of this tree, which grows only in this region of Azerbaijan were used by Armenia in the manufacture of valuable furniture and for cognac alcohol storage 54elf54pt. In addition, walnut trees in the area were cut down and sold to Iran for furniture production.[143]

In the occupied territories of Azerbaijan mostly foreign legal entities were involved for looting natural mineral resources.[144]

---

[140] www.eco.gov.az/uploads/hesabat/Jurnal-1.pdf

[141] Aliyev A.I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, "Nurlar" Publishing, 2018, pp. 102-104

[142] https://sia.az/az/news/social/826181.html

[143] https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/26/46/isgal-olunmus-azerbaycan-erazilerinde-ekoloji-veziyyet.html

[144] http://eco.gov.az/az/fealiyyet-istiqametleri/geologiya/isgal-olunmus-erazilerin-faydali-qazintilari

Armenia's environmental terror has also negatively affected Azerbaijan's fresh water system. To be more precise, a number of the country's fresh water resources and irrigation systems were under the direct occupation of Armenia and it have always been used as a "military-environmental weapon" against the Azerbaijani people.

The Sarsang Reservoir, located in the Armenian-occupied Kalbajar region, has been always used as a pressure tool on Azerbaijan. The water from this reservoir, with a capacity of 560 million m^3 is discharged into Azerbaijani villages and settlements in winter without taking into account the seasonal needs of the area, resulting in a severe water shortage in the area during the hot summer season. Settlements, agricultural lands and communication lines were flooded in winter. However, in summer people suffered from water shortages and land degradation. This situation aggravated a life of people who lived here and caused them leave their homes. Resolution No. 2085 of 26 January 2016 on "Deliberate deprivation of water to inhabitants of frontier regions of Azerbaijan" adopted by the PACE states: "...deliberate creation of an artificial environmental crisis must be regarded as "environmental aggression" and seen as a hostile act by one State towards another aimed at creating environmental disaster areas and making normal life impossible for the population concerned".[145]

Also, it is important to note the report on "Environment and Security: Transforming Risks into Cooperation – The South Caucasus", prepared in October 2004 within the framework of the OSCE, UN Development Program and the UN Environment Program, which states that the occupation caused serious problems to the environment in Azerbaijan, alongside with the security problems. Also, it is mentioned in the Report that irrational use of lands, excessive waste, deforestation and overgrazing in Nagorno-Karabakh caused problems that lead to long-term negative consequences.[146] Also, the OSCE Mission prepared a report on in 2-13 October 2006 on the damage caused to the environment as a result of fires in the occupied territories of Azerbaijan. It is said in the document that large areas of the region were burned, which had a serious impact on people, the environment and the economy.[147]

Committing war crimes against Azerbaijan is the deliberate burning of the territories of Aghdam, Fuzuli, Jabrayil, Tartar and Khojavand regions by the Armenian occupiers. As a result of the occupation, the fires spread to thousands hectares territory over Azerbaijani lands and other neighboring areas causing serious damage to the environment and wildlife. In general, as a result of deliberate fires by the Armenian army in the occupied territories of Azerbaijan, 96,000 hectares of pastures, hayfields and greenery, as well as forest areas were destroyed by fire so the soil in this lands became unusable. For instance, only in occupied territories of Aghdam the Armenian military burned about 18,000 hectares of pastures. During the fire, various species of pheasants and vipers that were listed in the IUCN Red List and in the "Red List" of the International Union for Protection of Nature were destroyed. The current issue and its negative impact on the environment are reflected in numerous reports of international organizations. Thus, the concern about the situation in the occupied territories of Azerbaijan and fires in this region as a result a significant damage to the environment was expressed in UN Security Council Resolution 60/285

[145] http://interfax.az/view/817329
[146] http://newtimes.az/az/processestrends/7114/
[147] http://www.worldmedia.az/news.aspx?id=3315

of 7 September 2006. It also mentioned the necessity of prevention of these fires and providing the urgent operation to eliminate the harmful consequences on environment in this area.

At the same time, paragraph 4 of the resolution "calls upon the organizations and programs of the United Nations system, in particular the United Nations Environment Program, in cooperation with the Organization for Security and Cooperation in Europe, to provide all necessary assistance and expertise, including, inter alia, the assessment of and counteraction to the short- and long-term impact of the environmental degradation of the region, as well as in its rehabilitation…." And this should be assessed as an indication that the ecological situation in these areas is on the verge of a serious crisis. In addition, UN Security Council Resolution 62/243 of 14 March 2008 on "The Situation in the Occupied Territories of Azerbaijan" referred to the report of the OSCE Environmental Assessment Mission in fire-affected areas in Nagorno-Karabakh and surrounding areas indicates the importance of this problem.[148]

Since September 27, 2020 Armenia grossly violated the norms and principles of international law, including international humanitarian law, in particular the 1949 Geneva Conventions for the Protection of Victims of War and the Additional Protocols to them. Thus, Armenia launched the missile attacks on Mingachevir water hydroelectric power plant and Mingachevir water reservoir. The security of the Mingachevir water reservoir is among Azerbaijan's most important national security issues. The missile attack aimed to cause serious threat to the environment not only in Azerbaijan but in the entire region. A recent report of the Ministry of Ecology and Natural Resources of Azerbaijan informs that 54,400 hectares of forest were destroyed during Armenia's occupation of Azerbaijan. Thus, on the basis of images from space, it was determined that before the occupation, the forest cover was 228.9 thousand hectares. However, according to the last year's report, this number decreased to 174.5 thousand hectares because of the occupation consequences.[149]

Because of the aforementioned violations of international law by Armenia, large-scale damage to the environment of occupied territories as well as nearby areas was made which caused serious violation of the rights to live in a healthy environment .

It is important to note that refugees and IDPs from the occupied territories have been also deprived of the environment in which they used to live before. Thus, IDPs settled in ecologically different areas with different conditions (fresh water, air, etc.) as compared to those they lived before (more than 50 percent in cities). These facts are clear evidence of both the violation of the right to live in a healthy environment of refugees and IDPs and also serious moral suffering of these people.

5.11. The right to health

People have some vital rights and these rights are not guaranteed then other rights become meaningless. First of all, such rights include the right to life and the right to health care. So, the right to health is both a social right and the basic right. The right to health aims to protect human dignity, health care and ensure long life. Health is such a basic value without which it

[148] Jha U.C. Armed conflict and environmental damage. New Delhi, Vij Books İndia Pvy Ltd, 2014, p. 66
[149] qafqazinfo.az/news/detail/ermeniler-54-min-hektar-mese-sahesini-mehv-edib-313140

would be impossible to realize our biological and social nature.[150] Nowadays, health is understood not only as the absence of disease, but also as a state of physical and mental health and social well-being in common.[151]

The right to health is based on international and constitutional recognition of this right. According to the researches, 135 (73 percent) of the 186 national constitutions contain provisions related to health care or the right to health.[152] The preamble to the World Health Organization's Charter states that "The enjoyment of the highest attainable standard of health is one of the fundamental rights of every human being without distinction of race, religion, political belief, economic or social condition." Therefore, there is no doubt that the right to health is one of the basic human rights enshrined in many international legal acts and also mentioned as a priority of state policy. The main goal of the World Health Organization is to "bring the whole world to a higher level of health".[153]

The right to health and well-being of every person is enshrined in the UDHR and the ICESCR. In addition, the right to health is enshrined in Article 6 of the CRC, Articles 10, 11, 12 and 14 of the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, Article 11 of the European Social Charter and other international instruments.

According to Article 25.1 of the UDHR, "Everyone has the right to a standard of living adequate for the health and well-being of himself and of his family, including food, clothing, housing and medical care and necessary social services, and the right to security in the event of unemployment, sickness, disability, widowhood, old age or other lack of livelihood in circumstances beyond his control".[154] The second part of this article states that motherhood and childhood are entitled to a special care and assistance.

According to researchers, the reflection of the right to health care of the UDHR, resulted in subsequent introduction of this right in other international documents.[155] Article 12 of the ICESCR also states that "Parties to the present Covenant recognize the right of everyone to the highest attainable standard of physical and mental health."[156] At the same time, in accordance with the principle of progressive implementation of all economic, social and cultural rights enshrined in the ICESCR, member states must take steps to achieve the right to health at the expense of their available resources in order to obtain the effective realization of rights.

Also, the global commitment for health care is reflected in the Millennium Development Goals. In 2000, the General Commentary on health rights was adopted. The General Commentary has been highly influenced by the consistent description and analysis of law by

[150] Starzhenetsky. V. V. Intellectual property and the right to health protection. Bulletin of the Supreme Arbitration Court of the Russian Federation. No. 10 dated October 28, 2009, p. 1 [in Russian] http://www.szrf.ru/doc.phtml?nb=edition07&issid=2009010000&docid=18

[151] Aliyev M. N. Theoretical aspects of medical law in the Republic of Azerbaijan. Monograph. Baku, 2016, p. 174 [in Azerbaijani]

[152] Access to primary medicine in national constitutions [in Russian] http://www.who.int/bulletin/volumes/88/11/10-078733/ru/A

[153] https://www.who.int/ru/about/who-we-are/constitution

[154] Universal Declaration of Human Rights. http://dejure.az/en/legislation/universal- declaration-human-rights

[155] Kirby M. "The Right to Health Fifty Years on: Still Skeptikal?", Health and Human Rights,. 1999, Vol. 4, No 1, p. 15.

[156] United Nations Economic and Social Council, Committee on Economic, Social and Cultural Rights. General Comment No. http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/CESCR/Pages/CESCRIndex.aspx

governments, judges and commentators. The UN Special Rapporteur, Paul Hunt, in his "Highest Available Health Standards" report for UNHRCom in 2003 described health rights as one of the most important human rights including providing an access to basic medicines, disease check up, prevention and treatment.[157]

According to some research projects organized in Azerbaijan, the ethnic aspects of the Armenian-Azerbaijani conflict were analyzed on the basis of a general and socio-psychological approach, the socio-psychological status of IDPs and the psycho traumas they got during the conflict were checked, the psychological manifestations of traumatic events during and after the conflict were analyzed, and adaptation process of refugees and IDPs in Azerbaijan, their personality and identity crisis status and behavior of people who have suffered traumatic events were explored. It was found that the traumas have a serious negative impact on the psychological state of IDPs and refugees and there is a significant relationship between these factors. At the same time, the investigation found that the long-term nature of the trauma causes psychological discomfort in refugees and IDPs, impeded socio-psychological adaptation and emotional tensions lead to various diseases.[158]

Anxiety states of refugees and IDPs were assessed and it was indicated that the state of anxiety of IDPs who left war zones and their homes is much higher than others. It was found that IDPs who left the war zone immediately are more sensitive to psychological trauma, so any analogical events (sounds, conflicts, etc.) can lead to "renewal" of this trauma. These traumatic symptoms have a serious impact on the activities, lifestyle and psychological health of IDPs. This conditions cause psychosomatic pain, regular neurotic seizures, social conflicts, depression and creates serious problems in the adaptation of IDPs. Thus, it was determined that the long-term occupation of lands by the enemy has a negative impact on the psycho-emotional state of IDPs as well as creates a crisis of identity and perception of time and future.[159]

The long-lasting occupation of Azerbaijani territories by Armenia also negatively affected on the natural growth of population from occupied zones. Thus, between 1989 and 1998, the birth rate among the population of the occupied territories significantly decreased, mortality increased instead and natural increase per 1000 people decreased significantly. Demographic indicators in all occupied regions were below the national average.[160]

Therefore, both direct physical (death, injuries) and indirect violations (various diseases, etc.) of health rights of Azerbaijani refugees and IDPs are among the main consequences of the occupation of Azerbaijani territories by Armenia and are important basis of its responsibility.

[157] United Nations Economic and Social Council, Committee on Economic, Social and Cultural Rights. General Comment No. http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/CESCR/Pages/CESCRIndex.aspx
[158] Report – Science Development Foundation www.sdf.gov.az [in Azerbaijani]
[159] Report – Science Development Foundation www.sdf.gov.az [in Azerbaijani]
[160] Armenia-Azerbaijan Nagorno Karabakh conflict [in Azerbaijani] http://files.preslib.az/projects/azerbaijan/gl8.pdf

5.12. The right to rest

Every state shall ensure the right to rest for everyone. This right covers people's living and working conditions, as well as basic living needs. According to Article 37 of the Constitution of Azerbaijan, everyone has the right to rest. This right is closely connected with labor relationships and the right of everyone to freely choose the type of activity, profession, occupation and place of work on the basis of his ability to work and the right of everyone to work in safe and healthy conditions and is provided by Article 35 of the Constitution of Azerbaijan. At the same time, another important issue of the right to rest is to develop and improve the abilities and talents of the individual, to ensure his participation in private and public life.[161] The right to rest and leisure is reflected in Article 24 of the UDHR, Article 7 of the ICESCR, Article 31 of the CRC and other international documents. As stated in the CRC, the right to rest means the child's right to rest, leisure, play, and participation in cultural life and the arts. Article 16 of the CRC is also very important in terms of ensuring the child's right to privacy. Leisure time can also be understood as a free space and opportunity for children outside the formal environment to engage in activities of their choice. CRC is an international document that explicitly recognizes the right to play and engage in entertainment activities. Due to some scientific researches, playing games has a key role in a child's life, so, estimating this facts, the right to play has been added to this article of the CRC. To be more precise, the right of children to play is also linked to another article of the Convention, the right to freedom of expression. Thus, children who do not play enough games have difficulty expressing themselves. Thus, states have a responsibility to provide this opportunity for children. The recommendation of UNESCO on the "Participation of People in Cultural Life" of 1976 defines "participation in cultural life" as specific opportunities for all people to express themselves freely, to engage in creative activities for the comprehensive development of their personalities, a harmonious life and the cultural progress of society.[162]

The impact of the Armenian-Azerbaijani conflict on children can be divided into two stages. The first stage is the stage of leaving their homes. As a result of the conflict, about 1 million people were at risk of death, so they had to leave their homes. While fleeing, they had to go through forests, mountains and difficult roads for days and weeks in winter, snow and cold. Thus, insomnia and fatigue were added to the war trauma. Also, there were babies and teenagers among the IDPs. Sleep is one of the most important factors for a child's healthy growth. However, these children had to go for days and move from one place to another, suffering from insomnia and unbearable conditions during this period. This is a gross violation of the right of children to rest that was reflected in Article 31 of the CRC.

The second stage is the process of IDPs settlement in camps and subsequent processes. In general, several families had to live together in tents. Again, children were deprived of sleep and rest due to poor conditions and so, the first part of the right to rest was violated. The lack of appropriate life conditions has also led to a violation of people`s right to leisure, which is the

[161] http://www.constcourt.gov.az/decision/280

[162] Recommendation on Participation by the People at Large in Cultural Life and their Contribution to It, adopted at UNESCO General Conference, Nairobi, 26 November 1976

second part of the law to rest. The lack of free space, toys and opportunities to play for children has also led to a violation of third part of right to rest and leisure. Another negative concequence is that children from Karabakh forgot their culture, and also they couldn`t use their talents.

It is known, that people of Karabakh were always talented and attached to culture, music and art. Karabakh is famous for its music schools, chess and various sport games. The isolation of these children from their environment at such a young age had significant negative impact on the development of their talents and possible success in this field. Unfortunately, children instead of being educated in such schools, had to struggle for their lives in refugee camps. Today, those children who were forced to live and grow in such conditions are aged 30+ . The violations mentioned above caused great trauma on them and hindered healthy and successful development. In short, the childhood of whole a generation has been taken away.

At the end, it should be noted that as a result of Armenia's aggressive policy against Azerbaijan, the rights as enshrined in Article 31 of CRC to rest and leisure of IDP and refugees` children, have been grossly violated.

As a result of the violation of rights, these children were deprived of the right to rest, leisure, and play, and the right to participate in cultural life. This fact, undoubtedly, influenced on their physical and psychological development and growth causing serious negative consequences in their future lives.

Thus, the analyses of the violation of the right to rest in the example of IDP children proves again the fact that Armenia has grossly violated basic human rights standards in the occupied regions.

5.13. Cultural rights

Pursuant to Article 27 of the UDHR, it should be emphasized that the provision of cultural rights determines the future of the society. Cultural rights protect the right of every person to expand his worldview, to develop his values, beliefs, convictions, and folklore in a unique way of life. These rights are also based on cultural heritage and resources that support development processes.

The cultural rights violated as a result of the Armenian aggression are based on the mass destruction, looting, insult and falsification of Azerbaijani historical and cultural monuments, cemeteries, mosques and holy places in the occupied territories. According to the "List of historical and cultural monuments of world importance", "List of historical and cultural monuments of national importance" and "List of historical and cultural monuments of local significance" approved by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Azerbaijan dated August 2, 2001, there are more than 900 state-registered historical and cultural monuments in the occupied territories.

Monitoring shows that only a small part of the historical, cultural and religious monuments in the long-occupied territories of Azerbaijan survered, and others (Khudavang Monastery, Ganjasar Monastery, etc.) are armenianized. In addition, Armenians claim that mosques in the occupied territories do not belong to the Azerbaijani people, but to other countries, and steps have been taken by them to turn these mosques into Iranian mosques in order to prove this "invention." For example, the Yuxari Govhar Aga Mosque in Shusha, which has been

operating as a history museum since 1969, has been described as an Iranian monument by changing its architectural features and essence. Armenians made illegal changes in the interior and architectural style of the Aghoghlan monastery, the inscriptions on the walls of the monument, as well as many ornaments and symbols reflecting the Albanian period were completely erased. In 2006, under the pretext of repairing the monument for the second time, Armenians placed 26 plaques on various parts of the walls, indicating that the monument belonged to the Armenian Apostolic Church. Two tombstones were erected on the right side of the yard, and two crosses made of red basalt stone of Yerevan were erected by Armenians in front of the entrance gate.

In addition, the occupied monuments related to Islam as well as other cultural artifacts were insulted. The facts of keeping cattle and other animals (pigs) in mosques have also been spread by photojournalists from Western countries, and the whole world community is already aware of this vandalism.

Occupying forces looted graves in the occupied territories of Azerbaijan, stole cultural artifacts and valuables from cemeteries, mosques and churches. As a result of the occupation, the Upper and Lower Govharaga mosques, Vagif Mausoleum, Khurshidbanu Natavan's house, caravanserais, etc. built in Shusha together with madrassas and cultural monuments were destroyed, burned and looted.

Besides, "Panah khan Imarati" mosque complex in Abdal and Gulabli villages of Aghdam, Ugurlu bey cemetery and Gurban Pirimov's house-museum in Aghdam region, 14th century mounds in Khojaly, mosques in Bashlibel and Otagli villages, medieval ancient cemeteries in Moz, Keshdagh and Yukhari Ayrim villages in Kalbajar, mosques in Giraq Mushlan, Malatkeshin, Babayli and Ikinci Agali villages of Zangilan, medieval cemeteries in Babayli and Sharifan, Jahangirbeyli villages of Zangilan, ancient cemeteries and mosques in Kayali and Mamar villages of Gubadli region, mosque in Gariqishlag village complex and ancient cemetery in Zabukh village of Lachin, mosque complex in Chalabilar village and ancient cemetery in Khubyarli village of Jabrayil, ancient moscues in Fuzuli city and ancient cemetery in Gochahmedli, Mardinli, Gargabazar, Agullu, Kuropatkina, Dudukchu, Salakatin villages of Fuzuli and ancient cemetery in Tug village of Khojavand, ancient baths in Umudlu village of Tartar, ancient cemetery in Kerki village in Sadarak and other historical-cultural-religious monuments were destroyed, burned and looted.

The History Museum in Kalbajar region with a unique collection of ancient coins, gold and silver ornaments, rare and precious stones, carpets and other handicrafts, Shusha Museums, Lachin History Museum, Aghdam History and Food Museum were destroyed, looted and exhibited in other countries. The bronze statues of poetess Natavan, composer Uzeyir Hajibeyli and Bulbul would have been sold as row metal in Georgia if the Azerbaijani government did not buy them for $ 500,000. Also, a silver handbag, an exhibit of the Lachin History Museum, was sold at Sotheby's auction in London for $ 80,000. The Grad missile fired by Armenians on August 12, 1992, put an end to the existence of the Aghdam Bread Museum, the world's second largest bread museum.

The Lachin History and Ethnography Museum complex was completely destroyed by Armenian vandals. The memorial museum building of Bayati master Sari Ashig and about 200

exhibits were destroyed and looted in Gulabird village of Lachin region. Armenia has resorted to various methods to change the appearance of Azerbaijan's cultural heritage in the occupied territories. The examles of it are the construction of an Armenian church, the destruction of a children's music school, a library, a club and infrastructure in Lachin, extension of the runway at Khojaly airport. Another example is the change of architectural details of various monuments, such as the Saatli Mosque and Khanliq Moukhtar Caravansarais in Shusha, the replacement of other monuments with Azerbaijani-Islamic elements and Arabic inscriptions to the Armenian cross and inscription.

The Khojaly genocide cannot be considered an international crime aimed only at the physical, mental and biological destruction of a specific group. At the same time, the destruction of historical, religious, architectural and cultural monuments located in the area should be considered a direct part of the "cultural genocide" policy. It should be noted that the region is rich in the most ancient religious, architectural and cultural monuments. Near Khojaly there are monuments of Khojaly-Gadabay culture belonging to XIV-VII centuries. By the way, it should be noted that the archeological cultural monuments of the Late Bronze and Early Iron Ages in the Lesser Caucasus mountain and foothill regions of Azerbaijan, between the Kura-Araz rivers are called Khojaly-Gadabay cultural monuments. Burial monuments of the Late Bronze and Early Iron Ages – stone boxes, mounds and stone inscriptions were found there. At the same time, there are archeological monuments in the region – a circular tomb and a mausoleum. During the archeological excavations, various types of stone, bronze and bone ornaments, as well as pottery household utensils made of clay, etc. were found. Beads found in mound No. 11 in the ancient Khojaly cemetery had inscriptions of the Assyrian king Adadnirari in 1307-1275 b.c., as well as a variety of ornaments, pottery, glass beads, testify to the extensive economic and cultural ties of the locals with the countries of the East. In addition, Asgaran fortress in the territory of Khojaly region was built in the XVIII century on the right and left banks of the Gargar river by Karabakh khan Panahali khan. The fortress, consisting of two fortifications built of river stone. Asgaran Fortress is more like a defensive wall. It can be considered the last example of Azerbaijan's centuries-old tradition of defense walls. Another significant feature of this fortress is the fact that in 1810 peace talks between Russia and Iran were held in this fortress. The Khojaly mausoleum, which dates back to the 14th century and was built of carved white stones in the area of Khojaly mounds, has a twelve-cornered structure and the entrance door is decorated with a very convex but simple stone carving ornament.[163]

In general, the monuments which became the victims of the Armenian occupation and genocide in Khojaly can be divided into three groups. *The first group* consists of historical and religious monuments, which include the following: Albanian temple in Shusha village (905); Albanian temple in the village of Chanakhchi (1100); Albanian temple in the village of Chanakhchi (1065); Albanian temple in Khachmas village (1100); Albanian temple in Khansikh village (1122); Albanian temple in Armudlu village (1202); Dome in Khojaly village; Aries or saddle-shaped tombstones in Khojaly village; Albanian monuments with ancient history in Khojaly

[163] www.xocalininsesi.info/2017/09/xocali-tarixi-memarliq-abidlri-diyaridir.html; Aliyev A. I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, "Nurlar" Publishing, 2018, pp.88-90

village; Remains of the ancient Albanian church in Karkijahan settlement; Albanian church named "Church on Burgun rock" in Meshali village; Albanian Church called "Seven Churches" in Meshali village; Albanian church "Church in Durpasu" in Meshali village; Albanian church named "Church in a small water" in Meshali village; Albanian church in Meshali village called "Church in the land of Avaz"; Khojaly cemetery covering VIII-IX centuries b.c. *The second group* of monuments in Khojaly includes shrines. These shrines include the octagonal dome shrine (XIII century), tomb (XIV century), Seyid Jalal aga's hearth (Khojaly city), Jahan nene hearth (Khojaly city), Gara's hearth (Karkijahan settlement), Darili hearth (Kosalar village). The third group of monuments includes the Teymurlang fortress in the village of Meshali and the Asgaran fortress in the Asgaran settlement (18th century).[164]

From this point of view, it is necessary to pay attention to the fact of "cultural genocide" in the context of the genocide in Khojaly. It should also be noted that during the preparation of the draft Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide of 1948, it was proposed to include in the document a concept containing the features of "cultural genocide". Thus, the draft of 1947, proposed by the UN Secretariat, included a ban on the use of the national language, actions aimed at the systematic destruction of books in the national language, as well as historical and religious sites. At the same time, the 1948 draft prepared by the ad hoc committee of the UN Economic and Social Council was guided by this approach. The draft described the crime of "genocide" as a deliberate act committed with the intention of destroying the language, religion or culture of a national, or religious group on the basis of national or racial origin or religious belief, including one of the following: daily communication or schooling; as well as a ban on the use of the group's language in the publication and distribution of publications in the group's language; destruction or prevention of the use of the group's libraries, museums, schools, historical monuments, places of worship or other cultural institutions and objects.

However, the Sixth Committee of the UN General Assembly rejected the notion of "cultural genocide".[165] Nevertheless, the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia's *Milosevic* case (2003) states that *"the destruction of cultural monuments must be considered an act with the same effect as genocide"* which gives the reason to recognize the destruction of monuments during the Khojaly genocide as the part of the genocide.[166]

The system of culture, moral values and customs of Azerbaijani IDPs accumulated over the centuries has been violated. The mass stealing of works of art, valuables stolen from museums, archives, libraries and other cultural sites should be considered a serious threat to the common cultural heritage of the Azerbaijani people. The 1954 Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict states that the destruction of cultural property during armed conflict, the destructive looting of ancient cultural sites, and illegal excavations in archeological sites are unacceptable. The destructive actions of the Armenian occupiers, such as the "archeological excavations" in the Azykh cave in the Khojavand region since 2003 and in

[164] www.scwra.gov.az/structure/169/?Xocalı%20rayonunun%20əsir%20abidələri
[165] Guigley J. The Genocide Convention: an international law analysis. Aldershot, Ashgate Publishing, 2006, p. 9
[166] Aliyev A. I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, "Nurlar" Publishing, 2018, pp. 91-92

the areas near the occupied city of Ahgdam since 2005, are a gross violation of international law. Thus, Article 11 of the UNESCO Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property (1970) states that the export and transfer of ownership of cultural property under compulsion arising directly or indirectly from the occupation of a country by a foreign power shall be regarded as illicit. In addition, paragraph 32 of the Recommendation in International Principles Applicable to Archaeological Excavations of 1956 contains two important provisions in this regard. The first is related to the obligation of any member state occupying the territory of another state during an armed conflict to refrain from conducting archeological excavations in that territory. The second provision is related to the obligation of the occupying state to take all necessary measures to protect any find made during the military occupation, as well as the obligation to return the find to the occupied country together with all necessary documents after the end of the military operation. Moreover, these actions by Armenia are a serious violation of the UNESCO Declaration concerning the Intentional Destruction of Cultural Heritage of 2003.[167]

The policy of Armenia against the monuments of Azerbaijan in the occupied territories, which contradicts international law, is also mentioned in the documents of various international organizations. For example, the looting and destruction of monuments, art, scientific and artistic works belonging to Azerbaijan and the Azerbaijani people by Armenia as a result of armed conflict and aggression are considered in two aspects in the documents OIC. The first is the looting and destruction of various types of monuments in the occupied territories. The organization's resolutions "On the aggression of the Republic of Armenia against the Republic of Azerbaijan" No. 12/8-P (IS) of 1997, No. 21/9-P (IS) of 2000, and some others can serve as examples of this. The resolutions strongly condemn the looting and destruction of archeological, cultural and religious monuments in the occupied territories of Azerbaijan. In addition, the issue is found in other OIC documents. For example, in the preamble of Resolution No. 25/27-C of 2000 "On the elimination and destruction of Islamic historical and cultural monuments in the occupied territories of Azerbaijan as a result of the aggression of the Republic of Armenia against the Republic of Azerbaijan", 2008 Resolutions No. 3/35-C and No. 2/37-C of 2010, entitled "Destruction and insult of historical and cultural sites and monuments of Islam in the occupied territories of Azerbaijan as a result of the aggression of the Republic of Armenia against the Republic of Azerbaijan", etc. documents emphasize the facts of complete or partial destruction of rare ancient buildings and Islamic civilization, historical sites and architecture, including mosques and other sacred sites, mausoleums and tombs, archeological excavations, museums, libraries, antiques, exhibition halls, state theaters and conservatories. The smuggling of large quantities of valuables and the destruction of millions of books, historical manuscripts and famous works are particularly noteworthy. The second aspect of the OIC's approach to the elimination and destruction of Azerbaijani monuments under occupation is that the violations are assessed solely in terms of the protection of sacred sites. As an example, the OIC's resolutions

[167] Aliyev A.I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, "Nurlar" Publishing, 2018, pp. 119-121

"On the protection of Islamic holy places" No. 3/35-C of 2008, "On the elimination and destruction of historical and cultural sites and monuments of Islam in the occupied territories of Azerbaijan as a result of the aggression of the Republic of Armenia against the Republic of Azerbaijan" of 1999, Resolutions No. 39/26-C of 2000, No. 25/27-C of 2000, No. 11/29-C of 2002, No. 10/30-C of 2003, etc. documents can be shown. In addition, in the Recommendations of the OSCE Minsk Group Co-Chairs on the Outcome of the OSCE Minsk Group Fact-Finding Mission in the Occupied Territories of Azerbaijan of March 6, 2005, the parties specifically agreed on creating the conditions for the establishment of relations between the interested communities to ensure the protection of cultural heritage, sacred sites and cemeteries in the affected areas.

At the same time, the implementation of joint practical measures with international organizations to protect monuments in the occupied territories is part of the activities in this area. For example, on December 21, 2012, in Paris, at the 7th session of the UNESCO Committee for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict, a decision was made on the protection of cultural property in the occupied territories at the initiative of Azerbaijan. The decision reflects the obligation of the occupying powers to report on the protection of cultural property in the occupied territories and the possibility of sending technical missions to these territories. Another document adopted at the 8th Session of the UNESCO Committee for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict, held in Paris on December 18-19, 2013, provides for the legal analysis of the relevant provisions of 1954 Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict and its Additional Protocols, mechanisms for their implementation, sending of technical missions by UNESCO for monitoring, bringing to the attention of the Director General of UNESCO of the issue of reflection of protection of cultural property in the occupied territories in the resolutions to be adopted by the UN Security Council and the UN General Assembly.[168]

Recently, the Ministry of Culture of Azerbaijan disseminated information on the condition of historical and cultural facilities in the liberated territories. According to the report, 312 state-registered historical and cultural monuments have been monitored during the monitoring so far. 106 unregistered historical, architectural and archeological objects (newly discovered monuments) located in these areas were discovered. Also, during the monitoring, 571 cultural institutions were identified, including 286 libraries, 237 culture houses and clubs, 19 museums, 24 children's music schools, 1 cinema, 2 theaters, and 2 galleries. Almost all enterprises are in a state of complete destruction. As a result of the monitoring, it was determined that mosques, madrassas, bridges and temples in the liberated territories were not only destroyed, but in many cases used inappropriately and insulted the national moral values of our people. Here, Haji Alakbar mosque in Fiuzuli region, Dadali, Mardinli, Gejagozlu, Yukhari Veysalli village mosques, two mosques in Horadiz village, Suleymanli and Papi village mosques in Jabrayil region, Mamar and Yusifbeyli village mosques in Gubadli region, Zangilan city moscue in Zangilan region, Malatkeshin and Zangilan village mosques should be especially noted. Four 19th-century tombs, including the tomb of Ugurlu Bey, an architectural monument of local significance located in the Garaagaj cemetery, were completely destroyed. It was determined that the tombs

[168] www.mfa.gov.az/content/556

of Panahali khan and Mehdigulu khan located in Aghdam were destroyed and the monuments were seriously damaged by the occupying Armenia. The tomb of Ibrahimkhalil khan was completely destroyed. Illegal excavations were organized by fake archeological expeditions, including specialists from foreign countries, near the Azykh cave in Khojavand region and Shahbulag castle in Aghdam region. At the same time, the Armenian side resorted to another provocation, falsifying the history of the monument in the Upper Govhar Aga Mosque in Shusha under the guise of "restoration" work, claiming that this historical building of our people is allegedly a Persian mosque. Many temples belonging to Caucasian Albania, including the Khudavang and Ganjasar monasteries in the Kalbajar region, were appropriated and vandalized. The fresco on the east wall of the Arzu Khatun Church of the Khudavang Monastery, which is considered the pearl of the Khudavang Monastery, was cut and removed by special methods. As a result of illegal repair work carried out in Ganjasar monastery, its ancient appearance was damaged. The monuments of our compatriots killed in the 1941-1945 war in Gubadli, Fuzuli and Aghdam were completely destroyed. The statue of Mohammad Fuzuli in Fuzuli city, the memorial museum of Sari Ashig in Gulabird village of Lachin region, the bust of Molla Panah Vagif in Shusha, the tombstone of poetess Natavan in Aghdam were also destroyed.[169]

The above are the results of preliminary monitoring. In general, Armenia spent all the years of occupation deliberately destroying historical, cultural, religious and architectural monuments, and thus tried to destroy the cultural ties of the Azerbaijani IDPs expelled from there with their native lands.

The scope of the violated and trampled cultural rights of Azerbaijani IDPs by Armenia does not end there. More than 200 historical places and settlements in the occupied territories of Azerbaijan were renamed and armenianized. Thus, by the illegal decision of the so-called "Nagorno-Karabakh Republic" illegally formed in the occupied territories of Azerbaijan dated December 2, 1993, Kashatag region covering Lachin, Gubadli and Zangilan regions was established, Lachin city was called "Berdzor", Aghdam city was called "Akna", Fuzuli city was called "Varanda", Zangilan city was called "Kovsakan", Gubadli city was called "Sanasar", Kalbajar city was called "Karvakar", Jabrayil city was called "Krakan", and Khojaly city was called "Ivanyan". Thus, in the territories of Azerbaijan occupied by Armenia, the names of places were changed to create an Armenian state in the future. This is a vandalism against the previous history of those areas. Changing place names is a type of genocide called toponymical genocide. Place names and geographical names are also part of the intangible cultural heritage, and their mass falsification is a direct violation of the cultural rights of people who have lived there for centuries.

Speaking of lost cultural rights, it is necessary to note the lost artistic experience of the people who left their homes during the occupation. There is an expression of "rural heritage" in international, especially European law. These include: buildings that can be classified as rural architecture (villages, farms, isolated houses and buildings); local products adapted to local

[169] www.qafqazinfo.az/news/detail/qarabagda-571-medeniyyet-muessisesi-tamamile-dagidilib-315223

conditions and the needs of their producers; techniques, skills and knowledge arising as a result of creative activity and the results of which are important for the protection, restoration, modification or improvement of buildings (environment) in accordance with the aesthetics of the landscape in general; transmission of experiences, skills and know-how to generations. These methods can be found in symbols and cultural meanings in the broadest context. IDPs, as well as generations who do not have the opportunity to live in the environment in which their parents live and develop individually, have been deprived of all these opportunities and abilities.

As a result of the occupation of Azerbaijani territories by Armenia, the educational rights of IDPs were also violated. Thus, children and young people displaced from their native lands and homes were forced to be deprived of the opportunity to continue their education for some time. The right of IDPs to education has not been fully realized during the urgent phase of the resettlement process due to the provision of basic necessities of life and, above all, the focus on security. Article 50 of the 1949 Geneva Convention for the Protection of Victims of War states that the occupying power, with the cooperation of national and local authorities, will facilitate the proper functioning of all institutions for the care and education of children. Despite joining important international documents, Armenia has completely destroyed all educational institutions in the occupied territories of Azerbaijan. At the same time, as Armenia does not differentiate between civilian and military facilities, there has always been a danger that educational institutions in all border regions of Azerbaijan could be subjected to military attack with use of weapons.

Thus, the Armenian state is fully responsible for gross violations of the cultural rights of Azerbaijani IDPs expelled from their native lands, as well as their other rights.

5.14. The right to effective remedy

Although various terminologies and concepts on the right to effective remedies are applied in international documents, the main scope of this right remains unchanged – each person whose human rights have been violated should be provided with complete, equal and fair remedies.

It is mentioned in paragraph 3 of the General Opinion No. 9 of the UN General Assembly's Committee on Economic, Social and Cultural Rights that the adaptation of the ICESCR to national (domestic) law should be guided by two basic international principles: the state cannot justify the violation of an international treaty with reference to its own national law; everyone has the right to an effective remedies in case of violation of the rights provided by the Constitution or other legislation.[170]

Access to effective remedies was established in 2008 as one of the principles of "respect, protection and defense" proclaimed by the UNHRC in the form of human rights obligations.[171] On the other hand, in 2005 the UN adopted the Basic Principles and Guidelines for the Right to Protection and Reparation of Victims of Serious Violations of International Human Rights and

[170] UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights (CESCR), General Comment No. 9: The domestic application of the Covenant. 3 December 1998 https://www.refworld.org/docid/47a7079d6.html

[171] Deva S., Bilchitz D. Building a Treaty on Business and Human Rights: Context and Contours. UK, Cambridge University Press, 2017, p. 411

Serious Violations of International Humanitarian Law.[172] The document directly emphasizes the obligation of each state to provide effective remedies in relation to the victims of crimes, serious human rights violations and humanitarian violations.

The exercise of the right to effective remedies is not limited to the courts. In other words, the right to effective remedies is not necessarily a judicial instruments, also it can be extended to other government agencies.[173] However, it is not easy to achieve the acceptance of violated rights of refugees and IDPs and ensure effective remedies for them. Of course, the restoration, provision and protection of justice are one of the main functions and general principles of law. This function of the general legal system has manifested itself among the main goals of almost every field of law. In the field of human rights, ideas such as the protection of justice and the protection of rights are reflected in the right to an effective remedy alongside with other rights. The aforementioned allows us to say that the approach of international law to the problem of the right of an effective remedy is not based only on human rights. Thus, if we analize the fundamental documents of international law, the issue of providing effective remedies is considered as a general aims of law, as a legal principle, as one of the obligations of the state, and other similar approaches to this issue. In this sense, the UN Charter, the CSCE Helsinki Final Act and other international documents take a special importance.

First of all, concerning the right to an effective remedy of IDPs in Azerbaijan, the decision of ECtHR on "Chiragov and others v. Armenia" deserves a special mention.[174] Violation of the right to an effective remedy was one of the central issues in the case. The ECtHR has not only recognized the violation of this right in the case, but also found that this violation was static and continuous. The deprivation of Azerbaijani IDPs of the right to an effective remedy continues today and will go on until the Armenian perpetrators' crimes in Karabakh are prosecuted.

It was considered officially by ECtHR that Armenia exercises an absolute control over Nagorno-Karabakh region, provides and ensures occupied territories with serious material, moral, administrative, and other support and Armenia`s participation in the conflict was not estimated as a participation of a third party. In addition, the ECtHR stated that participation of Armenia in Nagorno-Karabakh even as a third party means that Armenia must be liable for actions in this region-outside its official borders. Recognition of these two factors and violation of a right to effective remedy of IDPs directly by Armenia gives an opportunity for refugees and IDPs from Karabakh to bring other lawsuits against Armenia for the violations against them.

Another important issue concerning the case of "*Chiragov and others v. Armenia*" is the fact that ECtHR refused to accept the decision of the first instance court of the so-called Nagorno-Karabakh government to recognize the violation of the property rights of two complainants. Armenia delayed submitting the decision to the ECtHR. On the one hand, Armenia tried to

[172] UN GA A/RES/60/147 - Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law. Adopted by General Assembly on 16 December 2005
https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/remedyandreparation.aspx
[173] Mowbray A. Cases, Materials, and Commentary on the European Convention on Human Rights. UK, Oxford University Press, 2012, p. 796
[174] The ECtHR, Application no. 13216/05 - CASE OF CHIRAGOV AND OTHERS v. ARMENIA, 16 June 2015
http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-155353

prove by this delay that there was a fair and objective state court in the so-called "government" in Nagorno-Karabakh. On the other hand, Armenia restricted complainants' right to an effective remedy, alleging the complainants did not apply to the courts in Nagorno-Karabakh. On the other hand, even if we assume that the decision of any so-called "court" in Nagorno-Karabakh was a guarantee of the right to an effective remedy in the future, the so-called government in Nagorno-Karabakh would have guaranteed the right to an effective remedy of only two applicants, but not hundreds of thousands of other IDPs for whom they failed to do anything.

An analysis of this decision of ECtHR shows that Armenia has grossly violated the right of Azerbaijani IDPs to an effective remedy. The ECtHR analizes violation of the right to an effective remedy not only as infringed rights, but also as a basic for infringements of other rights. For example, in "Chiragov and others v. Armenia" the Court mentioned that before the violation of a right to an effective remedy, violations in this direction have already been investigated under Article 8 of the ECtHR and Article 1 of the Additional Protocol I. Thus, the refusal to IDPs to actually own their property and the fact that the applicants did not have real access to their property are consequences of a lack of effective remedies. Such conclusion of the ECtHR gives us grounds to assume that the violation of a right to an effective remedy should not be considered only as a stand-alone violation, but also as a violation of basic human right. In addition, the ECtHR found that the violation of the right to effective remedy by Armenia was continuing.

The liberation of Azerbaijani territories occupied for a long time by Armenia has moved to a new step to restore IDPs' violated rights. The effective restoration of violated rights of IDPs in Azerbaijan by Armenia should be ensured also by international human rights protection mechanisms and international organizations as soon as possible.

5.15. The right to freedom of entrepreneurship

According to Article 23 of the UDHR, Everyone has the right to work, to free choice of employment, to just and favorable conditions of work and to protection against unemployment. This norm, which is limited to labor law in the narrow sense, also applies to the right to engage in entrepreneurial activity. It should be noted that the main purpose of entrepreneurial activity is to obtain income. In this case, the person wants to determine the "favorable working conditions" and realize the "right to protection from unemployment" through entrepreneurship. Not surprisingly, human rights scholars in interpreting the concepts of "rights" and "freedoms", treat the freedom of entrepreneurial activity as a form of realization of the labour law.[175]

According to the Article 6 of the ICESCR, the States Parties to the Covenant recognize the right to work, which includes the right of everyone to the opportunity to gain his living by work which he freely chooses or accepts, and will take appropriate steps to safeguard this right. The steps to be taken by a State Party to the Covenant to achieve the full realization of this right shall include technical and vocational guidance and training programs, policies and techniques to achieve steady economic, social and cultural development and full and productive employment under conditions safeguarding fundamental political and economic freedoms to the individual. Then, Article 7 of the ICESCR mentions that 'The States Parties to the Covenant recognize the right of everyone to the enjoyment of just and favourable conditions of work'.

[175] Aliyev A. I. Human rights. Coursebook. Baku, "Nurlar" Publishing, 2019, p. 114 [in Azerbaijani]

The European Social Charter states that everyone shall have the opportunity to get earnings by his own labor in the profession of his choice. Article 16 of the EU Charter of Fundamental Rights, entitled "The Right to Entrepreneurship", recognizes freedom of enterprise in accordance with EU law and national regulations.

The right to free enterprise is enshrined in Article 59 of the Constitution of Azerbaijan. This article ensures that everyone may, using freely his/her possibilities, abilities and property, engage individually or together with others in entrepreneurial activity or other kinds of economic activity not prohibited by the law. Only protection of state interests, human life and health is regulated by the state in entrepreneurial activity. Also, part 2 of Article 15 of the Constitution of Azerbaijan states that the State on the basis of market relationships creates conditions for the development of a socially oriented economy, guarantees free enterprise and prevents monopolies and unfair competition in economic relations.

Various other legal acts also provide guarantees for this constitutional right. The violation of the right to free enterprise as a result of the occupation of Azerbaijani territories by Armenia should be considered from two aspects.

First, the obstruction of individual citizens' right to entrepreneurship influenced their current and future possible income and led to significant damages. Thus, entrepreneurial activity is one of the most important areas in which human freedom is manifested, in which the individual, in particular, seriously realizes his physical and spiritual potential. In many cases, a person's self-affirmation in other areas of activity goes beyond his or her entrepreneurial success. In other words, entrepreneurship is an activity of a person aimed at changing both himself and the environment around him. The second issue is the damage caused to the Azerbaijani state as a result of the violation of the right to free enterprise. Thus, negative influence on entrepreneurship directly has affected the whole economy system of the state. If we analize it from the method of a systematic approach, then we see that the core of economy is entrepreneurship. Thus, it is entrepreneurial activity that stimulates all types of economic activity and develops in connection with these areas. In addition, significant part of the state budget consists of taxes paid as a result of entrepreneurial activity. Therefore, the violation of the right to free enterprise of individual citizens damages the economy of the state as a whole.

The right to free enterprise includes several elements that determine the essence of the law and the conditions of its implementation. The first element is freedom of will – the right to entrepreneurial activity allows a person to freely use his opportunities, abilities and property, as well as to engage in any profitable economic activity alone or in association with others. In addition, the possibility of this element impacts on another one – the opportunity to get income. The main criterion here is the systematic nature of this income. Systematic nature of this income does not mean that a person must systematically enter the contractual relationships or perform any work or service. The important issue is the acquisition of income, so, it is possible to obtain a regular income by concluding any one-time transaction. The systematic nature of the entrepreneurship is the basis for assessing the loss of income as a real damage.

According to the legal approach, the damage is the costs incurred or to be incurred by the person for the restoration of his/her infringed right, deprivation of property or damage to

property (real damage), as well as the income that the person would receive in ordinary civil circulation if the right was not infringed (lost income).

It should be noted that the confirmation of the violation of the right to free enterprise should be determined differently from other violation of rights. For example, in the case of a violation of such rights as the right to life, personal integrity, or other similar rights, it is possible to file lawsuit in a court. However, in case of violation of the right to free enterprise, the protection of violated rights by a court is possible for persons who have passed the relevant state registration, as the state registration is mandatory for the implementation of the right of entrepreneurship by law.

There are jurisdictional challenges in appealing to the ECtHR on violations of the right to free enterprise, because the ECtHR has the authority to hear only cases of violation of the rights provided by the ECHR. However, in many cases, the ECtHR is authorized to take proceedings with cases of violation of rights protected under the ECHR. From this point of view, it is possible to give an opinion on violated right to free enterprise on appeals of cases related to the violation of property rights. In addition, due to the reason that damage caused by the violation of the right to free enterprise of Azerbaijani IDPs has a direct negative impact on the economy of the Azerbaijan, it is important to determine Armenia's responsibility as a state for this damage.

5.16. The right to peace

Recognition of the right to peace as a separate human right is one of the necessary factors of the modern international legal system. According to the studies, the existence of weapons of mass destruction, the commission of such crimes as genocide, etc. has already necessitated the existence of a separate right to peace.[176] The examination of the legal documents of the UNGA and other relevant bodies demonstrates that the approach to the right to peace has been in three directions: as one of the main conditions of international law for the protection, provision and implementation of other rights and freedoms; as an element of the sustainable development concept on the basis of 2030 Agenda – Sustainable Development Goals adopted in the direction of sustainable development; as a separate right included in the system of human rights and freedoms.

Starting with the goals stated in the initial introductory part of the UN Charter, peace has repeatedly been determined in several articles as the main goal of international cooperation, the basic principle of international law, etc. Preserving the peace has been defined among the main goals of the UDHR, the ECHR, the African Charter on Human and Peoples' Rights, and also other international human rights instruments. The inclusion of the provisions of peace in the above-mentioned international norms, and also in the UN Charter which forms the fundamental normative basis of modern international law, the determination of peace as a primary goal or principle in various fields of international law gives reason to say that the maintenance of peace and the right to peace may be considered as an international customary norm. At the very least, no constant objection to the principle of ensuring peace in the modern system of international law and in the doctrine of international law, the acceptance of the principal duty of peace by all

[176] Raskin M.G., Squires G.D. Warfare Welfare: The Not-So-Hidden Costs of America's Permanent War Economy. USA, Washington, Potomac Books, 2012, p. 250.

states, the establishment of all international legal instruments in the peace-friendly manner provides a complete basis for considering views on the customary nature of the right to peace as well. In our opinion, it is possible, going further, to study the right to peace as one of *jus cogens norms* among such expressions as the inadmissibility of genocide, torture and aggression. In this case, in addition to the above-mentioned documents, it is possible to benefit from the provisions of the Declaration on the Promotion among Youth of the Ideals of Peace, Mutual Respect and Understanding between Peoples, the Declaration on the Strengthening of International Security, the Declaration on the Use of Scientific and Technological Progress in the Interests of Peace and for the Benefit of Mankind, the Declaration on the Preparation of Societies for Life in Peace, the Declaration on the Prevention and Removal of Disputes and Situtations which May Threaten International Peace and Security and on the Role of the United Nations in This Field, and the Declaration and Programme of Action on a Culture of Peace as a normative legal basis.

Specifically, 2 UN documents on the right to peace as one of the separate human rights, are of special importance: the 1984 Declaration on the Right of Peoples to Peace; and the 2016 Declaration on the Right to Peace.[177] Although the names and main purposes of the declarations are significantly the same, there are some theoretical-practical differences between them. For example, the 1984 Declaration defines the right to peace not as a human right, but as a style of life that peoples deserve, as one form of culture of peace. In this regard, the 1984 Declaration may serve as a basis for the adoption of future human rights instruments on the right to peace.[178] The declaration reaffirmed the maintenance of peace as one of the main goals of the United Nations, and re-determined that each state has an obligation in this regard. The declaration also highlighted the non-legal nature of the war and reiterated the inadmissibility of the use of force in resolving disputes. However, as noted above, the lack of implementation and supervisory mechanisms, and the skepticism of a number of leading states over the right to peace have significantly weakened the power of international law in this regard. The wars, terrorist attacks and armed conflicts that took place in various parts of the world since the adoption of the Declaration demonstrated that the right to peace remains only on paper and that violations of the right to peace have increased in an environment of impunity.

Weak international protection of the right to peace can be explained, among other reasons, by the lack of an implementation mechanism and the lack of clear definition of the content and elements of the right to peace. It is on these issues that the 2016 Declaration was prepared more carefully, and in the long process of preparation, special attention was paid to the scope of the right to peace and the implementation process. We can note that the 2016 Declaration on the Right to Peace is the result of the work of the UNHRC, its Advisory Committee and relevant civil society organizations. Thus, a few years before the adoption of the Declaration – in

[177] UN GA A/RES/71/189 - Declaration on the Right to Peace. Resolution adopted by the General Assembly on 19 December 2016 https://www.refworld.org/docid/589c72134.html ; UN GA A/RES/39/11 - Declaration on the Right of Peoples to Peace. Resolution adopted by the General Assembly on 12 November 1984 https://digitallibrary.un.org/record/74608?ln=en

[178] Campbell P.J., MacKinnon A., Stevens C.R. An Introduction to Global Studies. UK, Chichester: John Wiley & Sons. 2010, p.101.

2011, a report by the Advisory Committee was submitted to the UNHRC on the concept of the right to peace, its main elements, responsibilities and scope of responsibilities. The following considerations on the contemporary understanding of the right to peace were put forward in the report:

a) Consideration of the right to peace in the context of equality, social security, economic development and prosperity, even in times of war and conflict;

b) 11 key aspects of the right to peace: international peace and security, disarmament, human security, resistance to oppression, peacekeeping, conscientious objection and freedom of conscience, establishment of private military and security agencies, education on peace, development, environment, the rights of victims and vulnerable groups;

c) Proposals for the organization of basic normative standards on the right to peace and control and monitoring of their implementation;

d) Recognition of the right to peace as a right on the basis of the UN Charter, international human rights instruments, as well as in a number of resolutions of the UN High Commissioner for Human Rights and the UNHRC;

e) Recognition of the right to peace as an individual and collective right, including its own obligations and responsibilities.[179]

The text of the UNHRC resolution adopted on the basis of the report later took the form of the Declaration on the Right to Peace in 2016. Unlike the 1984 Declaration, this Declaration approached the right to peace from purely human rights perspective. The introductory part of the Declaration referred to the main international human rights instruments, recalled the 2030 Agenda – Sustainable Development Goals, and stated the importance of peace as a principle of international law. It was defined in the introductory part of the declaration that war victims are also included in the list of subjects of the right to peace. So, the international obligations to ensure the economic, social, cultural well-being and related rights of the victims of racism, racial discrimination, intolerance and people suffering from wars on these grounds have once again come to the fore.

Preserving peace may also be seen as a component of sustainable development. In the 2030 Agenda – Sustainable Development Goals, international legal requirements for preserving peace have been linked to the legal basis of the concept of sustainable development.

The main provisions of the norms and doctrine of international law analyzed above can also be applied to internally displaced persons from the occupied territories of Azerbaijan. In this case, the right of internally displaced persons to peace can be studied both as an individual right and as a collective right.

Taking into account the provisions of the 2016 UN Declaration, the right of internally displaced persons to peace can be understood in two theoretical and practical senses: as the right to live and develop in peace in general; and as freedom from fear – that is, the right to stay away from Armenian criminality, terrorism and violations of international law.

We consider that the right to peace of Azerbaijani internally displaced persons has been violated on an equal footing in both senses. With regard to duration, the violation of the right

[179] Fitzmaurice M., Merkouris P., Okowa P. Evolving Principles of International Law: Studies in Honour of Karel C. Wellens. Volume 5. The Netherlands, Leiden, Koninklijke Brill, 2012, p.145.

to peace of Azerbaijani internally displaced persons has an ongoing character and can be divided into the following stages:

- Violations of the right to peace in the period of preparation for the occupation of Azerbaijani territories and the commission of grave international crimes;
- Violations of the right to peace during the occupation of Azerbaijani territories and the commission of grave international crimes;
- Violations of the right to peace during the ceasefire period, when the active armed conflict subsided, but the period was accompanied by constant ceasefire violations by Armenia and attempts at active armed conflicts;
- Violations of the right to peace during the Armenia's actions contrary to international law and its attempt to initiate a new international conflict, in the period of the implementation by Azerbaijan of UN Security Council Resolutions 822, 853, 874 and 884 via using Article 51 of the UN Charter on the right to individual self-defense;
- Failure of Armenia to take practical steps to resolve the Armenian-Azerbaijani conflict and violations of the right to peace at a time when it still continues to refuse to resolve this conflict.

It is possible to add two more arguments to the theoretical foundations of the violated right to peace of Azerbaijani internally displaced persons:

- One of the directions of violation of the internally displaced persons' right to peace is the refusal or delay in the peaceful settlement of the issue of the liberation of the Azerbaijani territories occupied by Armenia. Thus, the regular violation of the ceasefire, the long process of negotiations and peace preparations for about 30 years, the failure of peace negotiations with the participation of representatives of international organizations also violated the right to peace of Azerbaijani internally displaced persons. Here, it should be particularly noted that Armenia has not implemented UN Security Council Resolutions 822, 853, 874 and 884 as well.
- On the other hand, the fate of Azerbaijani internally displaced persons from the occupied territories has never been of interest to the Armenian state, Armenia has not cooperated with Azerbaijan in solving even the simplest problems of internally displaced persons, as a result, the solution of the internally displaced persons' problem as a whole is left on the Azerbaijani state.

5.17. The right to development

The protection, provision and implementation of the right to peace as a human right create favorable conditions for the right to development, along with other human rights. It is no coincidence that the 2016 Declaration on the Right to Peace has not put away the theoretical and practical link between the right to peace and the right to development. It was referred in the introductory part of the Declaration to both the Declaration on the Right to Development and the 2030 Agenda – Sustainable Development Goals. Moreover, in the Article 1 of the 2016 Declaration on the Right to Peace, the right to peace is explained on the basis of the development process: "Everyone has the right to enjoy peace such that all human rights are promoted and protected and development is fully realized."

The right to development encompasses the right of every individual and all peoples to participate in development, to promote development, and to share the results of development.[180] Like the right to peace, the right to development may differ in the scope of the subject to which it is addressed. The right to development also covers the right to self-determination, being understood as the right to individual development of a particular person and as a collective right of peoples in general.[181]

The right to development should be the noted first of all human rights violated in almost all armed conflicts, criminality and other dangerous processes. From this point of view, the application of the right to development to internally displaced persons from the occupied territories of Azerbaijan and the analysis of this right in the context of the internally displaced persons problem may be the basis for a more in-depth study of future wars and legal links for the right to development, conducting joint analysis of violations of the right to development of internally displaced persons from other regions of the world.

International legislative standards on the right to development and on overall development issues consider the right to development in several aspects: within the concept of sustainable development and the law of sustainable development, as one of the main goals and principles of international law as a whole; and as a human right with a separate normative framework.

The Declaration adopted at the Rio de Janeiro Conference in 1992 defined the socio-economic foundations of sustainable development in a more legally accurate manner.[182] The Declaration sets out about 12 principles for sustainable development. Although not legally binding, the Declaration made a number of important proposals for the right to development.

In line with the concept of sustainable development, the 1986 UN Declaration on the Right to Development also views the human being at the center of the development process.[183] It is noted in the first paragraph of Article 2 of the Declaration that: "The human person is the central subject of development and should be the active participant and beneficiary of the right to development." Further, the first paragraph of Article 1 of the Declaration defines the right to development as follows: "The right to development is an inalienable human right by virtue of which every human person and all peoples are entitled to participate in, contribute to, and enjoy economic, social, cultural and political development, in which all human rights and fundamental freedoms can be fully realized."

According to first paragraph of Article 2 of the Declaration, a human being is a key subject of the development process, should be an active participant and beneficiary of the right to development. In addition, it is stated in Article 8, paragraph 1, that states should take all necessary measures at the national level to realize the right to development. For example, equality of

[180] Xigen W. The Right to Development: Analysis of Sustainable Development and the Practice of Good Governance. The Netherlands, Leiden, Koninlijke Brill, 2019, p.176
[181] Ngang C.C., Kamga S.D., Gumede V. Perspectives on the right to development. South Africa, University of Pretoria Press, 2018, p. 17
[182] Rio Declaration on Environment and Development, 1992 https://undocs.org/en/A/CONF.151/26/Rev.1(vol.I)
[183] UN GA A/RES/41/128 - Declaration on the Right to Development. Adopted by General Assembly on 4 December 1986 https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/righttodevelopment.aspx

development must be ensured for all in matters of access to resources, education, health, nutrition, housing, employment and equitable distribution of income; effective measures must be taken to ensure the active role of women in the development process; and appropriate economic and social reforms must be carried out in order to eliminate all social injustices. At the same time, Article 10 of the Declaration explicitly states that all measures shall be taken in order to ensure the full exercise and progressive enhancement of the right to development, including the formulation, adoption and implementation of policy, legislative and other measures at the national and international levels.

The particular provision on the right to development for internally displaced persons is enshrined in Article 5 of that Declaration: "States shall take resolute steps to eliminate the massive and flagrant violations of the human rights of peoples and human beings affected by situations such as those resulting from apartheid, all forms of racism and racial discrimination, colonialism, foreign domination and occupation, aggression, foreign interference and threats against national sovereignty, national unity and territorial integrity, threats of war and refusal to recognize the fundamental right of peoples to self-determination."

It is stated in the Vienna Declaration and Program of Action, adopted by the World Conference on Human Rights on 25 June 1993, that the World Conference on Human Rights confirms the right to development enshrined in the Declaration on the Right to Peace as a universal and inalienable right what is an integral part of fundamental human rights.[184]

In general, the violation of the right to development in every area of human rights is evidence that Armenia has grossly violated basic human rights standards in this direction, along with other rights of Azerbaijani internally displaced persons.

5.18. Other rights

Not limited to the rights analyzed in Section 5, violations of other rights of Azerbaijani IDPs should be also analyzed. It should be noted that realization of the rights of this category of persons is aggravated by the situation in which they find themselves. From this point of view, exercise of some of their other rights was also limited, while others were achieved in the places of their temporary residence. For example, settlement of IDPs in different regions of Azerbaijan and, as a rule, the remoteness of administrative bodies (executive, law enforcement, judicial, etc.) from their temporary places of residence have resulted in limited access to the analyzed rights.

When talking about other rights the violation of the right to information belonging to a group of political rights and freedoms (deprivation of IDPs of information about their homeland) must be mentioned. In addition, as a result of the occupation, IDPs were deprived of participation in local self-government. Thus, IDPs have long been deprived of the right to local self-government in the territories where they have historically lived and later occupied by Armenia.

Subsequently, IDPs' right to marry, which is the right of everyone to marry when they reach the age considered in law, was also violated. Thus, the lack of minimum conditions for

[184] Aliyev A. I. Human rights. Coursebook. Baku, "Nurlar" Publishing, 2019, pp. 129-130 [in Azerbaijani]

IDPs to marry until the Azerbaijani state provides them with normal living conditions has also led to severe restrictions on this right.

One of the most important rights as enshrined in Article 28 of the UDHR, is the right of everyone to have a social and international order in which the rights and freedoms set forth in that Declaration can be fully realized. Thus, despite all the steps taken by the Azerbaijan State in this area, it should be noted that there is no efficient international order to ensure the rights of IDPs.

Conclusion: A comprehensive analysis of a number of important rights and freedoms of Azerbaijani IDPs shows that these rights and freedoms have been violated by Armenia in a mass, systematic and gross manner. In addition, as all rights and freedoms in the human rights system are closely interrelated, including the mass, systematic and gross violation of most important rights and freedoms of Azerbaijani IDPs, this has resulted in the violation of all their rights as a whole.

6. Violation of the fundamental principles of international law and international crimes committed by Armenia

The fundamental principles of international law being the standing of the international legal order and the significant criteria of the international rule of law in *jus cogens* character, forms the legal basis for the creation of other legal norms. The fundamental principles of international law are norms of a universal nature, and, they extend to all relations among the states without any exception, and, play the role of important political-legal basis for the development of interstate relations. The fundamental principles have been prescribed in the UN Charter and, in most cases they are called the principles of the UN Charter. Their content and system were set out in the UN Declaration on Principles of International Law concerning Friendly Relations and Co-operation among States of 1970 adopted by the UN General Assembly in accordance with the UN Charter. The Declaration prescribing 7 fundamental principles directly denotes that in their interpretation and application the principles of international law are interrelated, and each principle should be construed in the context of the other principles. Moreover, additionally 3 important principles of international law were enshrined in the Final Act of Helsinki Conference of the CSCE of 1975.[185]

Thus, in accordance with the UN Charter, by the Declaratıon on Principles of International Law concerning Friendly Relations and Co-operation among States adopted in 1970 and the Final Act of the CSCE adopted in 1975 in the Helsinki Conference, 10 main principles of international law have been set out:

- the principle of refraining from the threat or use of force;
- the principle of settlement of international disputes by peaceful means;
- the principle of sovereign equality of states;
- the principle of non-intervention in internal affairs of the other states;
- the principle of cooperation among states;
- the principle of fulfillment in good faith of international obligations;
- the principle of equal rights and self-determination of peoples;
- the principle of territorial integrity of states;
- the principle of inviolability of borders;
-the principle of respect for human rights and fundamental freedoms.

As violation of the rights of internally displaced persons of Azerbaijan by Armenia, including committed international crimes by Armenia constitute serious, grave and systematic violation of the fundamental principles of international law that are *jus cogens* norms, their brief analysis deems to be among important issues.

[185] Aliyev A.I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, "Nurlar" Publishing, 2018, pp. 9-10

6.1. The principle of refraining from the threat or use of force

Normative basis of the principle of refraining from the threat or use of force has been enshrined in Paragraph 4 of Article 2 of the UN Charter. It is noted that, all members of the UN should refrain in their relations from the threat or use of force against the territorial integrity or political independence of any state, or in any other manner inconsistent with the purposes of the UN. As one of the important documents in this field, the Kellogg-Briand Pact for Renunciation of War as an Instrument of National Policy adopted in 1928, the Resolution on the Definition of Agression adopted by the UN General Assembly in 1974, Declaration on the Enhancement of the Effectiveness of the Principle of Refraining from Use of Force in international relations adopted by the UN General Assembly in 1987 and etc. should be noted.[186]

In the result of intentional aggression policy of Armenia, the territory called Nagorno Karabakh Autonomous Region (*according to the administrative territorial division of Azerbaijan by the date 1991*, *this area had included the regions of Shusha, Khojavand, Asgaran, Hadrut, Agdara and Khankandi*) was occupied by Armenia. This territory is within the internationally recognized borders of Azerbaijan, as well as belonged to Azerbaijan SSR during the existence of the USSR, and was its inseparable part according to the Constitution of the USSR and the Constitution of Azerbaijan SSR. Nagorno Karabakh Autonomous Region was later annulled on November 26, 1991 by the Decision of the High Soviet of Azerbaijan SSR. Moreover, 7 adjacent regions to that region– Lachin, Kalbajar, Aghdam, Fuzuli, Jabrayil, Gubadli and Zangilan either totally or including most of their settlements were occupied by Armenians. Subsequently, 77,4 percent of the territory of Aghdam, 79,3 percent each of the territory of Jabrayil and Fuzuli, and, entire territories of Kalbajar, Gubadli, Lachin and Zangilan were occupied by Armenian invaders. Besides, 13 settlements of Tartar region had been under the occupation of Armenian armed forces. 1 settlement of Nakhchivan Autonomous Republic and 7 settlements of Qazakh region are under the occupation of Armenian armed forces.[187]

According to Article 1 of the UN General Assembly Resolution 3314 on Definition of Aggression adopted in 1974, aggression is understood as the use of armed force by a state against the sovereignty, territorial integrity or political independence of another State, or in any other manner inconsistent with the Charter of the United Nations. Moreover, according to Article 3 of the Resolution, any of the following acts are qualified as an act of aggression:

the invasion or attack by the armed forces of a state of the territory of another state, or any military occupation;

bombardment by the armed forces of a state against the territory of another state or the use of any weapons against the territory of another state;

the blockade of the ports and coasts of a state by the armed forces of another state;

an attack by the armed forces of a state on the land, sea or air forces, or marine and air fleets of another state;

the use of armed forces of one state which are within the territory of another state with the agreement of the receiving state, in contravention of the conditions provided for in the

[186] Aliyev A. I. Human rights. Coursebook. Baku, "Nurlar" Publishing, 2019, p. 27 [in Azerbaijani]
[187] Aliyev A.I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, "Nurlar" Publishing, 2018, pp. 36-38

agreement or any extension of their presence in such territory beyond the termination of the agreement;

the action of a state in allowing its territory, which it has placed at the disposal of a state, to be used by that other state for perpetrating an act of aggression against a third state;

the sending by or on behalf of a state of armed bands, groups, irregulars or mercenaries, which carry out acts of armed operations against another state.[188]

Regardless of the fact that the crime of aggression committed by Armenia against Azerbaijan is direct or indirect, the fact of the obvious manifestation of all the acts mentioned in the 1974 Resolution had been repeated over and over. Paragraph 2 of the General Comment no.6 of April 30, 1982 of the UNHRC on interpretation of Article 6 of the ICCPR noted that under the Charter of the United Nations the threat or use of force by any state against another state, except in exercise of the inherent right of self-defense, has been already prohibited.

Currently, the sole institution having jurisdiction over the crime of aggression in international arena is the ICC. As it is obvious, according to the amendments made in 2010 to the Rome Statute, the definition of aggression has been prescribed (8-bis) and the conditions of the implementation of jurisdiction (15-bis and 15-ter) over that crime have been defined.

The fact that Armenia held the territories of Azerbaijan under occupation for a long time, and that it participated in military operations with all its forces when Azerbaijan was liberating its territories being guided by the resolutions of the UN Security Council, and at last, liberation of the rest of the occupied territories of Azerbaijan by Armenia by the trilateral Declaration confirms that it committed the crime of aggression for a long time.

6.2. The principle of settlement of international disputes by peaceful means

The documents such as the Convention for the Pacific Settlements of International Disputes adopted in Hague in 1907, the Kellogg-Briand Pact for Renunciation of War as an Instrument of National Policy adopted in 1928, Declaration on the Prevention and Removal of Disputes and Situations which may threaten International Peace and Security and the role of the United Nations in this field adopted in 1988 etc., are especially important international documents, enshrining settlement of international disputes by peaceful means.[189]

Paragraph 3 of Article 2 of the UN Charter notes that, all members shall settle their international disputes by peaceful means in such a manner that international peace and security, and justice are not endangered. Article 2 of the Kellogg-Briand Pact directly denotes that the high contracting parties agree that the settlement or solution of all disputes or conflicts of whatever nature or of whatever origin they may be, which may arise among them, shall never be sought except by pacific means.

The relevant principle calls the states to settle inter-state disputes through peaceful means. The parties are not entitled to refuse settlement of disputes through peaceful means during the dispute. Declaration "On the prevention and removal of disputes and situations which may threaten international peace and security and on the role of the United Nations in

[188] Aliyev A.I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, "Nurlar" Publishing, 2018, pp.44-48

[189] Aliyev A.I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, "Nurlar" Publishing, 2018, pp. 21-22

this field" of 1988 regarded the principle of the state responsibility for the prevention and removal of disputes and threats to the peace and of situations which may lead to a dispute.[190]

In general, the normative content of the principle of peaceful settlement of disputes include: the states shall settle their disputes only by peaceful means regardless of character and origins; in course of the settlement of their disputes, the states have the right to choose any of the peaceful means; the states may not be obliged to present the disputes between them to any third party for settlement; the state parties to an international dispute shall refrain from any action which may aggravate the situation; and the states shall settle their disputes in accordance with the norms of international law.

Peaceful settlement of international disputes must be reflected in the fulfillment of obligations of the states in good faith and respect to the decisions of the international organizations. Armenia did not respect the decisions of the international organizations (the UN, CoE, OIC etc.) dealing with peaceful settlement of the dispute and did not fulfill the international commitments, and at last due to the non-constructive positions of the current and previous leadership of Armenia in the negotiations organized for the achievement of peaceful settlement of dispute between Azerbaijan and Armenia, the provisions of this principle have been violated.

Generally, non-fulfillment of the resolutions of the Security Council of the UN means direct violation of the principle of settlement of international disputes by peaceful means by Armenia.

6.3. The principle of sovereign equality of states

Paragraph 1 of Article 2 of the UN Charter clearly shows that the Organization is based on the principle of sovereign equality of all members. The content of this principle includes: states will respect each other`s sovereign equality and individuality as well as all the rights inherent in and encompassed by its sovereignty; each state has the right freely to choose and develop its political, social, economic and cultural systems as well as its right to determine its laws and regulations; all states have equal rights and duties; all states will respect each other's right to define and conduct as it wishes its relations with other States in accordance with international law; each state has the right to join or not to join the international organizations, to be or not to be a party to bilateral or multilateral treaties; and the states must fulfill in good faith their obligations under international law.[191]

In general, despite the use of different concepts, the principle of sovereign equality, in essence, means the same thing. In other words, the principle of sovereign equality of states is based on the synthesis of two important provisions: respect for the sovereignty of the state and the principle of equality of states.

Armenia has gravely violated the provisions of the principle of sovereign equality of the states. Armenia has not fulfilled the norms in respect to equality, but also directly encroached to the sovereignty of Azerbaijan, and held the territories of Azerbaijan under occupation for a long term. Besides, for a long time and event now the visits of Armenian officials to the territories of Azerbaijan under the temporary control of peacekeeping mission of Russia by passing through the borders of Azerbaijan, is the direct violation of the sovereignty of Azerbaijan.

[190] Aliyev A. I. Human rights. Coursebook. Baku, "Nurlar" Publishing, 2019, pp. 28-29 [in Azerbaijani]
[191] Aliyev A. I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, "Nurlar" Publishing, 2018, pp. 41-42

6.4. The principle of non-intervention in internal affairs

The main content of the principle of non-intervention in internal affairs of states is defined by the UN Charter. In essence, the Charter does not provide the Organization with the competence to intervene in internal affairs of any states (Paragraph 7 of Article 2 of the UN Charter). The Montevideo Convention "On the rights and duties of States" of 1933 noted that no state has the right to intervene in the internal or external affairs of another state. Later, these provisions were developed in the UN Declaration "On the inadmissibility of intervention in the domestic affairs of States and the protection of their independence and sovereignty" of 1965.

Normative content of the principle of non-intervention in internal affairs of states includes the following: armed intervention and all other forms of interference or attempted threats against the personality of the state or against its political, economic and cultural elements, are forbidden; no state may use or encourage the use of economic, political or any other type of measures to coerce another state in order to obtain from it the subordination of the exercise of its sovereign rights or to secure from it advantages of any kind; assistance to terrorist activities, or to subversive or other activities directed towards the violent overthrow of the regime of another state is forbidden; any form of armed intervention in the armed conflict is forbidden; every state has an inalienable right to choose its political, economic, social and cultural systems, without interference in any form by another state (and other subjects of international law).[192]

One of the facts indicating infringement of the principle of the non-interference in internal affairs by Armenia is formation of the fictitious "so-called state" in the territories of Azerbaijan by violating internationally recognized territorial integrity of Azerbaijan and administration of that fictitious state by Armenia upon "close ties" with Armenia. It is directly proved by the facts of stationing the armed forces of Armenia in the occupied territories of Azerbaijan, circular "exchange" of high military personnel and staff of the two parties (Armenia and fictitious "Nagorno Karabakh Republic"), financing of the substantial part of the budget of the so-called "Nagorno Karabakh Republic" by Armenia through allocation of credits (according to some sources, at the moment it is 50% of the budget of the fictitious "Nagorno-Karabakh Republic"; in the early years of the conflict it is said to have been as high as 90%[193]), similarity of the currencies of Armenia and so-called "Nagorno Karabakh Republic", etc. Those facts were affirmed in the case "*Chiragov and others v. Armenia*" of the ECtHR and in the decisions of other international organizations.[194]

Thus, general overview of the main provisions of the principle of non-interference in internal affairs completely affirms grave violation of those norms by Armenia without any need for further proofs in this respect. In the end, it should be noted that the actions of the Armenian armed forces against the Azerbaijani armed forces in the territories of Azerbaijan constitutes grave violation of the principle of non-interference in internal affairs of the states by Armenia.

---

[192] Aliyev A. I. Human rights. Coursebook. Baku, "Nurlar" Publishing, 2019, pp. 30-31 [in Azerbaijani]
[193] Krüger H. The Nagorno-Karabakh Conflict. Legal analysis. Translation from the English edition. Resp. ed. translation by A. I. Aliyev, T. I. Huseynov. Baku, "Baki Universiteti" Publishing, 2012, pp. 158-159 [in Russian]
[194] Aliyev A.I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, "Nurlar" Publishing, 2018, pp. 42-43

6.5. The principle of cooperation among the states

The principle of cooperation among states implies the interrelationship of the states in accordance with the UN Charter. States are obliged with a duty "to achieve international cooperation in solving international problems of an economic, social, cultural, or humanitarian character" according to Paragraph 3 of Article 1 of the UN Charter, and with the duty "to maintain international peace and security and to that end to take effective collective measures" according to Paragraph 1 of Article 1 of the UN Charter.

International legal basis of the international cooperation were reflected by another two articles of the UN Charter. Thus, Article 55 of the Charter was dedicated to the solutions of international economic, social, health, and related problems and international cultural and educational cooperation and universal respect for and observance of human rights and fundamental freedoms for all, regardless of race, sex, language, or religion. Article 56 of the UN Charter provides that all Members pledge themselves to take joint and separate action in cooperation with the Organization for the achievement of the purposes set forth in Article 55.[195]

Undoubtedly, cooperation in the field of providing international peace is a duty of a state. In their international relations on the basis of the principle of cooperation the States should be treated in such a manner that does not hinder international cooperation, but vice versa, that further develops it. Certain forms of cooperation of states depend on the states themselves, their needs, resources, domestic legislation and the international obligations they have been bound with. Cooperation should not also contradict the purposes of the United Nations.[196]

The UN Charter fully defined the idea of cooperation. This principle calls on states to cooperate with each other, regardless of differences in their political, economic and social systems. The following are defined as the main areas of cooperation: providing peace and security; common respect to human rights; realization of international relations in the economic, social, cultural, technical, trade and other fields; cooperation with the UN and implementation of measures provided in its Charter; support to economic growth in the whole world, in particular in the developing countries.

The crime of aggression and other international crimes committed by Armenia against Azerbaijan constitute violation of the principle of cooperation among the states. The first of these is the violation by Armenia of Article 1.1 of the UN Charter in respect of Azerbaijan, that is the creation of a threat to international peace and security. The second issue is related to the obvious violation of norms by Armenia in connection with mutual cooperation on the fulfillment of international obligations, stipulated in the constituent documents of universal and regional international organizations, of which Azerbaijan and Armenia are members. Non-constructive position of Armenia is continuing even today as it ignors the calls of Azerbaijan for cooperation and continues to develop the war policy again.

[195] Aliyev A. I. Human rights. Coursebook. Baku, "Nurlar" Publishing, 2019, pp. 33-34
[196] Aliyev A.I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, "Nurlar" Publishing, 2018, pp. 39-40

6.6. The principle of fulfillment in good faith of obligations under international law

The principle of fulfillment in good faith of obligations under international law is one of the ancient principles of international law. This principle arose the same time with international law and was known as *pacta sunt servanda* (agreements must be fulfilled). This principle is the source of the legal force of international law.[197]

The principle of fulfillment in good faith of obligations under international law defines the general agreement of states on recognition of the legal force of norms of international law. In the Vienna Convention on the "Law of Treaties" of 1969, this principle was expressed as "every treaty in force is binding upon the parties to it and must be performed by them in good faith". Refusal of the fulfillment of this principle must be assessed as violation of norm and the state that committed such offense, must bear responsibility for the violation of the treaty and for its consequences. Article 2.2 of the UN Charter notes that, all Members, in order to ensure to all of them the rights and benefits resulting from membership, shall fulfill in good faith the obligations assumed by them in accordance with the present Charter. In this case, the principle of fulfillment in good faith of obligations under international law is reflected in fulfillment of obligations, derived from the UN Charter, main and generally recognized principles of international law and international treaties.[198]

Moreover, illegal activities of Armenia in the occupied territories of Azerbaijan were repeatedly confirmed even by the results of the monitoring from the space. An obvious example can be seen in the data noted in the official report of the Open Joint Stock Company "Azercosmos" for 2017. The Report shows that in 2017, the ore deposits in Kalbajar and Zangilan were monitored and expansion was discovered in the mining zones.[199] Thus, rich gold deposits in these territories had been exploited illegally by Armenia by involving foreign companies and illegal revenues worth billions were made annually. Also, the extraction of building materials and façade stones in the occupied territories opened wide opportunities both for expansion of construction squares in Armenia and for export of facing stones.

The afore-mentioned are just some of the facts. Generally, there were no any limits for the activity of Armenia which was characterized by serious and grave violations of international legal norms in the occupied territories of Azerbaijan.

Moreover, the failure of Armenia to fulfil the decisions of international organizations to which it is a party, and to adhere to the international treaties it signed, shows that Armenia clearly violates the principle of fulfillment in good faith of the obligations under international law.

6.7. Principle of equal rights and self-determination of peoples

Principle of equal rights and self-determination of peoples has been developed after the adoption of the UN Charter as an important principle of international law. The right of self-determination of peoples has been defined in the UN Charter, in the International Covenant On Civil and Political Rights, further, in the Declaration on the "Granting of Independence to

[197] Lukashuk I. I. International law: general part. Coursebook. Moscow, BEK Publishing, 1996, p. 288 [in Russian]
[198] Aliyev A.I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, "Nurlar" Publishing, 2018, p. 41
[199] "Azerbaijan" newspaper, 11 January 2018-ci il, № 6 (7733), p. 3 [in Azerbaijani]

Colonial Countries and Peoples" of 1960, as an important and significant provision. Declaration on the "Granting of Independence to Colonial Countries and Peoples" of 1960 defines the meaning of the principle of equal rights and self-determination of peoples: "all people freely determine their political status and freely pursue their economic, social and cultural development". This document embraces that any attempt aimed at the disruption of the territorial integrity of a country is incompatible with the purposes and principles of the Charter of the United Nations. Declaration 2625 of the UN General Assembly "On Principles of International Law concerning Friendly Relations and Co-operation among States in accordance with the Charter of the United Nations" of 1970 notes that nothing in this Declaration shall be construed as authorizing or encouraging any action which would dismember or impair, totally or in part, the territorial integrity or political unity of sovereign and independent States conducting themselves in compliance with the principle of equal rights and self-determination of peoples. In the Helsinki Final Act of CSCE of 1975 the principle of equal rights and self-determination of peoples is prescribed on condition that the participating States at all times act in conformity with the purposes and principles of the UN Charter and with the relevant norms of international law, including those relating to territorial integrity of the States. The Preamble of the Framework Convention of the Council of Europe for the "Protection of National Minorities" of 1995 also notes inevitability of enjoyment of the rights of minorities while respecting the territorial integrity. Article 21 directly provides that nothing in the present Framework Convention shall be interpreted in contrary to the sovereign equality, territorial integrity and political independence of States. Similar provision is also reflected in Article 5 of the European Charter for "Regional or Minority Languages" of 1992, as well as in Article 46 of the UN Declaration "On the Rights of Indigenous Peoples" of 2007.[200]

Thus, the principle of equal rights and self-determination of peoples closely relates to the principle of territorial integrity of states, and the realization of this right, in conformity with sovereign equality and territorial integrity of states, shall never be the ground for the separation of the state.[201]

Despite the fact that in the Armenia-Azerbaijan conflict the Armenian side characterizes the issue related to Nagorno-Karabakh as the right of peoples to self-determination, it should be noted that, firstly, international law does not give national or ethnic minorities the right to secession. Secondly, the prohibition of direct, as well as additional and indirect secession derives from the application of the principles of territorial integrity and the inviolability of borders. Finally, thirdly, regarding the problem of Nagorno-Karabakh, the war that intended to secess those territories is not the right to self-determination but, in effect, is a secession, which shows the beginning of new military operations around Nagorno-Karabakh and is considered a violation of international law.[202]

In every country quite a number of national minorities can live. There arises a question whether for all of them there is a need for establishment of a state. In that case how many would be the number of states in the world? Armenian people have already been self-determined in the example of an

[200] Aliyev A.I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, "Nurlar" Publishing, 2018, pp. 32-35
[201] Aliyev A. I. Human rights. Coursebook. Baku, "Nurlar" Publishing, 2019, pp.31-32 [in Azerbaijani]
[202] Merejko A. A. The problem of Nagorno-Karabakh and international law. Kyiv, Dmitriy Burago Publishing, 2014, p.156 [in Russian]

Armenian state. Azerbaijan is ready to protect the rights of ethnical Armenians similar to other national minorities living in the territory of Azerbaijan. Armenia interferes to this process and by interfering in internal affairs of Azerbaijan tries to expand the problem. Azerbaijan has ensured the rights of other national minorities in the highest level and is continuing to do that. This has been affirmed by the reports of international organizations as well. Thus, Armenia abuses the principles of equality of nations and national self-determination, and by this it creates serious threat to peace and security in the region.

6.8. The principle of territorial integrity of states

The territory forms the material basis for the existence of states. There is no state without territory. Therefore, states pay a special attention to its integrity. According to Article 1 of the Montevideo Convention "On the Rights and Duties of States" of 1933, one of the qualifications of the state as a subject of international law is its possession of territory. At the same time, Article 11 of the Montevideo Convention "On the Rights and Duties of States" of 1933 directly stated that the territory of a state is inviolable and may not be the object of military occupation nor of other measures of force imposed by another state directly or indirectly or for any motive whatever even temporarily. The legal confirmation of this principle in the 20th century at the universal level is more clearly revealed in the obligation of states to refrain in their international relations from the threat or use of force against the territorial integrity of any state, provided for in Article 2.4 of the UN Charter. The Declaration of the UN General Assembly "On Principles of International Law concerning Friendly Relations and Co-operation among States in accordance with the Charter of the United Nations" of 1970 notes that every state shall refrain from any action aimed at partial or total disruption of the national unity and territorial integrity of any other State or country. Further, it is noted that the territory of a State shall not be the object of military occupation resulting from the use of force in contravention of the provisions of the Charter. The territory of a State shall not be the object of acquisition by another State resulting from the threat or use of force.

As an independent principle, the principle of territorial integrity is enshrined in the 1975 Helsinki Final Act of the CSCE. The main content of this principle is that the states will respect the territorial integrity of each other. Every state must refrain from any illegal action violating the territorial integrity of any other state. The territory of a state is not the object of military occupation in contravention of international law, the participating states will respect territorial integrity of all of other participating states. Accordingly, they will refrain from any action inconsistent with the purposes and principles of the Charter of the United Nations against the territorial integrity, political independence or the unity of any participating State, and in particular from any such action constituting a threat or use of force. Provisions on territorial integrity have been also enshrined in the Charter of the Organization of American States (Articles 1, 21 and 28), Constitutive Act of the African Union (Article 3), Charter of the Organization of

Islamic Cooperation (Articles 1.3, 1.4 and 2.4), Charter of the Commonwealth of Independent States (Article 3), and other international documents.[203]

In general, territorial integrity of a state means that the states must refrain from any acts aimed at separation of the foreign territory. Such acts may be in peaceful or non-peaceful form, military character or threat to use of force. However, all of these are contradictory to law. Conformity of the concepts of the inviolability of the state territory and the territorial integrity of the state gives a ground to consider them as different sides of the same principle.

6.9. The principle of inviolability of borders

The principle of inviolability of borders, being established as an independent principle in the Final Act of the CSCE of 1975, was recognized as a more independent and mandatory norm in international relations. The boundaries of the state can in no case be changed without its consent. Normative content of the principle of inviolability of borders includes these elements: recognition of establishment of existing borders in accordance with international law from legal point of view; refusal from any territorial claim at present and in the future; refusal from any conspiracy to these frontiers, including use of force or threat of force.[204]

A clear example of the violation of the principle of territorial integrity of the states and the principle of inviolability of the borders is the factor of military occupation of the territories of Azerbaijan by Armenia for a long time. Currently, due to the determination of borders between Armenia and Azerbaijan there have been sufficient number of violations of the borders of Azerbaijan and efforts to consider those territories as Armenian territories by Armenia. By defining such kind of situations, the borders of Azerbaijan are getting restored. Besides, illegal visits to the territory of Azerbaijan by Armenia is serious threat to the principle of inviolability of the borders.

The aforementioned facts reaffirm continuing grave violation of the principles of territorial integrity of states and inviolability of borders by Armenia.

6.10. The principle of respect to human rights and fundamental principles

The principle of respect to human rights and fundamental principles has been generally prescribed in the Charter of the UN and later it was enshrined in the Helsinki Final Act of CSCE adopted in 1975 as one of the fundamental principles of international law. In general, main principles of human rights have been enshrined in the UN Charter, the UDHR (1948), the ICCPR (1966), the ICESCR (1966), the CRC (1989), the Convention "On the Elimination of All Forms of Racial Discrimination" (1965), the Convention "On the Elimination of All Forms of Discrimination against Women" (1979), etc.[205]

Human rights violations in the result of the Armenia-Azerbaijan armed conflict, and occupation of the territories of Azerbaijan by Armenia can be assessed in three aspects.

The first aspect of the violation is the infringement of the right to life of people – non-Armenian origin citizens of Azerbaijan during the armed conflict.

[203] Aliyev A.I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, "Nurlar" Publishing, 2018, pp. 10-11
[204] Aliyev A. I. Human rights. Coursebook. Baku, "Nurlar" Publishing, 2019, pp.32-33 [in Azerbaijani]
[205] Aliyev A. I. Human rights. Coursebook. Baku, "Nurlar" Publishing, 2019, pp.24-26 [in Azerbaijani]

In the context of committing of international crimes by Armenia against Azerbaijan, the second aspect of the human rights violation is related to occurrence of approximately 1 million refugees and internally displaced persons in the result of aggression and other international crimes, as well as grave violation of rights of those people.

The third aspect of the human rights violation as a result of the international crimes committed by Armenia relates to the deprivation of citizens of Azerbaijan of the realization of subjective opportunities inherent to them, as a result of their capture, hostage or missing due to the armed conflict. It should be taken into consideration that human rights (for example, right to life, right to prohibition of torture, right to prohibition of slavery and forced labour, etc.) of hundreds of citizens of Azerbaijan, who are in Armenian captivity, which they possessed in accordance with international law, were massively, systematically and widely violated. This is proved by the numerous facts of different violations, committed against the citizens of Azerbaijan in Armenian captivity, regardless of age, sex, health and other criteria.[206]

The above-mentioned facts are some examples of numerous facts of grave violations of the principle of the respect to human rights and fundamental freedoms by Armenia.

Conclusion: *Armenia having gained its independence in 1991 avoided to integrate in accordance with the existing norms and principles of international legal order and this has resulted in grave violations of fundamental principles of international law, which is the basis of the regulation of international relations including non-fulfillment of all international legal norms, in particular jus cogens norms, and in committing large scale international crimes.*

6.11. Committed international crimes

International crimes committed by Armenia appear in three main directions and specificities:

International crimes committed from the beginning of occupation of the Azerbaijani territories and during the occupation till the date of declaration of temporary ceasefire;

International crimes committed from the date of the declaration of the temporary ceasefire to the date of September 27, 2020;

International crimes committed during the military operations starting from the date of September 27, 2020.

Characteristic crimes for all the three period are:

Aggression

Genocide

Crimes against humanity

War crimes (war crimes in a broader meaning is one of the violations of international humanitarian law. Sometimes they are called as infringement of law of war or customs of war).

Main war crimes committed by Armenia are:

intentional killing of a person;

[206] Aliyev A.I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, “Nurlar” Publishing, 2018, pp. 24-31

torture and inhuman treatment;

extensive destruction and appropriation of property, not justified by military necessity and carried out unlawfully and in big scale;

- deprivation of the prisoners of war and civilians from the right to fair trial or conduct of illegal courts;

- taking of hostage;

- making the civil population and individual civilians target of committed attacks;

- unjustifiable delay in the return of the prisoners of war or civilians;

- use of poisoned weapons or other weapons for the purpose of causing unnecessary suffering;

- destruction of cities, towns or villages without any purpose;

- attacking or bombarding, by whatever means, towns, villages, dwellings or buildings which are undefended;

- seizure, destruction, and intentional damage to the educational, artistic and scientific buildings, religious and historical monuments, artistic and scientific works;

- looting of public or private property;

- use of war techniques and instruments for the purposes of having widespread, long-lasting and severe damage to the environment not justified by military necessity during the armed conflict;

- financing mercenaries, conducting trainings for them and involving them to military operations (Although it is for a long time Azerbaijan has been the Party to the International Convention against the recruitment, use, financing and training of mercenaries of 4 December 1989, Armenia joined this Convention in the last days of October 2020. Thus, Armenia not joining to this Convention for very long time had not fulfill its obligations in this field, or avoided to fulfill its obligations, and always used mercenaries for committing international crimes against Azerbaijan. There are sufficient number of facts on this issue[207]);

- involvement of people aged under 15 to the military operations;[208]

- settlement by Armenia of parts of its civilian population into the territories it occupied (For example, it was mentioned in the *Report of the OSCE Fact-Finding Mission "On situation of occupied territories of Azerbaijan surrounding Nagorno-Karabakh" of February 28, 2005 that "settlement figures for the areas discussed in this report, whose populations the Fact-Finding Mission has interviewed, counted or directly observed, are as follows: in Kalbajar Region approximately 1,500; in Aghdam Region from 800 to 1,000, in Fuzuli Region under 10; in Jabrayil Region under 100; in Zangelan Region from 700 to 1,000; and in Qubadly Region from 1000 to 1,500.*[209] At the same time, according to the estimates of the Migration Representation on South Caucasus of the International Committee of the Red Cross of October 25 2004, approximately 15 families are being transferred to Nagorno-Karabakh every month on average,

[207] Aliyev A.I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, "Nurlar" Publishing, 2018, pp. 59-60

[208] https://mail.mia.az/w1000496/1000496; https://xalqqazeti.com/az/news/61046; http://yap.org.az/az/view/news/46545/sedaqet-veliyeva-ermenistanin-fashist-rejimi-herbi-emeliyyatlara-ushaqlari-celb-etmesine-gore-sert-cezalandirilmalidir

[209] www.legal-tools.org/doc/b08893/pdf/

and in 2004 the number of such families reached 200. Furthermore, according to open sources, 120 Armenian families were relocated to the occupied territories during the first six months of 2004.[210] As per information of the State Commission of the Republic of Azerbaijan on Prisoners of War, Missing Persons and Hostages on 2015, total 23000 persons were transferred to the occupied territories of Azerbaijan for unlawful settlement, including to the occupied Nagorno-Karabakh of Azerbaijan – 8500; Lachin 13000; Kalbajar 700; Zangilan 520; and Jabrayil 280[211]).

5. After the trilateral Statement signed among Azerbaijan, Russia and Armenia on November 10, 2020, Armenia again committed crimes, such as organization of illegal armed groups, terror, environmental crimes and other crimes that according to the criminal legislation of Azerbaijan are punishable acts.

Conclusion: *The above-mentioned confirms that, the violation of the rights of internally displaced persons of Azerbaijan by Armenia has been accompanied with serious international crimes committed by Armenia.*

[210]Aliyev A.I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, "Nurlar" Publishing, 2018, pp. 123-130

[211] www.human.gov.az/imagemanager/images/xerite_big.jpg

7. Approximate scope of damage caused by the occupation

The scope of damage caused by Armenia is very broad. These encompasses tens of thousands of people killed, families displaced for years, people who have lost all their property, destroyed infrastructure and houses, irreparable historical-cultural-religious monuments, severe and irreparable damage to the environment and nature, and so on. Moral damage is no longer measurable and irreparable.

It will take many years of hard work and investment to rehabilitate these areas. It should be emphasized once again that the Armenians have long pursued a policy of "burnt land" in the occupied territories, and these areas have been almost completely rendered unusable. Life in these areas stopped and property was looted.

Thus, the scope of damage caused by Armenia can be estimated approximately in the following areas:

Direct damage includes:

- demolition of existing state and private (including collective) buildings and looting of their property (equipment, vehicles, household items, etc.);
- usurpation of agricultural products and live house animals;
- destruction of infrastructure (roads; water, sewage, gas, electricity and communication lines; power plants, etc.);
- destruction of artificial and natural perennial crops;
- large-scale damage as a result of demolition, looting or sale of religious and historical monuments;
- assimilation of cultural heritage;
- destruction of archives;
- soil degradation, incineration, erosion, biodiversity degradation and environmental pollution;
- the existence of large, long-term costs associated with the complete or partial destruction of areas with various heavy weapons, as well as the clearance of areas from mines and other explosive weapons;
- the impossibility of cultivating and using these areas for a long time, the demand for large funds for their normalization;
- large-scale looting of mineral deposits, mineral resources, etc.

Note: In addition to the destroyed property, direct damage must also take into account the cost of creating that property.

Lost benefits include:

- income that can be obtained from the destroyed production areas (plants, factories, agricultural processing enterprises, etc.);

- revenues from the use of subsoil (gold, stone, water, etc.);
- income from domestic and foreign tourism opportunities;
- income from arable (pasture) areas (agriculture and livestock);
- deprivation of state and local budgets of taxes and other forms of levies;
- unused lands as a result of dehydration of previously irrigated areas; and so on.

Other damages include:

- the destruction of the employment system and the associated increase in the financial burden on the Azerbaijan state related to social security;
- reduction of gross domestic product;
- expenditures incurred by the state in connection with IDPs (general accommodation or living conditions, benefits, social payments, privileges, etc.);
- expenses for restoration of the work of the state bodies related to the occupied administrative management;
- expenditures and income to be received after a long period of time until life returns to its previous state; and so on.

8. Existing international mechanisms

Various international documents have been adopted and a number of international organizational mechanisms have been established to restore the violated rights of Internally Displaced Persons. In this section, these international documents and organizational mechanisms are analyzed.

8.1. International documents

The international documents covered by this Report can be divided into the following groups:

A. International documents providing for the protection of human rights and responsibility for international crimes committed during military operations: Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (1948); Convention on the Non-Applicability of Statutory Limitations to War Crimes and Crimes Against Humanity (1968); European Convention for the Peaceful Settlement of Disputes (1957); Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict (1954); Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage (1972); Geneva Conventions for the Protection of War Victims (1949) and their Additional Protocols (1977); Convention on Cluster Munitions (2008); Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage (2003); ICC's Rome Statute (1998); and so on.

B. International documents regulating human rights in general: UDHR (1948); ICCPR (1966); ICESCR (1966); ECHR (1950) and its Additional Protocols; CRC (1989); Charter of Fundamental Rights of the EU; Convention Relating to the Status of Refugees (1951) and its Additional Protocol (1967); Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (1984); and so on.

C. International documents that have a political weight but not legally binding: Declaration on the Preparation of Societies for life in Peace (1978); Declaration and Programme of Action on a Culture of Peace (1999); New York Declaration for Refugees and Migrants (2016); Vienna Declaration on Crime and Justice (2000); Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law (2005); UN Principles on Housing and Property Restitution for Refugees and Displaced Persons (Pinheiro Principles, 2005); Guiding Principles on Internal Displacement[212] (1998); and so on.

[212] The Guiding Principles on Internal Displacement consist of 30 principles that ensure the rights of IDPs. These principles are the result of a study of international law that has focused on solving the problems of IDPs for several years. The principles are based on five blocks: general principles, principles relating to protection from displacement, principles relating to protection during displacement, principles relating to humanitarian assistance, principles relating to return, resettlement and reintegration (Simon Bagshaw. Internally displaced persons at the fifty-fourth session of the United Nations Commission on human rights, 1998, p. 549).

In addition to the above, the documents adopted by the UN, the Council of Europe, the EU, the OSCE and other international organizations also affect the topic of the current Report and are analyzed in detail in Section 4.

All the above-mentioned international documents also play an important role in protecting the rights of IDPs from the point of view of general human rights. However, specific international documents are also very important in protecting the rights of each group of people.

From this point of view, the UN Principles on Housing and Property Restitution for Refugees and Displaced Persons *(Pinheiro Principles, 2005)* should be specifically mentioned as a specific document related to IDPs. These principles are based on the progressive provisions of national restitution programs for Bosnia and Herzegovina, Burundi, Cambodia, Cyprus, Guatemala, Kosovo, South Africa and Rwanda. Pinheiro's principles reflected in his Preamble the "*right to return in safety and dignity"* of all refugees and IDPs. At the same time, the preamble of the document states that the right to restitution is important in resolving the conflict and building peace after the conflict. In general, the Pinheiro principles include the following key principles, aimed at assisting national and international stakeholders in resolving legal and technical issues of property restitution:

- All refugees and displaced persons have the right to have restored to them any housing, land and/or property of which they were arbitrarily or unlawfully deprived, or to be compensated for any housing, land and/ or property that is factually impossible to restore as determined by an independent, impartial tribunal;
- States should incorporate provisions against displacement into domestic legislation, consistent with international human rights and humanitarian law and related standards, and should extend this protection to everyone within their legal jurisdiction or effective control;
- States shall prohibit forced eviction, demolition of houses and destruction of agricultural areas and the arbitrary confiscation or expropriation of land as a punitive measure or as a means or method of war;
- States shall, when necessary, request from other States or international organizations the financial and/or technical assistance required to facilitate the return of displaced persons;
- States shall establish procedures, institutions and mechanisms to assess restitution requirements. If States are unable to implement these procedures and mechanisms, they shall request the establishment of a provisional regime by the relevant international organizations to ensure effective restitution measures;
- The restitution claim applies to any person deprived of property, and states cannot impose any conditions for this claim. States shall establish appropriate centers for restitution requirements. Clear deadlines shall be set for these requirements;
- If IDPs do not have documents on their property, administrative and judicial bodies can independently confirm the facts on these claims;
- The right to property restoration shall be encouraged and protected by the "international community".

The principles also require states to take concrete measures against the destruction or looting of property. In general, IDPs have the right to full and effective compensation as part of the restitution process.

Conclusion: *Azerbaijan has the right to speak to the international community with the demand for the restoration of the violated rights of IDPs, based on the above provisions and important international documents adopted in the field of human rights as a whole. The international organizations, including the United Nations, shall work in accordance with the important norms set out in the UN Principles on Housing and Property Restitution for Refugees and Displaced Persons (Pinheiro Principles, 2005) and other international documents, to include provisions on the restoration of property also in future peace agreements on the Armenian-Azerbaijani conflict. Although none of the international agreements signed on the Armenian-Azerbaijani conflict currently contains these provisions, our state fully reserves the right to bring this issue to the agenda of the UN and other international organizations. This right fully defines the responsibility of Armenia, and since the damage is accompanied by committing of important international crimes, it is always characterized by the right to sue without limitation.*

8.2. International organizational mechanisms

International organizational mechanisms in the field of protection of the rights of IDPs include various mechanisms under the UN, mechanisms established by the OSCE, the Council of Europe, the International Organization for Migration and other international organizations. Post-conflict mechanisms usually involve the UN.

First of all, the UN human rights committees deserve special mention. Human rights committees have a mechanism for the state to complain against the state and a mechanism for a person to complain against the state (individual). Some universal international human rights instruments, such as the ICCPR, the 1984 Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment, and the 1990 Convention for the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families, and other international documents provide a mechanism for inter-state complaints. However, these mechanisms have not yet been utilized by any state.[213] For this mechanism to work, a member state must make a special statement, but states do not do it.

The only exception may be the 1965 Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination. For the purposes of this Convention, the term "racial discrimination" shall mean any distinction, exclusion, restriction or preference based on race, colour, descent, or national or ethnic origin which has the purpose or effect of nullifying or impairing the recognition, enjoyment or exercise, on an equal footing, of human rights and fundamental freedoms in the political, economic, social, cultural or any other field of public life (article 1). Thus, in 2018, Palestine filed such a complaint against Israel, based on the binding nature set out in Articles 11-13

[213] https://www.ag.gov.au/rights-and-protections/human-rights-and-anti-discrimination/human-rights-scrutiny/public-sector-guidance-sheets/complaints-mechanisms-under-human-rights-treaties#complaints-by-states

of this Convention.[214] Following this, Qatar filed complaints against the Kingdom of Saudi Arabia and Qatar against the United Arab Emirates. These were the first three complaints submitted to the Committee. In 2019, the Committee made a positive decision to accept these complaints. It should be noted that Article 22 of the Convention provides for the submission of an interstate complaint through the UN ICJ. Through this mechanism, Ukraine filed a complaint against Russia (currently under consideration).

There are the following UN human rights committees:

1. HRC was established on the basis of the ICCPR.

2. The Committee on Economic, Social and Cultural Rights is the only committee in this area that has not been established on the basis of an international treaty, i.e. on the basis of specific provisions of the ICESCR. This Committee was established by a resolution of the UN Economic and Social Council in 1984.

3. The Committee against Torture was established under the 1984 Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment.

4. The Committee on the Elimination of Racial Discrimination was established under the 1965 Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination.

5. The Committee on the Elimination of Discrimination against Women was established under the 1979 Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women.

6. The Committee on the Rights of the Child was established under the CRC.

7. The Committee for the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families was established under the 1990 Convention for the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families.

8. The Committee on the Rights of Persons with Disabilities was established under the 2006 Convention on the Rights of Persons with Disabilities.

9. The Committee for the Prevention of Violent Disappearances was established under the 2006 Convention for the Protection of All Persons from Violent Disappearances.[215]

All international organizations, including the United Nations, promote the principle of "durable solutions" to the problems of IDPs. According to this principle, "a durable solution is ensured when IDPs no longer need any specific assistance and protection in connection with their relocation, and their human rights are ensured without any discrimination due to relocation."[216]

The UN durable solution framework uses a number of criteria to determine the extent to which IDPs have achieved a durable solution:

- Long-term security, personal safety and freedom of movement;
- Relevant living standards that provide minimum access to adequate food, water, housing, health care and basic education;
- Availability of jobs and livelihood;

[214] https://www.ejiltalk.org/icerd-and-palestines-inter-state-complaint/
[215] Aliyev A. I. Human rights. Coursebook. Baku, “Nurlar” Publishing, 2019, pp. 223-230 [in Azerbaijani]
[216] “Framework on Durable Solutions for Internally Displaced Persons”, United Nations, A/HRC/13/21/Add.4, Report of the Representative of the Secretary-General on the human rights of internally displaced persons. Human Rights Council, Thirteenth session, 2009.

- Access to effective mechanisms for the restoration of housing, land and property or the payment of compensation; and so on.

Ensuring the following criteria in different contexts is important to achieve a durable solution:

- Access to personal and other documents and ensuring their duplication;
- Voluntary reunion with family members separated due to relocation;
- Participate in decision-making on an equal conditions with the local population at all levels;
- Availability of effective mechanisms for access to court, payment of compensation and access to information on the reasons for the violation of rights in connection with the relocation.[217]

The researches rightly emphasize that "the restoration of pre-war property rights of IDPs and refugees is very important for the restoration of peace."[218] To make the return of people durable, people must be able to restore their homes, lands and belongings.[219]

Among the effective mechanisms is the Holocaust Victims Assets Program, established in 2000 and commissioned by the International Organization for Migration. The organization was also tasked with the Iraqi Property Claims Commission (IPCC), which dealt with property restitution in Saddam Hussein era.

In the recent past, the European Commission has proposed the establishment of a Multilateral Investment Court as an international claims tribunal.[220] This Court would focus not on the past compensation claims, but on future claims. Foreign investors will be able to file their claims in a court, which has a binding decision based on international law. As Azerbaijan is not a member of the EU, it cannot benefit from this mechanism, but nevertheless the experience of this mechanism can be used in the future to establish a mechanism for the legal settlement of Azerbaijan's claims against Armenia.

Speaking of international organizational mechanisms, the reports of some international organizations on Azerbaijani IDPs should also be noted. For example, the destruction of Azerbaijani towns, villages and property by Armenians was noted in the 2011 OSCE report.[221] In addition, it was stated that the Armenian government did not take any measures to prevent the destruction and looting of the occupied territories of Azerbaijan, although looting is prohibited by the 1949 Geneva Convention for the Protection of Victims of War.[222]

Armenia's long-term illegal settlement policy in the occupied territories of Azerbaijan is also evidence of the direct violation of the rights of Azerbaijani IDPs (see more on this in 6.11

[217] The World Bank Annual Report 2011: Year in Review// file:///C:/Users/User/Downloads/644400REPLACEM0t0201109780821388280.pdf
[218] Hans van Houtte, Mass Property Claim Resolution in a Post-War Society: The Commission for real property claims in Bosnia and Herzegovina, The International and Comparative Law Quarterly, 1999, Vol.48, No.3, p.625
[219] Preparing for the future: protecting Iraqi refugees and Internally Displaced Persons, Summary Report, 2008, p. 9-10.
[220] Jeremy K. Sharpe. The future of International Claims Commission: conceptualizing the EU's proposed multilateral investment court as an International Claims Tribunal, 2017
[221] Crisis Group Policy Briefing, №67, 2012, p.11
[222] Nagorno-Karabakh: Vıewıng The Conflıct From The Ground Europe Report N°166 – 14 September 2005// https://www.files.ethz.ch/isn/13594/166_nagorno-karabakh.pdf

(p. 71)). All these actions are a serious violation of international law, especially international humanitarian law. Thus, Article 49 of the Geneva Convention for the Protection of Victims of War of 1949 explicitly states that an occupying state may not deport or relocate part of its civilian population to the occupied territories. Pursuant to Article 85.4 (a) of the Additional Protocol I of 1977 to the Geneva Conventions for the Protection of Victims of War of 1949, relocation of part of its civilian population to the occupied territory or deportation of all or part of the population of the occupied territory, or their relocation within or outside the occupied territory by the occupying State is a serious violation of this international legal instrument. Pursuant to Article 8.2 (b) (VIII) of the ICC Rome Statute, the direct or indirect resettlement of part of its civilian population by an occupied State is considered a serious violation of the laws and customs of an international armed conflict and hence is a war crime. In addition, the draft Code of Crimes against the Peace and Security of Mankind, drafted by the UN Commission on International Law in 1991, states that resettlement and demographic change in the occupied territories is an "exceptionally serious war crime" (Article 22.2), and the resettlement of civilians by the occupying power to the occupied territories is defined as a "war crime" (Article 20) in document of 1996 under the same title.

Conclusion: *The existing international organizational mechanisms for the restoration of the violated rights of IDPs in the world, using this experience and based on the provisions of international documents, give full grounds for the establishment of a specific international organizational mechanism for the restoration of the rights of IDPs in Azerbaijan.*

9. The experience of other countries

Within the framework of this Report it is important to study the experience of the states where many property and compensation claims were settled:

1. Bosnia and Herzegovina Tribunal;
2. Iran - US Claims Tribunal;
3. UN Compensation Commission on Iraq-Kuwait Conflict;
4. Eritrea-Ethiopia Claims Commission;
5. US experience;
6. Holocaust Victims Assets Program;
7. Iraqi experience;
8. US-UK experience.

Bosnia and Herzegovina Tribunal (Dayton Commission). As a result of the 1992-1995 war in Bosnia and Herzegovina, more than 2 million people were exiled and about 1 million of them were internally displaced. Annex 7 to the Dayton Agreement, which ended the war, included an important provision on the property rights of these individuals: "All refugees and IDPs have the right freely to return to their homes of origin. They shall have the right to have restored to them property of which they were deprived in the course of hostilities since 1991 and to be compensated for any property that cannot be restored to them."[223]

To this end, the Dayton Peace Agreement established the Commission for Real Property Claims of Displaced Persons and Refugees as a separate body (the Dayton Commission). The Dayton Commission includes 3 international members and 6 local members. International members were appointed by the ECtHR President (former UNHCR Commissioner and two university professors), and local members were appointed by three conflicting countries (usually comprised of the Deputy Minister for Refugees and the Head of the Real Estate Registry). In addition, with the Commission's 250 local staff, decisions were made at the plenary session.[224]

The Dayton Commission is considered a special kind of international body.[225] Thus, the Dayton Agreement was signed by the EU's Special Representative, France, Germany, Russia, the United Kingdom and the United States as witnesses; at the same time, the Commission was funded by the EU, the United States, Italy, the Netherlands, Canada, Switzerland, Sweden and other countries.

It is empowered to accept and decide on the real estate claims against Bosnia and Herzegovina. Thus, the following claims could be submitted to the Dayton Commission on Real Estate:

1. Return to property (approximately 50 percent of claims have chosen this);
2. Receive compensation for destroyed property;

[223] Dayton Peace Agreement, 1995 // https://www.osce.org/bih/126173
[224] Hans van Houtte, Mass Property Claim Resolution in a Post-War Society: The Commission for real property claims in Bosnia and Herzegovina, The International and Comparative Law Quarterly, 1999, Vol.48, No.3, p.627
[225] Hans van Houtte, Mass Property Claim Resolution in a Post-War Society: The Commission for real property claims in Bosnia and Herzegovina, The International and Comparative Law Quarterly, 1999, Vol.48, No.3, p.628

3. To confirm the right of ownership.[226]

The Dayton Commission's decisions are final and there is no mechanism to appeal them. The Commission, which ended its mandate in 2003, has made a number of final decisions on real estate.[227]

Some of the difficulties faced by the Dayton Commission were related to the loss and destruction of relevant real estate documents (approximately 30 percent), non-recognition of full ownership, or forced refusal of the property rights by threat of arms (the latter was considered invalid). Similarly, in the issue of compensation, there were issues related to the determination of the pre-war value of property, and the determination of the market price as a result of devaluations. Although the Dayton Agreement provided not only monetary compensation for destroyed property, but also a form of bonds that gave the right to acquire property in the future, there were serious difficulties in the practical operation of this mechanism.

Iran - US Claims Tribunal. Established in 1981 as one of the elements in resolving the US-Iran crisis, the Tribunal examined more than 500 claims and made appropriate decisions.

The tribunal held meetings in the 9-member and 3 arbitrators chambers. The Tribunal used mixed jurisdictions in investigating the claims. Sometimes local law, sometimes the law of the respondent country, and sometimes the principles of law applied by different countries were referred to.[228] The presence of a contract as the main document in the examination of the claims increased the chances of ensuring the claim. In some cases, the Tribunal required external experts to assess the damage. For example, in the case of *"Richard D. Harza v."Iran"*, the Tribunal involved engineers- experts to investigate the quality of the alleged work and made a decision based on it.[229] Using the principle of "account stated", the Tribunal noted that if the submitted invoice was not objected to within a certain period of time, the recipient was obliged to execute it.[230]

Thus, the Tribunal referred to the provisions of both private international law and public international law. In general, in international practice, in order for claims to be successful, it is recommended that the plaintiffs rely less on domestic law; it is recommended that they refer to treaty provisions, provisions of private international law, or general principles of law adopted by different legal systems.[231]

---

[226] Hans van Houtte, Mass Property Claim Resolution in a Post-War Society: The Commission for real property claims in Bosnia and Herzegovina, The International and Comparative Law Quarterly, 1999, Vol.48, No.3, p.633

[227] http://www.nuhanovicfoundation.org/en/legal-instruments/commission-for-real-property-claims-of-refugees-and-displaced-persons-in-bosnia herzegovina / #: ~: text = 1995% 20 % 7C% 20Commission% 20for% 20Real% 20property, Displaced% 20Persons% 20in% 20Bosnia% 20Herzegovina & text = Its% 20mandate% 20was% 20to% 20guarantee, gain% 20compensation% 20for% 20their% 20loss

[228] Crook, John, Applicable law in international commercial arbitration: the Iran-US-Claims Tribunal Experience, 83 AJIL 1989, p. 293

[229]Crook, John, Applicable law in international commercial arbitration: the Iran-US-Claims Tribunal Experience, 83 AJIL 1989, p. 289

[230] 4 Iran-US CTR 212, 221 (1983 III). Accord Houston Contracting Co. v. National Iranian Oil Co., para 73, IALR, Aug. 1988 at 16, 176, 16, 185

[231] Crook, John, Applicable law in international commercial arbitration: the Iran-US-Claims Tribunal Experience, 83 AJIL 1989, p. 311

One of the key factors for the successful operation of any new tribunal is its funding. The Tribunal, established in 1981, required Iran to deposit $ 1 billion to enforce decisions on compensation payments against Iran. At the same time, when this amount fell to the level of $ 500 million, Iran undertook to transfer additional funds to it.[232]

UN Compensation Commission on Iraq-Kuwait Conflict. A UN Compensation Commission was established under the UN Security Council in 1991 to investigate the claims resulting of the Iraqi occupation of Kuwait. For this purpose, a special "Compensation Fund" was established (to strengthen the financial maintenance of this Commission, a mechanism was applied to direct the proceeds from the sale of Iraqi oil to the Compensation Fund[233]).

This Compensation Commission was established on the basis of UN Security Council Resolution No. 687 of 1991. The Commission was given a fact-finding mandate to confirm that the damage was caused directly by the occupation of Kuwait.

Eritrea - Ethiopian Claims Commission. This body was established as an arbitration on the basis of a decision between the two states. The Commission determined the amount of compensation for both parties. At the same time, in 2009, the Commission decided that Ethiopia should pay Eritrea $ 50,000 for the deliberate damage of an ancient Eritrean monument by Ethiopian troops.[234]

US experience. The U.S. Foreign Complaints Commission acts as a quasi-judicial body under the U.S. Department of Justice and investigates U.S. citizens' claims against foreign states under a special jurisdiction granted by Congress, international settlement agreements, or at the request of the Secretary of State. The Commission was established in 1954 and replaced the War Claims Commission and the International Claims Commission. A total of 43 programs were implemented during the activities of these organizations and examined the claims against the Federal Republic of Germany, Iran, Yugoslavia, Bulgaria, Romania, Hungary, the USSR, Czechoslovakia, Poland, Italy, Cuba, China, the German Democratic Republic, Vietnam, Ethiopia, Egypt, Panama and Albania. As a result, many decisions have been made on claims worth billions of dollars.[235]

Holocaust Victims Assets Programme. The Hardship Fund was set up by the German government to compensate those who lost their health as a result of the Nazi persecution. Funds were managed by the "Claims Conference". Since 2011, the Fund included a one-time compensation mechanism for Holocaust victims. This opportunity was given to Jews who were at a distance of 100 km taken from the offensive line of the German army from June 22, 1941 to January 27, 1944 and forced to flee.

The Iraqi experience. The International Organization for Migration's Iraq Property Claim Commission (IPCC) dealt with property restitution during the time of Saddam Hussein.

US - UK experience. The Treaty of Amity, Commerce and Navigation (Jay's Treaty) between the United States and Great Britain, signed in 1794, is almost one of the primary mechanisms for mass claims and was established to investigate the claims of the parties against each other.

---

[232] Chiara Giagretti, Crafting a successful International mass claims commission, 2017.
[233] Chiara Giagretti, Crafting a successful International mass claims commission, 2017.
[234] Protection of cultural property: Military guide, O'Keefe, Roger, Péron, Camille, 2019, p.2; Roger O'Keefe, Camille Péron, Tofig Musayev, Gianluca Ferrari Protection of Cultural Property. Military Manual. UNESCO, 2016, p.2 // http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/pdf/MilitaryManuel-En.pdf
[235] https://www.justice.gov/fcsc/about-commission

Conclusion: *The brief analysis conducted in this section also shows that there is a serious international experience in compensating for the damage caused to the violated rights of refugees and internally displaced persons. From this point of view, within the framework of the "right to return in safety and dignity" of Azerbaijani IDPs mentioned in UN Security Council Resolutions 822, 853, 874 and 884 adopted in connection with the Armenian-Azerbaijani conflict, the mechanisms for legal settlement of existing problems should be identified and should found its real solution.*

10. International judicial mechanisms

The following international judicial mechanisms were considered in connection with the report:

- UN ICJ;
- ICC;
- ECtHR;
- African Court of Human Rights;
- Inter-American Court of Human Rights;
- Ad hoc international tribunals.

UN ICJ. The UN ICJ is one of the six main permanent bodies of the United Nations, established in 1945 by the UN Charter and based in the Hague. Its main responsibilities are to resolve legal disputes submitted by states and to provide advisory opinions on legal issues submitted to it by competent international bodies and agencies.

The UN ICJ cannot consider disputes between individuals and the state and between individuals. Disputes between states may be considered with the consent of all parties. Thus, the power of the court is not mandatory for the state, but optional. However, if any state does not comply with the decision of the UN ICJ without any legal basis, then the UN Security Council can take adequate measures.

At the same time, the UN Charter provides for several options for recognizing its binding jurisdiction: a) the state may issue a relevant statement containing articles on binding jurisdiction; b) may choose the binding jurisdiction of the UN ICJ as a party to a bilateral international agreement (peacekeeping agreements, peace and cooperation agreements, etc.).

The jurisdiction of the United Nations ICJ includes all matters relating to international law and any damage caused by an act contrary to its international obligations. Thus, in order to file a lawsuit against a UN member state in the UN ICJ: the opposing state must agree to it; in order for a UN ICJ decision to be binding, there shall be a signed agreement between those states (for example, an agreement on the investigation of property claims of victims of the conflict, etc.). Thus, the UN ICJ rejected Georgia's complaint against Russia for non-compliance.[236]

ICC. In July 1998, for the first time in history, 120 UN member states signed an agreement in Rome to establish an international criminal court with permanent jurisdiction. This agreement was ratified by 60 states on July 1, 2002 and entered into force. As of 2017, 124 countries are parties to the Rome Statute of the ICC. The main objectives of the ICC are to protect human rights and freedoms, to ensure that those responsible for crimes against peace and humanity are brought to justice and punished, and to prevent such crimes in the future. According to Article 4 of the Rome Statute of the ICC, the ICC is a subject of international law.

The ICC's Rome Statute contains various provisions on the protection of human rights. These norms include the rights of persons during an investigation (Article 55), the presumption of innocence (Article 66), the rights of the accused (Article 67), the protection of victims and

[236] https://www.amerikaninsesi.org/a/beynlxalq-dalt-mhkmsi-gurcustann-rusiya-il-bal-ikaytin-xitam-verib-119072724/721411.html

witnesses, and their participation in proceedings (Article 68), reparations to victims (Article 75), appeal against the decision and verdict of acquittal or conviction (Article 81), payment of compensation to the arrested or convicted person (Article 85), etc.[237]

One of the specific features of the ICC is that its jurisdiction (ratione temporis) applies only to crimes committed after the entry into force of the Rome Statute. ICC also plays an important role in restoring violated human rights. The ICC's Rome Statute, unlike the statutes of international criminal tribunals in the former Yugoslavia and Rwanda, establishes the principles of compensation for victims: restitution, compensation and rehabilitation (Article 75.1). The protection of victims is also provided for in Article 79 of the ICC Rome Statute. The article states that a Trust Fund will be established by the decision of the Assembly of States Parties in the interests of victims of crimes under the jurisdiction of the ICC and their families.

It should be noted that the ICC can only judge individuals. In addition, Azerbaijan and Armenia have not yet ratified the Rome Statute of the ICC.

ECtHR. The ECtHR has jurisdiction over individual and interstate complaints from Armenia and Azerbaijan for joining the ECHR. Although the ECtHR's jurisdiction applies to violations beyond 2002 for both states, in the event of a "continuing" violation, events may begin before that date. On this basis, the ECtHR ruled in favor of the IDPs from the Armenian-occupied Lachin region of Azerbaijan, "*Chiragov and others v. Armenia*"and made a relevant decision.

The ECtHR considered a number of cases, including the following, as ongoing violations:

1. *Applications of Chechen citizens against Russia*. The ECtHR ruled on 250 cases in which it found violations of the right to life, lack of effective investigation, the right to property, etc. in relation to murdered and missing persons of Chechen origin. Among them: "*Esmukhambetov v. Russia*"[238]; "*Inderbiyeva v. Russia*"[239]; "*Aslakhanova and Others v. Russia*"[240]; "*Turluyeva v. Russia*"[241];

2. "*Al-Skeini v. United Kingdom*".[242] The case alleges a failure to conduct an effective investigation about civilians killed during the British occupation of the Iraqi city of Basra;

3. "*Georgia v. Russia*".[243] The case covers human rights violations during the 2008 Georgian-Russian conflict and the resulting displacement of 300,000 people from Abkhazia and South Ossetia. In this case, although the violation of certain rights was upheld by the ECtHR, the violation of property rights was not confirmed[244]; and so on.

Despite "*Chiragov and others v. Armenia*" application was submitted to the ECtHR in 2005, the decision was made only 10 years later, in 2015. The Azerbaijani state acted as a third party in this case. The applicants stated that they were Azerbaijani Kurds living in the Lachin region and that their ancestors had lived there for hundreds of years. On May 17, 1992, they were forcibly relocated from their Lachin region to Baku. Since then, they have not been able to return to their homes and property due to the Armenian occupation. The applicants stated that

[237] Aliyev A. I. Human rights. Coursebook. Baku, "Nurlar" Publishing, 2019, pp.243-244 [in Azerbaijani]
[238] http://hudoc.echr.coe.int/eng-press?i=003-3487263-3928922
[239] http://hudoc.echr.coe.int/eng-press?i=003-3891816-4485929
[240] http://hudoc.echr.coe.int/eng-press?i=003-4202621-4984849
[241] http://hudoc.echr.coe.int/eng-press?i=003-4407151-5294415
[242] http://hudoc.echr.coe.int/eng-press?i=003-3601054-4079088
[243] http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-108097
[244] http://supremecourt.gov.az/uploads/files/avropa-mehkemesi/gurcustan_rusiyaya_qarshi.pdf

the loss of all control over their property, as well as their ability to use, sell, bequeath, pledge, develop and own it, was a continuing violation of Article 1 of Additional Protocol I to the ECHR.

ECtHR in "*Chiragov and others v. Armenia*" ruled that there was an ongoing violation of Article 1 of the Additional Protocol I to the ECHR, as well as Articles 8 and 13 of the ECHR. In addition, the ECtHR emphasized in its decision that Armenia had "effective control" over the occupied Nagorno-Karabakh and surrounding areas. In addition, paragraph 206 of the same decision states that *"The applicants have not voluntarily taken up residence anywhere else, but live, out of necessity, as internally displaced persons in Baku and elsewhere. (Due to) (...) their forced displacement and involuntary absence from the region of Lachin (...)".* This in itself fully coincides with the war crime of "deporting or relocating part of the population of the occupied territory within or outside its borders" as enshrined in Article 8.2 (b) of the Rome Statute of the ICC. Again, according to the ECtHR's "*Chiragov and others v. Armenia*" case (paragraph 206), their forced displacement and involuntary absence from the region of Lachin cannot be considered to have broken their link to the region, notwithstanding the length of time that has passed since their flight. In this regard, the ECtHR justified its position by stating that *"all the applicants were born in the region of Lachin. Until their flight in May 1992 they had lived and worked there all, or for major parts, of their lives. Almost all of them married and had children in the region. Moreover, they earned their livelihood there and their ancestors had lived there. Furthermore, they had built and owned houses in which they lived. It is thus clear that the applicants had long-established lives and homes in the region"*.[245]

Also, the ECHR's *"Chiragov and others v. Armenia"* in paragraph 213 states that the Court has already found violations of Article 1 of Protocol No. 1 and Article 8 of the Convention in regard to the continuing denial of access to the applicants' possessions and homes. Their complaints are therefore "arguable" for the purposes of Article 13 (right to effective remedies). Pursuant to paragraph 214 of that decision, the ECHR reaffirmed that the respondent State (ie Armenia) have failed to discharge the burden of proving the availability to the applicants of a remedy capable of providing redress in respect of their Convention complaints and offering reasonable prospects of success. For the same reasons, the Court finds that there was no available effective remedy in respect of the denial of access to the applicants' possessions and homes in the region of Lachin. Thus, the Court concluded (para 215) that there has been and continues to be a breach of the applicants' rights under Article 13 of the Convention and that Armenia is responsible for this breach. However, in paragraph 207 of the decision, the ECtHR found that the denial of access to the applicants' homes constitutes an unjustified interference with their right to respect for their private and family lives as well as their homes. Accordingly, the Court concludes that there has been and continues to be a breach of the applicants' rights under Article 8 of the Convention and that Armenia is responsible for this breach.[246]

In addition, an intergovernmental application on the violation of the rights and freedoms of Azerbaijani IDPs affected by the Armenian aggression against Azerbaijan was submitted to the ECtHR on 15 January 2021. The application raises the issues of violation of the right of Azerbaijani citizens to life, respect for private and family life and freedom of religion, prohibition of torture and ill-treatment, right to property and freedom of movement as a result of Armenia's

[245] Aliyev A.I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, "Nurlar", Publishing, 2018, pp. 131-132.

[246] Aliyev A.I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku, "Nurlar" Publishing , 2018, p. 174

occupation of Nagorno-Karabakh and 7 surrounding regions by Armenia for nearly 30 years. The application also evidences that 3,890 Azerbaijani citizens are missing and that Armenia has not taken any measures to investigate the fate of these people. The application also stipulates that Azerbaijani citizens were deprived of the right to return to their homes after Armenia planted a large number of mines in the occupied territories, destroyed our towns and villages, and sent illegal armed groups to the liberated territories after the November 10, 2020 Tripartite Declaration.[247]

African Court of Human Rights. The main document adopted in the field of human rights in the African region is the African Charter of Human and Peoples' Rights of 1981. The Charter sets out a mechanism for filing individual complaints with the African Commission for Human Rights, the oversight body. The Charter provides for a protection mechanism for mass human rights violations. However, the right of victims to compensation is not directly recognized by the Charter. In practice, for the first time in 2011, in its decision against Egypt, the African Commission for Human Rights stipulated the compensation.

Another mechanism in Africa is the African Court of Human Rights. The African Commission may refer the case to the African Court of Human Rights if there is a mass human rights violation or if the respondent State does not comply with the Commission's decision. In the *Endorois* case, the African Commission for Human Rights investigated the forced expulsion of the Endorois people from their lands by Kenya and called on Kenya to "recognize the property rights of the Endorois people and restore the lands of their ancestors." Restitution of property and looted possessions was also required in other cases considered by the African Commission for Human Rights.[248]

In the *Darfur* case, the African Commission for Human Rights recommended that the Sudanese government restore economic and social infrastructure, including education, health, water and agricultural services, in the Darfur provinces in order to facilitate the return of IDPs and refugees in dignity and security.[249]

Inter-American Court of Human Rights. The Inter-American Convention on Human Rights of 1969 has a special place in the Inter-American system of human rights protection. Under the Convention, the Inter-American Commission and the Inter-American Court of Human Rights have been given the power to oversee the implementation of the obligations of the States Parties. States may appeal to the Inter-American Court of Human Rights only if the dispute mechanism has been exhausted within the Inter-American Commission. When a case is submitted to the Inter-American Court of Human Rights, the Court also has the power to review matters of law and facts considered by the Inter-American Commission. The Inter-American Court of Human Rights has the power to rule on monetary damages and to take action not only on infringed

[247] https://apa.az/az/dagliq_qarabag/Azrbaycanin-Ermnistana-qarsi-dovltlrarasi-rizsi-Avropa-Mhkmsin-gondrilib-624734

[248] African Commission, Centre for Minority Rights Development (Kenya) and Minority Rights Group (on behalf of Endorois Welfare Council) v Kenya, Communication 276/03, dispositif, point (a); African Commission, Bah Ould Rabah v Mauritania, Communication 197/97, dispositif; Malawi African Association and others v Mauritania, dispositif point (1); 'Darfur Case', dispositif

[249] African Commission, Sudan Human Rights Organisation & Centre on Housing Rights and Evictions (COHRE) v Sudan, Communications 279/03-296/05, dispositif.

rights but also on measures taken by the states to remedy the violation of the law. The decisions of the Inter-American Court of Human Rights are final.

The Inter-American Court of Human Rights has an advance experience in awarding compensation for loss of property, including the losses of a company, as well as for the costs of locating missing persons and the remains of the deceased, as well as for funeral expenses.[250]

At the same time, the Inter-American Court of Human Rights noted that the respondent state should include the victim's lost earnings in the amount of compensation and take into account the victim's future salary in its calculation.[251]

In another case, the Inter-American Court of Human Rights recommended that the victim's missed educational opportunities be taken into account. In the case of *Aloeboetoe*, it decided to pay for a person to take care of the person with a physical disability at home, as well as for physical and psychological treatment.[252]

The Inter-American Court of Human Rights has also adopted the concept of a "life plan". In *Cantoral Benavides* (2001), the arrest of a person hindered his education. Referring to the "life plan", the court ruled that the respondent state should pay all the costs of the victim's university education.[253]

In several other cases, the Inter-American Court of Human Rights has ruled for making formal apology by the respondent state.[254]

Ad hoc international tribunals. Ad hoc international tribunals are established on the basis of a UN Security Council resolution or international agreement and operate within the established jurisdiction. For example, the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, the International Criminal Tribunal for Rwanda, the Special Court for Sierra Leone, etc.

The Nuremberg International Military Tribunal sought to prosecute and punish those responsible for the crimes committed by Nazi Germany and its allies. For similar purposes, the Far East (Tokyo) International Military Tribunal was established by the new command in Japan. According to international law scholars, the adoption of the Statutes of the Nuremberg and Tokyo International Military Tribunals has given a strong impetus to the codification of international humanitarian law: “For the first time, a range of criminal offenses has been defined for individual responsibility under treaty norms and at the same time the courts that made practical decisions and developed generally recognized principles were established”. [255]

---

[250] IACHR, Chaparro Álvarez and Lapo Íñiguez v. Ecuador, Judgment of 21 November 2007 (Preliminary Objections, Merits, Reparations, and Costs) paras.228-234. IACtHR, Caracazo v. Venezuela, Judgment of 29 August 2002 (Reparations and Costs), paras.84-85.// https://summa.cejil.org/api/files/3863.pdf

[251] IACtHR, Caracazo v. Venezuela, Judgment of 29 August 2002 (Reparations and Costs), para.82. IACtHR, Loayza Tamayo v Peru, Judgment (Reparations), 27 November 1998, para. 129.// http://www.worldcourts.com/iacthr/eng/decisions/2002.08.29_Caracazo_v_Venezuela.pdf

[252] IACtHR, Aloeboetoe v Suriname, Judgment (Reparations and Costs), 10 September 1993, para.96// http://www.worldcourts.com/iacthr/eng/decisions/1991.12.04_Aloeboetoe_v_Suriname.pdf

[253] IACtHR, Cantoral Benavides Case, Judgment of 3 December 2001, para.80; see also Barrios Altos v Peru, Judgment of 30 November 2001, para.43.// http://www.worldcourts.com/iacthr/eng/decisions/2010.11.14_Cantoral_Benavides_v_Peru.pdf

[254] IACtHR, Cantoral Benavides v Peru, Judgment, 3 December 2001, para.81; IACtHR, Moiwana Community v Suriname, Judgment (Reparations) 15 June 2005, para.216

[255] George A. Finch. The Nuremberg Trial and International Law. American Journal of International Law, Vol. 41, 1947, p. 20

At the end of the twentieth century, as a result of serious violations of international humanitarian law and the political and factual necessity of global events, the international community decided to establish two bodies for the administration of international criminal justice:

- Yugoslavia International Criminal Tribunal - the International Criminal Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law in the Territory of the Former Yugoslavia;

- Rwanda International Criminal Tribunal - International Criminal Tribunal prosecute persons responsible for genocide and other serious violations of international humanitarian law committed in the territory of Rwanda and neighboring States, between 1 January 1994 and 31 December 1994.

Following the establishment of criminal tribunals in the former Yugoslavia and Rwanda, initiatives to establish special courts in Sierra Leone, Burundi, Congo, Cambodia and East Timor became more active. So far, the following hybrid courts have been established: the Sierra Leone Special Court (2000); Special Chambers for Serious Crimes in East Timor (2000-2006); Kosovo Specialist Chamber (2000); Judicial Chamber for the Investigation of International Crimes in Bosnia and Herzegovina (2005); Chambers of Emergency Courts in Cambodia (2006); Special Tribunal for Lebanon (2009); and Special Tribunal for Africa (2013). The specific feature of hybrid courts is that they are established by peacekeeping missions and have been given a UN administrative mandate. The activities and jurisdiction of the hybrid courts are determined by both international and national law.[256]

Thus, the analysis of the activities of international tribunals gives grounds to note with confidence that such institutions have done important work in the protection of human rights, the restoration of justice, as well as compliance with international law. In particular, genocide, war crimes, crimes against humanity, etc. are among the international crimes for which individuals were brought to justice as a result of the activities of these bodies. This shows that mass human rights abusers do not go unpunished and is seen as an important factor in preventing such horrific incidents in the future.

Conclusion: *A detailed analysis of the experience of existing international judicial mechanisms in the world also clearly states that the full restoration of the rights of Azerbaijani IDPs is possible within the relevant international judicial mechanisms (e.g. the ECtHR and the new ad hoc international tribunal to be established).*

[256] Aliyev A. I. Human rights. Coursebook. Baku, "Nurlar" Publishing, 2019, p. 242 [in Azerbaijani]

11. International legal responsibility of Armenia

The occupation of Azerbaijani territories and keeping the occupation situation for almost 30 years by non-implementation of the UN Security Council resolutions, raise the issue of bringing Armenia to international justice by confirming the violation of the norms and principles of international law. One of the grounds for Armenia's international legal responsibility is the damage caused to Azerbaijan as a whole, including to its legal entities and individuals, as a result of the occupation. As known, Armenia's illegal actions were accompanied by expulsion of civilians (non-Armenians) from the occupied territories, suspension of government agencies, complete destruction of existing infrastructure (buildings, communication lines, roads, etc.) and environment (destroying biodiversity, soil erosion, destruction of forests, illegal use of subsoil, etc.) with serious and irreparable damage, etc. In general, the approximate scope of the damage caused by the occupation by Armenia is detailed in Section 7 of the Report (pp. 72-73). In addition, gross and systematic violations of the basic principles and norms of international law by Armenia, and finally the international crimes committed, completely obstructed *"the right to return in dignity and security*" of internally displaced persons and it still continues causing relevant problems.

It is necessary to consider the basis of the state's responsibility in front of other states and the world community in general, from the point of view of the Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, dated December 12, 2001. According to Article 1 of this document, "every internationally wrongful act of a State entails the international responsibility of that State", which in itself makes the relevant legal consequences inevitable.

International responsibility arises when an act or omission that violates international law is attributed to a state under international law and violates that international obligations of the state. These elements (first, action or inaction attributed to the state, second, violation of an international legal obligation) are reflected in the *Phosphates in Morocco,*[257] *Diplomatic and Consular Staff*[258] cases previously reviewed by the UN ICJ.

In Article 4 of the Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts it is stated that the conduct of any State organ shall be considered an act of that State under international law, whether the organ exercises legislative, executive, judicial or any other functions, or whatever position it holds in the organization of the State.[259] Responsibility arises for both the actions and inactions of these institutions. In addition to legislative, executive or judicial functions, that Article deals with other functions of bodies as well.

And when it comes to the violation of an international legal obligation, the Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts do not disclose what obligation (contractual or non-contractual) is provided in this matter. This violation of Armenia is a non-

[257] http://www.worldcourts.com/pcij/eng/decisions/1938.06.14_phosphates.htm
[258] https://www.icj-cij.org/en/case/64/judgments
[259] http://docs.cntd.ru/document/901941379

fulfillment of its international obligations as a state, as well as binding decisions (resolutions) of the UNSC. It is necessary to note here the provisions of Article 42 of this document. With this article, the affected state determines the conditions for bringing the other state to justice.[260] The affected state may, in addition to suspending the unlawful acts of the respondent State, also demand compensation for the damage caused. The respondent state bears full responsibility for the material and moral damage caused as a result of its actions contrary to international law. Article 34 of the Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts of 12 December 2001 sets out and distinguishes between restitution, compensation and satisfaction of damages. It should be noted that the practice of fair compensation for human rights violations as a type of responsibility has also been established in international institutions (e.g. the ECtHR). The possibility of mutual use of these types of responsibilities, which are applied separately as a rule, is also reflected in international practice (the practice of the ECtHR in *"Golder"* case (1975), etc.).

It should be emphasized that Armenia's acts contrary to international law, which causes international legal responsibility, took place in three stages:

- *at time of occupation;*
- *during the occupation;*
- *during the liberation from occupation.*

Each period was marked by the commission of certain acts contrary to international law. While, in general, acts contrary to international law in each of the periods created a serious problem for "the right to return in dignity and security" of internally displaced persons from the occupied territories.

In each of these periods, international humanitarian law norms have seriously been violated by Armenia as well. For example, the expulsion of the local non-Armenian population from the occupied territories and Armenia's illegal policy of settlement in those territories are also confirmed by existing statistical indicators. For this example, we are presenting statistical indicators on population for some administrative units:

Administrative unit	Before occupation (Union-wide population census – year 1979 [261])	Period of occupation (on the basis of three regions, Kashatag region was established illegally[262])
Lachin region	44665 – Azerbaijanis; 34 – Armenians	0 – Azerbaijanis 9724 – Armenians (2005)
Gubadli region	26537 – Azerbaijanis; 26 – Armenians	
Zangilan region	28635 - Azerbaijanis; 35 – Armenians	

[260] James Crawford. The International Law Commissions Articles on State Responsibility. Introduction. Text and Commentaries. Cambridge, 2002; // https://legal.un.org/avl/pdf/ha/rsiwa/rsiwa_r.pdf
[261] https://www.prlib.ru/item/350966
[262]https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D1%88%D0%B0%D1%82%D0%B0%D0%B3%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BE%D0%BD

In addition, actions that seriously undermine "the right to return in dignity and secruity" of internally displaced persons include long-term environmental degradation in the occupied territories and, in some cases, irreversible damage. It is necessary to define this act of Armenia as an ecocide. For the first time, this responsibility is enshrined in the 1977 Additional Protocol I to the Geneva Conventions for the Protection of Victims of War of 1949 (Article 35 § 3). According to Article 55 of the document, certain care must be taken to avoid extensive, long-term and effective damage to the environment during military operations. The principle of international legal responsibility of states for damage to environment is one of the principles that contribute to the protection of this area. According to this principle, states must compensate for the damage caused by the fulfillment of obligations, both prohibited (responsibility) and not-prohibited (liability) under international law. Here again, it would be appropriate to refer to Article 31 of the Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, dated 2001. According to this article, the state guilty of an act contrary to international law must fully compensate the damage. The damage here includes both material and moral damage. The most important issue in that article is comprised of the demonstration of the damage caused, and the investigation of the legal tie between the actions of the state and the damage if not of much importance.[263]

In general, these actions as Armenia's responsibility for the actions contrary to international law, include criminal liability of individuals (legal entities) guilty of the violation and material liability of the state. Prosecution of guilty individuals does not absolve Armenia of financial responsibility. In accordance with Article 91 of the First Additional Protocol to the Geneva Conventions on the Protection of Victims of War of 1949 of 1977, Armenia is responsible for all acts committed by members of its armed forces. Armenia is fully obliged to pay compensation for the damage caused to Azerbaijan as a result of the mentioned acts, as well as for the damage done to internally displaced persons of Azerbaijan as a result of the Armenian aggression.

Conclusion:. *In any case, in order to bring Armenia to international justice, it is possible to resolve the issue within the framework of institutions whose jurisdiction is recognized on the basis of an international agreement (ECtHR) or ad hoc institutions of the UNSC responsible for international security and peace or other bodies to be established. At the same time, there are opportunities to address these issues on the basis of the relevant UNGA decision. Since, the UNGA represents all states, it may consider any issue related to the competence of the United Nations in accordance with the Charter of the United Nations.*

Moreover, regardless of the determination of responsibility for the crimes committed and the prosecution of the perpetrators, Armenia's responsibility for the realization of "the right to return in dignity and security" of internally displaced persons must be fully defined. Thus, people will be deprived of the right to return to that territory for a long time until those areas are completely cleared of mines and other dangerous means or weapons, as well as until a normal life is established there. Building a normal life requires a certain amount of time and quite a lot of funds.

[263] Huseynov T. I. International and national-legal aspects of environmental security. Baku, 2017, pp.31-38 [in Russian]

12. Preliminary humanitarian aid necessary for the territories of Azerbaijan which had been under occupation until the end of 2020 and currently liberated

The preliminary humanitarian aid needed for the liberated territories of Azerbaijan is as following:

- clearing the areas of mines and other weapons;
- reconstruction of destroyed IDP settlements or construction of new ones in cases where restoration is not possible;
- construction of infrastructure for the return of IDPs in dignity (roads, electricity, water, gas supply, preschool and other schools, libraries, hospital buildings, buildings for law-enforcement agencies, etc.);
- registration of IDPs for voluntary return to the liberated territories;
- job creation, including employment programs;
- organization of psychological assistance to IDPs;
- organization of special integration programs for the Armenian population to live in the same area with the Azerbaijani population in the future;
- for the Armenian population living in the territory of Azerbaijan for a long time and legally settled, it is necessary to organize information sessions on the following topics: familiarity with the Constitution and legislation of Azerbaijan; existing mechanisms for the restoration of violated rights of Azerbaijani citizens; international human rights institutions; national institutions in the field of human rights; mechanisms of citizen participation in Azerbaijan; rights of ethnic and national minorities in Azerbaijan; social security rights of citizens in Azerbaijan; support for business and entrepreneurship in Azerbaijan; and so on.

13. Conclusion

The conclusions of the report are twofold:

I. It is necessary to note the following on the violated rights of IDPs in Azerbaijan:

- International documents adopted in the field of human rights and the existing international experience allow us to determine at the international level the responsibility of Armenia, the state responsible for the violated rights of Azerbaijani IDPs. Azerbaijan, on the other hand, has every right to demand the restoration of the violated rights of IDPs to the international community on the basis of international human rights instruments. This right fully defines the responsibility of Armenia, and since the damage is accompanied by the commission of important international crimes, it is always characterized by the right to sue without time limitation. Regardless of the international responsibility for the crimes committed by Armenia and the prosecution of the perpetrators, Armenia's responsibility for the realization of the "right to return in dignity and safety" of Azerbaijani IDPs must be fully established. The first direction of the "right to return in dignity and safety " is the right to a return in dignity with restoration of the previous situation, and the second is the right to return in safety, so that IDPs will not face any danger when returning to their homes.

- The UN Security Council Resolutions 822, 853, 874 and 884 confirm the aggression against Azerbaijan and the occupation of its territory. The "right to return in dignity and safety" of Azerbaijani IDPs, recognized by these resolutions and important international documents, continues to be violated by Armenia. Thus, even if the territories are liberated, the "right to return in dignity and safety" of Azerbaijani IDPs will not be realized for some time: for about 30 years, the occupied territories have been completely destroyed, rendered uninhabitable, and mined en masse. The scope of the damage can be determined approximately in the following areas: direct damage; missed benefits; other damages inflicted. Armenia refuses to pay damages. This shows that the violation of the rights of IDPs by Armenia continues today. Thus, IDPs are deprived of the right to return to the area until a normal life is established. Building a normal life requires a certain amount of time and significant funding. This can be done by Azerbaijan only in stages.

- A comprehensive analysis of a number of important rights and freedoms of Azerbaijani IDPs shows that these rights and freedoms have been violated by Armenia in a mass, systematic and gross manner. The existing international organizational mechanisms for the restoration of the violated rights of IDPs in the world, fully give grounds for the establishment of a specific international organizational mechanism for the restoration of the rights of Azerbaijani IDPs using this experience and based on the provisions of international documents. In any case, in order to bring Armenia to international responsibility, it is possible that the issue will be resolved within the framework of internationally recognized institutions or the UN Security Council's ad

hoc institutions in charge of international security and people or other bodies to be established by the UN.

II. It is necessary to put forward the following proposals to resolve the problem of IDPs, which has become a global problem in the world, and to protect more effectively the rights of these people:

- Based on the existing regional experience in the world (Africa), it is necessary to adopt a new international convention within the UN and the Council of Europe, which sets out important legal obligations for states to protect the violated rights of IDPs. This international convention should reflect the improved features of a number of international documents adopted within the UN and the regional framework.

- It is also necessary to establish an appropriate international control mechanism with the international convention to be adopted. This international mechanism should be empowered to receive relevant reports from States, including interstate and individual complaints, as well as to determine the extent of the damage to IDPs and the conditions under which they can be reimbursed by the State concerned.